

ОЛОНХО УОН СЫЛЫН БЭЛЭМНЭЭН ЫЫТЫЫГА САХА ӨРӨСПҮҮБҮЛҮКЭТИН
НАЦИОНАЛЬНАЙ КЭМИТИЭТЭ
САХА ӨРӨСПҮҮБҮЛҮКЭТИН КУЛТУУРАБА УОННА ДУХУОБУНАЙ САЙДЫЫГА МИНИСТИЭРИСТИБЭТЭ
М.К. АММОСОВ ААТЫНАН ХОТУГУЛУУ-ИЛИНГИ ФЕДЕРАЛЬНАЙ УНИВЕРСИТЕТ
ОЛОНХОНУ ЧИНЧИЙЭР НАУЧНАЙ ИНСТИТУТА
РНА СС ГУМАНИТАРНАЙ ЧИНЧИЙИИ УОННА ХОТУГУ АБЫЙАХ АХСААННААХ ОМУКТАР
ПРОБЛЕМАЛАРЫН ИНСТИТУТА
ӨРӨСПҮҮБҮЛҮКЭТЭЭГИ “ОЛОНХО АССОЦИАЦИЯТА” УОПСАСТЫБАННАЙ ТЭРИЛТЭ
ОЛОНХО ТЫЙААТЫРА
“НАМ УЛУУҢА” МУНИЦИПАЛЬНАЙ ТЭРИЛЛИИ

НАМҢА ОЛОНХО ЫҢЫАБА: ТӨРҮТ ҮГЭСТЭРИ СӨРГҮТҮҮ, ХАРЫСТААҢЫН, ТАРҢАТЫЫ

*X Өрөспүүбүлүкүтээги научнай-практической
кэмпириэнсийэ матырыйааллара
(2018 с., ахсынньы ый 5 күнэ, Нам с.)*

Дьокуускай
2019

“Олонхо ыһааҕа” сиэрийэ 2009 с. төрүттэммитэ

М.К. Аммосов аатынан ХИФУ Олонхону чинчийэр научнай институтун
Учуонай Сэбиэтэ бэчээккэ бигэргэппитэ

Хомуурунньук Олонхо тыйаатырын үбүлээһининэн бэчээттэнэр

Редакционной коллегия:

А.Н. Жирков (эпп. редактор),

А.Н. Алексеев, В.Н. Иванов, Р.Н. Анисимов,

В.В. Илларионов (научнай редактор), **Ю.И. Слепцов, Е.А. Заровняева**

Бэчээккэ бэлэмнээтилэр:

Р.В. Корякина, Е.Е. Жиркова

Рецензеннэр:

А.Ф. Корякина, п. н. к., ХИФУ ОЧНИ секторын сэбиэдиссэйэ

Т.В. Илларионова, филол. н. к., ХИФУ ХИНТуоКИ доцена

О-55 **Намна Олонхо ыһааҕа: төрүт үгэстэри сөргүтүү, харыстааһын, тарҕатыы:** Х Өрөсп. науч.-практ. кэмп. матырыйааллара (2018 с. ахсынньы ый 5 күнэ, Нам с.) / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: Р.В. Корякина, Е.Е. Жиркова; редколл.: А.Н. Жирков (эпп.ред.), А.Н. Алексеев, Р.Н. Анисимов, В.В. Илларионов (научн. ред.)]. – Дьокуускай: Кытыл: Медиа-холдинг Якутия, 2019. – 296 с. – (“Олонхо ыһааҕа” сиэрийэ).

ISBN 978-5-471-00754-3

Агентство СІР НБР Саха

Хомуурунньукка 2018 сыл ахсынньы ый 5 күнүгэр Нам сэлиэнньэтигэр ытыллыбыт «Олонхо ыһааҕа: төрүт үгэстэри сөргүтүү, харыстааһын, тарҕатыы» X республикатааҕы научнай-практической кэмпириэнсийэ матырыйааллара түмүлүннүлэр. Пленарнай мунньахха онгоһуллубут дакылааттары таһынан, олонхону араас өттүттэн үөрэтэр, Нам улууһун олонхотун, олонхохутгарын, фольклорун, историятын сырдатар, ыһах сиэригэр-туомугар, Олонхо педагогикатыгар анаммыт тезистар уонна ыстатыйалар анал түһүмэхтэринэн наарданан киирдилэр.

Хомуурунньук ааҕааччы киэн эйгэтигэр ананар.

УДК 398.22(=512.157)(063)

ББК 82.3(2=634.1)я43

© Национальный организационный комитет РС(Я) организационный комитет РС(Я)

по подготовке и проведению второго Десятилетия Олонхо, 2019

© Министерство культуры и духовного развития РС(Я), 2019

© НИИ Олонхо СВФУ, 2019

© АУ РС(Я) «Театр Олонхо», 2019

© МР «Намский улус (район)» РС(Я), 2019

© Коллектив авторов, 2019

РЕДКОЛЛЕГИЯТТАН

Олонхо Ыһыахтара сылын аайы улуустарынан тэррилэн ытыллара үгэскэ кубулуйда. Маныаха ыһыағы тэрийэн ыытар улуустар 2009 с. сағалаан олонхонон дьарыктанар учуонайдары, култуура үлэһиттэрин, норуот тылынан айымньытын толорооччулары, хомуйааччылары ынгыран, научнай-практической семинардары, конференциялары тэрийэн ыытар буоллулар. Маҕнай ыһыағы тэрийэн ыытыгыга аналлаах кэпсэтии, дьүүлэһии, санаа атастаһытын курдук тэррилэр буоллабына, сылтан сыла айы олонхо туһунан киэнник энгээн, олонхону үйэтитиигэ, сөргүтүүгэ уонна тарҕатыыга баар проблемалары быһаарыыга санаа-толкуй күүскэ туруоруллан иһэрэ ордук кэрэхсэбиллээх. Ол санаалар түмүллэн, биер хомуурунньукка киллэриллэн ыһыағы тэрийэн ыытааччыларга, олонхо ис хоһоонун, сюжетын, поэтикатын, уобарастарын ситимин өйдөтөргө, олонхоһуттар тустарынан ситимнээх өйдөбүлү биэрэргэ туһайыллар буоллулар. Бу хомуурунньуктар хойутун хойут Олонхо Ыһыахтарын тэрийэн ыытыгыга кимнээх туох санааны, этиини киллэрбиттэрин, ким туох кылааттаабын кэрэһилиэхтэрэ.

Нам улууһугар Олонхо Ыһыағын тэрийэн ыытыгыга аналлаах научнай-практической конференцияны улуус администрацията, култуура управлениета, Гуманитарнай чинчийии уонна абыһаах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын института, М.К. Аммосов аатынан ХИФУ Олонхону чинчийэр института, Хотугу норуоттар тылларын уонна култуураларын институтун уһуйааччылары, Олонхо Театра, итиэннэ Өрөспүүбүлүкэтээҕи «Олонхо Ассоциация», Олонхо иккис уон сылын бэлэмнээн ыытыгыга национальнай комитет бииргэ кыттыһан, ааспыт сыла ахсынньы ый 5 күнүгэр үрдүк таһымнаахтык тобуһу хайысханан

тэрийэн ыыппыттара. Конференцияға аабыллыбыт дакылааттары уонна иһитинниилэри Олонхо институтун үлэһиттэрэ түмэн, сааһылаан, редакциялаан бэчээккэ бэлэмнээтилэр.

Научнай-практической конференция пленарнай түһүмэбэр «Нам улууһа» муниципальной тэриллитин баһылыга Ю.И. Слепцов, проф. В.В. Илларионов, культуролог Г.С. Попова – Санаайа, фольклорист А.Н. Данилова, Өлүөхүмэ улуунун баһылыгын солбуйааччы Н.П. Фокина дакылааттара киллэриллибиттэр. Конференция пленарнай түһүмэбэр дакылааттар олонхолооһуну сөргүтүү, тилиннэри боппуруоһун таарыйаллар уонна ону билинни олонхоһуттары иитэн таһаарыыны кытта сибээстэбиттэрэ кэрэхсэбиллээх.

Бу сүрүн түһүмэххэ «Үөдэй нэһилиэгэ» МТ баһылыга С.В. Ядрев, Намтан төрүттээх Өлүөхүмэ улуунун баһылыгын солбуйааччы Н.П. Фокина Олонхо Ыһааҕар бэлэмнэни практической боппуруостарын таарыйбыттар.

Хомуруунньук биэс түһүмэхтэн таныллыбыт. Бастакы түһүмэххэ олонхону чинчийи, тарҕатыы, олоххо туһаны боппуруостара сырдатыллыбыттар. Ону таһынан дакылааттарга билинни кэмнэ олонхону киэн эйгэбэ, эдэр ыччакка, оҕолорго тиэрдиигэ, тарҕатыыга туох үлэлэр ытыллалларын билсигиннэрбиттэрин Олонхо Ыһааҕын тэрийээччилэргэ үтүө сүбэ курдук көрүүххэ сөп.

Иккис түһүмэххэ Нам улуунун олонхотун уонна олонхоһуттарын үөрэтии уонна үйэтитии боппуруостара көрүллүбүттэр. Олонхо Ыһааҕын тэрийэн ытыы сыала-соруга туһааннаах түөлбэ олонхотун уонна олонхоһуттарын тустарынан сибидиэннээлэри түмэн, наардаан анаарыы, дьонго-сэргэбэ тиэрдии буолар. Дьэ, ол иһин бу түһүмэххэ олонхону научнайдык үөрэтиинэн анаан дьарыктанар А.Ф. Корякина, Ю.П. Борисов биллиилээх олонхоһут П.П. Ядрихинскай «Дьырыбына Дьырылыатта» олонхотун тустаан чинчийбиттэрэ олонхону кэрэхсээччилэргэ үтүө холобур буолуон сөп.

Хомуруунньук үһүс түһүмэбэ Олонхо педагогикатыгар аһамыт. Олонхо педагогиката олонхо тус сыаллаах государственнай программатыгар киллэриллиэбиттэн Олонхо Ыһаахтарын научнай-практической конференцияларыгар туспа түһүмэх быһыытынан хайаан да баар буолар. Дакылааттар оҕону олонхонон иитии боппуруостарын, ньымаларын балачча киэнник сырдаппыттар. Эдэр ыччат олонхо ис хоһоонун, ту-

тулун, уобарастарын ситимин, ойуулуур-дьүһүннүүр дэгэтин өйдүүрүгэр олук охсоллор.

Төрдүс түһүмэххэ А.Т. Романова Өлүөхүмэ оһуохайын араастарын туһунан суруйуута Олонхо Ыһыабын оһуохайын күрэбин тэрийээччилэргэ түөлбэ үгэстэри сөргүтэллэригэр санаа кыымын сабарынан ордук сыаналаах. Фольклорист уонна этнограф А.А. Саввин сахалар астарын туһунан этнографическай үлэтин кытта Ыһыабы тэрийээччилэри билиһиннэрибитэ эмиэ сирдээх.

Бэһис түһүмэххэ ыстатыйалар Нам улууһун түнҥ былыргытын фольклор, археология, этнография матырыйаалларынан сырдаппыттар, эдэр ыччаты төрөөбүт дойдутун былыргы историятын арыян көрөргө уһуйаллар.

Түмүктээн эттэххэ, Эңсиэли хочотугар олонхоҕо аналлаах Ыһыахха бэлэмнэнии сиэринэн хомуурунньукка олонхо, оһуохай, төрүт култуура, история, этнография боппуостара балачча киэнник хабаан көрдөрүллүбүттэр. Олонхо Ыһыабын тэрийэн Ыытыга сүбэ-ама, Ыйы-кэрдии курдук көрүөххэ сөп. Редколлегия аатыттан научнай-практическай конференцияҕа көхтөөхтүк кыттыбыттарга уонна дакылааттарын ыстатыйа быһыытынан онорон киллэрбиттэргэ махталбытын тиэрдэбит.

В.В. Илларионов,
филологической наука доктора, профессор

ПЛЕНАРНАЙ МУННЬАХ

ОЛОНХО – САХА НОРУОТУН БАРАММАТ БААЙА

*Слецов Юрий Иннокентьевич,
«Нам улууһа» МТ баһылыга*

Саха норуота былыр-былыргыттан баай фольклордаах, дириг историялаах, олонхо курдук улуу айымньылаах буолан, күн бүгүнүгэр диэри ураты тыыннанан, баай историяланан, өлбөт-сүппэт кэрдиис кэмнэнэн тийэн-тиксэн кэллэ.

Олонхоҕо үлэлээһингэ уон сыллаах программа чэрчитинэн, олонхону ыччат дьонго тиэрдиигэ, олонхо уһун тыынналарыгар үгүс үлэлэр ытытыннылар. Олонхо сүрүн концепциятыгар олоһуран, 13-с төгүлүн ытыттылар Олонхо Ыһыаҕа Эҥсиэли хочотугар Нам улуухугар буолара биһигиттэн улахан эппиэтинэни, тэрээһиннээх үлэни ирдиир.

Олонхо – саха норуотун бараммат баайа, дириг силлестээх-мутуктаах омук буоларбыт туоһута. Олонхо сүрүн өйдөбүллэрин биһиги тылбытыгар-өспүтүгэр, сизэритигэр-туоммутугар, олох-путугар-дьаһахпытыгар бигэтик сөҥө сылдыарын оҕо оскуолаҕа киириэн иннинээҕи сааһыттан саҕалаан үөрэтэр кэскиллээҕин биһиги бары өйдүөхтээхпит.

Олонхо ис хоһоонун кыра сааһыттан оҕоҕо тиэрдэр, олохсуйбут үгэс быһыытынан толоруу ньымаларыгар үөрэтэр, такайар – билигини кэм тирээн турар сорууга. Олонхоҕо айыы дьонун сизэрэ-майгыта, үлэтэ-хамнаһа, дьиэтэ-уота, аһа-үөлэ, таҥаһа-саба, сизэрэ-туома толору хоһуллар. Олонхо – олох үөрэбэ. Оҕону саха героической эпоһа олонхо олоһу түстүүр, уруйдуур идийэтигэр, сизэрдээх майгыны олохсутар олоххо көрүүлэригэр олоһулар иитии систиэмэтинэн сайыннарар сорок турар.

Олонхо 10 сыллаах программатынан өрөспүүбүлүкэбэ үөрэх бары тэрилтэлэригэр үгүс үлэ бара турар. Үөрэх-иити систиэмэтин үлэһиттэрэ билинги кэмнэ туруктаах олобу тутар туһуттан утумнаах үлэ-хамнас олонхо педагогикатынан биир ситимнэ киирэрин бэлиэтииллэр. Аныгы ирдэбилгэ эппиэттиир иитэр-үөрэтэр үлэ саҥа таһымна тахсарыгар бары бииргэ күүскэ үлэлиэхтээхпит. Үөрэх бары кыһаларыгар олонхо дириг өйдөбүлүн үөрэтэр ситимин киллэриэхтээхпит.

Саха дьоно оҕолорун олоххо, үлэбэ ыалынан, аҕа ууһунан, ноуот муудараһынан иитэн кэлбиттэрэ. Уол оҕо чуолаан аҕатын, эһэтин батыһа сылдьан көрөн-истэн, тэнгэ үлэлэһэн, тутан-хабан олобу кытта билсэрэ. Түөлбэлээн олонхо оскуолатын ааһара.

Былыр олонхо саха балаҕаныттан саҕаламмыта, ол аата ыалтан. Хас биирдии ыал оҕолуун-уруулуун, улахан дьоннуун олонхону сэнээрэ истэрэ, этигэр-хааныгар ингэрэрэ. Олонхо сырдык тускулун, тылын-өһүн баайын, ууһун-уранын, этиллэр дэгэтин көлүөнэттэн көлүөнэбэ утумнаан, удьуору уһатар уонна саҥалы тыынныыр сыалтан, Нам улууһугар баар оҕо уһуяаныгар барытыгар саха ыалын кэпсиир муннуктар тэриллэн үлэлии тураллар. Биһиги сыалбыт-сорукпут – улуус оскуолаларыгар уонна култуура кииннэригэр 100% саха ыалын кэпсиир муннуктара баар буоларын ситиһии. Улууспутугар уопсайа 19 нэһиликтэн 12-гэр саха балаҕана тэриллэн үлэлии турар. Кэлэр сылга нэһиликтэрбитигэр барытыгар саха балаҕана тутулан, үлэбэ киирэн былааммыт туолуохтаах. Ол инниттэн бэйэ-бэйэбэ, ыалы, түөлбэни кэрийэ сылдьан ылаан, олонхолоон, олонхону истии култууратын тарҕатыахха, олонхо эйгэтин тэрийиэххэ сөп. Саха киһитэ этинэн-сиининэн ылыннабына, харабынан көрдөбүнэ, эт кулгаабынан иһиттэбинэ эрэ итэбэйэр, толкуйдуура тобуллар, санаата сааһыланар, тыла иччилэнэр. Ол барыта сөптөөх эйгэ үөскээһиниттэн тутулукутаах, оччобуна эрэ истии култуурата сайдыа этэ.

Хас биирдии саха ыала бэйэтин төрүттэрин билиэхтээх, ол инниттэн төрдүн-ууһун үөрэтэн, төрүччүтүн билэрэ көдьүүстээх. Онтон сиэттэрэн, Нам улууһун нэһиликтэригэр төрүччүнү үөрэтэргэ Афанасий Христофорович Христофоров, Константин Ильич Аргунов ылсан үлэлэрин саҕалаатылар.

Нам улууһа Прокопий Прокопьевич Ядрихинской – Бэдьээлэ, Василий Николаевич Попов – Бочоох, Егор Герасимович Охлопков – Буоратай, Гаврил Семенович Кычкин – Хабыанна курдук өрөспүүбүлүкэбэ биллэр олонхоһуттарынан аатырар. «Энсиэли хочотун олонхоһуттара» программа 2008 с. култуура уонна ду-

хуобнай сайды министрствотын иһинэн ытыллыбыт күрэх кыайылаабынан тахсан, олонхону үйэтитиигэ үгүс үлэлэр ытылыннылар. Нам улууһуттан төрүттээх олонхоһуттар ааттара уонна кинилэр айымньылары Саха сиригэр архыыптарыттан булуллан, уопсайа 46 олонхоһут аата «Энсиэли хочотун олонхоһуттара» диэн кинигэбэ үйэтитилиннэ. Бу программа сүрүн күүһүнэн Нам улууһунаабы Олонхо ассоциациятын чинчийэр, үөрэтэр, үйэтититэр, тарҕатар салаата буолар. Түгэнинэн туһанан, биһиги чулуу олонхоһуттарбыт ааттарын үйэтитиигэ үлэлэспит кыраайы үөрэтээччилэрбитигэр, учуонайдарбытыгар дириг махталбын биллэрэбин.

Сыллата сэттинни 25 күнүгэр өрөспүүбүлүкэбит үрдүнэн Олонхо декадата аһыллар. Ол тэрээһин чэрчитинэн өрөспүүбүлүкэбитигэр сыл устата ытыллыбыт күрэхтэр түмүктэрэ тахсар. Өрөспүүбүлүкэбит бастыгтан бастыг олонхоһуттара бэлиэтэнэллэр. Биһиги улууспутуттан, кынат онгостор кэнчээри ыччаппыт ааттара ааттаналарынан киэн туттабыт. Ол курдук бэлиэтээн ааһыам этэ, «олонхону (Бастыг эдэр) толорооччу» үрүг көмүс бэлиэ үрдүк аатын сүкпүт биһиги оҕолорбутун: 2015 с. – Бөтүг нэһилиэгиттэн Дьяконов Вася, И.С. Гаврильев аатынан Намнаабы бастакы нүөмүрдээх орто оскуолатын үөрэнээччилэрэ, 2016 с. – Хордогосова Рая, 2017 с. – Сивцева Рада уонна быйыл – Данилов Айсен. Салайааччы Маркова Елена Константиновна.

Улуус аайы удьуор олонхоһуттар үүнэ-сайда, бөлөхтөр үксүү тураллара кэрэхсигиллээх. Олонхоһут симэлийэн хаалбатын туһугар хас биридди олонхоһуту харыстаан, өйөөн, элбэх истээччилээх эйгэни тэрийиэбин.

Ийэ тылын ингэриммит, төрөөбүт дойдутугар бэриниилээх ылыктаах дьоммут: алгысчыт, олонхоһут, тойуксут, оһуохайдыт Тихонов Константин Никонович, хомойуох иһин билигин биһиги кэккэбитигэр суох; алгысчыт, тойуксут, өр кэмнэ «Дьүрүл» хомус народнай фольклорнай бөлөбү салайан кэлбит олонхоһут Дмитрий Иванович Кривошапкин курдук биир дойдулаахтарбыт ааттарын үйэтитиэх тустаахпыт, кинилэр үрдүк ааттара кэнчээри ыччаппытыгар үтүө холобур буолуохтаах.

Нам улууһа талааннаах уруһуйдьут дьонунан, уруһуй идэтигэр бэриниилээх үлэһит дьонунан эмиэ баай. Кинилэр айбыт үлэлэрэ олох сайдытыгын көрдөрөллөр, кэрэни тарҕатар, кэрэбэ иитэр-үөрэтэр аналлаахтар. Бэлиэтээн ааһыам этэ, олонхо эйгэтигэр

үлэлэспит биир дойдулаахтарбытын Элэй Семенович Сивцевы уонна Иннокентий Юрьевич Пестрякову.

Бу дьыл ахсынньы 31 күнүгэр Саха АССР народнай художнига, РСФСР үтүөлээх художнига, Саха сириг комсомолун бириэмийэтин лауреата, СССР художниктарын союһун чилиэнэ, график художник Элэй Семенович Сивцев төрөөбүтэ 90 сылын туолар. 1973 с. П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун Элэй Семенович Сивцев, Владимир Семенович Карамзин уонна Иннокентий Дмитриевич Корякин буолан ойуулаабыттара. Бу кинигэ киэн биһирэбили ылбыта, ойууламмыт уобарастара олонхону истэр-көрөр дьонно канонической суолталаах буолбуттара.

Нам улууһа бэйэтэ ураты историялаах, буолаары турар Олонхо Ыһыаҕа, мин санаабар, эмиэ ураты суолталаах буолуохтаах. Ол курдук, Сахабыт сириг государственнота сайдарыгар сүдү кылааты киллэрбит улууспут исторической личностара – Нам оҕонньор, Мымах кинээс, уһулуччулаах государственнай уонна политической деятеллэр М.К. Аммосов, И.Е. Винокуров үрдүк ааттара бу үөрүүлээх, олонхо курдук сүдү айымньыбытын үйэтитэр улахан түһүлгэ ыһыллар күнүгэр бэлиэтэниэхтээхтэр. Улуус дьонно-сэргэтэ бары өй-санаа өттүнэн түмүллэн, хомуллан үгүс ыалдыты, кыттааччыны көрсөргө күннэтэ бэлэмнэнэр.

Билигин Саха Өрөспүүбүлүкэтин Правительствотын бэрэссэдээтэлин солбуйааччы О.В. Балабкина салайааччылаах тэрийэр комитет бигэргэтиллэ сылдьар. Улууспутугар Олонхо Ыһыаҕын үлэтин сүрүннүүргэ анал штаб уонна фонда дирекцията тэрилиннэ. Олонхо Ыһыаҕын объектарыг бырайыактара бигэргэтилиннилэр.

«Олонхо Ыһыаҕа: төрүт үгэстэри сөргүтүү, харыстааһын, тарҕатыы» научнай-практической конференцияҕа этилибит санаалар ыһыаҕы тэрийэр үлэбитигэр көмө буолуохтара диэн эрэнэбин.

Түмүккэ бу тэрээһиннэр үрдүк таһымга баралларыгар үлэлэспит бар дьоммор махталбын биллэрэбин, ордук чуолаан И.Е. Винокуров аатынан Намнааҕы педагогической колледж директорулар Елена Вячеславовна Никитинаҕа.

Талааннаах ыччаттарбытынан, өркөн өйдөөх кырдыабастарбытынан, айар-тутар дьоммутунан саныыр санаабыт сайыллан, кэпсиир тылбыт кэрэхсэнэн, уруйдуохха Олонхо Ыһыаҕын!

Күннүк Уурастыырап этэн турар: «Саас-үйэ тухары олоххо саханы үрдэтиэ олонхо!» Оннук буолуохтун!

НАМНА ОЛОНХО ЫҢЫАҒЫН ТЭРИЙЭН ЫТЫТЫГА САНААЛАР

*Илларионов Василий Васильевич,
филол. н. д., проф.,
М.К. Аммосов аатынан ХИФУ ХИНТУоКИ*

Олонхо Ыһыахтара сылын аайы тэриллэн ытыллар буоллулар. Бу кэлинги кэмгэ, биһиги олонхобут аан дойдуга тылынан уонна материальнайа суох нэһилиэстибэттин кылаан чыпчаалынан биллэриллибитин кэннэ, Олонхо Ыһыахтарын тэрийэн ытыты үрдүк таһымнаахтык Ил Дархан, Ил Түмэн, бырабыыталыстыба таһымынан быһаарыллар. «Олонхо уон сылын бэлиэтээн ытытыга» национальной комитет (А.Н. Жирков), Өрөспүүбүлүкэтээҕи Олонхо ассоциацията (Ф.В. Шишигина), Олонхо театра (В.Г. Власов), ХИФУ Олонхону чинчийэр научнай института (Р.Н. Анисимов) кыттыһан бииргэ үлэлээһиннэрин түмүгэр, Олонхо Ыһыахтарын тэрийэн ытытыга, сизэрин-туомун толорууга, сүрүн тутууларын ытытыга, олонхону уонна олонхохуттары үйэтитиигэ, төрүт култуураны сөргүтүүгэ дьонуннаах хардыылар оҥоһулуннулар. Маныаха Олонхо Ыһыахтарын тэрийэн ыппыт улуустар – Дьааҥылар, Бүлүүлэр, Алданнар – төһө да үп-харчы өттүнэн уустук балаһыанһаа киирдэллэр, айылҕа алдьархайдара ааннааталлар, дьоннорун-сэргэлэрин түмэ тарданнар, бука бары сомоҕолоһоннор, санаа хоту ыһыахтарын тэрийэн ыппыттара улахан махталлаах дьыала буолар.

Быйыл былаан быһыытынан, Эҥсиэли хочотугар Нам сиригэр Олонхо Ыһыаҕа тэриллэн ытыллыахтаах. Маныаха билингиттэн бары биир сүбэни булан, атын буолбут ыһыахтар курдук тэрээһиннээхтик Олонхо Ыһыағын иилээн-саҕалаан ытыахтаахпыт уонна тэрийээччилэр бу ыраах улууска, кини дьонугар-сэргэтигэр, эдэр ыччаттарга үйэлээх өйдөбүннүк быһыытынан хааларын курдук кыһаллыахтаахтар.

Туох ханнык иннинэ ыһыах үөрүүлээхтик аһыллыытын сизэрин-туомун, улуус уратытын, үтүө үгэстэрин тумук тутан көрдөрөр сөп. Кэнники сылларга Олонхо Ыһыағын сценаристара З.Г. Попова, М.Н. Власьева түөлбэ үгэстэрин научнай, кыраайы үөрэтэр литератураны кытта эрдэттэн билсигэн, ыһыах аһыллыытыгар киллэрэр буоллулар. Ол курдук, Дьааҥыга Таас хайа

сүрүн бэлиэ быһыытынан киирбитэ. Ону кэрэһилиир халлаанга харбылалаһар Таас дьаанылар макеттара ыһыах түһүлгэтигэр турбуттара. Итиэннэ XIX үйэ ортотугар олоҕорбут политсыылынай, нуучча фольклористикатын төрүттэспит И.А. Худяков суруйуулары уонна кэнники фольклористар хомуйбут матырыйаалларын туһаммыттара. Ыһыах алгыһыгар үстэн тобууска тийэ айыы ойууна, сорохтор этэллэринэн үрүҥ ойуун ыһыах сиэригэр-туомугар кытталларын туһунан бэлиэтээһиннэргэ олоҕуран, ыһыах аһыллыабыттан түмүктэниэр дылы тобуус суол алгыһы толотторбуттара. Оттон Бүлүүгэ тэриллэн ытыллыбыт ыһыахха, улахан утарсыы баарын үрдүнэн, күргүөм тойугу киллэрбиттэрэ. Итиэннэ ыһыах үөрүүлээхтик аһыллыытыгар Саха сиригэр бастакы композиторун М.Н. Жирков уобараһын киллэрбиттэрин ыһыах дьоно астына, долгуйа көрбүттэрэ. Ол М.Н. Жирков төрөөбүтэ 125 сылыгар олус таба дьүөрэлэспитэ. Оттон Алданга эбэнки уонна саха култуураларын алтыһыылара, эбэнки фольклорун, чуолаан нимгакаанын хомуйбут А.Н. Мыреева, эбэнки эпоһун чабылхай толорооччута Н.Г. Трофимов сүдү оруоллара, итиэннэ күн бүгүн да талааннаахтык толоро сылдьар А.П. Авелова ааттара табыгастаахтык сценарийга киллэриллибиттэрэ.

Нам улууһугар ытыллар Олонхо Ыһыаҕар улуус уратытын көрдөрүү хайаан да кириэһтээх. Онуоха туох ханнык иннинэ намнар өбүгэ төрүттэрэ Нам оҕонньор, кини сиэнэ Мымах аата дьохуннаахтык иһиллээхтээх [1]. Мымах Тыгын кэнниттэн сахалар тойоннорунан талыллыбыт, саамай уустук кэмгэ, нууччалар кийһинэн өлбүгэ хомуйалларын саҕана, баһылык буолбут уонна үрэр саалаах хаһаахтары утары өрө турууну икки төгүллээн тэрийэ сылдыбыт, бэйэтин кэмин биир хорсун санаалаах, киэн көбүстээх, кэлэр кэскили анааран көрбүт дириг өйдөөх саха саарына эбит.

Намтан тахсыбыт кэнники салайааччылар – М.К. Аммосов да, И.Е. Винокуров да төрөөбүт норуоттарын харааннааһынга бэлиэ суолу хаалларбыттара биллэр. Олонхо Ыһыаҕын сценаристара бу түгүгүннөр норуоту сомоҕолуур кыахтарын көрдөрөн ааһыахтарын наада. Аны саха мифологиятыгар этиллэринэн, намнар тотемнара куба буолар [5, с. 119]. Куба саха өйдүүрүнэн олус эрэллээх, бэриниилээх көтөр. Доҕорун сүтэрбит куба саас айы мэлдьи эргийэн кэлэ турар диэн этээччилэр. Ол аата сомоҕолоһууну кытта доҕордоһуу, эрэллээх буолуу идеята көстөн ааһыахтаах. Ыһыах сценарийын саамай туллар туттааҕа, эргийэр киинэ Нам биллиилээх олонхоһута П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ «Дьырыбына

Дьырылыатта» олонхото буолуохтаах. Сценаристар бу олонхону ааҕан, толкуйдаан дьахтар бухатыыр орто дойдуга или-эйэни, дьоллоох олоҕу түстүүрүн бүгүнгү олоххо сыһыаран көрдөрөллөрө эрэйиллэр. Олонхо ис хоһооно, философията билингни кэми, олоҕу, быһыыны-майгыны хоһуйан, уустаан-ураннаан этэрин умнуо суохтаахпыт. Кэнники үс ыһаахха Дьааҥыга, Бүлүүгэ уонна Алданга Олонхо Ыһаабын сценарийын СР үтүөлээх артиската З.Г. Попова, радиожурналист М.Н. Власьева иккиэн бииргэ түөлбэ үгэстэри үөрэтэн, диригиник толкуйдаан суруйалларын мэлдьи сэргиибин. Зоя Гаврильевна тапталлаах кэргэнин Фадей Попов дойдутун ыһаабын сценарийын өссө ордук кыһаллан, айымныылаахтык үлэлиэбэр эрэнэбин.

Олонхо Ыһаахтарын тэрийэн ытытыга национальнай тэрийэр комитет председателэ А.Н. Жирков көбүлээһининэн, Бэйдингэҕэ аан маннай научнай-практической семинарга ыһаах сүрүн каноннарын быһаарсан, Регламенын Правительство анал уурааҕынан бигэргэттэрэн турабыт. Маныаха биир сүрүн миэстэни ыһаах түһүлгэтин тэрийии туһунан боппуруос ылар. Сунтаардар 1947 с. С.А. Зверев – Кыыл Уола оройуон киинигэр, айылҕа анаан тэрийбит паркатыгар, ыһаах тэрийэн ыппыт түһүлгэтин очоттон күн бүгүнүгэр дылы тупсаран, киэргэтэн, араас тутууларынан байытан, саҕардан биэрэн иһэллэрэ кэрэхсэбиллээх. Кэнники сылларга күнү көрсүү сизэр-туома ат сүүрдэр сири кытта хабан онороллоруттан ыһаахтыыр сири биир комплекс курдук көрүүххэ сөп. В.Ф. Яковлев эскиһинэн Аар баҕа саҕаттан оноруллубута эмиэ ыһаах дьонун кэрэхсэтэр. Сунтаардар Олонхо Ыһаабын ким-хайа иннинэ ыппыт-тара, уруккуттан ыһаахтыыр үгэстээх буоланнар, түһүлгэлэрэ билингни Регламенга сөп түбэхэр. Ньурбалар отутус сылларга Сэргэй Васильев онотторбут аатырар паркатыттан ыһаахтыыр сири саҕа сиргэ Кыталыктаахха көһөрбүттэрэ. Инньэ гынан, Регламенга киирбит бары тутуулары саҕаттан былааннаан онорбуттара. Ол эрэри, олус киэн сири хабан тутууларын ыппыттарыттан, ыһаах көрүн-нарын көрөргө хаамыылаах буолбута киһини сылатар эбит этэ. Мэҥэ-Хаҥалас Ураһалааҕар, Хаҥалас Орто дойдутугар эмиэ саҕа ыһаахтыыр түһүлгэни тэрийбиттэрэ. Дьааҥыга И.А. Худяков кинигэтигэр ахтыллар Хоптолооххо Олонхо Ыһаабын түһүлгэтэ тэриллибитэ. Алданга Сэбэки диэн эбэнкилэр өбүгэ төрүттэрэ сизэр-туом толорор ытык сирдэригэр ыһаах түһүлгэтэ бэркэ былааннанан оноруллубута ыһаах ыалдыттарыгар даҕаны, тэрийээччилэргэ да табыгастаах этэ.

Намга Энсиэли хочотугар ыһыах түһүлгэтин талбыт сирдэригэр түһэриэхтэрин сөп. Дьэ, ону эрдэттэн былааннаан, алгыс түһэрэн, кэлин да уос номоҕор киирэр курдук үйэлээх түһүлгэни тэрий-изххэ сөп. Регламент быһыытынан, сизэр-туом түһүлгэтин, Аал Луук Маһы туруоруу, Аар баҕабы, сэргэлэри анныы, ыһыах ыалдыттарын олордор тырыбыынатын төһө киһи кэлиэхтээҕинэн сөп түбэһиннэрэн, сахалыы матыыптары киллэрэн, тупсаҕайдык оноруу ирдэнэр. Алгысчыт сизэри-туому илин диэки хайыһан туран толороро хайаан да учуоттаныахтаах. Кэлинни ыһыахтарга бу тутуһулар буолбутун бэлиэтиэххэ сөп.

Кэнники сылларга сүрүн мөккүөр Аал Луук Мас тула барар буолла. Регламенга Аал Луук Мас ыһыах биир символун быһыытынан киллэриллибитэ. Олонхоҕо барытыгар даҕаны бу маһы олонхоһуттар тыл ууһа тийбэтинэн уустаан-ураннаан хохуйаллар. Кини Үөһээ, Орто, Аллараа дойдуну ситимниир аналлааҕын ордук чорботон бэлиэтиэххэ сөп. Дойду иччитэ Аан Алахчын бу маска дугуйданар, айыы бухатыыра айаһа аттанарыгар аман алгысчыт буолар, эмийин эмтэрэр, ол аата күүс-уох ингэрэр, өлбөт мэнэни биэрэр. Аал Луук Мас силиһиттэн, лабааларыттан уйгу-быйаһа таммалыы турар, онтон соххор-добоһон күүс-уох ылан барара этиллэр. Онон олонхоҕо кини оруола сүрдээх улахан. Олонхо Ыһыаҕын биир ураты суолталаах символун быһыытынан туттуллара бары өттүнэн сөптөөх. Ол да иһин Регламенга туох да мөккүөрэ суох киллэрбиппит.

Урут да Аал Луук Маска ураты суолта биэрэллэрэ биллэр. Таатта улуухугар Дьүлэй нэһилиэгэр Мииккэ Абрамов диэн оҕото-уруута суох баай киһи аатын-суолун үйэтитээри Булгуннаахтаах диэн алааска Аал Луук Маһы анаан туруортарбыт. Онно хас лабаатын аайы аан-дойду көтөрүн-сүүрэрин, кылын-сүөлүн, сүөһүтүн, сылгытын ойуулаан-оһуордаан онотторбута биллэр. Ол туһунан кэлин кинигэлэргэ элбэхтик киллэриллэн бэчээттэммитэ. Норуот суруйааччыта Суорун Омоллоон бу Аал Луук Маһы олонхо символун курдук көрөрө. Ол да иһин Чөркөөхтөөбү политической сыылка музейыгар көрдөрүүгэ туруора сылдыбыттааҕа. Билигин Булгуннаахтаахха урукку мизстэтигэр төттөрү туруорбуттара. Онон Аал Луук Мас уобараһа билиһини да сахаларга чугас. Дьэ ол иһин, Олонхо Ыһыахтарыгар кинини ытык символ быһыытынан туттуу сизрдээх.

Бары ыһыах ыһыллыбыт сирдэригэр Аал Луук Маһы ким сатыырынан оһуордаан-мандардаан, лабаалаан-силистээн туруордулар. Кэнники кэмгэ мөккүөр, сүннүбүнэн, үбүлээһингэ

барар. Анаан дьарыктанар мас уустара баар буоллулар. Кэнники сылларга «Уран» дизайн-студия салайааччыта В.В. Яровев Америкаҕа тийэ музейдары билсэн, ыһыах түһүлгэтин былыр хайдах онгороллорун үөрэттилэр. Маастардар научнай литератураны кытта көрөн, киһи хараҕын халтарытар аар баҕахтары, ураһалары уонна онно дьүөрэлээх Аал Луук Маһы түһүлгэ орто-тугар туруораллар уонна ороскуоттарынын сабардыы бас быһар сыананы этэллэр. Ол сыанаҕа куоракка хас да таас квартираны ылыахха сөп. Ити дьону аһара кыынньыыр. Дьинэр Аал Луук Мас, ураһалар, атын да тутуулар ыһыах эрэ кэмигэр туттуллан баран, туһата суох туралларын санаатахха, киһи эрэ сонньуйар. Онон намнар бу мөккүөрдээх боппуруоһу ырытан-үөрэтэн баран, арыый да удамыр сыанаҕа туттарыахтарынын сөп этэ. Атын улуустар хайдах, хас сыанаҕа туттарбыттарынын, ыһыах кэнниттэн хайдах туһаныллыхтааҕын барытын учуоттаан, аныгы ирдэбиллинэн, тендер онгорор сөп этэ. Маны намнар толкуйдаан көрөргүт наада.

Олонхо Ыһыахтарыгар түөлбэ олонхоһуттарынын тустарынын матырыйааллары хомуйуу үгэһэ олохсуйда. Ол курдук, Мэнгэ-Хаңалас, Чурапчы, Дьаангы олонхоһуттарынын тустарынын баай матырыйааллаах хомуруунньуктары Олонхо институтутун фольклористара хомуйан, сааһылаан таһаарбыттарынын холобур быһыытынан көрүүххэ сөп. Горнайдар, Е.А. Семенова хомуйан оноруутунан, «Олонхо ытык эйгэтэ» диэн олонхоһуттар тустарынын уонна кинилэр олонхолорун текстэрин киллэрэн туран, балачча улахан кинигэни таһаарбыттара. Кэлин ньурбалар, сунтаардар эмиэ олорон ааспыт олонхоһуттарынын ааттарынын үйэтитэрдии үлэлээтилэр. Ордук олонхоһуттар ааттарынын үйэтитиигэ М. Захарова олус дьаныһан туран үлэлээтэ, түөрт хас кинигэни бэчээттэтэн таһааттарда, өссө да үлэлэһэ сылдьар. Бу өттүнэн ыллахха, намнар олонхоһуттарынын үйэтитиигэ улаханник хаалан иһэллэр. Арай кыраайы үөрэтээччи У.Д. Сивцева биир дьобус кинигэни бэчээттэтэн турар. Онуоха Намна төрөөн-үөскээн аспыт 46 олонхоһут испиһигэ бэриллибитэ уонна улууска биллибит олонхоһуттар П.П. Ядрихинскай – Бэдьээлэ, П.Н. Попов – Бочоох, Е.Г. Охлопков – Буоратай, И.Г. Сивцев – Мурун уо. д. а. тустарынын суруйуулар киллэриллибиттэр[8]. Мэнгэ-Хаңаластар, Дьаангылар курдук биир толору антологияны Нам олонхоһуттарынын тустарынын онорон таһаарыахха сөп этэ. В.Л.Серовской «Якуты» диэн кинигэтигэр Нам олонхоһуттарынын тустарынын бэртээхэй бэлиэтээһиннэри онорбута биллэр. Кини Нам Хамаҕаттатыгар Артамон диэн улахан ырыаһыт олоро сыл-

дъыбытын ахтар. Кинээхийэ диэн улахан баай киһи, ырыаны-тойугу олус сөбүлүүр буолан, кинини мэлдьи түүн-күнүс буоллун ыллатан, олонхолотон тахсарын этнограф сөбөн бэлиэтээбит. Артамон олус ураты куоластаах, ис дууһатыттан иэйэн-куойан туран ыллыыр эбит. Кини ыллаатабына дьахтар мэнэрийэн барар эбит, оттон эр дьон кини кэрэ куолаһыгар абылатан, арахпакка истэн олороллор эбит. «Артамон ырыатыттан тииттэр хаталлара, дьоннор өйдөрүн сүүйтэрэллэрэ» диэн номох баарын В.Л. Серошевская бэлиэтээбитэ. Кини Салбан нэһилиэгиттэн Мачайар диэн ырыаһыт туһунан ахтан аһарбыт [7, с. 572-573]. Маны тэнэ Э.К. Пекарская «Образцы народной литературы якутов» сериятыгар ахтыллыбыт Николай Прядезников уонна фольклорист Г.В. Ксенофонов «Ураанхай сахалар» үлэтигэр сөбөн-махтайан 45 олонхотун толору испииһэктээн ылбыт Атамай нэһилиэгин (уруккута Нам сирэ) олонхоһута П.Л. Колесов революция иннигэр Нам улуһун нэһилиэктэригэр кизэньник биллэн олонголоон ааспыттар. Кинилэр албан-дьаһах ааттарын Олонхо Ыһыаҕар дорҕоонноохтук ахтан ааһыллыахтаах. Кыаллар буоллабына, архыыптартан, кырдыаҕастартан эбии матырыйаалы булан дьонго-сэргэҕэ тиэрдэр сөп. Нам кырдыаҕас учуутала Н. Харитонов 1929 с. «Ала Туйгун» олонхону С.А. Новгородов алфавитынан суруйбута биллэр. Бу Нам улуһуттан сурукка-бичиккэ кирибит олонхо, тыла-өһө В.Н. Попов «Үөлэн Кыырдыт» олонхотугар олус майгынныыр. Ону сиэнэ Т.Е. Сивцев бэйэтин дьийтээҕи архыыбар ууруна сылдыар. Горнайдар курдук, олонхоһуттар уонна олонхо туһунан туох биллэрин барытын мунньан, дьонго-сэргэҕэ таһаарарга тоҕоостоох түгэни мүччү туппат ордук.

Нам олонхоһуттарын П.А. Ойуунускай сэнээрбитин, кини Күннүк Уурастыыраптыын 1937 с. тахса сылдьан улахан тэрээһини ыппытын киһи эрэ барыта билбэт. Платон Алексеевич оччотооҕу «Социалистическая Якутия» хаһыакка анаан ыстатыйа суруйан турар [6]. П.А. Ойуунускай оччолорго эдэр учуутал Потапов уус-уран самодеятельноһы көбүлээбитин бэлиэтээн суруйбут. Кини кимин чуолкайдыхха, ити олонхоҕо аналлаах тэрээһин туһунан архыыптан, хаһыат саһарбыт страницаларыттан булан суруйар наада. Оччотооҕу периодической бэчээттэн көрдөххө, намнар олонхону колхоз сценатыгар эмиэ таһааран тураллар. Кэлин да П.П. Ядрихинская олонхотун сценаҕа таһаарбыттара биллэр. Уопсайынан Намга олонголооһун үгэстэрин үөрэтэр наада. Биһиги билэрбитинэн ССРС Суруйааччыларын союзтарын чилиэннэрэ буолбут П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ, И.Г. Охлопков – Буо-

ратай, биллиилээх олонхоһуттар В.Н. Попов – Бочоох, К.В. Сивцев – Мурун, Г.С. Кычкин – Хабыанһа олонхоһут да, норуот ырыаһытын быһыытынан дойдуларыгар даһаны, өрөспүүбүлүкэҕэ даһаны биллибит дьоннор, Г.С. Кычкин – Хабыанһа Москваҕа тийэ талба талаанын көрдөрбүтэ [4]. Гуманитарнай чинчийи институтун фольклористара улус олонхоһуттарын чуолкайдаһан, дьохуннаах кинигэни Олонхо Ыһааҕар таһаарыахтара диэн эрэнэбин. Олонхо ытыллар түһүлгэтигэр эбэтэр олонхо дьэитигэр уус-алданнар олонхоһуттарын галереятын курдук кэккэлэтэн кэбиһэллэрэ буоллар, кинилэр мөссүүннэрин эдэрдэр өйдөөн, билэн хаалалларыгар бэрт буолуох этэ.

Ньурба, Хаңалас, Мэнэ-Хаңалас, Чурапчы, Дьаангы, Бүлүү улуустарыгар ытыллыбыт Олонхо Ыһаахтарыгар архыыпка уурулла сытар олонхолору бэчээттээн таһаарыыга болҕомто ууруллубута. Маныаха ордук мэнэ-хаңаластар нэһилиэктэринэн өрө турунан, олонхоһуттарын репертуарын бэчээттээн таһаарыыга Олонхону чинчийэр институту көмөлөһүннэрэн таһаарыылаахтык үлэлээбиттэрэ. Намтан П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ, Е.Г. Охлопков – Буоратай, В.Н. Попов – Бочоох олонхолоро бэчээттэнэн тахсыбыттара. Буоратай тус бэйэтэ суруйбут «Үрүн Уолан» олонхото архыыптан көстүбүтүн ИГИлэр бэчээккэ бэлэмни сылдьаллар. Кэнники кэмгэ ийэ олонхоһут аатын ылбыт, Өлүөхүмэҕэ олохсуйбут, онно көмүс уңуоҕа көтөбүлүбүт А.Е. Соловьев төрүт-уус Нам этэ, дойдутун олонхоһуттарыттан олонхолуур идэҕэ уһуллубутун ахтааччы. Кини олонхото тэттик кылгас буолааччы, онон нууччалыы, омуктуу тылбаастаан мультимедийнай таһаарыыны бэлэмнири толкуйдуохха, үбүн-харчытын булуохха. Дьэ, ол ордук үйэлээх үгэс буолуох этэ. Биһиги Дьаангыга Д.А. Томская «Кыыс Кылаабынай бухатыыр», Бүлүүгэ В.О. Каратаев «Оҕо Тулаайах» тэттик олонхолорун видеоҕа устуллубутун оцифровкалаан, сурукка-бичиккэ түһэрэн сахалыы, нууччалыы, английскайды тылларынан күн сири көрдөрөн турабыт. Билинги ааҕааччылар, омук да дьоно уопсай өйдөбүлгэ мультимедийнай таһаарыылары сэргиир, кэрэхсиир буолбуттарын эмиэ учуоттуур наада. Билинги олох ирдэбилэ итинник.

Аны Олонхо Ыһааҕар конкурстары тэрийэн ытыты туһунан санаабын этэн ааһарым сирдээх. Ыһаахха олонхо, оһуохай конкурсун тэрийи боппуруостарын тустарынан «Олонхо-ыһаах-оһуохай», «Олонхо ыһаахтара. Түмүк санаалар» [2, 3] диэн кинигэлэрбэр сырдатан турабын. Кэнники сылларга олонхоҕо аналлаах конкурстар балачча тэрээһиннээхтик ытыллар буол-

лулар, кыттааччылар да ахсааннара эбиллэн иһэр. Оҕолорго, орто саастаахтарга уонна кырдыаҕастарга тус-туһунан, биирдиилээн даҕаны, кыттыгас да толорууга олохсуйбут ньыманан олонголообун тэриллэр. Маныаха намнар Е.К. Иванова (Е.В. Соколова үөрэнээччитэ) салалтатынан көхтөөхтүк кытталлар, сылын айы туохха эмэ тиксибит буолаллар. Д.И. Кривошапкин да кырдыаҕастарга тарбахха аабыллар олонхоһут. Онон намнар Олонхо Ыһыаҕын конкурсуна таһымнаахтык тэрийэн ытталларын саарбахтаабаппын. Тэрийээччилэр алданнартан холобур ылыахтарын наада. Култуура үлэһиттэрэ, учууталлар кыттыһан үлэлииллэрэ ордук, онтон намнартан конкурска кыттааччылары үлэлэриттэн босхолоуохха сөп.

Билигин олонхону толорооччулар үгүстэрэ олонхону өйдөрүгэр үөрэтэн баран, ону толороллор. Дьинэ олонхону толоруу тутатына хоһуйууга олоҕуруохтаах. Олонхоһут бэлэм олуку хоһооннору билиэхтээх уонна олору туһанан аудитория иннигэр тылга хаайтарбакка, көңүл толоруохтаах. Алданнааҕы Олонхо Ыһыаҕар темаларынан тутатына хоһуйан толорорго конкурс тэрийэн көрбүппүт. Үгүстэр улаханник ыарыҕаппыттара. Бэл конкурска бастаабыт И.Н. Николаев толору биэс мүнүүтэ олонголооботоҕо. Олонхону кэлэр өттүгэр сайыннарыахпытын баҕарар буоллахпытына, тутатына хоһуйан толорууга суолта биэриэхтээхпит. Маны тэрийээччилэр учуоттуулара наада. Конкурс усуллубуйатыгар тутатына чаас аҥаара толоруу ирдэбилин киллэриэххэ баара.

Оһуохай ыһыах сүрүн оонньуута, көрө-нара диэн мэлдьи этэбит. Ханна да буоллун оһуохай өрө тутуллуохтаах. Былыр революция иннигэр, кэлин Аҕа дойду Улуу сэриитин иннигэр даҕаны, Сунтаар, Ньурба улуустарыгар түһүлгэлээн этии уонна аатырбыт оһуохайдьыттар өрө тутуллаллара, ыһыах хайдах барбыта оһуохайынан сыаналанара, ким уустаан-ураннаан хоһуйан эппитэ кэпсэлгэ сылдыара. Билигин ыһыахтарга төһө да улахан бириистэр турдаллар, оһуохай соччо баардыламмат буолла. Кистэл буолбатах – конкурска суруттарбыттар эрэ түһүлгэлээн этэр буоллулар. Сунтаардар кэнники сылларга ат сүүрдүүтүн кэнниттэн эдэрдэргэ күнү көрсүү сиэригэр-туомугар көңүл оһуохайы тэрийэр буоллулар. Ол эмиэ оһуохай көбүн балачча үрдэттэ. Намнар түүннү өттүгэр сунтаардар курдук ыччаттарга анаан оһуохайы тэрийдэллэр сөп этэ. Оһуоха эрдэттэн өйдөтүү, биллэри, тэрээһин үлэ барара эрайиллэр. Онтон конкурсуһу тэрийэргэ оҕолорго туспа түһүлгэ, туспа жюри тэриллэрэ ордук. Бүлүү,

Алдан ыһыахтарыгар оһуохай энтузиаһа Д.Я. Федотов олохтон туораабытын суохтаабыппыт. Кини дойдутугар Үөһээ Бүлүүгэ даҕаны, Олонхо Ыһыаҕар да бэйэтэ балаһыанһа онорон, оҕолор конкурстарын тэрийээччи этэ. Үс бастаабыт оҕо Францияҕа, кэлин Москваҕа баран кыһынҥы каникулун атаарар быраабы ыла-ра. Оһуохайы улахаттарга, эдэрдэргэ, орто саастаахтарга уонна аҕа саастаахтарга диэн арааран түһүлгэлээн эттэрэр ордук табыгастаах. Бириистэр эрдэттэн быһаарыллыахтаахтар. Иллэрээ сыл Бүлүү ыһыаҕар Дьяаныга гран-при ылбыт В. Семенов биэс кырса тириитин бириискэ туруорбута. Улахан бириийи ылбыттар кини курдук анал бириистэри олохтуулларын ситиһэр сөп этэ. Оһуоха култуура управлениеларын нөҥүө тустаахтары кытта кэпсэтии ытытыллыахтаах. Аны биллиилээх оһуохайдьыттар, олонхоһуттар, тойуксуттар ааттарынан бириистэри ыччаттара, оҕолоро, биир дойдулаахтара туруоралларын ситиһиэххэ наада. Намнар олонхо да, оһуохай да улахан энтузиаһа К.Н. Тихонов аатынан бириийи оһуохайга, оттон олонхоҕо Е.В. Соколова аатынан бириийи олохтуохтарын сөп. П.П. Ядрихинская, Е.Г. Охлопков, В.Н. Попов да ааттара умнуллуо суохтаахтар. Дьэ оччоҕо Намна Олонхо Ыһыаҕар анал бириистэри ылбыппыт диэн саныылларыгар да ордук буолуох этэ. Бу хайысхаҕа намнар, ыһыах дирекцията эрдэттэн тэрийэр үлэни ытытыан наада. Сатаан тэрийдэххэ, ким да туора туруо суоҕа.

Кэнники сылларга Олонхо Ыһыаҕын тэрийэн ытытыга Олонхо театрын уонна Олонхо институтун кытыылара үтүө түмүктэрдээх буолла. Кинилэр олонхо конференцияларын, ыһыаҕын тэрийэн ытытыга, сценарийдарын суруйууга, кинигэлэри бэчээккэ бэлэмнээн таһаарыыга үлэлэстилэр. Нам да ыһыаҕар кыттыһан үлэлиэхтэрэ, санааларын этиэхтэрэ. Эдэрдэр кыттыһан үлэлиилэрэ биһигини үөрдэр. Нам култууратын үлэһиттэрэ Гуманитарнай чинчийи уонна аҕыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын институтун кытта алтыһан үлэлээбиттэрэ ыраатта, билигин да ыкса сибээстээхтик үлэлэһэ сылдьаллар. Онон Олонхо Ыһыаҕа санаа хоту барыаҕа диэн эрэниэххэ сөп.

Литература

1. Афанасьев Л.А. – Тэрис. Мымах. – Дьокуускай: Дом народного творчества, 2017. – 72 с.
2. Илларионов В.В. Олонхо-Ыһыах-Оһуокай. – Дьокуускай: Бичик, 2011. – 272 с.
3. Илларионов В.В. Олонхо ыһыахтара: түмүк санаалар. – Дьокуускай: Алаас, 2015. – 168 с.
4. Илларионов В.В. Намский улус: история, культура, фольклор. – Якутск: Бичик, 2010. – 496 с.
5. Ксенофонов Г.В. Эллайада. Материалы по мифологии и легендарной истории якутов.- М.: Наука, 1977. – 248 с.
6. Ойунский П.А. Эпоха счастья и радости // Социалистическая Якутия. – 1937 – 9 мая.
7. Серошевский В.Л. Якуты. Опыт этнографического исследования. – СПб.: Изд-во Имп. Рус. Геогр.о-ва, 1896. – Т. 1. – 720 с.
8. Сивцева У.Д. Эңсиэли хочотун олонхоһуттара. – Нам, 2008. – 82 с.

ОЛОНХОЛУУР ҮГЭСПИТИН ТИЛИННЭРИИ

*Галина Семеновна Попова –Санаайа,
п. н. к., проф.,
М.К. Аммосов аатынан ХИФУ ХИНТуоКИ*

Олонхобут тилиннэбинэ итэҕэлбит тиллиэҕэ, оччобуна омукупут кута-сүрэ, сүрэ-кэбэ, ис тыына дьингин булуоҕа. 90-с сс. саха туйгуттара Ыһыах - Хомус - Олонхо - Итэҕэл диэн торуму, тосхолу ыйан биэрбиттэрэ сөрү-сөбүн, уот хараххатын көрөн-билэн сылдыабыт. Онуоха итэҕэл сүрүн, тутаах, тыын сир буоларын өйдүү иликпит быһыылаах. Тоҕо эрэ ыпсыыта кыттан биэрбэт, ангыы-ангыыны эрдэ сылдыар курдукпут. Тыл тылга киирсэр кыаллы-бакка сылдыар. Биирдиилээн дьон Миннэрэ олус улаатан хаалан, харах-кулгаах, өй-санаа бүөлэнэрэ бүрүүкүүргэ дылы...

Аан бастакы Олонхо диэн (первоисточник олонхо) бука архетиптарга, икки атах «коллективное бессознательное» диэнигэр, ол аата хас биирдиитбит бүдүмүк өйүгэр-мэйиитигэр бэйэбит да билбэппитинэн хараллан бүтүн сылдыар тиэкис буоллаҕа буолуо диэн сабаҕалыыбыт. Бу сабаҕалыырбыт К.Г. Юнг, А.Л. Чижевскай курдук улууканнаах мыслитель дьон түөрүйэтигэр олобулар. К.Г. Юнг билим эйгэтигэр «принцип синхроничности» диэни кил-

лэрбитэ. Бу тугуй? Бу аата киһи ис туруга (битэ-билгэтэ, түүлэ-битэ, көрүүлэниитэ, сэрэйэ-таайа саныыра, уорбалыыра энгин барыта) тас көстүүлэри кытта сөп түбэсигэн, атылыы буолан хаалара ааттанар. Ол тас көстүүлэр урукку, билингни эбэтэр кэлэр кэмтэн да буолуохтарын сөп. Оннук түбэлтэтигэр киһи урут ким да билбэтэҕин илэ-чахчы билэн кэбиһиэн сөп. Маннык турукка киһини архетип диэммит киллэрэр. Бу принцип «Төрдүс элемент» диэн ааттанар уонна кини *сабардам эйгэтэ, кэм-кэрдии итинэнэ төрүүт* үһүөн бииргэлэрин ситэрэн-хоторон биэрэр. «Триада пространства, времени и причинности» диэни. Архетип дьайыытыттан киһи олус күүскэ күүркэйэн, өрүкүйэн кэлиэн сөп эбэтэр күннээҕи илэ, өйө-тэйэ түһүөн эмиэ сөп – итинник турукка киһи синхроничноска киирэр диир Юнг [3, с. 434-435]. Биһиги олонхоһуппут эмиэ маннык турукка киирэн олонорон эттэҕинэ, дьэ дьингнээхтик олонхолуур буолуохтаах.

Айыы таңара, Киһи уонна Куйаар ситимэ маннык архетиптарга кистэнэн, киһи мэйиитигэр харалла сылдьаллар. Бу харалла сылдьары киһи хайаан да таһаарыах тустаах эбит, оччобуна кини соботохсуйуу мунгуттан куотан куйаар тэтимигэр, космической процесска кыттан барар. Архетип диэн киһи харысхала, көмүскэлэ эбит, ону күүһүлүүр, хаайар түбэлтэҕэ киһи дууһата моруу буолан, ыалдьыан да сөп диир К.Г. Юнг [3, с. 434].

Саха төрүт кутун тууратыгар итинник харысхала олонхото буолар. Олонхо тиэкиһэ *космостан* кэлэрин элбэх чинчийээччи бигэргэтэр. Олонхоһут аны да этиити, этиттэри иһыматынан олонхо архетиптарыгар кистэнэ сылдьары сүөрэн, арыһан этэн таһаарар кыахтаах. Онуоха туох да туорай суох. Бу сырыыга кини медиатор оруолун толорон олонхо оригиналын этэн биэрэр. Маннык түгэннэри таба тутан ылан, аныгы фольклористар бэлиэтэнэн ылыахтарын сөп этэ. *Түгэнэ, ис-тас эйгэ алтыһыта табылыннаҕына медиатор олонголоон кэлиэн сөп – өскөтүн киниэхэ удьуоруттан олонхоһут талаана, айдарыта бэриллибит буоллаҕына.* Элбэх сыл устата олонхолуур, олонхоҕо тардыстар дьону, оҕону-ыччаты кытта алтыһаммын, бу кэпсиир турукка көңүл киирэр, олонхолуур кыах билингни да сахаҕа ис хааныгар баар диэн бигэ санаалаахпын. *Олонхоһуту* олонхо үс дойдутун ситимниир медиатор диибин, кини саха омугун остуоруйатын ааспытын, билиннгитин, кэлэр кэмин ситимнээччи уонна *Кэм-кэрдии, Сабардам эйгэ, Ахсыы* үстээх биирин сатаан таба тутар киһи буолар.

Олонхо сюжетын туһулаан болҕойор тустаахпыт. Олонхо

сюжета диэн кини тутула (конструкция, контекст). Ол тутулу сангаттан санга сүһүөх олонхоһукка туттаран иһиллэр. Ол туттарыыга *олонхо канонун уларыппат кытаанах ыйаах баар*. Ол ыйаах өбүгэ өһө, өбүгэ кэс тыла, кэриэһэ буолар. Арай санга олонхоһут олох остуоруйатын батыһыннара олонхотун сиэллээн-кутуруктаан, уустаан-ураннаан, сииһилээн эрэ биэрэр аналлаах. Тоҕо? Олонхо канонугар дьингнээх буолбут кэпсэнэр – *айыллыы, үөскээһин, сайдыы* – омукупут историятын дьинг кырдьыктаах чахчыта!

Олонхону тылынан-өһүнэн киэргэтии диэн ол олонхоһут көңүлэ, ону көңүллүүр баар – истээччини тардар туһуттан. Истээччинг сангаттан санганы истиэн баҕарар, аны хас үйэ ахсын истээччи таһыма уларыһан иһэр. Этээччи даҕаны тылын баайа, тылын ууһа уларыһан иһэр. Туораттан кирири тыл олонхону даҕаны тумнубат, хас олонхоһут бэйэтин эрэ таһымынан олонхолуур, онтон өппөт. Аны туран история хаамыытыттан эмиэ тахсар кыах суох – олонхо диэн куруук айылла турар айылҕалаах айымньы, онон олох онкулун кэпсиитурар.

Манна арай аныгы олонхоһуттар бэйэлэрэ өйдөөн туран тылларын байытан, тылга анаан үөрэнэн, ийэ тылларын билэн этэр таһымнарын үрдэтиэхтэрин сөп.

Мань барытын киһи биэс билэр этинэн итиэннэ онуоха эбии түөрт иминэн билэр – Си, Эт, Ай, Им – диэннэринэн, ол эбэтэр тоҕус суолунан – этэр курдук, тоҕус долоҕойунан [9]. Холобура, билигин билим эйгэтигэр герменевтика ньыматын хаттаан эргитэн аҕалан сэнээрэн сылдьаллар. Бу ньыманы төрүт култууратын ис хааныгар дьингнээхтик ингэринэн илдьэ сылдьар киһи эрэ сатаан туттар. Олонхо тизкистэрин ааҕар ньыма бастыҥа бу герменевтика буолар – олонхо эйгэтигэр бэйэ илэ киирэн иэйэн, өйдөөн туран ис хоһоонун сангаттан арыһан [2]. Герменевтикалыыр диэн экзистенция туругар киирэн, олонхо тыынын ылынан, ис хоһоонун тыыннаахтыы анааран тилиннэриит.

Аны манньк баар. Ойуун, уус, олонхоһут курдук айылҕалаах дьон бука туора дьонтон кистиирдээх буолуохтара. Инньэ гынан туора дьон баарыгар тизкистэрин саамай тыын сириин аспат, иһитиннэрбэт-көрдөрбөт майгыланыхтарын сөп. Баҕар, анал бобуу даҕаны баар буолуон эмиэ сөп. Кистэлэн информацияны туора дьонго аспат диэн куруук баар, сороҕор илдьэ да бараллар үһү диэн буолар. Олонхоһукка даҕаны оннук бобуу ханна барыай? Тыыннаах эйгэни илдьэ сылдьар киһи хайаан да харыстырдаах, кистиирдээх буолара биллэр. Туора дьонго саха-

лар соруян атыны, ханарытан кэпсээбиттэрин анараангылар итэбэйэн сурукка аспыттарын билигин биһиги итэбэйэн, мунан ахан биэрээхтээтибит – ол аны тохтуох тустаах. Испитин иһиллэнэр кэллэ. Баардаах эрээри билиммэккэ сылдьар диэн аныылаах даҕаны буолар буолуохтаах.

Урут олонхоһуттарынан дьон өйүн-санаатын салайтарар эбиттэрин сэрэйэбин. Олонхоһут дьон-сэргэ санаатын (общественное мнение) таайтаран этэрэ, бэйэтин кэтээн көрүүлэрин быктартыыра да баар буолар. С.С. Яковлев – Эрилик Эристиин «Кэриэс туолуута» сэхэнин ырытан итинник санааҕа кэлэн турабын. Уулаах Уйбаан олонхоһута олох онкула уларыйдаҕын ахсын хайдах сыыйа-баайа уларыян, улам көннөрү былааһы уруйдуур тойуксукка кубулуйбутун Эрилик олус мындырдык арыян көрдөрөр [7, с. 289-298]. Билигин ити процесс төттөрү хайысханан эргийэн тойуксуттар, былааһы арбааччылар көнөн, удьуор олонхолуур айылгылара уһуктуох тустаах.

Олонхо олуктарын этэр майгы дьин сахалыыта, дьиннээбэ хайдаҕый? Саха (баҕар саха эрэ да буолбатаҕа буолуо) этэрэ маннык эбит: 1) айылҕаҕа сыһыаннааҕы иккилии гына утарытын (бинарные оппозиции) олбу-солбу этэр, 2) киһиэхэ сыһыаннааҕы үстүү гына киһи үс кутугар туһааннаан этэр. Онон билинги олонхоһуттар олонхолоро оннун буларыгар сүбэм ити – итинник этэр куолу эбит. Итинник майгынан эттэхтэринэ, олонхо тыла-өһө кутулла түһэр, айана арылла биэрэр. Эрилик Эристиин «Буура Дохсунун», Даарыйа Туомускайа – Чаайка олонхолорун сирийэн аахпыт эрэ киһи маны хайаан даҕаны бэлиэтии көрөр [12, 10].

Түмүктээн эттэххэ, *олонхоһут айдарыыта уһуктуохтаах, өскөтүн Үс тыын сирбит бицгэлэстэбинэ: дойду тыына, айы тыына, ийэ тыл тыына.*

Бу үс бицргэлэхэр, өскөтүн:

- Айы халлааныттан Айы итэбэлин тыына (космическая энергия со-творения) киһиэхэ кицрдэбинэ.

- Киһи икки, Айылҕа икки ситимэ тилиннэбинэ.

- Бүтүн оҥоһуу (целостность), Туруору ситим, ситэрсэн толорсуу баар буоллаҕына.

- Киһи икки мэйиитэ ситэрсэ үлэтин си бэлиэ (символ) ситимнээн биэрэн бицр кэлим (целостность) тиллэр түгэнигэр.

Маннык толкуйдаатахха *олонхо билигин тиллэр механизма арыллан тахсар, ону ааһан – олонхолооһун хаһан баҕарар тиллэр кыахтаах, онуоха үс түгэн бицргэ түбэсипиэхтээх:*

1) олонголооччу түгэнин таба тутан икки аңгыы гынан баран, биир ис хоһоонноох эрээри тус-туһунан төрүүттээх сабыыттыа икки ардыгар, үөһүгэр баар буолуох тустаах – этэр курдук түгэнигэр икки, орун оннугар икки (в нужное время в нужном месте);

2) олонголооччу Айыыны (Айыы Тыынын) кытта туруору ситимнэ кириэхтээх;

3) олонголооччу тыыннаах ийэ тылын этэр хомуһунун, уусуран баайын, кэрээбэт кэрэтин мунутуу баһылаабыт буолуох тустаах.

Дэ бу үс суолу таба тутар киһи дьынгнээхтик олонхолуур диэспитин сөп, ол эбэтэр ис-иһиттэн дьынгнээх олонхону этэн-тыынан, ыллаан-туойан тыыннаахтыы таһаарар, саһаттан тилиннэрэн таһаарар, ону таһынан аан бастакыттан илдэ иһэр илдьити итиэннэ олонхо ис хоһоонун бүүс-бүтүннүү алдыаппакка тилиннэрэр диэспитин сөп. Ол эбэтэр били ирдиир «аутентичный целостный текст олонхо» диэни иһитиннэрдэ дибит.

Бу барыта менталитет таһымыгар бүдүмүк өй иһигэр барар процесстар. Өр кэмнэ олонхону истэн, ылынан, олонхо бэйэтин эйгэтигэр киллэрэр буолан, оһону-ыччаты кытта ылахтаһан, эллэһэн кинилэри олонхону ылынар, толорор, олонхолуур, ырытар, өйдүүр, айар оһорбут уопутум бу суруйарбар тирэх, олуһу буолла.

Литература

1. Бурнашев Н.П. – Боодоһос. Кыыс Дэбилийэ: олонхо. Якутский героический эпос / запись С.К. Дьяконова. Новосибирск: Наука, 1993. – 330 с.
2. Гадамер Г.-Г. Философия и герменевтика // Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – С. 7-15.
3. Карл Густав Юнг: дух и жизнь. Сборник. Пер. с нем. – М.: Практика, 1996. – 554 с.
4. Леви-Строс К. Первобытное мышление / Пер., вступ. ст. и прим. А.Б. Островского. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
5. Оконешников В.И. Культурологические истоки и логико-гносеологическое обоснование философской инженерии: Автореф. дисс. канд.-та филос. наук. – Якутск: Изд-во ЯГУ, 1993. – 19 с.
6. Попова Г.С. Методы чтения текста олонхо = Олонхону ааһар ньыма: учебное пособие. – Новосибирск: Наука, 2010. – 183 с.
7. Попова Г.С. Эрилик Эристиин «Кэриэс туолуута» сэһэнигэр олонхот уларыытыта // Материалы Всероссийской научной конференции, 29.03.2013. г. Якутск. – С. 289-298.

8. Попова Г.С., Сосина Г.А. Локальные традиции эпоса олонхо: монография. – Якутск: ДаниАлмас, 2013. – 200 с.
9. Попова Г.С. Триада в духовной культуре этноса (на примере саха): монография. – СПб.: Астерион, 2010. – 346 с.
10. Томская Д.А. Үчүгэй Үөдүгүэйэн, Куһаҕан Ходьугур = Ючюгэй Юдьюгюйэн, Кусаган Ходжугур. – Якутск: ИГИИПМНС СО РАН, 2011. – 376 с.
11. Чижевский А.Л. Космический пульс жизни. – М.: Мысль, 1995. – 768 с.
12. Яковлев С.С. – Эрилик Эристиин. Буура Дохсун: олонхо. – Дьокуускай: Бичик, 1993. – 413 с.

НАМ ОЛОНХОҮТТАРЫН ҮӨРЭТИИ ИСТОРИЯТЫТТАН

*Данилова Анна Николаевна,
филол. н. к., фольклор уонна литература отделын н.с.,
ГЧУОХААОПИ*

Олонхо – саха фольклорун саамай улахан кээмэйдээх айымньыта, сүдү духовнай баайа буолар. Саха норуотун үйэлэр тухары сырдыкка-кэрэбэ, дьоллоох-соргулаах олоххо, үтүө сайабаҥа быһыыга-майгыга талаһылар, өркөн өйдөрүн, сүрэхтэрин дууһаларын ийиилэрэ, үчүгэйгэ тардыспыт үтүө идеаллара – бука барыта олонхоҕо түмүллүбүт. Манньык улахан кээмэйдээх айымньы устар ууну сомоҕолуур уус тыллаах олонхоһуттар сыраларынан биһиги кэммитигэр тийэн кэллэбэ.

Саха сирин улуустарыттан биир саамай баай историялаах Нам улууһа буолар. 2019 с. манна республиканскай Олонхо Ыһыаҕа ытыллаары турарынан сибээстээн, бу улууска олонхо ааспыт олонхоһуттар тустарынан, кинилэр олонхолорун тизкистэрэ бэчээттэнэн тахсан эрэр.

Нам улууһугар былыр-былыргыттан ураты уус тыллаах өстөөх олонхоһуттар олонхо ааспыттар эбит. Ол туһунан 1895 с. Э.К. Пекарскай «Образцы народной литературы якутов» диэн олонхолор хомуурунньуктарыгар Нам улуһуттан Николай Прядезников суруйууларын киллэрбит [6]. В.Л. Серошевскай биллэр «Якуты» диэн этнографическай үлэтигэр Нам Хамаҕаттатыттан төрүттээх Артамон диэн ааттаах уус-уран, иччилээх тыллаах ырыаһыт баарын туһунан суруйбута кирибит. Онно суруйарынан: «Артамон владел звучным голосом и был мастером художественного слова и от его пения сохли деревья, а люди теряли

рассудок» [8, с. 573]. Оттон фольклорист, этнограф Г.В. Ксенофонов «Ураанхай сахалар» диэн үлэтигэр Атамай нэһилиэгиттэн төрүттээх П.Л. Колесов диэн олонхоһуттан 45 олонхотун аатын испиһэктээн ылбыт [4, с. 222]. Мантан көстөрүнэн, Нам улуухугар олонхолооһун үгэнэ уруккуттан сайдыбыт сирэ буолар эбит.

Олонхоһут баай ис хоһоонноох, ураты иччилээх, күүстээх тыллаах, ыллыыр-туойар туспа талааннаах, дьон-сэргэ ытыктабылын ылбыт киһи буолар. «Энсиэли хочотун олонхоһуттара» диэн У.Д. Сивцева бэлэмнээбит кинигэтигэр, архивнай уонна суругунан матырыяаллар көрдөрөллөрүнэн барыта 46 урукку уонна аныгы кэм олонхоһуттарын ааттара киирбит [9]. Ол курдук, Олонхоһут Артамыан, Ырыа Хабырыыс, Дмитрий Данилович Пермяков – Мэник Миитэрэй, Афанасий Егорович Сивцев – Дьиибэ Бытык, Егор Герасимович Охлопков – Буоратай, Прокопий Прокопьевич Ядрихинский – Бэдьээлэ, Афанасий Степанович Попов – Муотаан уо. д. а. Хомойуох иһин, Нам улуухугар урукку кэмгэ фольклору хомуйууга аналлаах экспедициялар сылдыбатахтар. Онон урукку кэм олонхоһуттарын айымньылара толору сурукка түһэн, үйэтитиллэн хаалбатах. Аҕа дойду сэриитин иннигэр 1939-1940 сс. кулун тутар 12-13 күннэригэр фольклорист Г.М. Васильев уонна П.Д. Кузьмин Нам улуухун олонхоһуттарын анкеталарын толорбуттара научнай киин архыбыгар туттарыллыбыт.

Нам улуухун олонхотун кэлинги сылларга биирдиилээн фольклористар тахсан, сурукка түһэрбиттэр. Оннук биир бу улуус олонхоһуттарын кытта утумнаахтык үлэлэспит киһинэн фольклорист Петр Никифорович Дмитриев буолар. Кини өр сылларга олонхоһуттары кытта ыкса үлэлэһэн, олонхолорун устан, суруйан хаалларбыта. Ол түмүгэр 1986 с. П.П. Ядрихинский – Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта» [3], 2009 с. В.Н. Попов – Боочоох «Үөлэн Кыырдыт» [10] олонхолорун бэчээккэ бэлэмнээн, норуokka бэлэх ууммута. Маны таһынан, Петр Никифорович Нам олонхоһуттарын айар үлэлэрин, олонхолорун поэтикатын ырытан научнай ыстатыйалары суруйталаабыта.

2015 с. Егор Герасимович Охлопков – Буоратай «Алантай Боотур» [1] олонхотун В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова уонна П.Н. Дмитриев «Саха боотурдара» серияҕа киллэрэн, бэчээккэ бэлэмнээбиттэрэ. Бу кинигэбэ олонхоһут Е.Г. Охлопков – Буоратай айар үлэтин анааран, «Алантай Боотур» олонхотун ырытан кирири ыстатыйа, олонхо толору тиэксэ, олонхоһут туһунан ахтыылар, хаартыскалар киирбиттэр.

Өссө бу серияҕа Нам улууһуттан төрүттээх, ол эрэн Булун улууһугар баран олорон олонхолоуур үгэһин сайыннарбыт олонхоһут Семен Михайлович Неустроев «Көнтөстөй Бөҕө» олонхотун бэлэмнээбиппит. Онно, олонхону сурукка түһэрбит киһи Владимир Дмитриевич Атласов суруйбутунан, «Семен Михайлович Неустроев 30 саастааҕар бу олонхотун Нам улуһун биир олонхоһуттунан истэн, үөрэммит» эбит [5, с. 11]. Бу олонхотун таһынан С.М. Неустроев «Иэйиэхсит сиэнэ Илэ Хара, Айыһыт сиэнэ Ала Хара» диэн олонхолоох эбит. Ону эмиэ В.Д. Атласов сурукка түһэрбитэ архыыпка сытар.

2016 с. «Самозаписи якутского героического эпоса олонхо» диэн олонхону бэйэлэрэ суруйан архыыпка туттарбыт олонхоһуттар айымньыларын таһаарар серия олохтоммута. Бу үлэ Светлана Дмитриевна Мухоплева салалтатынан Российской гуманитарнай научнай фонд гранын ылан, ол чэрчитинэн үс сыл барбыт үлэ түмүгэ буолар. Манна барыта үс олонхо бэчээттэнэн тахсыбыта. Ол иһигэр Намтан Афанасий Степанович Попов – Муотаан «Бэриэт Бэргэн» [2] олонхото киирбитэ. Бу олонхо латыынны тылынан кэпсээн уонна хоһоон форматынан суруллубут.

2019 с. тахсыахтаах Егор Герасимович Охлопков – Буоратай эт илиитинэн суруйан, архыыпка туттарбыт олонхотун туһунан кылгастык этэр буоллаха маннык. Бу олонхо тизксэ «Архив якутского филиала Сибирского отделения АН ССР Олонхолоор. 313 листов 1 Том до 1940 г.» диэн ааттаах хара тастаах паапкаҕа харалла сылдьар. Бу паапкаҕа барыта 13 докумуон баар. 1) Олонхоттон быһа тардыы. 52 л. 2) Үрүҥ Уолан. 12 тетрадь по 12 листов. 3) Сизэр аппынан. Норуот ырыата Зыков Павел Егорович М-К. 1 Морукский наслег. 1 л. 4) Көбөрөр кытыл ырыата. Шеломов Иннокент. Иван. ыллаабытын П.Н. Попов суруйбут. 1940 с. латиница. 7 л. 5) Көбөрөр кытыл ырыата. Кириллицаҕа таһааран суруйбуттар инники ырыаны. 2 л. 6) Көбөрөр кытыл ырыата. Шеломов Иннокентий Иван. ыллаабытын П.Н. Попов суруйбут. 1940 с. латиница. Хос копията. 5 л. 7) Кычкина Сайын кэлиитэ. 8 л. 8) Ала Туйгун олонхо туһунан. Рецензия. И.И. Попов. Машинопись. 6 л. 9) Копията сылдьар. Машинопись. 8 л. 10) Ала Туйгун олонхо. Краткое содержание олонхо Степанова. Машинопись. На русс. яз. 2 л. 11) Краткое содержание. Рукопись. На русс. яз. 1 л. 12) Ала Туйгун олонхо. Машинопись. 49 л. 13) Оҕо Улуу Ньургун. Олонхо. 39 л.) [7].

«Үрүҥ Уолан» олонхо рукопиһа научнай киин архыыбыгар

Норуот айымньытын дьиэтэ туттарбыт матырыяалларыгар харалла сытар. Олонхо барыта 12-лии лиистээх 12 устуука халлаан күөх өгнөөх үөрэнэр тэтэрээккэ икки өттүнэн симэ суруллубут.

Бастакы тэтэрээт таһыгар үөһэ хаҥас муннугар туора «Үс мас тиит күрүүнү үрдүнэн көстөр үс Үрүн Үөлэхсэн бухатыыр» диэн халлаан күөх чэрэниилэнэн латыынныы олонхо аата бэриллибит. Бу манна биирдэ олонхо сүрүн геройа Үөлэхсэн диэн суруллубут. Тэтэрээт ортотугар нууччалыы кириллицанан «Олонхо о богатыре Юрюн Уолан» диэн суруйбуттар. Уҥа аллараа муннугар «Цена 850 руб. всей рукописи восемьсот пятьдесят рублей» диэн баран рукопиһы туппут киһи илии баттааһыннаах уонна «Библиотека Дома народного творчества» күөх бэчээтэ турбут. Лиис нөҥүө өттүгэр «Салгыытын иккис нүөмэргэ көр» диэн суруйбут. Олонхо сағаланытыгар 54 лиискэ олонхоһут быһаарыы суруга бэриллибит. Лиис аллараатыгар билингҥи алпаабытынан бу олонхону ким суруйбута суруллубут. Лиис ортотугар кыһыл харандааһынан лиис нүөмэрэ бэриллибит. Норуот айыыта, былыргы олонхо диэн суруйбут киһи айымньытын жанрын быһаарбыт.

Олонхо толору аата «Үс сүүс киһини үрдүнэн өндөлдүйэн көстөр үс былас өттүктээх үрүмэлийбэт үүт кэрэ аттаах Үрүн Уолан бухатыыр уонна кини балта Көмүс иннэлээх сокко саптаах Күн Күөгэлдьимэ» диэн эмиэ хатыламмыт. Аллара паапка ортотугар 19-21/12.1938 диэн суруллубут кэмэ ыйыллыбыт. Маны латыынныы Буоратай бэйэтэ суруйбут.

Аллара салгыы: «Бу олонхону норуот ырыаһыта Нам оройуонун Көбөкөн н-гин «Фрунзе» к-з членэ Охлопков Егор Гер. суруйбута» диэн атын буочарынан аныгы алфавитынан суруллубут. Тэтэрээт нөҥүө лииһиттэн олонхо тизксэ латыынныы тылынан халлаан күөх чэрэниилэнэн суруллан барбыт. Биир лиискэ ортотунан 18-20 строка киирбит уонна кэпсээн форматынан бэриллибит. Рукопись биир улахан паапка ортотугар холбуу тиһиллэ сылдьар буолан, уопсай туруга син үчүгэй. Күөх чэрэниилэнэн суруллубута үчүгэйдик аабыллар. «Алантай Боотур» кинигэҕэ киирбит «Үрүн Уолан» олонхо кылгас ис хоһооно бу тахсыахтаах олонхоттон атын ис хоһоонноох, сүрүн геройдара эмиэ атыттар. Онон бу олонхо атын вариана сылдьар. Ис хоһоонунан ордук П.П. Ядрихинскаяй «Дьырыбына Дьырылыатта» олонхотугар майгынныыр.

Түмүктээн эттэххэ, Нам улууһугар олорон, айан-тутан хаалбыт олонхоһуттарын үөрэтии, үйэтитии нуучча сыылынайдарын

бэлиэтээһиннэригэр кирибит, салгыы саха фольклористарын сырларынан син балайда үлэ барбыт диэххэ сөп. Билигин улууска республиканскай Олонхо Ыһыаҕа ытытыллаары турарынан, олонхоһуттар, кинилэр айымньылары, эбии көстүбүт матырыһааллар бэчээккэ тахсыахтара.

Литература

1. Алантай Боотур: олонхо / Охлопков Е.Г. – Буоратай / [Бэчээккэ бэлэмнээтэ П.Н. Дмитриев – Туутук, В.В. Илларионов, Т.В.Илларионова; эппиэттиир ред. В.В. Илларионов]. – Дьокуускай: Бичик, 2015. – 192 с. (Саха боотурдара: 21 т; т. 16)
2. Бэриэт Бэргэн. Олонхо / Попов А.С. – Муотаан. – Якутск: ИГИИПМНС СО РАН, 2016. – 84 с. (Серия «Самозаписи якутского героического эпоса олонхо»)
3. Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр. Олонхо: Вступ. Ст., коммент. и текст олонхо со слов олонхосута П.П. Ядрихинскай – Бэдьээлэ записал П.Н. Дмитриев. – Якутск: Бичик, 2008. – 224 с.
4. Ксенофонтов Г.В. Ураангхай сахалар (Очерки по древней истории якутов). Том 1. 2-я книга. – Якутск, 1992. – 315 с.
5. Көнтөстөй Бөҕө: олонхо / С.М. Неустроев / [Бэчээккэ бэлэмнээтэ А.Н. Данилова; бас ред. А.Н. Жирков] – Дьокуускай: Бичик, 2015. – 256 с. (Саха боотурдара: 15 т.)
6. Образцы народной литературы якутов, собранные Э.К. Пекарским. Т.1. – СПб.: Тип. Императ. Акад. наук, 1907. – Вып. 1; 1908. – Вып. 2; 1909. – Вып. 3; 1910. – Вып. 4; 1911. – Вып. 5.
7. Охлопков Е.Г. – Буоратай. Үрүн Уолан олонхо // Рукописный фонд ИГИИПМНС СО РАН, Фонд 4, опись 8, Ед.хр. 1. – л. 53-181.
8. Серошевский В.Л. Якуты. Опыт этнографического исследования. 2-е изд. – М.: Ассоц. «Рос. полит. энцикл.», 1993. – 735 с.
9. Сивцева У.Д. Энсиэли хочотун олонхоһуттара. – Нам, 2008. – 82 с.
10. Үөлэн Кыырдыт: олонхо / Попов В.Н. – Бочоох; [П.Н. Дмитриев – Туутук магнитофон. суруйтарыта, сурукка түһэриитэ уонна бэчээккэ бэлэмнээһинэ, отв. ред. А.Г. Нелунов]; Россия наукаларын Акад. Сибиридээҕи салаата, Гуманит. чинчийии, уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та. – Дьокуускай: Сайдам, 2009. – 224 с.

ОЛОНХО ЫҢЫАҒАР ДЬОНУ-СЭРГЭНИ ТҮМҮҮ

*Ядреев Семен Владимирович,
«Үөдэй нэһилиэгэ» МТ баһылыга,
Нам улууһа*

Сахалар өбүгэлэрбит хаалларбыт сүдү эпической айымньыла-
ра олонхо аан дойду бөдөн эпостарын ахсааныгар киирэн тура-
рыттан үөрүөхэрэ тустаахпыт. Улуу олонхобут суолтатын өйдөөн,
харыстаан ильдэ эрэ сырыттаахпытына омук быһыытынан сүтэн,
симэлийэн хаалыахпыт суоҕа.

Кэнники сылларга олонхону харыстааһынга, дирингэтэн үөрэ-
тиигэ ордук болҕомто ууруллан, дьон бары араһын хабар киэн
далааһыннаах үлэлэр уонна араас таһымнаах күрэхтэр ытыл-
лар буоллулар. Сүдү олонхобут ыһыаҕа улуустарынан тарҕанан
ытылларын биһирибит, ол курдук, төрүт өбүгэлэрбит үгэстэ-
рин сөргүтүү, ытыктааһын, харыстааһын, духуобунай, ис турук-
пут култуурата сайдыытыгар, улуустарга социальнай-экономи-
ческой тутул бөбөргүүрүгэр, дьон-норуот ахсаана элбиригэр,
үтүмэн үгүс үлэни былаанныырга уонна ситимнээхтик үлэлииргэ
төһүү күүс буолар.

Нэһилиэк баһылыктарын ааттарыттан биһиги улууспуту-
гар, Нам нэһилиэгэр, 2019 с. буолаары турар Олонхо Ыһыаҕа
үрдүк таһымнаахтык ааһарыгар бары күүспүтүн-кыахпытын
ууран туран, биир санаанан үлэлииргэ бэлэммит диэн биллэ-
рэбин. Маны этэн туран, бастакынан, баһылыктар тус бэйэбит,
нэһилиэкпитигэр бу улахан тэрээһингэ олохтоох дьоммутун
үйэлээх үгэһи өйдөөн, бары ытыллар тэрээһиннэргэ көхтөөхтүк
кыттан, ыһыах үрдүк таһымнаахтык ытыллара нэһилиэктэртэн
тутулуктааһын быһаарыахтаахпыт. Ол инниттэн, хас биирдии
нэһилиэккэ хайысхаларынан анал комиссиялары тэрийэн бы-
лааннаах үлэни ытарга, дьону-сэргэни Олонхо Ыһыаһын туру-
гар киллэрэр наадаттан, нэһилиэктэргэ бэйэ кыаһынан төгүрүк
остуоллары, семинардары, маастар-кылаастары, фольклору
үөрэтэр-чинчийэр билим дьонун, ыһыах тэрийээччилэрин, чи-
лиэннэрин кытта көрсүһүннэрэн былааннаах үлэни бары бииргэ
нэһилиэктэри кытта холбоһон, санаа атастаһан ытыахха диэн
баҕа санаабын тиэрдэбин. Баһылык – нэһилиэк сирэйэ, туллар
тутааҕа, онон биир бастакынан тус бэйэбитинэн холобур буолан,
саха таһаһын нэдиэлэбэ биирдэ кэтэри, үлэлиир коллективпы-
тыттан саҕалаан, нэһилиэк тэрилтэлэригэр, оҕо саадтарыгар кил-

лэрэргэ олохтуобун, мань таһынан оскуолаларга, оҕо саадтарыгар, түөлбэ олохтоохторугар «Саха аһын күннэрин», «Саха ыалыгар олонхо кизэһэтэ» (дьиэбэ олонхолообун), онтон да атын күннэри былааннаан ытыахха. Аты-эргизэн өттүнэн хорчуопкалары аһы-үөлү быспакка атыылыырга бэйэбит бородууксуйабыт буоларын наадатыгар, тыа хаһаайыстыбатын эт-үүт, бородууксуйа онгорон таһаарааччыларын, бааһынай хаһаайыстыбаларын, биирдүүлээн хаһаайыстыбалаах дьону кытары түмэр үлэлэри билингэттэн саҕалыахха диэн этиилээхпит. Нэһилиэк аайы дьону-сэргэни түмэр, оҕолору уһуйар, олонхо күннэрин тэрийэр, онтон да атын араас таһымнаах тэрээһиннэри ыттар балаһан, айыы хоһо баар буоларын наадалааһынан ааҕабыт. Нэһиликтэртэн саҕалаан дьону түмтэхпитинэ, биир өйгө-санааҕа киллэрдэхпитинэ, Олонхо Ыһыаһын бары биир сүбэнэн ытыахпыт дии саныыбын.

Үгүс тутуулар ытыллалларынан сибээстээн кыаллыбат боп-пуруостар баар буоллахтарына, көмөҕө дьарыктаах буолуу киин нөнгүө учуокка турар дьоннору, общественной хамсааһыннары, тэрилтэлэри сыһыарыахха диэн этиилээхпит.

Ыһыах аһыллытын уонна сабыллытын ис тутулугар нэһиликтэртэн үгүс дьон, оҕо-уруу кыттара былааннара биллэр суол. Манна даһатан эттэххэ, бу улахан, сүдү тэрээһингэ улуус, бары нэһиликтэр олохтоохторо, күүспүтүн түмэн, түмсүүлээхпитин көрдөрөн кыттыаххайын диэн ынҕырабыт.

Баһылыктар бары бииргэ түмсэммит Нам ыалдытымсак Эңсиэли хочотугар нэһиликтэринэн тыырыллыбыт делегациялары тэрээһиннээхтик көрсөрү былаан быһыытынан торумнуурга сүбэлэһиэхпит. Ол курдук, 19 нэһилиэк барыта 35 делегация састаабын көрсөөрү олорбут.

Биһиги, баһылыктар, нэһилиэк олоҕо-дьаһаҕа тупсарын туһугар бары хайысханы хаһан туран, үлэлэхэр эппиэтинэстээх үлэбэ сылдыар буоламыт, олонхону сэргии, олонхо тыынын тус бэйэбитигэр ингэрэр сыал-сорук туруоруноохтаахпыт.

Олонхо ыһыаҕа хайдах тэриллэн ааһара биһигиттэн олус тутулуктаах, сомоҕолоһуубут, түмсүүбүт манна көстүөхтээх. Бу улахан түһүлгэни, ыһыағы үрдүк таһымнаах ыттахпытына, барыбыт үрдүк кыайыыбыт буолуо этэ. Үйэттэн үйэбэ, көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэриллэр олонхобут ыһыаһын уос номоҕо буоларгына ыттарга бары бииргэ дьулуһуоххайын. Хас биирдии киһи бу тэрээһингэ кыра да дьыаланы, туһалаағы онгорорун ситиһиэххэйин. Бары бииргэ үлэлэтэхпитинэ-хамсаатахпытына үгүһү ситиһэр кыахтаахпыт.

О ХОДЕ ПОДГОТОВКИ К ЫСЬЯХУ ОЛОНХО-2020 В ОЛЕКМИНСКОМ РАЙОНЕ

*Фокина Наталия Павловна,
заместитель главы Олекминского района
по социальным вопросам*

2020 г. для Олекминского района станет особой датой. В этот год на нашей благодатной земле, где бок о бок в согласии живут и работают люди разных национальностей и верований, носители самобытных культур и обычаев, пройдет национальный праздник Ысыах Олонхо. Издавна каноны проведения Ысыаха бережно передавались из поколения в поколение, ведь в древнем празднике заключена традиционная картина мира и вечные ценности якутского народа.

Министерство культуры и духовного развития республики совместно с руководством и Управлением культуры района 26 января 2018 г. дали старт активной подготовке к предстоящему событию. Под руководством заместителя Министра культуры и духовного развития РС (Я) Н.А. Макарова состоялось заседание республиканского Круглого стола по вопросам организации и проведения национального праздника «Ысыах Олонхо-2020» в Олекминском районе. В ходе работы Круглого стола были затронуты вопросы строительства объектов обрядово-культурного комплекса, подготовки культурных и спортивных мероприятий, вопросы питания и проживания участников и многое другое. А уже в марте в Олекминском районе работала комплексная фольклорная экспедиция НИИ Олонхо СВФУ и АУ РС (Я) «Театр Олонхо» совместно с Управлением культуры. Экспедиция охватила территории проживания саха и эвенков в восьми муниципальных образованиях и в г. Олекминск. В ходе экспедиции состоялись встречи с информантами-старожилами, знатоками старины и фольклора, проведено анкетирование, фото и видеофиксации. Такой системный подход в работе с населением, творческими и фольклорными коллективами, носителями традиционной национальной культуры требовал целенаправленного продолжения.

С 23 по 28 мая на базе городской детской библиотеки были проведены республиканские курсы повышения квалификации работников культуры «Технологии организации традиционного праздника Ысыах». Курс читала профессор кафедры НХК АГИКИИ Сергина Евдокия Степановна. По окончании курсов слушателям

(25 чел.) выданы удостоверения федерального образца о повышении квалификации. С 1 по 20 июля на базе культурно-досугового учреждения с. Кыллах была организована работа детского творческого лагеря «Айылгы» с охватом 26 детей из г. Олекминска, сёл Кяччи, Абага, 2 Нерюктяй и Кыллах. В процессе занятий в лагере дети ознакомились и прослушали эпические произведения известных олонхосутов Афанасия Соловьева «Юрюнг Уолан», Прокопия Ядрихинского – Бэдьээлэ «Джырыбына Джырылыатта». Посетили занятия по исполнению жанров якутского фольклора, игры на хомусе, чабыргах и тойук, ознакомились с техникой якутских обрядовых движений: битийии, сүгүрүйүү, бөдөрөн, с видами и исполнением кругового танца осуохай. Были также проведены уроки ознакомления с национальными атрибутами символики – сэргэ, түһүлгэ, салама, чэчир. Воспитанники лагеря приняли участие в постановке из олонхо «Эр Хоһуун Боотур кыайыыта» («Победа Эр Хосун Ботура»). Занятия проводили студенты Якутского колледжа культуры и художественные руководители культурно-досугового учреждения с. Кыллах.

С 30 июля по 5 августа в с. Даппарай было организовано обучение взрослого населения (охват 15 чел.) и детей школьного возраста (охват 10 детей) художественной обработке бересты с привлечением преподавателя ГБОУ РС (Я) ЯХУ (к) им П.П. Романова, ведущего методиста Ресурсного образовательно-методологического центра ДДН им. А.Е. Кулаковского Корниловой Надежды Егоровны.

Учреждения культуры приняли участие в конкурсе проектов на получение грантов Главы МР «Олекминский район»:

- «Поддержка развития кузнечного, гончарного дела, изготовление национального убранства лошади», победители КДУ с. Токко – 100 т. р., КДУ с. Улахан Мунгку – 200 т. р., КДУ с. Кяччи – 100 т. р.;

- «Олекминский осуохай: разновидность метроритмической и мелодической структуры», автор проекта С.Д. Трофимова – 120 т. р.

Делегация Олекминского района в составе 16 человек приняла участие в республиканском Ысыахе Олонхо в г. Алдан. Отраднo, что в конкурсе национальной одежды Я.Р. Чемпосова заняла 1 место.

Ярким и незабываемым событием стало проведение авторской школы артистки АУ РС (Я) «Театр Олонхо» Балановой Василины Васильевны 17-22 августа на базе средней общеобразовательной школы с. Даппарай. На открытии авторской школы заместитель

Министра культуры и духовного развития РС (Я) тепло поздравил всех с таким важным событием, пожелал участникам совершенствовать своё мастерство, рассказал о процессе подготовки к таким грандиозным мероприятиям, как Ысыах Олонхо, ознакомил с этапами организации мероприятий на примере Алданского района. В программу Авторской школы Василины Васильевны вошли обучение взрослого населения и школьников исполнению жанров якутского фольклора, в том числе и самого олонхо, проведение мастер-классов, индивидуальные занятия.

С 16 по 19 сентября т. г. 54 работника сферы культуры прошли курсы повышения квалификации, организованные Республиканским Домом народного творчества, с выездом трех преподавателей в Олекминск. Прошла защита на подтверждение звания «народный» фольклорно-танцевального коллектива «Чарода».

Важной составляющей такого масштабного праздника как Ысыах Олонхо является культурная программа. Проведена ревизия творческих коллективов, специалистов, материально-технической базы учреждений культуры, определены основные задачи.

Грантовая поддержка (с 2012 г.) выглядит следующим образом:

- 2017 г. – 500 т. р. за лучшее учреждение по популяризации олонхо (создание творческого объединения Трофимовой Саргыланы Дмитриевны, рук. фолькл. группы «Джюрюлгэн» ОДШИ, успешная работа КДУ сёл Токко, Кыллах, Кяччи);
- 2018 г. – 500 т. р. на реализацию проектов по развитию гончарного, кузнечного дела и изготовления национального конского убранства.

С 2016 г. проводится Фестиваль танца среди взрослых коллективов (12 коллективов). В 2018 г. был организован Фестиваль якутской национальной культуры среди взрослых и детских коллективов по всем жанрам на тему «Олонхо».

Декада Олонхо: участие в республиканском ысыахе Олонхо с 2012 г. ежегодно; участие в республиканских научно-практических конференциях по проведению ысыаха, обрядов в г. Вилюйск, Якутск, Алдан; созданы шесть базовых учреждений КДУ в Токко, Даппарае, Кяччи, Хоринцах, Улахан-Мунгку и ЦКиД «Гармония», где проводятся кустовые семинары и мероприятия по подготовке к Ысыаху Олонхо.

2018 г. был объявлен в РФ Годом развития добровольчества и волонтерства. Велась работа по реализации проекта «Школа волонтера». Были привлечены активные граждане нашего

ра-йона для прохождения обучения и создания корпуса руководителей волонтерских групп, которые будут задействованы в 2020 г. Этот проект реализуется по линии МЦП «Развитие молодежной и семейной политики в Олекминском районе» совместно с Министерством молодежи.

На районном уровне реализуется ряд мер по изучению и сохранению уникального вида олекминского осуоухая. С 2014 г. работает программа популяризации и сохранения Олекминского осуоухая, утвержденная распоряжением Главы МР «Олекминский район». В рамках этой Программы в феврале 2015 г. прошел семинар-практикум с участием республиканского объединения «Осуоухай». По итогам этого мероприятия подписано соглашение между администрацией Олекминского района и республиканским объединением о совместном сотрудничестве и открыт филиал этого объединения.

Издание книг. На сегодняшний момент в ходе рабочих совещаний определены по трем изданиям: 1. Олонхо А.Е. Соловьева (85 лет со дня рождения); М.Т. Шараборин – Кумаров (155 лет со дня рождения); 2. Олекминский осуоухай; 3. Фотоальбом «Олекминский округ».

В настоящее время организация и проведение данных мероприятий под патронажем Министерства культуры и духовного развития РС (Я) совместно с Управлением культуры, молодежи, семьи и спорта Олекминского района, Управлением образования, при сотрудничестве с руководителями учреждений культуры, главами муниципальных образований представляет собой межведомственный проект, реализация которого, несомненно, даст большой практический опыт, нацелит на новые творческие успехи, будет способствовать сохранению и развитию самобытной культуры нашего народа, вдохновит олекминчан на то, чтобы одно из самых главных событий республики прошло на высоком организационном уровне.

I. ОЛОНХОНУ СӨРГҮТҮҮ, ЧИНЧИЙИ, ТАРҢАТЫ, ОЛОХХО ТУҢАНЫ

«САХА БООТУРДАРА» СИЭРИЙЭҢЭ ОЛОНХО ТИЭКИСТЭРИН БЭЧЭЭККЭ БЭЛЭМНЭЭҢИ: СИТИҢИЛЭР, СОРУКТАР

*Оросина Надежда Анатольевна,
филол. н. к., фольклор уонна литература отделын м. н. с.,
ГЧУОХААОПИ*

Фольклористика наукагыгар эпос тиэкистэрин бэчээккэ бэлэмнээһин анал бириинсиптэрдээх, туһааннаах халыыптардаах туспа хайысха быһыытынан билиниллэр. Биллэрин курдук, норуот тылынан уус-уран айымнылары тиэкистэрин бэчээккэ бэлэмнээһин кэчкэ уустуктардаах, хааччаханар-хааччахтаммат өрүттэрдээх, онон бу боппуруска болҕомтолоохтук сыһыаннаһар ордук. Маннык айымнылары киһи ылла да таһаарбатын быһыытынан, бу хайысхаҕа фольклор айымнылары тиэкистэрин бэлэмнээн таһаарыыга, үөрэтиигэ анаан идэтигэр текстологтар кыттыылара хайаан да ирдэнэр.

Фольклор айымнылары бэчээккэ бэлэмнээһин хайысхатыгар РНА СС Гуманитарнай чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын института П.А. Ойуунускай дириэктэрдээх САССР Совнаркомун иһинэн тэриллибит Тыл уонна култуура института эрдэбиттэн хото ылсан үлэлэхэр. Ол курдук, 1935 с. аан маннай тэриллибит Институт ытыахтаах сүрүн үлэтин-хамнаһын чопчулуур балаһыанһаҕа этиллэринэн, литература уонна искусство секторын иннигэр норуот тылынан уус-уран айымнылары хомуйуу, үөрэтии былааннаах үлэҕэ киллэриллибит [5]. Онтон сиэттэрэн фольклористар иннилэригэр олонголоохун үгэнэ өссө тыыннаах эрдэбинэ ыллаан-туойан,

олорон ааспыт олонхоһуттартан тутуу баттаһан уһулан, суруйуулан хаалбыт тиэкистэри бэчээккэ бэлэмниир сорук турбута. Маны сөптөөх суолунан ааһан, өйөөбүт киһинэн Г.У. Эргис буолар. Кини «Якутские олонхо» диэн олонхо сахалыы тиэкиһин сэргэ нууччалыы тылбаастаах, научнай аппараттаах академической сизэрийэни олохтуур туһунан идеятын олоххо киллэрэн, 1947 с. К.Г. Оросин «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун маннайгы томунан бэлэмнээн таһаарбыта научнай эйгэбэ сана хардыы быһыытынан сыаналаммыта. Бу хайысханы сайыннарар сыалтан, Н.В. Емельянов 80-с сс. «Саха олонхолоро» диэн 10 томнаах сахалыы тылынан тахсар сизэрийэни олохтуурга быһаарынан план-проспект суруйар. Мантан сизэттэрэн, олонхо тиэкистэрин бэчээккэ бэлэмнээһин хайысхата сыыйа сайдан барар. Ол түмүгэр И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллуштуур» олонхото 1985 с. «ССРС норуоттарын эпостара», Н.П. Бурнашев «Кыыс Дэбилийэ» олонхото 1993 с., В.О. Каратаев «Модун Эр Соҕотох» олонхото 1996 с. «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» академической сизэрийэбэ бэчээттэнэн тахсыбыттара. Онон олонхону бэчээккэ бэлэмнээһин өссө ааспыт үйэ кирбиилэрин баттаһа туруоруллубут сорук буолар.

Институт кэлинги фольклористара үөнэ ааттамыт аҕа учууталларын суолларын солоон, үгэһи салгыыр сыалтан, республикатаабы «Олонхо» ассоциация бэрэсидьиэнэ М.Е. Николаев өйөбүлүнэн «Саха боотурдара» диэн сизэрийэни олохтуурга быһаарыммыттара. Ол түмүгэр 2001 с. Саха Республикатын Правительствота «Олонхону харыстааһыны хааччыйар дьаһаллар тустарынан» диэн анал дьаһалы таһаарбыта [6]. Онон чуолаан архыып фондаларыгар уурулла сытар олонхолортон чулууларын бэчээттээн таһаарыыны тэтимирдэр туһунан этиллибитэ. Маны олоххо киллэрэр сыалтан, бу сыл муус устар 9 күнүгэр СР вице-бэрэсидьиэнэ илии баттааһыннаах оннук сизэрийэ олохтоммутун туһунан дьаһал тахсыбыта. Сизэрийэ концепциятын В.В. Илларионов, С.Д. Мухоплева уонна Л.Н. Семенова суруйбуттара [2]. Ол кэмтэн ыла В.В. Илларионов уонна С.Д. Мухоплева редколлегия састаабыгар киирэн, күн бүгүнгэ диэри хас биирдии том бэчээккэ бэлэмнэнэр хаамытын хонтуруоллаан, тус эппиэтинэстэригэр ылан, олонхо дьылҕата сарсынҕылаах буоларын туһугар үлэлэһэн кэллилэр.

Сизэрийэ сүрүн сыала-соруга: саха норуотун тылынан бааһын чыпчаалын, олонхо, тиэкистэрин бэчээккэ бэлэмнээһин, харыстааһын, үйэтитии; хас биирдии түөлбөбэ тарҕаммыт

олонголооһун үгэһин олонхо тизкистэрин нөнгүө сөргүтэргэ дьулуһуу, салгыы үөрэтэргэ-чинчийэргэ матырыһаал бэлэмнээһин; архыыпка сытар рукопистары бэчээккэ бэлэмнээн ааҕааччы киэн аранатыгар таһаарыы буолар. Биир улахан ситиһинэн республикаҕа ытыллар олонхону толорооччулар күрэхтэригэр бу сиэрийэбэ тахсыбыт олонхолортон толорор буолбуттара, түөлбэ олонхолорун сөргүтүүгэ интэриэс күүһүрбүтэ буолар.

Концепция чэрчитинэн, сиэрийэ 21 томнаах хас биирдии улуустан бастын олонхолор талыллан бэчээттэнэллэрэ ыйыллыбыт. Ол курдук, 2002-2019 сс. усталарыгар барыта 20 том бэчээттэнэн таҕыста, аны биир том тахсытынан сиэрийэ түмүктэниэхтээх. Бу томнар ааҕааччы киэн эйгэтигэр тахсыларыгар Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.), иккис уон сылын (2016-2025 сс.) бэлэмнээн ытытыга Саха Республикатын национальной тэрийэр комитета (сал. А.Н. Жирков), республикатааҕы «Олонхо» ассоциация (сал. Ф.В. Шишигина), үбүлээһин өттүгэр «Саха Республикатын үүнэр көлүөнэтин тус сыаллаах пуондата» кэмиэрчэскэйэ суох тэрилтэ (сал. С.В. Местников), кинигэ буолан тахсытыгар Саха Республикатын С.А. Новгородов аатынан «Бичик» национальной кинигэ кыһата (сал. А.В. Егоров) сүңкэн өгөлөөхтөр. Олонхо тизкистэрин бэчээккэ бэлэмнээһингэ Институт фольклористарын сэргэ М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет Хотугулуу-Илинги норуоттар тылларын уонна култуураларын институтун уонна Олонхо институтун специалистара үлэлэхэллэр.

Салгыы сиэрийэ концепциятынан сирдэтэн уонна таһаарыы уопутугар тирэҕирэн, сиэрийэ сүрүн тосхоллоругар туох уларыыһылар, ситиһилэр барбыттарыгар тохтоон ааһыаха.

Маннайгытынан, сиэрийэ уопсай барылыгар бэлиэтээһиннэр. Концепцияҕа маннай былааннамытынан, сиэрийэ научнай хайысхалаах, сахалыытын сэргэ нууччалыы аннотациялаах буолуохтаах эбит. Оттон таһаарыы уопута көрдөрөрүнэн, сиэрийэ научнай-популярнай хайысханы тутуста, научнай аппарата нууччалыы аннотацията суох толору сахалыы тылынан бериллэр. Бэлиэтээн эттэххэ, кэлинги томнар научнай типтээх таһаарыыларга эппиэттээр олук ууруннулар, инникитин тылбаастанар түбэлтэлэригэр академической таһаарыы таһымыгар тахсар кэскиллээхтэр.

Иккиһинэн, рукопиһы бэчээккэ бэлэмнээһин бириинсиптэригэр көрүүлэр. Сиэрийэ тутуһар сүрүн тосхолунан рукопись

тылын-өһүн уларыппакка, көннөрбөккө хайдах баарынан биэри буолар. Ол эбэтэр рукописка редакция суоллара баар эбит да буоллахтарына, бэчээккэ бэлэмнээччилэр оригиналга хайдах суруллубутунан ыытар соруктаахтар. Бу хайысхаҕа эмиэ кэккэ мөккүөрдэр бааллар, чуолаан рукопись тылларын аныгы сурукка-бичиккэ хайдах бэлиэтиртэн саҕалаан туох баарынан уларыппакка биэри бириинсиптэрин хайдах быһыылаахтык тутуһууга тийэ. Олонхолор тизкистэрин бэлэмнээччилэр Саха сириинээҕи научнай киин архыыпка харалла сытар рукопиастары кытта үлэлэхэллэрин быһыытынан оригиналы кытта үлэ бары ирдэбиллэрин тутуһуох кэриҥнээхтэр. Маныаха хас биирдии рукопись туспа историялааҕа болҕомтоҕо ылыллан, кичэйэн көрүллэрэ ирдэнэр. Аҥаардас суруллубут алпаабытын таба ааҕыттан саҕалаан, рукопиһы тастан ороһуулартан (редакцияттан) «ыраастаан» маннайгы көрүнгүн чөлүгэр түһэри үлэтэ текстолог кыраҕы хараҕын ирдиир. Оннук редакцияттан «ыраастаныллан» рукопись маннайгы көрүнгө чөлүгэр түһэриллит холобурунан 2009 с. С.Д. Мухоплева бэлэмнээн таһаарбыт У.Г. Нохсоров «Дыырай Бэргэн» олонхото (6 том) буолар [1]. Онон фольклор тизкистэригэр кыра даҕаны литературнай «ороһуу» суох буолуохтааҕа, көннөрүү, киллэһик баар да буоллаҕына тутта анал бэлиэнэн ыйыллан быһаарыллан иһиэхтээбэ – эдиционнай быраактыка сүрүн ирдэбилинэн буолар. Бу бириинсип ордук төрүт норуоттар эпостарын бэчээккэ бэлэмнээһингэ ордук ингэн-тонгон тутуһулуохтааҕын туһунан Сибири норуоттарын тылынан уус-уран айымньыларын таһаарар «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» сиэрийэни иилиир-саҕалыыр Е.Н. Кузьмина суруйан турар [3].

Үсүһүнэн, текстологическай бэлиэтээһиннэргэ саҥа киллэһиктэр. Концепцияҕа сурулларынан, сиэрийэ тутула кириити ыстатыйаттан, олонхо тизкиһиттэн, комментарийдартан, ол эбэтэр текстологическай быһаарыылартан, өйдөмөт, эргэрбит, диалектнай тыллар суолталарын быһаарыылартан, персонажтар, сир-дойду ааттарын ыйынныктарыттан, олонхо кылгас ис хоһоонун суруйууттан, сыһыарыылартан турар. Таһаарыы уопута көрдөрөрүнэн, ыйылыбыт тутул кэлинги томнарға ситэриллэн-хоторуллан иһэр, ордук текстологическай быһаарыылар маннайгы сиэрийэлэргэ курдук тыллары быһаарыынан эрэ мунурдаммакка, тустаах хайысхатын ылынан дириҥник ырытыллар буолбутун сайдыы быһыытынан бэлиэтиэххэ сөп. Бу текстологическай быһаарыылар ордук хото Институт фольклористара С.Д. Мухоплева

салайыгытынан 2013-2016 сс. «Рукописи самозаписей олонхо: опыт научного описания и исследования» диэн бырайыагынан РГНФ Гранын ылан үлэлэниэхтэриттэн ордук диригэтэн ырытыллар буоллулар. Грант кыттыылаахтара бэйэ суруйуу олонхолорун (самозаписьтары) үөрэтиигэ туттубут схемалара В.В. Илларионов, Н.А. Оросина 2017 с. «Өймөкөөн олонхолорун» (19 том) бэлэмнээн таһаарыларыгар, чуолаан текстологической быһаарыыларга рукопись историятын үөрэтиигэ тирэх буолбуттара [4]. Ол түмүгэр архыыпка харалла сытар рукопись историятын үөрэтэр сыалтан, научнай описаниетыттан саҕалаан лингвистической өттүнэн лексическэй, грамматической уратыларын быһаарыылары оноруу холонуллан көрбүтэ. Маннык хабааннаах ырытыы кэлин олонхолору бэлэмнээһингэ туттуллар буолбута бэлиэтэнэр.

Төрдүһүнэн, сиэрийэ тутулулар уларытыылар. Оннук киллэнигинэн өйдөмөт тыллары быһаарыы олонхо тиэкиһин аллара өттүгэр тутта бэриллэн иһэрин ааттыахха сөп. Сиэрийэ эрдэтээҕи таһаарыыларыгар, ол эбэтэр өйдөмөт, эргэрбит тыллары быһаарыы олонхо тиэкиһин кэнниттэн бэриллэр эбит буоллаҕына, билигин ааҕааччы тутта көрөрүгэр табыгастаах буоллун диэн тиэкис аллара өттүгэр бэлиэтэнэр буолбутун ыйыахха сөп. Бу холобур табыгастааҕа билиниллэн, кэлин олонхону таһаарыыларга хото туттуллар буолла.

Онон «Саха боотурдара» сиэрийэ 2002 сылтан 2019 сылга диэри тахсыбыт таһаарыылар сүрүн тосхоллоругар ситиһиилэр итинниктэр. Салгыы сиэрийэҕэ киирээргэ былааннаммыт олонхолор бары бэчээккэ тахсан, онһуоллан бүттэхтэринэ тылбаас, ырытыы-чинчийи үлэтэ Институт соруктарыгар киирэн салҕанар чинчилээх.

Литература

1. Дыырай Бэргэн: олонхо / [олонхоһут У.Г. Нохсоров сурукка бэйэтин түһэриитэ; бэчээккэ бэлэмнээтэ, киирии ыстатыйаны, текстол. быһаарыылары, ыйынньыктары С.Д. Мухоплева онордо; тиэкиһи лат. графикаттан кириллицаҕа Л.У. Нохсорова көһөрдө; эппиэт. ред. Н.Н. Ефремов]. – Дьокуускай: Бичик, 2009. – 336 с. (Саха боотурдара: 21 т; Т. 6).
2. Концепция издания серии «Саха олонхолоро», осуществляемой в соответствии с Распоряжением Правительства Республики Саха (Якутия) от 09.04.2001 г. № 511-р «О мерах по обеспечению сохранности эпоса олонхо» / сост. В.В. Илларионов, С.Д. Мухоплева, Л.Н. Семенова / Рукопись. – Якутск, 2001.

3. Кузьмина Е.Н. Основные научные принципы публикации фольклорных произведений (на материале томов серии «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока») // Сибирский филологический журнал, 2017. – № 1. – С. 5-12.
4. Өймөкөөн олонхолоро / [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов, Н.А. Оросина; редкол.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]. – Дьокуускай: Бичик, 2017. – 192 с. (Саха боотурдара: 21 т.; Т. 19).
5. Положение о Научно-исследовательском институте языка и культуры ЯАССР при Совнаркоме ЯАССР // Выписки из протокола № 101 заседания секретариата Якутского ОК ВКП/б/ от 25.08.35 и Постановления № 701 Совета народных комиссаров ЯАССР от 17.09.35 г. «Об организации научно-исследовательского Института языка и культуры» // Рукописный отдел Архива ЯНЦ СО РАН. Ф. 5, оп. 5, д. 1. – Л. 4.
6. Распоряжение Правительства Республики Саха (Якутия) от 09.04.2001 № 511-р «О мерах по обеспечению сохранности эпоса олонхо» // Электронный ресурс <https://www.lawmix.ru/zakonodatelstvo/2311233> (дата обращения: 01.04.2019 г.).

ОЛОНХО УЛАРЫЙЫЫТА

Кузьмина Айтилина Ахметовна,

*филол. н. к., фольклор уонна литература отделын с. н. с.,
ГЧуоХААОПИ*

Саха героической эпоһын уларыыйытын үөрэтии билинги кэмнэ сүрдээх тобоостоох буолла. Олонхо фольклор жанрын быһыытынан сюжетнай-композиционнай тутула, уобараһын тиһилигэ, уус-уран ойуулуур ньымалара, толоруута улаханник уларыыйбат айылгылаах. Ол эрэри ХХ үйэбэ олохпут тосту уларыян, олонхо эйгэтэ кыараан, уостан, олонхолуур үгэскэ араас уларыыйы кирибитин мэлдьэһэр табыллыбат.

Нуучча былиналара хайдах эволюциялаабыттарын Ю.С. Смирнов дириг хорутуулаахтык ырыппыта кэрэхсэбиллээх [12]. Саха фольклористара бу темаба эмиэ холонон көрөллөр. Н.В. Емельянов олонхо сюжетын үс сюжетнай-тематической бөлөххө араарбыта: 1) Орто дойдуга олохсуйуу туһунан; 2) ураанхай саханы уонна айыы аймағын төрүттээччилэр; 3) айыы аймағын көмүскээччилэр [2; 3; 4; 5]. Бу бөлөхтөр олонхо сайдан испит эволюциятын эмиэ көрдөрөллөр. В.М. Никифоров олонхо үөскээбит төрдүн үөрэтэригэр түгү былыргы кэми хабан чинчийбитэ: ту-

ран, хуун-кытай, телеуйгур, былыргы түүрдэр, кыргыз, монгол, урянхай кэмэ диэн араарбыта [10; 11]. В.В. Илларионов [6], А.А. Кузьмина [8], С.С. Макаров [9], А.Ф. Корякина [7] уо. д. а. олонхо уларыйытыгар кэккэ бэлиэтээһиннэри онгорбуттара.

1938 с. Бүлүү сүннүгэр Тыл уонна култуура институтун фольклорнай, диалектологической уонна этнографической хайысхалаах экспедицията үлэлээбитэ. Бу экспедицияҕа Сэһэн Боло уонна Андрей Саввин корреспонденттары кыттыһыннаран баай матырыяалы хомуйбуттара билигин Россия Наука Академиятын Сибиридээҕи салаатын Саха сиринээҕи научнай киин архыыбыгар харалла сытар. Бүлүү сүннүн баай фольклора түөлбэ тыл, үгэс уратытын, былыргы матыыптары илдэ сылдыарын таһынан, сонун көстүүлэри эмиэ киллэрбит эбит. Ол курдук, остуоруйа жанрын, нуучча, тонус култууратын сабыдыала, мифология мөлтөөһүнэ, героической хабаан олох-дьаһах бытовое өттүнэн солбулуута баар буолбут.

Бу экспедиция кэмигэр Сэһэн Боло Бүлүү улуунун Үгүлээтигэр Б.А. Алексеевтан «Эрбэхтэй Мэргэн» диэн олонхотун сурукка тиспитэ [1]. Олонхо 3799 хоһоонунан строкалаах, арыый тэттик кээмэйдээх. Бу олонхо остуоруйа жанрын ньымаларын, матыыптарын күүскэ туттубут. Хотугу олонхолортон Д.А. Томская «Үчүгэй Үөдьүгүэйэн, Куһаҕан Хоодьугур» олонхото итинник ааттаах остуоруйаҕа ханыылыы [13]. Онон олонхо уонна остуоруйа алтыһыта биирдиилээн баар этэ.

Остуоруйаҕа үс төгүл хайааһын оноһуулар эбит буоллаҕына, «Эрбэхтэй Бэргэн» олонхоҕо герой айанын суолугар үс төгүл айыы дьахтара буолан кубулуйбут абааһы дьахталларын көрсөр. Эрбэхтэй Мэргэни аҕата үс төгүл сорудахха ыытар, ол кэмгэ кини убайа үс төгүл ойоһун былдьыы сатыыра кыаллыбат. Түмүккэ герой кэргэнин кытта уотунан уһуура сылдыар абааһыттан үс кириэппэс туттан быһаналлар. Дьинэр, олонхоҕо үс төгүл төхтүрүйэн тугу эмэ гыныы суоһун кэриэтэ.

Үгэс буолбут олонхоҕо айыы бухатыыра абааһы бухатыырын кытта охсуһан кыайан, кыыһы быһыһыр, ыал буолара героической хабааннаахтык кэпсэнэр. Оттон Б.А. Алексеев олонхотугар бухатыырдар героической сырыылары бытовое таһымнаахтык ойууламмыт. Холобур, ини-биилэр бэрт былдьаһыылары, төрөппүт мэхэйдэһиирэ.

Ойуун кыырыытыгар, олонхоҕо айыылар, иччилэр, аан дойдутустарынан мифологической өйдөбүллэр күүскэ ингмиттэр. Ол гынан баран бу «Эрбэхтэй Мэргэн» мифологической уо-

барастар аҕыйахта көстөллөр: Айбыт Айыыһыт, Үргэл Тойон оҕонньор, Үрүҥ Айыы Тойон оҕонньор, Чолбон Тойон оҕонньор, Эдьээн Иэйиэхсит. Сир-дойду айыллыыта, ол ойуулааһына, ытык мас уобараһа кирибэтэх.

Саха сирэ Арасыйаҕа кириэҕиттэн ыла саха нуучча омугу кытта алтыһан, кини култууратын, тылын-өһүн, итэҕэлин олус күүскэ да буолбатар, син ылыммытын билиниэх тустаахпыт. Олонхоҕо нууччаттан кирии тыл үгүстүк туттулар. Бүлүү улуухугар өр кэмнэ казактар түөлбэлээн олохтоттара. Кэлин олохтоох сахалары кытта булкуһан хааллылар. Б.А. Алексеев олонхотугар православнай христианство өйдөбүллэрэ (аанһал, Ньюкуола, опуостал), Арасыйа куораттарын аата (Бөтөрбүүр, Уркуускай) кыралаан кирибиттэр. Абааһы кыргытара нууччалыы дьүһүннээхтэр, абааһы дьахтарын Дьэҕэ Бааба диэн ааттыыр буолбуттар. Абааһы бухатыыра нуучча Змей Горыныһын курдук уотунан уһуура сылдыар дракон курдук ойууланар. Оттон дьиннээх олонхоҕо абааһы антропоморфнай (киһи курдук) дьүһүннээх, хапсаҕай, сутуругунан киирсии ньымаларын туттан охсуһар. Онон Аллараа Дойду бэрэстэбииттэллэрэ олус сонундук ойууламмыттар.

Бу олонхо барыта сонун, аныгы эрэ матыыптары туттар буолбатах. «Аты бэлэх ылыы», «ат көмөтө» диэн архаической матыыптар бааллар. Ойуулуур-дьүһүннүүр ньымалара төрүт үгэскэ олоҕурбут.

Онон Б.А. Алексеев «Эрбэхтэй Мэргэн» олонхотун холобуругар саха героической эпоһа жанр быһыытынан уларыыытын көрдүбүт. Атын омуку култууратын сабыдыала, остуоруйа жанрын кытта алтыһы, бытовое ойуулааһын баһыйыыта, мифология мөлтөөһүнэ бу уларыыылары күөртээбит эбит. Бу саха олонхотун жанр быһыытынан уларыыытын бастакы кэрдиис кэмэ диэн сыаналыыбыт. Оттон кэлин өссө күүстээх, сороҕор олуона уларыыылар кириэн, олонхону төрдүттэн эһэр кутталга киллэрбитин сэрэтии курдук бэлиэтиэххэ сөп.

Литература

7. Алексеев Б.А. Эрбэхтэй Мэргэн: олонхо. – Дьокуускай: Бичик, 2017. – 152 с.
8. Емельянов Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени. – Новосибирск: Наука, 2000. – 192 с.
9. Емельянов Н.В. Сюжеты олонхо о родоначальниках племени. – Москва: Наука, 1990. – 207 с.

10. Емельянов Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. – Москва: Наука, 1983. – 246 с.
11. Емельянов Н.В. Сюжеты якутских олонхо. – Москва: Наука, 1980. – 375 с.
12. Илларионов В.В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо. – Новосибирск: Наука, 2006. – 191 с.
13. Корякина А.Ф. Устойчивые мотивы олонхо: трансформация во времени // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М. К. Аммосова: Серия Эпосоведение. 2018. № 3 (11). – С. 138-145. doi:10.25587/SVFU.2018.11.16946
14. Кузьмина А.А. Олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы. – Новосибирск: Наука, 2014. – 160 с.
15. Макаров С.С. Одинокий герой в устной и письменной традиции олонхо: модификация эпического персонажа // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. – № 1 (43): в 2-х ч. – Ч. I. – С. 111-113.
16. Никифоров В.М. От архаического олонхо к раннефеодальному эпосу: история фиксаций и специфика интерпретаций. – Новосибирск: Наука, 2010. – 139 с.
17. Никифоров В.М. Стадии эпических коллизий в олонхо: Формы фольклорной и книжной трансформации. – Новосибирск: Наука, 2002. – 208 с.
18. Смирнов Ю.И. Славянские эпические традиции. Проблемы эволюции. – Москва: Наука, 1974. – 264 с.
19. Томская Д.А. Үчүгэй Үөдүгүйээн, Куһаҕан Хоодьугур = Ючюгэй Юдюгюйэн, Кусаган Ходжугур / пер. Е.С. Сидоров; сост. В.В. Илларионов, В.С. Никифорова; отв. ред. Н.А. Алексеев и др. – Якутск: ИГИИПМНС СО РАН, 2011. – 376 с.

АНАЛИЗ СЮЖЕТНО-КОМПОЗИЦИОННОЙ ОСНОВЫ ОЛОНХО П.А. ОЙУНСКОГО «НЮРГУН БООТУР СТРЕМИТЕЛЬНЫЙ»

*Саввинова Гульнара Егоровна,
к. филол. н., н. с, завсектором «Язык эпоса»,
НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова*

Определению общих жанровых признаков якутского героического эпоса олонхо, методу типологического анализа при изучении сюжетики посвящены работы таких исследователей, как В.Я.

Пропп, Р.С. Липец, Г.У. Эргис, И.В. Пухов, Н.В. Емельянов, Е.Н. Кузьмина, А.П. Решетникова, Л.Н. Семенова и др.

В якутском героическом эпосе олонхо «Дьурулуйар Ньургун Боотур» («Ньургун Боотур Стремительный») недостаточно изучены сюжетные мотивы и сюжетно-композиционные особенности. Целенаправленное, комплексное исследование якутского олонхо «Ньургун Боотур Стремительный» позволило бы выявить новые, глубинные пласты (как в содержательном, так и в формальном отношении), специфические особенности сказительской традиции якутского народа, а также всего тюрко-монгольского эпического наследия. Сам термин «сюжетно-композиционная основа» настолько широк, что позволяет осуществлять различные подходы к анализу эпоса. По мнению Л.С. Левитан и Л. М Цилевич [3], «сюжет и композиция не соседствуют в произведении, не присоединяются друг к другу, не суммируются». Они находятся в органической взаимосвязи, т.е. взаимопроникают друг в друга именно потому, что принципиально, качественно отличаются один от другого. Сюжет – это развитие действия, а композиция – это расположение и соотношение частей. Поэтому вместо обозначения «сюжет и композиция» следует пользоваться более точным определением «сюжетно-композиционное единство» [4, с. 97].

Сюжетно-композиционная основа олонхо «Ньургун Боотур Стремительный» складывается из выстроенной последовательности событий; из характеристики героев, их благородных, бескорыстных поступков; из совокупности разнообразных обстоятельств, в которых эпические герои живут и действуют. По сюжету в олонхо «Ньургун Боотур Стремительный» события развиваются и нарастают быстро, захватывают остротой (к примеру, «...богатыри с шумом полетели вверх легче пуха и быстрее стрелы и, опустившись на почтенную гору с сильным стуком “лап”, продолжали упорно и настойчиво биться...» [1, с. 132]). Расположение событий, их связь, взаимодействие образов составляют композицию эпоса.

В эпосе события рассматриваются во временной последовательности, однако зачастую конкретное время события не имеет значения и важна отправная точка для начала повествования. Джордж Шёпфлин пишет, что главное в эпосе «это содержание, а вовсе не соответствие историческим свидетельствам» [5, р. 200]. В олонхо «Ньургун Боотур Стремительный» фабулой сюжета является цепь основных событий, выстроенная в естественном порядке по хронологии. При этом в олонхо повествуется собы-

тия дофабульного прошлого главного героя – богатыря Нюргун Боотура (к примеру, описание земли: «эта изначальная матушка-земля была создана с солнцем и водою, с деревьями и травами. Покоится эта земля на великом море, обрамлена она каменными горами. Всевышние поклялись наказать всякого, кто попытается разрушить эту страну...» [1, с. 64]), также послефабульного будущего (развязка событий в олонхо – возвращение Нюргун Боотура на родину: «После победы над Тимиром Дыбырдааном Ого Туляях с молодыми богатырями – братьями невесты отправляется свататься за Хаачылаан Куо. Нюргун Боотур Стремительный со своей женой Кылааннаах Кыыс Нюргун едет домой. Там они выдают Айталыын Куо замуж за Хаана Дьаргыстая» [1, с. 344-354]).

По схеме Г.У. Эргиса [1, с. 9] сюжет олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» выстраивается традиционно:

Во вступлении богатырь выступает в детском или юношеском возрасте. В одних олонхо герой с сестрой спускается с небожителями в Средний мир для защиты людей айыы от нападений абаасы или адьараев, в других герой живет совершенно одиноко, не зная своего происхождения. В некоторых он рождается в Среднем мире и живет у своих престарелых родителей. По достижении совершеннолетия герои олонхо чувствуют себя богатырями, жаждут подвигов, вызывают на себя беды и нашествия богатырей Верхнего и Нижнего миров.

В завязке олонхо нападающей стороной является абаасы: то богатырь-абаасы похищает сестру или невесту героя, то богатыря приглашают его соплеменники, чтобы он защитил их от обид и притеснений абаасы и выручил похищенную ими девушку и т.п.

Этим и начинается развертывание действия. Богатыри айыы освобождают томящихся в плену соплеменников, защищают всех обиженных, спасают похищенных красавиц, мстят за народные слезы и разорение.

Борьба богатырей айыы с их исконными врагами абаасы происходит во всех трех мирах. В борьбу людей вмешиваются духи-хозяева природы и божества-небожители; небесные шаманки излечивают больных богатырей, а волшебники-кузнецы изготавливают для них оружие; небесные вестники оповещают о велениях небожителей; шаманы и шаманки Нижнего мира помогают своим сородичам; сознательно участвуют в боях кони героев, а богатыри во время борьбы перевоплощаются во всевозможных мифологических животных. Богатыри айыы, после трудной и долгой борьбы побеждают абаасы и устанавливают мирную и

счастливую жизнь в Среднем подсолнечном мире для всех добрых племен и родов.

Заканчивается олонхо описанием свадебного пира героя-победителя и наступлением дальнейшей мирной, благополучной жизни его.

Известно, что сюжет в якутском олонхо строится на столкновении и борьбе главных героев с богатырями абаасы, с чудовищами. «Миссия очищения земли от чудовищ – своеобразная, характерная для архаической стадии героического эпоса форма выражения коллективного пафоса» [2, с. 47]. Антитеза в олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» – один из важнейших стилистических приемов, выполняющих сюжетообразующие и композиционные функции. Использование антитезы при создании эпических образов позволяет сказителю подчеркнуть значимость и величие героев олонхо. Вместе с другими изобразительно-выразительными средствами антитеза в олонхо используется для воспевания и идеализации Нюргун Боотура.

Пониманию сюжетно-композиционной основы эпического произведения служит также работа над отдельными частями эпоса, например, эпизодами, фоном. В олонхо эпизод является звеном в событийной цепи, так как каждый из них связан с другими. Эпизод в эпосе, как правило, не лишен фантазии в красочном описании. Во вступительной части олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» представляет эпизод, повествующий о счастливой жизни главных героев. Картина счастливой жизни служит как бы для усиления образов, действий, событий в сказывании.

Также в сюжете эпического произведения, где происходят события, фон является немаловажным. Основным фоном событий, описываемых в олонхо «Нюргун Боотур Стремительный», служит фантастическое мифологическое представление о строении мира: вселенная представляется разделенной на три мира – Верхний (небо), Средний (земля) и Нижний (преисподняя). Отдельные фоновые описания в олонхо приобретают самостоятельный характер; так, например, подробно описывается Нижний мир, когда богатырь Нюргун Боотур отправляется в страну богатыря-абаасы: «в этой стране солнце и луна щербаты; страна мрачносерая, похожая на недоваренную рыбу уху; страна, где смрад с запахом горностая, кипит-бурлит Кровавое море с восемью руслами; дальше – великое море, безбрежное, бескрайнее, без брода и переправы, бездонно-глубокое...» [1, с. 118]. В олонхо представление о мрачной стране абаасы вызывает тягост-

ное, подавляющее ощущение. В якутском олонхо для того, чтобы сопоставить какие-то явления, сказители часто применяют развернутые сравнения, выражения, содержащие уподобление одного другому. К примеру, земля, где бились два могучих богатыря айыы и абаасы, выглядела растоптанной, разоренной, как зыбучая трясина, как расплескавшаяся вода в берестяном лукошке. Или, вооружением и боевым доспехом Нюргун Боотура «было и обоюдоострое копьё, в котором ясно отражались глаза и брови зрелой девушки; была тяжеловесная палица величиною с огромного быка; был черный каменный мяч размером с живот лежачей коровы» и др. [1, с. 86]. Эпизоды описания боевых доспехов богатырей, также изображение искаленной, изувеченной земли после поединков в полной мере проявляют их бесстрашный, дерзкий характер.

Таким образом, исследовав сюжетно-композиционную основу олонхо «Нюргун Боотур Стремительный», мы можем сделать некоторые выводы о важной роли антитез, эпизодов, фоновых описаний и др. в архитектонике эпоса. Также, рассмотрение основ сюжета и композиции олонхо позволяет более глубоко изучить основные мотивы в эпосе. Как элементы эпического произведения мотивы являются хорошим средством анализа сюжетно-композиционной структуры олонхо. Через такие мотивы, как похищение Туяаарымы Куо исполином Уот Усутаакы; отправление Нюргуна Боотура на долину Кыладыкы для спасения ураангхай саха от нападений рода абаасы; похищение Айталыын Куо богатырями-абаасы; борьба Нюргун Боотура с Уот Усутаакы и др. можно выявлять проблемы категории морали добра и зла в авторской постановке сказителя.

Благодарности: Исследование выполнено в рамках научно-исследовательского проекта СВФУ «Героические эпосы тюрко-монгольских народов Евразии: проблемы и перспективы сравнительного изучения».

Литература

1. Нюргун Боотур Стремительный: Якутский героический эпос олонхо / Воссоздал на основе народных сказаний П.А. Ойунский; пер. на рус. яз. В.В. Державин; под общ. ред. С.В. Михалкова; статья и комментарий И.В. Пухова. Изд. 2-е. – Якутск: Якутское книжное издательство, 1982. – 432 с.
2. Мелетинский Е.М. Возникновение и ранние формы словесного искусства // История всемирной литературы. Т. 1. – М.: Наука, 1983. – С. 23-52.

3. Левитан Л.С., Цилевич Л.М. Основы изучения сюжета. – Рига: Звайгзне, 1990. – 190 с.
4. Лескис Г.А. Пушкинский путь в литературе. Часть 2. – М.: ОГИ, 2000. – 640 с.
5. Schöpflin G. The functions of myth and a taxonomy of myths. – London, 1997. – 200 p.

АЙЫЛҒАНЫ ҮӨРЭТЭР БИЛИМ (ФИЗИКА) УОННА ОЛОНХО АЛТЫҢЫЛАРА

*Сатанар Марианна Тимофеевна,
н. с., «Олонхо уонна аан дойду эпостара» сектор сал.,
М.К. Аммосов аатынан ХИФУ, ОНЧИ*

Саха олонхото «былыргы дьыл мындаатыттан, урукку дьыл уорҕатыттан, ааспыт дьыл арҕаһыттан», аан дойду үөскээһиниттэн, киһи-аймах сиргэ олохсуйуоҕуттан, саха омок олоҕун хаамыытын кэпсиир сүдү айымньы. Олонхо өйдөбүллэрэ киэн, диринг ис хоһоонноохторун аныгы билим ситиһиилэрин кытта алтыһыннара тутан ырытан көрдөххө бэрт интириэһинэй түмүктэргэ кэлиэххэ сөп.

Бүгүнгү күнгэ саха омуга аан дойдуну анаарыытын сүрүн онкулларын туһунан Өктөөп революциятын иннинээҕи чинчийээччиилэртэн саҕалаан, син элбэх матырыйаал мунньулунна. Аан дойду үөскээһинин туһунан Н.А. Алексеев, Д.С. Макаров, А.И. Гоголев, Р.И. Бравина, Е.Н. Романова курдук улахан учуонайдар үлэлэрэ бу өйдөбүл сүрүн сүннүүн көрдөрбүттэрэ. С.К. Колодезников, Л.Л. Габышева, З.С. Семенова үлэлэрэ түг былыргы олоҕу анаарыыны (ол эбэтэр мифологическое мировоззрение) бастакы сарданга уотунуу сырдаппытара. Ол да буоллар, аныгы билим балысханлык сайдар, санга түөрүйэлэр уонна ньымалар төрүттэнэр кэмнэригэр урукку чаччыларга хайыһан, сангалыы көрөрбүт тоҕоостоох да, наадалаах да.

Олонхо уонна физика билимэ уратылары туохханый? Олонхоһут туруга – кэккэлэһэ баар атын эйгэлэргэ киирэн, ама киһи өйүн-санаатын таһынан билиини-көрүүнү тылынан уустаан-ураннаан тиердиигэ буоллаҕына, физика билимэ билиини эмпирическэй ньымаларынан ситиһэр. Кинилэр майгыннаһар өрүттэринэн түгэх өйдөбүллэргэ өтөн кириилэрэ буолар: олонхоһут өйүн-санаатын түгэбэр, физика – эттик түгэбэр.

Аан дойдуну анаарыга сүрүн өйдөбүллэринэн эйгэ (пространство), кэм-кэрдий (время), кытаанах эттик эйгэтэ (материя) буолаллар. Ама киһи көрөр хараҕа тулалыыр эйгэни ылыныта хааччахтаах, атыннык эттэххэ, элбэх кээмэйдээх. Куйаартан кини хараҕа үс кээмэйдээх эйгэни арааран көрөр. Олонхоҕо баар эрэ барыта (бытие) куруук хамсыы турар элбэх кээмэйдээх эйгэ уонна бириэмэ буолан бэриллэр, бу – айыллыбыт Аан дойдубут Үөһэ, Орто, Аллараа дойдуларынан арахсыта. Олонхохут көрүүтэ, кини уратыта, дьоҕура – тулалыыр эйгэни элбэх кээмэйдэринэн ылыныта буолар. Самай дыктитэ, бу физика билимгэр «теория относительности» диэн биллэр [3]. Олонхохут туругун, ол эбэтэр, кэккэлэһэ баар атын кээмэйдэргэ киирэн, ама киһи өйүн-санаатын таһынан билиини-көрүүнү тылынан уустаан-ураннаан тиздээһинин физика билимин биир сүрүн түөрүйэтэ бигэргэтэр.

П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхотугар айгыраस्ताах аан ийэ дойду аан бастаан айыллытын «Сир ийэ барахсан симэхтээх сири иһит сиксигин саҕа эрдэбиттэн, сириэдийэн ситэн, тэлгэнэн тэрээдийэн томтойо туоллан үөскүүрүгэр» [6, с. 76] – диэн оһуордаан-мандардаан ойуулаан биэрээһинэ, физика билимин «Улахан тоҕо тэбиитин» түөрүйэтин кытта чуо сөп түбөһөр. Чинчийээчи А.С. Попова этэринэн, ол кэмнээҕи Куйаар кизг кизлитигэр уларыыыны сахпыт улахан тоҕо тэбии олонхоҕо «Уордаах Уот кыргыһы» диэн ыйылла сылдьар [3, с. 13].

Бэдьээлэ олонхоҕо «Былыргы дьыллар быралыйбат быһылааннаах мындааларыгар, урукку хонуктар уларыыбат охсуһуулаах уорбаларыгар, эргэтээҕи дьыллар илбистээх-иирээннээх энгэрдэригэр, үс саха үөскүү илигинэ, биес саха бийһии илигинэ» [6, с. 5] – диэнтэн саҕалаан, ааҕааччыны олонхо алыптаах эйгэтигэр дэллэритэ сиэтэн киллэрэр. Бу тыллар көстүбэт кэтэх суолталарын эйгэлиин быһаччы сибээһэ «хаһаан эрэ, кэм диэн өйдөбүл саҕаланар-саҕыллар чымаан былыргытыгар» диэннинэн салайыллан ойууланар-хоһуллар. Онон бириэмэ биир тэтимнээх бэрээдэктээх хаамыы саҕаланыытын категориятынан ылыныллар. Маны эмпирическэй ньыманан булуллубут термодинамика 2-с сокуона итэҕэтиилээхтик бигэргэтэр.

Олонхоҕо өрө тутуулар өйдөбүлүнэн Үрдүк Өй (всевышний разум) буолар, аан дайды айыллыытыгар кини көмөтүнэн өстөһүү эйэ-дэмнээхтик быһаарыллара маннык этиллэр: «өспөт тыыннаахтар, өлбөт бэйэлээхтэр – “эт-тирии бүтүн эрдэҕинэ эйэнэн кэпсэтиэххэ, сүүспүтүн аалсыахха, сүбэлэһэн көрүүххэ.” дэһэн,

кэпсэтэр киэби ыллылар» [2, с. 17]. Ол эбэтэр, айылбаа утарыта турар күүстэр тэнгэниилэрин өйдөбүлэ сылдыар. Олонхо киэбэ, сюжеттарын тутула, ойуулаан көрөр систиэмэтэ бүүс-бүтүннүү, бу хаһан да тохтообот хамсааһыннаах тэнгэбил (динамическое равновесие) сүрүн өйдөбүлүгэр олобуурар. Маны киһи-аймах олус кыахтаах телескоптары айан, эттиктэр куйаарга хамсааһыннарын кэтээн көрөн билбит билиитэ эмиэ туоһулуур: космической быыл, гаас мунһуллубут эргирдэриттэн хойдон, дыапталлан-тапталлан сулустар үөскүүллэр, ол кэмгэ сулус ис итиитэ олус улаатар, бу конденсация түмүгэр планета үөскүүр, мөлүйүөнүнэн сыллар ааһыылара, ис оттуга бүтүүтэ сулус киэбэ-киэлитэ улаатан барар, кэнниир, ол кэнниттэн бу дыайы соһуччу хайысхатын уларытан, төттөрүтүн кыарааһынна хайыһар, итиэннэ бүтэр уһугар гравитационнай коллапсынан түмүктэммитэ улахан дэлби тэбиигэ эбэтэр хара дьөлөбөскө кубулуйуутугар тириэрдэр. Аныгы билим Аан дойду космологической тутулун быһаарыта икки сүрүн тирэхтээх, бу – хамсааһын уонна тэнгэни.

Олонхоҕо кэпсэнэр Аан дойду тутула олус улахан космической эттиктэргэ эрэ буолбакка, олус кыра эттиктэргэ эмиэ итэҕэтиилээхтик көстөр. Физикаҕа Дирак түөрүйэтэ соһуччу арийыны оңорон, саҥа көрүүлэри киллэрэргэ олук уурбута. Аатам курдук кыракий эттик ис тутулугар, киһи сөбүөн курдук, тэнгэбил көстүүтүн чабылхай холобура – электрон ханыта позитрон диэн баара, маны аһан квантовай физикаҕа кыракий эттиктэр икки айылбалаахтара, ол эбэтэр, тэнгэнэн долгун (волна) уонна частица буолалларын туһунан эмпирической ньымаларынан буллубут арийылар, утарыта турар күүстэр уонна дыайсылар тэнгэниилэрин көрдөрөр. Ол курдук олонхоҕо: «Охтон баранар мастаах, уолан баранар уулаах, уостан сүтэр уйгулаах.., муур-таар бэйэкэлээх орто туруу дыабыл дойду диэн, оңоһуллубута эбитэ үһү» [2, с. 8] – диэн, атыннык эттэххэ: орто дойдуга уларыта турар көстүүлэр бары сабалана уонна бүтэр айылгылаахтар, ол да буоллар, хайаан да хас көстүү кэннигэр хааллардаах, салгырдаах буолан, олох – биир баайылаах быстыбат ситим диэн өйдөбүл бэриллэ сылдыар. Бу олус уустук «төрөөһүн өлүүнү сабаҕалыыр» мифологической өйдөбүлүн тиэмэтин биллэр учуонай Р.И. Бравина олохтоохтук чинчийбитэ.

Сахалыы өй-санаа түмүллэ сылдыар айымньытыгар – олонхоҕо тулалыыр эйгэни, айылбаны тыыннаабымытан көрүү саха омугун сүрүн уратытынан буолар. Ол курдук, олонхоһут ойуулаан хоһуйуутугар: «Бу дыэлэрин ис киэлитигэр остуоруйалаһа турар

олоппостордоох, олонголооно турар остуоллардаах, ыллааһа турар ыскааптардаах, сэхэргэһэ турар сэбэргэнэлэрдээх, таабырыннаһа турар долбуурдардаах» – диэн туттар [6, с. 15].

Олонхо этиитинэн «Салыһа туойулар салгын кут, тэлэһитэ туойулар ийэ кут, бытарыта туойулар буор кут, өһүлэ туойулар сүр-кут» [5, с. 404] – диэн саха анимистической көрүүтүн сүрүн өйдөбүлэ, физикаһа баар «биир эттик тэнгинэн үгүс квантовай туруктааһар» олобуурар долгун функциятын түөрүйэтинээн олус чугастар.

Кинкиниир киэнг халлаанга баар олонхо үс дойдута – Үөһээ, Орто, Аллараа дойдулар тус-туспа олохтоох, аймахтаах-уруулаах дойдулар. Бу өйдөбүлү эмиэ квантовай физикаһа баар Хью Эверетт «множественность миров» диэн концепцията бигэргэтэр.

Саха көрүүтүнэн, тыл уонна өй-санаа улахан күүстээхтэр. Ол курдук, олонхоһо этиллэринэн: «эппит тылым иччитэ, саныыр санаам түмүгэ, өйдөөбүт өйүм саламтата, үһүөн мунһустан, халба кус сымыытын курдук үс хос таас дугуй балаакка буолуо, туох да дьиэгэ суох бүтэй буолуо» – диэн этиллэр [1, с. 205]. Манна дьиктитэ диэн, киһи ханнык баһарар эттиги өй-санаа уонна тыл көмөтүнэн иччилиир кыахтаах диэн өйдөбүл өрө тутулар. Аатамнай физикаһа бу өйдөбүл эмиэ сөп түбэхэр биир өрүтэ баар: Джон Уиллер этэринэн, чинчийээччи-учуонай кэтээн көрөөһүннэригэр, тас көрөөччү эрэ буолбакка, хайаан да бэйэтин өйүнэн-санаатынан эмиэ бытаххай эттиктэр туруктарыгар дьайар, арааһынай суол уустук хамсааһыннарга тириэрдэр, ол аата чинчийээччи-учуонай көхтөөх кыттааччы буолар эбит, диэн. Бу арайыы олонхо көрүүлэригэр чопчу сыһыаннаах буолуон сөп.

Онон, түмүктээн эттэххэ, олонхо диригэ, киэнэ, хос-хос арангалааһа сөбүмэр. Маны олохтоохтук өйдүүр, фольклористикаһа араас билимнэр көрүүлэрин алтыһыннара тутан, олонголооһун туругун үөрэтии болжомтону эрэйэр. Фольклористикаһа естественнай билимнэр рациональнай ньымаларын туттуу олонхо мифологической өйүн-санаатын айылҕа сүрүн сокуоннарыныын холбуур. Бу холбоһор өйдөбүллэр, чуо майгыннаһар өрүттэр, уопсай семантической тутуллара, тулалыыр эйгэни биир кэлимсэ ис дьын быһыытынан ылынарга хайыһыннарар. Оттон маннык толкуйу үүнэр көлүөнэһэ утары уунуу «киһи – Сир ийэ сорҕото», ону ааһан «киһи – Кинкиниир киэнг Куйаар сорҕото» диэн ноосфернай өйү-санааны иитиһэргэ онкул уурсар оруоллааһа саарбаһа суох. Бу хайысхаһа киһи ис дьынэ, микрокосм, тулалыыр макрокосму кэрэһилиир, итиэннэ

олус табыгастаахтык онно сөп түбэхэр диэн толкуйу санааларын тамаҕар, тылларын чопчутугар илдэ сылдьаллар Анатолий Георгиевич Новиков, Егор Сидорович Сидоров, Розалия Иннокентьевна Бравина, Ксенофонт Дмитриевич Уткин, Андрей Саввич Саввинов, Акулина Серафимовна Попова, Вера Даниловна Софронова уо.д. а. научнай үлэлэрэ.

Сахалыы өйү-санааны, билиини-көрүүнү аныгы билим таһымыгар быһаарыы – бу, олонхо өссө атын өтгүнэн арыллыытыгар, өйдөбүллэрэ байыытыгар, биллэ илик санга саҕахтарын ааннара сэгэйэригэр төһүү көмө буолуо этэ.

Благодарности: *Исследование выполнено в рамках научно-исследовательского проекта СВФУ “Героические эпосы тюрко-монгольских народов Евразии: проблемы и перспективы сравнительного изучения”*

Литература

1. Каратаев В.О. Могучий Эр Соготох. Олонхо. – Новосибирск: Наука, 1996. – 440 с.
2. Ойуунускай П.А. Дьулуруйар Ньургун Боотур. Олонхо. – Дьокуускай: Кинигэ изд-вота, 1975. – 431 с.
3. Относительности теория // Физическая энциклопедия (в 5 томах) / Под редакцией академика А.М. Прохорова. Т. 3. – М.: Советская энциклопедия, 1992. – С. 113-114.
4. Попова А.С. Олонхо кизэн кизилитигэр. – Дьокуускай: Сахаполиграфиздат, 1995. – 127 с.
5. Тимофеев-Теплоухов И.Г. Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур. Олонхо. – М.: Гл. ред. Восточной литературы, 1985. – 607 с.
6. Ядрихинский П.П. Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр. Олонхо. – Дьокуускай: Кинигэ изд-вота, 1981. – 200 с.

ОБРАЗНАЯ ЛЕКСИКА В ХАРАКТЕРИСТИКЕ ПЕРСОНАЖЕЙ В СЕВЕРНЫХ ОЛОНХО

Жиркова Евгения Егоровна,

*н. с., завсектором «Издание памятников эпического наследия»,
НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова*

Для изучения особенностей использования образной лексики якутского языка в характеристике персонажей северного олонхо были рассмотрены тексты олонхо оймьяконского, момского,

среднеколымского и верхоянского локальных эпических традиций. В рамках данного исследования оймяконская локальная эпическая традиция представлена текстом олонхо «Дугуй Бёгё» («Догдоѳоно тураѳас аттаах, тура-сүүрэ төрүөбүт Дугуйа Бөѳө») [3] сказителя М.Ф. Аммосова, записанным С.И. Боло в 1940 г. В качестве материала для исследования момской локальной эпической традиции выступило олонхо «Кётөр Мюлгюн» («Көтөр Мүлгүн») [1] сказителя Д.М. Слепцова, которое в 1940 г. записал Г.У. Эргис. Среднеколымская локальная эпическая традиция показана текстом олонхо «Эрбэхчин Бэргэн» («Эрбэх үүһээ бизстэ эргийбит Эрбэхчин Бэргэн») [2], зафиксированным в 1945 г. Д.Г. Жирковым от сказителя П.Н. Жиркова. Особую ценность имеет олонхо верхоянской локальной эпической традиции «Хаан Джаргыстай» («Хаан Дьаргыстай») [4], так как оно было записано И.А. Худяковым еще в XIX в. от неизвестного сказителя.

Методом сплошной выборки выделены единицы образной лексики, использованные в текстах олонхо северной региональной традиции. Найденные единицы классифицированы по способу образования (звукоподражательная/звуко-мимическая основа), по морфологическому признаку (собственно образное слово, образный глагол, образное прилагательное, образное наречие), по характеру использования (литературные, диалектные или окказиональные образные слова). Далее, из найденных в текстах олонхо северной региональной традиции единиц образной лексики вычлениются слова, описывающие внешность героев, характеризующие их действия в различных ситуациях.

Устойчивая конструкция с образной лексикой, описывающая могучую внешность главного героя в нескольких маховых саженьях, часто используется во всех якутских олонхо. В исследуемых текстах северной региональной традиции данная конструкция встречается трижды в несколько измененном виде. К примеру, в олонхо «Дугуйа Бёгё» оймяконского сказителя М.Ф. Аммосова данная конструкция имеет вариант:

Алта кэбиһэ былас
Дарайбыт сарыннаах,
 Бизс былас көддүк
Мээкэллибит бэт баѳайы бииллээх,
 Үс былас холобуддаах
Өрбөѳөр өттүктээх [3, с. 61].

Примерно в шесть маховых саженьей
 Широкие плечи имеет,
 Словно пять маховых саженьей
 Очень тонкую талию имеет,
 Около трех маховых саженьей
 Округлые бедра имеет [Пер. наш].

Внешне данная конструкция не отличается от традиционной, за исключением слова *мээкэллибит*, толкование значения данного слова отсутствует в словаре современного якутского языка. В примечаниях к записи олонхо С.И. Боло дано пояснение «мээкэллибит – быакаллыбыт», из которого понятно, что слово является диалектным вариантом образного глагола *быакай*, означающего «иметь тонкую талию». Глагол *быакай* также является составным компонентом устойчивой конструкции, описывающей исполинские размеры богатыря.

Еще один пример необычного использования данной конструкции встречается в олонхо момской локальной эпической традиции «Кётёр Мюлгюн» Д.М. Слепцова. Здесь описание применяется относительно противника главного героя – абаасы.

Биэс былас	В пять маховых саженей
<i>Биэкэйэ</i> сытыйбыт бииллээх,	Тонкую талию имеет,
Алта былас	В шесть маховых саженей
<i>Дагдайа</i> сытыйбыт сарыннаах,	Крупные плечи имеет,
Үс былас	В три маховых сажени
<i>Өкөйө</i> сытыйбыт өртүктээх [1, с. 34].	Согнутые бедра имеет [Пер. наш].

Здесь образные глаголы с положительной коннотацией заменены на глаголы с отрицательной семантикой, сохраняя при этом практически ту же фонетическую форму. Глагол *дарай* превратился в *дагдай*, так как последнее подразумевает болезненную отечность, припухлость, а не здоровые округлые формы. *Өрбөй* заменен на *өкөй*, здесь наблюдается полная трансформация форм от округлого до согнутого. Также отрицательную коннотацию усиливает модальная частица *сытыйбыт* в причастной форме, в сочетании с образным глаголом она выражает пренебрежение, презрение, злобу говорящего к описываемому объекту.

Диалектные особенности языка касаются также фонетического оформления слов: *ыльдьалдьый* от *ыльдьай* вместо лит. *ырдьай* «скалить зубы», *ханхынас* от *ханхынаа* – *ханкынаа* «громко гнусавить», *кынчальдьыччы* от *кынчай* – *кынтай* «надменно скидывать голову», *кылбаллыччы* от *кылбаллый* – *кылбалдьый* «сверкать, проблескивать», *кыйбаннаа* – *кыйманнаа* «извиваться, вилять» и т.д.

Образная лексика широко используется в образовании собственных имен как главных, так и второстепенных героев олонхо. Имя главного героя Дугуйа Бөгө одноименного олонхо ойма-

конской локальной эпической традиции образовано от глагола *дугуй*, означающего «иметь легкую походку; шагать легко», что соответствует портретной характеристике персонажа. Имя удаганки, второстепенного персонажа олонхо среднеколымского сказителя В.Е. Лаптева «Старик Кюн Мёнгюрюён и старушка Кюн Тэйгэл», *Куоҕалдьын Удаҕан* произведено от образного глагола *куоҕалдьый*, который, в свою очередь, является равнократной формой от глагола *куоҕай*, означающего «держат голову прямо, высоко (о длинношеем человеке)». Соответствует ли имя образу персонажа, невозможно определить, так как удаганка появляется лишь эпизодически, как нам кажется, ее образ не раскрыт полностью.

В текстах олонхо северной региональной традиции, в отличие от центральной и вилюйской, наблюдается частое использование собственно образных слов, которые представляют собой неизменяемые формы слов или усеченные формы образных глаголов. К примеру, *хап ына олоро түстэ* «ровно уселся (со звуком «хап», звукоподражательная основа)», *сип-сап кэпсэттилэр* «пошептались (со звуком «сип-сап», звуко-мимическая основа)», *кынгыр-хангыр сангарыстылар* «разговаривали раздраженно», *олом-чолом уол* от образных глаголов *олой* «выставлять удлинённое лицо, выражающее тупое недоумение» и *чолой* «задирать голову». Также в текстах исследуемой традиции встречается большое количество образных глаголов в моментально-однократной форме, образованных с помощью аффикса –с и вспомогательного глагола *гын*: *бөкчөс гына түстэ* «вдруг сгорбился» от глагола *бөкчөй*. Все эти формы образной лексики вкуче придают динамичность, красочность и экспрессивность языку олонхо.

В результате анализа единиц образной лексики, характеризующей персонажи северного олонхо, выявлен ряд региональных особенностей, а также и традиционное использование образной лексики для якутского олонхо в целом. Устойчивые конструкции, применяемые во всех региональных традициях, и в составе которых присутствует образная лексика, используются северными сказителями практически в неизменном виде, за исключением диалектизмов. Диалектные особенности также проявились в фонетическом оформлении некоторых образных слов. Образная лексика может использоваться в образовании собственных имен героев олонхо в качестве дополнительной портретной характеристики персонажа. Неизменяемые формы собственно образных слов и усеченные формы образных глаголов служат для создания

динамичности, экспрессивности и красочности повествования олонхо.

Благодарности: *Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта №18-412-140013 p_a.*

Литература

1. Муома олонхоло / В.В. Илларионов. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – 240 с. (Саха боотурдара: 21 томнаах; 4-с том).
2. Орто Халыма олонхоло / В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова. – Дьокуускай: Бичик, 2016. – 280 с. (Саха боотурдара: 21 т.; Т. 18).
3. Өймөкөөн олонхоло / В.В. Илларионов, Н.А. Оросина. – Дьокуускай: Бичик, 2017. – 192 с. (Саха боотурдара: 21 т.; Т. 19).
4. Хаан Дьаргыстай: олонхо / В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова. – Дьокуускай: Алаас, 2016. – 232 с.

ДРЕВО МИРА *AAL LUUK MAS* В СОВРЕМЕННОМ ВОПЛОЩЕНИИ

Попова Галина Семеновна,
к. п. н, проф., ИЯКН СВ РФ, СВФУ им. М.К. Аммосова

Павлова Кэрэчээнэ Федоровна,
магистрант ИЯКН СВ РФ, СВФУ им. М.К. Аммосова

Образ мира человек саха, как и представители многих народов мира, воспринимает через образ мирового дерева. В образе дерева он также воспринимает и родовой генеалогический текст, и родовую (корневую) культуру в целом. В эпосе олонхо говорится, что «дерево *Aal Luuk mas* прорастает насквозь Срединный мир Орто дойду через его верхушки/*огои* (имеются в виду полюса планеты Земля – ГП.) и связывает его и с Верхним, и с Нижним мирами. Корни этого дерева стремятся прорасти в Нижний мир, но боясь того, что сгниют в смраде нутра Нижнего мира, где обитают злые силы *Arsan Duolai aimağa*, прогибаются вверх и возвращаются в Срединный мир. Притом, корни эти приносят на землю благоухание и плодородие, произрастая в виде желтого влага *aragas ilge* – в буквальном смысле масла, вечной зелени. Ветви же этого дерева стремятся прорасти в Верхний мир, но боясь того, что засохнут в нестерпимом жару рода верхних злых сил

Uluu Toion-а, возвращаются опять же на землю и приносят ей благодать и жизненную силу в виде бело-молочной живительной жидкости – *iuriung ilge*» [1, Песнь Вторая]. Про все это сказывается в олонхо одним большим цельным куском (*олук*) текста. Здесь следует отметить, что все три мира находятся в Космосе – *kinkiniir kien khallaan*, и весь этот мир вращается вокруг оси данного Древа, являющегося осью мира. Здесь выделяются два основных универсальных символа – капля и трилистник, которые подтверждают нашу интерпретацию о мужском и женском началах [2]. Вообще, в олонхо нами выделены девять универсальных символов, которые буквально все воплощены в Древе *Aal Luuk mas*, а также и само Древо выступает таковым символом [2; 3].

Наиболее каноническим текстом олонхо считается текст «Нюргун Боотур Стремительный», воссозданный одним из основателей якутской советской литературы П.А. Ойунским [1]. По признанию самого автора, данный текст собран из тридцати различных текстов олонхо, и в нем наиболее полно дано описание Мирового Древа *Aal Luuk mas*. Как известно, перевод на русский язык произведен в 1975 г. В.В. Державиным, и в процессе перевода ему помогали И.В. Пухов, С.П. Данилов. В целом, перевод получился живописным, передающим основной колорит языка и смыслового содержания олонхо. Но, как мы не раз указывали, в определенных местах перевода допущены досадные искажения и иносказания, по нашему мнению, приводящие к существенным отклонениям от смысла [2; 3; 4]. К примеру, отметим искажение смысла следующего фрагмента-олук в описании *Aal Luuk mas* (перевод на русский язык и курсив наш – Г.П.):

*Трехъярусного
Высокого белого неба
Белую влагу притянув вниз,
Из подобных большим чоронам
Золотых шишек
Капает вниз,
Беспрерывно прицелкивая... [1].*

Автором перевода вместо жидкой бело-молочной *iuriung ilge*, капающей из шишек, дается понятие о твердых золотых плодах, раскалывающихся пополам о корни древа. На самом же деле, по нашему мнению, речь идет об объединении двух жизненных сил в виде белой и желтой влаги-илгэ – *iuriung ilge u aragas ilge*, и подразумевается природный жизнерождающий половой акт творения воссоединением мужского и женского начал. Коннотируется

акт творения, создание жизни путем творения, а не какого-либо другого процесса.

То есть дерево это из Верхнего мира (из мужского начала) приносит человеку желание-потребность иметь потомство, которое именуется у саха словом *Ieiekhsit* и представляет собой, по нашему мнению, аниму мужчины – женский «образ души» (*Gestalt des Seelenbildes*) в психической субстанции мужчины. Недаром дерево именуется *lie mas* – *Дерево мать или Материнское дерево*. Из Нижнего мира дерево *Aal Luuk mas* приносит в Срединный мир желание-потребность создать свой дом-семью и иметь домашний скот. Как известно, мужской «образ души» в психической субстанции женщины Юнг назвал термином анимус и, по нашему мнению, гештальт *Aiyusyt* в культуре саха есть этот самый анимус. Женщину народ саха именуется душой домашнего очага и дома – *ierime d'ie ichchite*. Таким образом, дерево *Aal Luuk mas* выступает несомненным гештальтом картины мира саха, воссоединяющим три мира (Верхний, Срединный и Нижний) в триединый космический мир и тем самым служащий порталом между указанными тремя мирами. А также Древо *Aal Luuk mas* выступает Материнским древом, путем воссоединения мужского и женского начал, воссоздающим жизнь в Срединном мире. И, в-третьих, в этом древе обитает дух-хозяйка Срединного мира, обеспечивающая людям связь с Божественным родом *aiyu aimaga* и оберегающая их от опасностей, угрожающих жизни.

Выделим следующие фактологические моменты относительно описания якутского Древа мира в эпосе олонхо:

1. Место, на котором, как правило, вырастает *Aal Luuk mas*, мы считаем «центральным местом» в культуре саха. Это термокарстовая возвышенность под названием *bulgunn'akh*, на вершине которой выступают еще три нароста. Дерево вырастает из середины этой возвышенности. Такие *bulgunn'akh* являются особым знаковым местом, на них часто воспитывается дух будущего шамана ойуун.

2. *Aal Luuk mas* по сути своей является священной коновязью *сэрэз*, т.е. тростью божества *aiyu*. Это аналог «священного столба», также присутствующего во многих культурах мира.

3. *Aal Luuk mas* имеет ветви, шишки и листья. Ветвей всего восемь, четыре из них указывают основные направления горизонта, а остальные четыре – промежуточные направления. Ветви вырастают вверх, но обратно ниспадают на Срединную землю. Шишки похожи на перевернутые вниз чаши *chorony*, из

которых капает белая влага. Это аналогия с высеванием семян из шишек. Здесь проявляются символы яйца и капли.

4. Корни *Aal Luuk mas* количеством восемьдесят восемь (считай восемь), и из них вырастают трилистники, источающие желтую влагу. Как известно, трилистник у всех народов символизирует роженицу.

5. В стволе *Aal Luuk mas* обитает дух-хозяйка земли по имени *Aan Alakhchyn Ala Mylakhsyn khotun*, дочь самого Верховного божества *Iuriung Aar Toion*. Она поселена в Срединном мире для его одушевления и одухотворения. Перед отправлением в поход богатыри олонхо идут к Древу и поклоняются ей, при этом *Aan Alakhchyn* благословляет их и дает пососать молока из своей груди. Изучение текстов олонхо показало, что этот интимный ритуал выполняют те богатыри, у которых по той или иной причине в данный момент отсутствует их родная мать. При том количество глотков из груди этого духа-хозяйки показывает мощь богатыря: сильнейшие делают лишь один единственный глоток животного молока. *Aan Alakhchyn* при опасности прекращения жизни в Срединном мире или же в случае попадания богатыря в беду посылает в Верхний мир просьбу о помощи. И помощь неминуемо приходит. Таким образом, на современном языке Древо мира можно назвать своеобразным космическим порталом между тремя мирами. Госпожа *Aan Alakhchyn* выглядит пожилой женщиной в дорогих мехах, в шапке *d'abaka*, с серебряными украшениями, с длинной косой. Она выглядывает из ствола дерева, показываясь только наполовину.

В олонхо мегинского сказителя Н.А. Абрамова – Кынат «Нюргун Бёгё» уточняются корни Древа: с северной и южной сторон корни выглядят в виде жеребцов, с западной стороны в виде самца медведя, а с восточной стороны – в виде двухгодовалого жеребца [5]. Получается, что из самости этих самцов вырастают упомянутые трилистники. Как видим, и здесь символизируется воссоединение мужского и женского начал. Отметим, что в олонхо разных улусов саха описание *Aal Luuk mas* сказывается с небольшими вариациями, а у некоторых улусов, к примеру, у вилюйской группы улусов, об этом феномене упоминается по-иному. Каких-либо объяснений или предположений по этому поводу пока еще никто не делает.

Материальное воплощение образа *Aal Luuk mas* в современных социокультурных условиях осуществляется по усмотрению мастеров, пока не имеется никакого стандарта, канона, образца

и каких-либо указаний ни с чьей стороны. Рассмотрим варианты макетов, построенных в разных улусах Республики Саха (Якутия) за последние 12 лет. 25 ноября 2005 г. ЮНЕСКО признал якутский эпос олонхо шедевром нематериального наследия человечества. Первый Ысыах Олонхо был проведен 1-4 июля 2006 г. в Сунтарском улусе. 17 сентября 2008 г. был принят Регламент проведения Ысыаха. Олонхо Макет Древа мира *Aal Luuk mas* назван в данном документе «Священным деревом» и отнесен к объектам, предназначенным для исполнения обрядов Ысыаха Олонхо. Расходы на его строительство достаточно впечатлительны и возмещаются за счет средств республиканского, местного бюджетов и внебюджетных средств. Ысыахи Олонхо в последующем были проведены в Таттинском, Усть-Алданском, Горном улусах, в Мирном районе, Нюрбинском, Мегино-Кангаласском, Кангаласском, Чурапчинском, Верхоянском, Вилюйском улусах и в Алданском районе. 12-летний солнечный цикл в культуре саха берется в особое внимание, поскольку в народе и поныне понимают, что после одного 12-летнего солнечного цикла всё и в природе, и в культуре повторяется. Повторяется на более высоком (или другом) уровне. Поэтому наш анализ макетов Мирового Древа, построенных на площадках-тюзюлге упомянутых Ысыахов, актуален и имеет для саха непреходящее значение. Впервые таковой макет был построен в единственном варианте в Жулейском наслеге Таттинского улуса сказителем Николаем Тихоновичем Абрамовым (1815-1891), но о судьбе этого макета известных четких сведений нет. Как бы ни было, век деревянной постройки ограничен и не превышает одного столетия.

Все современные макеты пока благополучно стоят на указанных *тюзюлге*, их фотографии можно увидеть, сравнить и изучить на изданных в эти годы альбомах, в сети интернет. Попытка классификации макетов на основе их сравнения, сопоставления, выделения главного смысла и особенностей позволяет нам сделать следующие предварительные умозаключения и выводы. Во-первых, макеты с каждым годом усложняются как относительно формы, так и относительно используемого материала. Во-вторых, если в первые годы макеты изготовлялись местными мастерами-умельцами и в связи с этим ничего общего между собой почти не имели, то в последние годы макеты стала изготовлять бригада под руководством одного мастера-прикладника В. Яроева. Естественно, последние 3-4 макета имеют одну стилевую основу, в силуэте которого явно вырисовывается символ мирового яйца.

Общим для всех макетов является материал – это дерево, в последние годы укрепляемое металлической несущей конструкцией. Также общим выступает верхушка дерева – с тремя или пятью ветвями-навершиями, символизирующими благо-словение-алгыс в виде стилизованной фигуры человека с поднятыми вверх руками для испрашивания благодати у Верхних божеств-*aiyu*. В случае пяти ветвей возможно предположение о пяти основных чакрах, через которые в тело человека поступает космическая энергия. Но на самом деле здесь проявляется влияние православия – у народа этот знак ассоциируется с пятиконечным крестом. На всех макетах виден растительный узор, где четко проглядывают листья. Их чаще всего выкрашивают в зеленый цвет. Цветовая гамма строений отражена преимущественно зеленым и золотисто-желтым.

Упущением авторов можно считать отсутствие в макетах знаков, четко символизирующих белую и желтую влагу – обязательный атрибут символики *Aal Luuk mas*. Также ни у одного макета не обнаруживается оформление выступающих корней Древа, откуда должна была исходить названная желтая влага. Не везде соблюдена условность о том, что дерево это прорастает на возвышенности *bulgunn'akh*, как мы отметили выше, являющемся центральным местом культуры.

Если взять отдельные макеты, то можно отметить макет автора Федора Маркова, поставленный в местности Урасалах Мегино-Кангаласского улуса в 2013 г. На этом макете автор поместил символы всех божеств-*aiyu* якутского религиозного пантеона – они оформлены в форме кругов из белого металла и в вертикальном расположении подвешены на ветвях дерева. На металлических тросах-оттяжках помещены взлетающие вверх белые стерхи – постоянный образ удаганок из Верхнего мира олонхо. Строение поставлено на небольшую земляную возвышенность-*bulgunn'akh*, вокруг которого предполагалось развести водоем в форме кольца. Ветви дерева устремлены вверх, что не соответствует канону. Как видно, на этом макете собраны всевозможные символы и элементы якутской религиозной культуры.

Что можно сказать об общем впечатлении от обзора данных строений? Устный канон Древа мира невозможно воплотить в реальный макет, поэтому единого образца не может и быть. Беспокоит утилитарно мысль о том, что станет со временем с этими постройками. Как их реставрировать до тех пор, когда постройки в конце концов снесут на свалку?

Поскольку человек воспринимает себя как центр бытия, мир для него обретает иерархический характер: все явления мира располагаются между полюсами бинарных оппозиций в их отношении к бытию субъекта. Древо мира – это символ универсума как целого, крона которого уходит вверх в небо, а корни – в Нижний мир, но каждые из которых возвращаются обратно в Срединный мир. Соответственно, Древо мира и позволяет установить иерархию явлений бытия – Высокое, Среднее и Низкое. Как мы отметили выше, эмпирического Древа мира никто не видел и никогда не увидит, потому что в этом своем выражении его не существует. Однако оно существует реально как объективная иерархия окружающих человека явлений в отношении его собственного бытия. Символ Древа мира позволяет фиксировать наличие такой иерархии. *Человек, не знающий этой иерархии, будет смешивать то, что способствует его жизни, с тем, что является для него смертельно опасным.* Вот поэтому на данном этапе развития человечества вновь стал актуальным этот универсальный символ. Что касается феномена строительства материализованного макета Древа мира саха под названием *Aal Luuk mas*, то оно, видимо, связано с ренессансом олонхо, о котором мы в свое время писали статью [6]. К сожалению, современные саха не умеют слушать олонхо и не умеют создавать в своем воображении его образы. Вот поэтому и появляются подобного рода способы материализации и визуализации, как макеты образов олонхо или театр олонхо. Если современные саха так и не научатся слушать и видеть в своем воображении образы олонхо, то начавшие было сказывать олонхо современные сказители олонхосуты в скором времени перестанут этим заниматься – без слушателей не может быть аутентичного устного сказительства.

Макеты, как показал наш краткий анализ, в основе своей не передают полностью главные идеи образа Мирового Древа как центральной оси триединого мира, а также Материнского Древа, воссоединяющего мужское и женское начала и тем самым воссоздающего жизнь в Срединном мире.

Тенденция же проведения Ысыаха Олонхо подходит к завершению, так как заканчивается второе десятилетие по воссозданию феномена аутентичного устного сказительства, хотя в народе выражаются чаяния проводить Ысыахи Олонхо и в будущем. Видимо, со временем останется один традиционный якутский ысыах, на котором, как правило, будут сказывать настоящие олонхосуты, воспевающие создание трех миров олонхо и вечное

продолжение жизни в них. Сказывать, состязаясь в мастерстве, ибо агон всегда будет выступать социальным двигателем. Установка же макетов Древа мира придет к своему логическому завершению, так и не найдя своего идеала. В лучшем случае мифологический образ *Aal Luuk mas* может превратиться в своеобразный трансформированный бренд культуры саха наподобие появившихся в современности образа якутского Деда Мороза под названием Чысхаан или «этнического фарфора», скоротечно заменившего деревянную якутскую национальную посуду. Фарфоровые и деревянные сувениры, изображающие *Aal Luuk mas*, уже существуют и пока пользуются спросом у местного населения и гостей республики. Подобного рода трансформации в традиционной культуре являются неперенными спутниками современной массовой культуры и изменяют ее смыслы, создавая новые смысловые ряды. Последнее, естественно, нежелательно, поэтому культурология ставит задачу фиксации оригинальных образцов традиционных этнокультур в надежде на то, что наступят времена очередного ренессанса Истинного Смысла.

Литература

1. Нюргун Боотур Стремительный: якутский героический эпос олонхо. Воссоздал на основе народных сказаний П.А. Ойунский. Перевел на русский язык В.В. Державин. – Якутск: Книжное издательство. – 1975. – 431 с.
2. Попова Г.С. Универсальный символ «Древо мира» в картине мира саха // Символическое и архетипическое в культуре и социальных отношениях: материалы II международной научно-практической конференции 5-6 марта 2012 г. – Пенза; Прага; Киев: Научно-издательский Центр «Социосфера», 2012. – С. 97-100.
3. Попова Г.С. Универсальные символы культуры в эпическом мире // Эпическое наследие народов Якутии: традиции и современность: материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной XII Республиканскому Ысыах Олонхо – 2018 в Алданском районе Республики Саха (Якутии) (г. Алдан, 8-9 декабря 2017 г.). – Якутск : Медиа-Холдинг «Якутия», 2018. – С. 22-27.
4. Попова Г.С. Триада в духовной культуре этноса (на примере саха): монография. – СПб.: Астерион, 2010. – 346 с.
5. Абрамов Н.А.– Кынат. Нюргун Бёгё: олонхо. – Якутск: Бичик, 2011. – 512 с. (Саха боотурдара: 21 т.; Т. 10).
6. Попова Г.С. Ренессанс традиционного эпического наследия саха // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. – Владивосток: Изд-во ДВФУ. – №1(31), 2015. – С. 82-89.

Н.М. ТАРАСОВ «БҮДҮРҮЙБЭТ НҮНЭР БӨҖӨ» ОЛОНХОТУГАР ТУТГУБУТ ЭПИТЕТТЭРИН ТУҢУНАН

*Корякина Раиса Васильевна,
учуонай секретарь,
М.К. Аммосов аатынан ХИФУ ОЧНИ*

Төрөөбүт улууһугар, Саха сиригэр бүттүүнүгэр даҕаны киэнник биллибит ийэ олонхоһут, тыыл, үлэ бэтэрээнэ Н.М. Тарасов (1928-2002) эрдэ тулаайах хаалан, дьонго иитиллэн, үгүс саха олонхоһуттарын кэриэтэ эрэйи-мунгу этинэн-сиининэн билэн улааппыт, ол да буоллар айар кута баһыйан, оҕо сылдьан сөҕө-махтайа истибитин өйүгэр хатаан, дууһатыгар ингэринэн, алгысчыт, норуот ырыаһыта, олонхоһут буола сайдыбыт-үүммүт. Кини олонхолоро: «Күн Эрили», «Күн Дьөһүөл», «Нүһэр БөҖө», «Дуулаҕа Баатыр», «Ала Туйгун». Кини ыра санаата – норуотун үгэстэрэ, олонхото, бултуур-балыктыыр үөрүйэҕэ ыччакка бэриллэригэр, сүппэккэ-оспокко салҕанарыгар.

Н.М. Тарасов олонхолоругар сири-уоту, оту-маһы, бухатыыр дьүһүнүн-бодотун уустаан-ураннаан, ойуулаан-дьүһүннээн хоһуйуута ааҕарга олус кэрэхсэбиллээх. Бу хоһуйууларыгар элбэх эпитеттэри, тэнгэбиллэри, гиперболаны, сытыары уонна туруору аллитерацияны, уус-уран хатылааһыннары табыгастаахтык дьүөрэлии тутгубута кини дьингээх тыл маастара буоларын туоһулуур. Ити ааттаммыт уус-уран ньымалартан Н.М. Тарасов «Бүдүрүйбэт Нүһэр БөҖө» олонхоһугар тутгубут эпитеттарыгар тохтоон ааһыахпын баҕарабын. Эпитет диэн былыр-былыргыттан суруйар, хоһуйар эйгэҕэ олус киэнник туттуллар троп, уус-уран быһаарыы, предмет эбэтэр дьайыы ханнык эмит хаачыстыбатын, бэлиэтин уус-ураннык дьүһүйэн тиэрдэр тыл. Тутулуттан уонна төһө элбэх тылтан турарыттан көрөн, эпитеттэри судургу уонна уустук эпитеттэргэ араараллар. Олонхо хас биирдии тыла аттынааҕыларын кытары ыкса ситимнээх сылдьарын быһыытынан, көрүллэр эпитеттэр холобурдарын эпической формулаларын кытары олонхо тексыттан быһа тардан ылыахпыт. Эпической формула (салгыы кылгатын – э/ф) диэн проф. В.В. Илларионов быһаарыытынан, хас да бэйэтин икки ардыгар

ис хоһоонунан уонна архитектурникатынан ыкса ситимнээх строкалартан турар олонхо орук хоһоонноро [2, с. 10].

Аан дойдуга биллибит фольклору үөрэтээччи В.Я. Пропп (1895-1970) этэринэн: «... эпитет есть одно из основных изобразительных средств эпоса. ... Эпитет придает существительному точную зрительную или иную определенность, заставляя слушателя или читателя видеть или воспринимать предмет так, как этого хочет певец, как это нужно для данного повествования» [4, с. 524].

Ол курдук, Н.М. Тарасов «Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөҕө» олонхотугар өнү биэрэр эпитеттэри кизэнник туттар:

Сир Ийэ Хотун
Сиэрэй тиин
Тингилэбин саҕаттан...
Сир Ийэ Хотун буолан
Ситэн сириэдийбит эбит... [3, с. 165]

Үс хаттыгастаах
Өндөл манган халлаан,
Сэттэ хаттыгастаах
Сиэрэй манган халлаан,
Аҕыс хаттыгастаах
Араҕас сабыдал манган халлаан,
Тоҕус хаттыгастаах
Добун манган халлаан барахсан [3, с. 166].

Иккис э/ф «манган» диэн өнү биэрэр эпитет «халлаан» диэн аат тыл кубулуйбат эпитетинэн буолара көстөр, «манган халлаан» диэн тыл ситимнэрэ түөрт төгүл хатыланнар даҕаны, сырыы аайы атын, саҕа (Өндөл, Сиэрэй, Араҕас сабыдал, Добун) судургу эпитеттэринэн доҕуһуолланан, «манган» суолтата кэнгээн-тэнийэн биэрэр. Маннык түбэлтэбэ, 19-с үйэтээҕи тыл үөрэхтээбэ А.Н. Веселовскай (1838-1906) суруйарынан «...реальное, физиологическое впечатление света и цвета служит выражением вызываемого им психического ощущения и в этом смысле переносится на предметы, подлежащие чувственной оценке» – инньэ гынан, «манган» диэн өнү биэрэр эпитет манна сахалар төрөөбүт айылҕаларыгар, чуолаан үрдүк мэнэ халлаанга ытыгылыыр, сүгүрүйэр сыһыаннарын көрдөрөр аналлаах уонна «күндү, ытык» диэн уйулҕа туругун көрдөрөр эбии суолталанар [1, с. 73]. Бу холобурга төннөн кэлэн көрдөххө, манна өссө уус-уран хатылааһын көстүүтэ, ол эбэтэр филолог М.И. Стеблин-Каменская (1903-1981) суруйбутунан, этиллибити атын тылынан хаста да төхтөрүйэн хатылааһын баар [5, с. 101].

Уустук эпитет биир көрүнгүнэн мэлдьеһэр суолталаах эпитет-тэр (отрицательные эпитеты) буолаллар. Кинилэр тутууларын схемата маннык буолуон сөп: *дабааһын суолталаах буолбат формажа турар аат туохтуур + толоруу*:

Охтубат уһун дьылҕан мастаах,
Уолбат дириг далай уулаах,
Быстыбат быйаннаах,
Ураҕас тийбэт уйгулаах.
Мас тийбэт баайдаах
Орто туруу бараан дойду барахсан...
Тупсан туругурбут эбит [3, с. 169].

Улаҕата көстүбэт,
Уңуоргута биллибэт
Уйгулаах-быйаннаах
Улуу тыа буолан
Оҥоһуллан түһэн бардажа [3, с. 171].

Бу э/ф «тыа» диэн лексема уустук уһун эпитеттээбэ киһи болҕомтотун тардар. Ол эпитети кытыытыттан саҕалаан быһаардахха маннык:

- дабааһын суолталаах «биллибэт, көстүбэт» диэн буолбат формажа турар аат туохтуурдар, «улаҕата, уңуоргута» диэн «туох эрэ кытыыта, түгэбэ» диэн суолталаах толоруулары кытта ситимнэһэн, төттөрүтүн «кытыыта, түгэбэ суох» диэн ис хоһооннонолор;

- оттон *-лаах* сыһыарыылаах «Уйгулаах-быйаннаах» диэн паараласпыт аат тылынан бэриллибит эпитет чуолаан *Улуу тыа* «кытыыта, түгэбэ суоҕун» чопчулаан, быһааран биэрэр;

- инники ыйыллыбыт эпитеттэр *улуу* диэн дабааһын аатынан бэриллибит эпитет суолтатын күүһүрдэн, толорон биэрэллэр.

Итини таһынан, бу э/формулажа эмиэ уус-уран хатылааһын ньымата туттуллубут. Н.М. Тарасов орто дойду айылҕатын ойуулуур бу кыракый олонхо олук хоһоонугар мэлдьеһэр суолталаах эпитеттэри, уус-уран хатылааһыны, туруору аллитерацияны дьүөрэлээн туттубутун түмүгэр истээччи хараҕар илэ кэриэтэ көстөр тыыннаах хартыына үөскүүр.

Олонхо сүрүн геройун айыы бухатыыра Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөҕөнү ойуулааһынна анаммыт э/ф 123 строкааттан турар, онно киирэллэр бухатыыр тас көстүүтүн, таҥаһын-сабын, арахсыбат аргыһын, атын, уонна бултка-алтка, охсуһууга туттар сэбин-сэбиргэлин сиһилии уустаан-ураннаан ойуулааһыннар:

Алта былас
Дараҕар сарыннаах,
Үс былас
Өлбөйөр өттүктээх,
Биэс былас
Биэкэйэр бииллээх... [3, с. 179]

Үс хос
Үрүн көмүс
Куйахтаах буолар эбит.
Туох туттар сэптээх эбитий диэтэххэ,
Отут кыһа
Оргунньугуттан оҥоһуллубут
Олуй-молуй быһыччалаах буолар эбит... [3, с. 180]

Миинэр мэнгэтэ
Үс хос
Өрөкүйэр көбүллээх,
Сэттэ былас
Нэлим көмүс сиэллээх,
Уон былас
Оҥочо куйаар кутуруктаах, ... [3, с. 181]

Бу э/формуларга чыыһылалар (алта, үс, биэс, отут, сэт-тэ уо. д. а.) уустук эпитеттэргэ хойуутук туттуллубуттар. Ис хоһоонуттан көрдөххө, чыыһыланан бэриллибит эпитеттэр айыы бухатыырын күүһүн-уоҕун, кыабын хас да төгүл күүркэтэн көрдөрөр эээри, эмиэ да итэҕэтэр туһуттан туттуллубуттар. Ол түмүгэр истээччи хараҕар борон сахаҕа майгыннаабат ураты улахан, уһулуччулаах көмүскэллээх куйахтаах эпическэй герой уобараһа, бэйэтигэр сөп түбэхэр дьүһүннээх-бодолоох аттаах, бу баардыы көстөр буолар.

Н.М. Тарасов «Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөҕө» олонхотугар ойуулуур-дьүһүннүүр дэгэтин көрдөххө, кини, төһө да үөрэбэ суох буоллар, тыл ситимин сөпкө тутуһан, олонхо туох баар тутулун баһылаан, саха тылын барҕа баайын кыайа-хото тутан, чаччы үрдүк таһымнаах.

2005 с. саха олонхото Аан дойду билиниитин ылбытыгар Н.М. Тарасов курдук сындаһаннаах үлэ, күннээҕи түбүк-садьык орто-тугар сылдьан, истэн-билэн, өйдөрүгэр ыһыктыбакка тутан кэлбит олонхолорун дьонго-сэргэбэ таһаарбыт саха олонхоһуттара ураты өнгөлөөхтөр.

Благодарности: *Исследование выполнено в рамках научно-исследовательского проекта СВФУ “Героические эпосы тюрко-монгольских народов Евразии: проблемы и перспективы сравнительного изучения”*

Литература

1. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л.: Худ. лит-ра, 1940. – 648 с.
2. Илларионов В.В. Эпические формулы и типические места в якутском эпосе // Язык – миф – культура народов Сибири: Сборник научных трудов. – Якутск: Изд-во ЯГУ, 1988. – С. 71-78.
3. Олонхо ытык эйгэтэ. – Дьокуускай: Медиа-холдинг «Якутия», 2010. – 271 с.
4. Пропп В.Я. Русский героический эпос. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 603 с.
5. Стеблин-Каменский М.И. Труды по филологии. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2003. – 928 с.

ОБРАЗЫ СТАРУШЕК СИМЭХСИН В ОЛОНХО СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ТРАДИЦИИ ЯКУТОВ

*Павлова Ольга Ксенофонтовна,
н. с., завсектором «Героический эпос олонхо»,
НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова*

Образы старушек Симэхсин являются распространенными и характерными всем текстам якутского героического эпоса. Изучение образов старушек Симэхсин в якутском олонхо затронуты в трудах И.В. Пухова, Г.У. Эргис, В.М. Никифоров, А.А. Кузьминой, А.Н. Даниловой и др.

Якутский фольклорист И.В. Пухов впервые ввел образ коровницы-рабыни, старухи Симэхсин – традиционного эпизодического образа якутского олонхо. Во многих текстах олонхо старуха Симэхсин предстает как «комический персонаж», который за свои неадекватные поступки подвергается наказаниям, в других – старуха-коровница является преданной прислугой, которая с помощью своих вещих снов предупреждает хозяев о надвигающейся опасности. Ученый подчеркивал, что образ старухи Симэхсин является «глубоко древним образом, созданным еще тогда, когда якуты жили в соседстве с остальными тюрко-монгольскими народами и имели с ними тесную связь» [5, с. 203]. В отличие от И.В. Пухова другие исследователи лишь частично рассмотрели

данный образ. Г.У. Эргис образ старушки Симэхсин отнес в группу «другие образы». Ученый подчеркивает, что «несмотря на приниженное положение, часто третируемые в олонхо Симэхсин и Сорук Боллур оказываются на деле людьми более разумными, чем их недалекие хозяева» [6, с. 207]. Вероятно, что образ старушек в якутском олонхо был недооценен и принижен. Исследователь эпоса вилюйского региона А.А. Кузьмина отдельно выделяет группу «образы рабов». В этой группе рассмотрен образ старушки-рабыни Симэхсин. В олонхо вилюйской региональной традиции данный образ «выполняет роли: вестника о прибытии героя, богатыря абаасы, о похищении девушки айыы; помощницы противника героя; советчицы; хранительницы традиций патриархальной семьи» [2, с. 84]. Следовательно, старушка-рабыня имела различные функции в сюжете олонхо вилюйской традиции. Она является информатором, помощницей, советчиком и хранительницей.

Целью данной работы является исследование образов старушек Симэхсин в олонхо северо-восточной традиции якутов. Мы рассмотрим ономастику, функции и роль данного образа. В современное время изучение региональных традиций олонхо в якутской фольклористике считается актуальным направлением. Фольклорист В.В. Илларионов выделил в сказительском искусстве якутов три группы очагов эпических традиций: вилюйскую, центральную и северную [1]. Северную региональную традицию мы разделяем на две части: северо-восточная и северо-западная традиции. В данной работе затрагивается проблема олонхо северо-восточной традиции якутов. В исследуемой традиции наличествуют три группы женских образов. Первую группу представляют удаганки (шаманки) из трех миров. Во вторую группу женских образов входят образы девушек Срединного мира. Третья группа включает образы старушек Симэхсин. Образы старушек Симэхсин характерны в шести текстах олонхо четырех локальных традиций (верхоянский, момский, абыйский, среднеколымский).

По поводу имени данного персонажа И.В. Пухов ссылался на мнение А.П. Окладникова: «Эти названия (Симэхсин – *О.П.*) были не собственными именами, а нарицательными... даже не нарицательные имена, а эпитеты, даваемые в соответствии с обязанностями персонажей» [5, с. 177]. Следует согласиться с таким мнением и отметить, что слово *симэхсин* может быть эпитетом к слову «старушка». Рассмотрим определение слова *симэхсин* в словаре Э.К. Пекарского. Слово *сiмáксiн* дается в сравнении с тюркскими словами *сiбáкчi*, *сiмáкчiнáк*, *чiмáкчiн* ('слуга, служанка'), с бурятским *шi-*

gebišin и монгольским *сібегчін* в значении «служанка, рабыня». Далее Э.К. Пекарский трактует первое значение слова как «старушка, старушка-хлевница, *сiмāхсiн āмāхсiн* – дряхлая старуха, старуха-коровница, действующее лицо в былинах и сказках» [4, стб. 140]. Следовательно, якутское слово *симэхсин* понимается как «старушка, старушка-хлевница, коровница или дряхлая старуха». Разобравшись в значении слова *симэхсин*, мы подтверждаем выводы А.П. Окладникова о том, что эпитеты давали в соответствии с «обязанностями персонажей». Следовательно, слово *симэхсин* не было собственным именем. В якутском языке *симэхсин эмээхсин* означает *ынахсыт эмээхсин* (старушка-коровница). Слово подчеркивает функции и характеризует образы старушек-коровниц. Это означает, что образы старушек Симэхсин в исследуемой традиции олонхо были собирательными.

В исследуемой традиции под образом старушки Симэхсин понимается общий образ старушек-скотниц. Например, в тексте олонхо среднеколымской локальной традиции «Эрбэхчин Мэргэн» («Меткий Эрбэхчин») старушка-рабыня Симэхсин упоминается во множественном числе *Симэхсин эмээхситтэр* (старушки Симэхсин). В данном тексте подчеркнута, что старушек было несколько, так как они упомянуты во множественном числе. *Симэхсин* не является собственным именем, можно предположить, что оно предстает как собирательный образ старушек-скотниц. Исследователь В.М. Никифоров сравнивает старуху Симэхсин с аналогичным персонажем саяно-алтайских эпосов Шивэшкэн, что в монгольском языке означает «не имя, а (по Б.Я. Владимирцову) определение узкого класса служанок со строго очерченным кругом обязанностей: информирование, можно сказать, доносительство» [3, с. 97]. Отталкиваясь от этого определения, мы можем предположить, что в якутском олонхо, как и в саяно-алтайских эпосах, имя Симэхсин объединяет общее название старушек-коровниц, которые совершают определенные функции.

Теперь рассмотрим функции старушек Симэхсин в текстах олонхо данной традиции. Старушки-коровницы могли предсказывать судьбу героев с помощью сновидений. Например, в тексте олонхо среднеколымской локальной традиции старушка видит вещий сон, где в предстоящем будущем девушка выйдет замуж, родит двоих детей и будет счастлива. Ее сын станет богатырем, а дочь удаганкой. В некоторых текстах олонхо старушки Симэхсин становятся помощницами главных героев. Например, в олонхо верхожанской традиции старуха Симэхсин помогает богатырю отыскать похитителя невесты, дает советы и указывает путь. В других текстах олонхо старушки Симэхсин выступают в роли спасителей хозяйско-

го скота. Например, в тексте олонхо абыйской локальной традиции девушка выходит замуж и покидает родительский дом. Следом за ней уходит весь скот. Увидев это, старуха Симэхсин умоляет девушку остановиться и вернуть хозяевам половину скота, спасая своих хозяев от бедности. Также они обладали даром перевоплощения, принимают облик старой берестянки, горностая, собаки и др.

Таким образом, в данной статье изучены образы старушек Симэхсин, которые присутствуют в шести текстах олонхо четырех локальных традиций (верхоянский, момский, абыйский, среднеколымский). Рассмотрены имена, функции и роль исследуемого образа. Имя Симэхсин является эпитетом, подчеркивает функции и характеризует образы старушек-коровниц. В текстах олонхо северо-восточной традиции старушки Симэхсин принимали активное участие в действиях олонхо и занимали особое место. Они отличались подвижностью, эмоциональностью и содержательным характером образа. Старушки-коровницы обладали даром перевоплощения и предсказания, выступали помощницами главного героя. Можно сделать вывод о том, что в текстах олонхо северо-восточной традиции образ старушки Симэхсин был собирательным и вобрал в себя общий образ старушек-хлевниц.

Благодарности: *Исследование выполнено в рамках научно-исследовательского проекта СВФУ «Героические эпосы тюрко-монгольских народов Евразии: проблемы и перспективы сравнительного изучения»*

Литература

1. Илларионов В.В. Искусство якутских олонхосутов: монография. – Якутск: Кн. изд-во, 1982. – 128 с.
2. Кузьмина А.А. Олонхо Вилюского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы. – Новосибирск: Наука, 2014. – 168 с.
3. Никифоров В.М. Стадии эпических коллизий в олонхо: формы фольклорной и книжной трансформации. – Новосибирск: Наука, 2002. – 204 с.
4. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Том 2. 2-е изд. – М., 1959. – стб. 1281-2508.
5. Пухов И.В. Якутский героический эпос олонхо. Основные образы. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 256 с.
6. Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. – Якутск: Бичик, 2008. – 400 с.

ОЛОНХО ҮӨСКЭЭБИТ, САЙДЫБЫТ ДЫНН ЭЙГЭТЭ – САХА ЫАЛЫН АЛАҤА ДЬИЭТЭ

*Михайлов Борис Николаевич – Айылҗан,
«Арчы дьийэтин» дириэктэрэ, Дьокуускай к.*

Үйэлэр тухары көлүөнэттэн көлүөнэҗэ бэриллэн кэлбит улуу айымньыны сүтэрэн, симэлитэн кэбиһэр судургу буолуо. Олонхо үөскээбит, иитиллибит, сайдыбыт төрүт эйгэтэ суох буоллаҕына, олонхону истээччи, сэнгээрээччи эйгэтэ симэлийдэҕинэ, олонхо салгыы сайдар, киһиттэн киһиэхэ бэриллэр ситимин сүтэрэр. Аныгы сайдыылаах үйэҗэ олонхо эйгэтин хаттаан төнүннэри улахан уустуктардаах буолар эбит. Сүүрбэһис үйэ бастакы анарыгар диэри олонхо эйгэтэ син баар эбит буоллаҕына, онтон кэлэр сылларга сыыйа симэлийэн, оччотооҕу олонхоһуттар үйэлэрин кытары тэнгэ сүтэн барар. Бөһүөлэктэри үөскэтии, оскуолалары, кулууптары тутуу, сана үйэ ирдэбиллэринэн олоору – бэйэтэ туһунан эйгэни үөскэппитэ. Ол онугар олонхону куолаан, итиэннэ испэхтээх онгортон оонньоон толоруу кэм саҕаламмыта. Сандамаларга, ыһыахтарга оччотооҕу кэм оҕолоро олонхону оонньоон толорууну хайдах өйдөөн хаалбыттарын туһунан ахтыыларын билигин элбэхтэ истиэххэ сөп. Ол курдук олонхо, төһө да дьүһүн кубулуйан толоруллубутун иһин, оччотооҕу олонхоһуттар, оруоллары бэйэлэрэ толорор буоланнар, кинилэр ырыалара-тойуктара дьонго дьайыыта, тийиитэ өссө да күүстээх этэ. Итиэннэ оччолорго олонхо эйгэтин баттаһа төрөөбүт дьон, олонхонон утатан олорор кэмнэрэ буолан, биридэ эмэ олонхону иһиттэхтэринэ, урукку олохторун санаан, манньыйан ылар кэмнэрэ, дэн кэриэтэ да буоллар, кэлэн ааһар буолара.

1928 с. «Кыым» хаһыат кулун тутар 1 күнүнээҕи нүөмэригэр П.А. Ойуунускай «Саха олонхото национальной тийээтиргэ турбутун туһунан» диэн ырытар ыстатыйата бэчээттэнэн тахсыбыта. Биллэн турар, Ойуунускай курдук олонхону дэгиттэр баһылаабыт киһи, улуу айымньыны сценаҗа испэхтээх онгортон туруорууну, толоруллуутун, киэргэтиитин да өртүттэн соччо биһирээбэтэх курдук. Кэҕкэ итэҕэстэри-быһаҕастары бэлиэтээн туран, туһалаах ыйыылары-кэрдиилэри биэрбит уонна ыстатыйатын манньк тылларынан түмүктээбит: «Национальной тийээтир Саха норуотун оҕо эрдэҕинээҕи айбыт айыытыттан, олонхоттон, кыра кы-

ратык күүһэ кыайарынан туруорара бэт хайҕаллаах дьыала буолар, онон маннайгы бачыымы эбэрдэлиэххэ сөп», – диэн.

Дьэ ити кэнниттэн, тохтуу-тохтуу да буоллар, олонхону аһаҕас халлаан анныгар туруоруу, олонхоһуттары суруйааччылар тэрээһиннэригэр кытыннарыы, олонхоһуттар семинардарын, слеттарын тэрийээһин, олонхоһуттар секцияларын тэрийэн үлэлэтии курдук тэрээһиннэр Дьокуускайга, оройуон кииннэригэр ытыллыбыттарын туһунан араас кэмнэргэ бэчээттэнэн тахсыбыт ыстатыйалары өрөспүүбүлүкэ хаһыаттарыттан ааҕан билиэххэ сөп. Ааспыт үйэ отутус сылларыттан саҕалаан, оччолорго норуokka биллэр олонхоһуттары ССРС суруйааччыларын союһугар ылыы олохтоммута. Итинник көстүү Саха сиригэр эрэ буолбакка, Союз бары өрөспүүбүлүкэлэригэр тарҕаммыт эбит. Оччолорго олонхо ис хоһоонун саамай сүрүн идеята – харананы сырдык күүс кыайыыта, партия ытар идеологиятыгар сөп түбэхэр буолан, суруйааччы үрдүк аатын ылбыт олонхоһуттарга улахан эппиэтинэс сүктэриллибитэ – санга олоҕу, үлэһит киһини, партияны уруйдааһын-айхаллааһын.

Олонхо, биллэн турар, урут да, билигин да – камернай айымньы буолар. Ол эбэтэр, олонхону үгэс быһыытынан толоруу толорулар кэмнээх-кэрдиилээх, кэрэхсээн истэр туһунан эйгэлээх, көбүлүүр, биһириир дьонноох-сэргэлээх буолар. Олонхо норуот олоххо тардыһытын, кини бастын баҕа санаатын, өркөн өйүн, дирин истинг иэһиитин кэрэһилиир буолан, үтүргэннээх үйэлэри унуордаан, быста сыһа-сыһа салҕанан, сүтэ сыһа-сыһа күөрэйэн билигини кэмнэ тийэн кэллэҕэ. Олонхо толору сиппит-хоппут, мунутуурдук чочуллубут, сааһыламмыт драматургическай ис тутуллаах айымньы буолар.

Биһиги, аныгы үйэ дьоно, аныгы олох тэтимигэр сөп түбэһиннэрэн, олонхону үгэс быһыытынан толоруллуутун, тылын-өһүн о. д. а. уратыларын болҕомтоҕо ылан туран, дьонго-сэргэҕэ, ордук ыччаппытыгар тиэрдиэх кэрингнээхпит.

2008 с. саҕалаан «Арчы Дьэитэ» духуобунай култуура киинин иһинэн олонхо аныгылыы эйгэтин төрүттүүр сыаллаах бырайыак үлэтин саҕалаабыта (бырайыак ааптара Б.Н. Михайлов). Дьокуускай куоракка уонна киин улуустарга олорор олонхону толорооччуларбытын сыһыа-баайа бу бырайыакка ыңыран кытыннаран барбыппыт.

Бу бырайыакка уопсайа 12 олонхону толорооччу (Дьокуускайтан, Мэнэ-Хаҥаластан, Намтан, Өлүөхүмэттэн) кыттыбыта. Олонхо эйгэтэ бэйэтин тула 600-чэкэ киһини (оскуола оҕолоро,

ыччаттар) түмпүтэ. Бырайыакка барыта 36500 солкуобай харчы туттуллубута. Ол иһигэр олонхону толорооччуга гонорар төлөбүрэ эмиэ киирэр. Баччаҕа диэри бу үбү-харчыны кимтэн да умналаабакка, бырайыак ааптара бэйэтэ (Айылҕан) сыратын ууран туран киллэрбит үбүнэн тэрийиллэн кэлбитэ.

Онтон, 2010 с. саҕалаан, олонхобут эйгэтин кэнэтэн, арыый да урукку кэмнэ, эбэтэр, бэйэтин төрүт эйгэтигэр чугаһатан, ыал дьиэтигэр киллэрдибит. Былаан быһыытынан, олонхоһуту ыңыраар ыалбыт билинҕи кэм сиэринэн, кыахтаах, сэниэ, баай ыал буолуохтаах диэн этэ. Онтукабыт, тэрийэн киирэн бардахха, кэккэ уустуктардаах буолар эбит. Аныгы кэмнэ кыахтарын ылбыт баай ыалга, сыалбытын-сорукпутун төһө да өйдөтө, кэпсии сатаабыппыт иннигэр, олонхону этинэн-хаанынан ингэриммэтэх буолан, дэбигис өйдөөн, ылынан быстыбат. Арай бастакы саҕалааһыммытын «Саха сирэ» хаһыат «Саха ыала» сыһыарыытын суруналыыстара өйөөннөр (сал. Г.В. Нельбисова), чуолаан Егорова Надежда Парфеньевна көх-нэм буолан, Мэнэ-Хаҥалас Томторуттан ыңырыллан кэлбит олонхоһуппутун, Тихонов Петр Максимовиһы, Хатас бөһүөлөгэр бэйэтин дьиэтигэр-уотугар ыңыран, 2010 с. сэтинньи ый 20 күнүн киэһэтигэр олонхолоппута. Ыалбытыгар киирбиппит – остуол хотойорунан ас бэлэмнэммит этэ. Чугастааҕы ыаллар оҕолуун-уруулуун ыңырыллан киирбиттэрэ. Киэһэ 7 чаас диэки олонхобут саҕаламмыта. П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотуттан чаастан ордук кэм устата толоруллубутун билбэккэ да хаалбыппыт. Олонхо толоруллар кэмигэр ыалтан киирбит уол оҕо барахсан утуйан хаалбыт этэ. Ол курдук эмиэ биир ыалдыппыт олонхо бүтүүтүн саҕана уһуктубута. Арааһа, былыр даҕаны маннык эйгэҕэ олонхолоон эрдэхтэрэ. Ким утуйара кэлэн утуйан, ким истэрэ истэн... Дьэ ити кэнниттэн, Саҥа дьыл үүнүө аҕыйах хонук иннинэ, Степанида Ильинична, Андрей Саввич Борисовтар ыңырыыларынан, Майаттан Захаров Аркадий Михайлович кэлэн олонхолообута. Бу киэһэҕэ даҕаны саха ыалдытымсах үтүө майгыта барыта олохтоммута, олонхо киэһэтэ бэрт истинник ааспыта. Ыңырбыт дьиэлээхтэрбит даҕаны, олонхоһуппут даҕаны бэркэ астынан тарбаспыттара.

Ыалга олонхобут дьоро киэһэлэрин туһунан тутта хаһыакка ыстатыйа тахсан иһэр буолан, дьон-сэргэ биһирээн, сэнгээрэн ааҕар буолбута. Атын да улуустар, нэһиликтэр ыалга олонхолоһуну өйөөннөр, бэйэлэрин дойдуларыгар Олонхо декадатын чэрчитинэн, тэрийэн барбыттара. Бүгүҥнү түмүгүнэн

«Ыалга олонголооһун» бырайыак иһинэн Дьокуускай куорат 7 ыалыгар олонхону тэрийдибит, 2019 с. олонхолуохтаах ыалбытын номнуо булан олоробут. Ити аата, олонхо дьин үөскээбит эйгэтигэр киирэн, аныгы кэм кээмэйнэн-бириэмэтинэн син оннун булуох курдук диэн түмүккэ кэлэбит. Саамай үөрэрбит диэн – саха ыалын ыалдытымсах сылаас эйгэтэ, олонхоһукка сыһыана, олонхону баҕаран туран сэнээрэн истиитэ – олонхо киһиттэн киһиэхэ бэриллэр дьингнээх эйгэтэ буолар.

Бу ааспыт уонча сыл иһигэр тугу ситистибит, туох сыалга үлэлээтибит?

Бастатан туран, олонхоһут толорор таһыма үрдээһинэ, ылдыыр-туойар дьоҕура сайдыыта туохха олоҕурда:

- олонхоһуту, олонхолуон быдан инниттэн сэрэтии, бэлэмнээһин (олонхотун хаттаан ааҕыны, ырыатын-тойугун чочуйууну саҕалыыр, бэлэмнэнэр);

- олонхоһут ыал дьиэтигэр, дьон иннигэр олонхолуохтаах үрдүк эппиэтинэһин өйдүүр;

- ыал дьиэтигэр олонхоһуту маанылаан көрсүү сирэ олохтонуута – олонхоһут күүтүүлээх, кэтэһиилээх күндү ыалдыт буоларын туоһута;

- олонхоһуту ыңгырыахтаах ыалы эрдэ сэрэтэн бэлэмнээһин;

- олонхоһуту ыңгырыахтаах ыал оҕолорун, чугас аймахтары сэрэтэр, дьиэтин-уотун, аһын-үөлүн бэлэмнэнэр;

- олонхоһуту ыңгырбыт ыаллар оҕолоро, сиэннэрэ өй-санаа, танас-сап өттүнэн тэринэллэр, улахан суолталаах үчүгэй тэрээһин буолан эрэр диэн кэтэһэллэр. Олонхоһут диэн үчүгэй киһи кэлэр эбит диэн, олонхоһут туһунан бастакы үтүө өйдөбүл олохсуйар;

- олонхоһут кэлэр күүтүүлээх дьоро киһэтэ үүнэр;

- олонхоһуту баай-мааны сандалы остуолларыгар олордуюхтары иннинэ, уот оттон алгыс онороллор, дьиз, тиэргэн иччилэриттэн көрдөһөннөр, олонхо истэр дьоро киһэбитигэр күүс-көмө буолун дииллэр, уоттары аһаталлар;

- сандалы остуол тула олороннор, билсиһии сиэринэн, олонхоһуту кытары кэпсэтэллэр;

- олонхону истии саҕаланар;

- оҕолор кыра өттүлэрэ киирэ-тахса истэллэр, ол эрэри, сорох түгэнгэ тохтоон сэнээрэн истэллэр, улахан дьон "ноолурун", саҕа аллайа түһэллэрин сэнээрэллэр, арыт үтүктэн ноолуулар;

- улахан дьон бука бары хамсаан көрбөккө болбойон истэллэрин тыыныгар оҕолор кытары олорсоллор;
- дьиэлээхтэр олонхону набылыччы истэллэр;
- аныгы кэм кээмэинэн, олонхону балтараа-икки чаас истии;
- олонхоһут, биир олонхону толору билэр буоллабына, со-рох өттүн көннөрү тылынан ис хоһоонун кэпсээн биэрэр;
- олонхоһут, истээччилэриттэн көрөн, толорор олонхотун саамай мүччүргэннээх өрүттэрин киллэрэн биэрэн, төһө баҕарар күүһүрдэн, хоһуйан биэриэн сөп, онтуката табылыннабына, кэлин ити түгэни эмиэ хатылыан сөп;
- олонхону истии түмүктэнэр, олонхоһукка махталларын этэллэр, өйдөбүннүк бэлэх, махтал сурук, гонорар туттараллар;
- олонхоһуту кытары салгыы остуол тула олорон сэхэргэһии-чэйдээһин;
- олонхоһуту дьиэтигэр атаарыы.

Кэтээн көрүү түмүгүнэн, олонхоһуттар ыал дьиэтигэр киирэн олонхоһуохтарын баҕалара улахан, *һуй-һай* тэрээһингэ тийэн олонхоһууртан сылайабыт дииллэр. Чуумпу сиргэ, набылыччы ыал дьиэтигэр олонхоһуур – былыргы үйэттэн кэлбит саха үгэһэ. Бу үтүө үгэс олоххо киирэн кэнгээн, тэнийэн иһиэхтээх.

НАЗВАНИЯ МАСТЕЙ ЛОШАДИ В ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ ОЛОНХО

*Божедонова Алла Евгеньевна,
н. с., завсектором «Перевод олонхо на языки народов мира»,
НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова*

Табунное коневодство испокон веков занимает особое место в жизни якутов, поэтому лошадь в национальной картине мира народа саха имеет ключевое значение, идентифицируется не только как средство передвижения, но и как основной источник для жизни человека (еда, тепло, одежда и др.). В суровых климатических условиях лошадь была верной спутницей жизни древнего якута. Поэтому неудивительно, что якутский язык имеет богатую палитру названий различных мастей лошади.

Кроме этого, лошадь, по воззрениям якутов, имеет божественную сущность, т.е. она воспринимается как животное небесного происхождения. Божественность коня наглядно проявляется в

устном народном творчестве якутов – в олонхо. В олонхо конь играет видную роль: он советник, заступник, друг героя, также он умеет летать и говорить на человеческом языке. Яркое описание богатырского коня передается многочисленными выразительными средствами языка, гиперболизированными описаниями его мощи, красоты и ума.

Данная работа посвящена изучению названий мастей лошади в тексте олонхо. Выбор предмета обусловлен недостаточной разработанностью вопроса употребления лексики цветообозначений в текстах олонхо. Использование слов со значением цвета является одним из главных и важных компонентов для создания словесной красоты и художественной образности в олонхо, которая позволяет сказителю обогатить представление и восприятие картины мира. Названия мастей лошади, как основной характеризующий признак, дают достаточное представление о цветовой характеристике и индивидуальных отличительных признаках лошади в олонхо.

В большинстве масть коня упоминается и в названии самого эпоса и имени богатыря. Например, «Девушка-богатырь Джырыбына Джырылыатта с *молочно-белым конём*», «Вороным конем владеющий, в оборотничествах искусившийся Кулун Куллустуур», «Бюдюрюйбэт Нюэр Беге с *рыжим* Айдаар конём». Очень часто масть лошади используется для описания и воспроизведения предметов и деталей действительного мира. Например:

Сурулуур сур дьабыл / Сонобос атыыр сылгы буолан / Орто дойдутун диэки / Төттөрү хайыһан туран, / Киэһэ, сарсыарда дьыбарга / Кистээн дьырылата, / Инэрсийэн ньириһитэ турар эбит.

С пятнами чёрными на лопатках / Жеребцом став молодым, / В сторону земли срединной / Оглядываясь, / В морозцы вечерне-утренние / Голосом басистым ржёт, / Стоит-дрожит, оказывается.

Необходимо обратить внимание на то, что кроме передачи прямого значения названий масти в тексте олонхо используются масти с символическими значениями, которые показывают этническую культуру народа саха. Якуты разделяли три основные масти: *рыжий, вороной, серый (белый)*. Они считали их священными. Рыжую масть связывали с огнем. Такая лошадь считалась самой резвой, энергичной и норовистой. Вороная масть была связана с землей. Лошади, имеющие вороную масть, считались сильными, выносливыми, терпеливыми. В коневодстве нет такого понятия как белая лошадь, так как под серой мастью, подразумевается белый цвет. Белый цвет у якутов символизирует чистоту, красоту и божественность.

В олонхо названия мастей лошади встречаются очень часто. Наиболее часто встречается название масти *белый*. Чаще всего сказители употребляют его со словами, обозначающими конный и рогатый скот. Название масти *белый* – помимо цветового определения, передает значение эстетичности, божественности, святости. В олонхо данная масть описывается совершенно белоснежной. В некоторых случаях для описания чего-либо используется слово *кэрэ* ‘серый, белый со светло-желтым отливом’. Чтобы передать красоту и божественность *белой* масти якуты использовали слово *кэрэ*. Один из основных мастей *вороной* в олонхо встречается для описания цветовой характеристики коня богатыря. Например, *Дьулусханнаах дьулуу маҕан халлаан дьураатыгар тура төрүөбүт дьулусхан субуйа сүүрүк дьураа хара аттаах Дьулуруйар Ньургун Боотур* ‘Владеющий вороным конем, стоя рожденным на грани небес Стремительный Ньургун Боотур’. Вороной конь Ньургун Боотура силен, красив и могуч. Кони рыжей масти в олонхо бывают очень резвыми.

В тексте олонхо имеется большое разнообразие названий мастей лошади, включая их подвиды.

Сизэр ‘саврасый’ – окраска туловища блекло-рыжеватая, неравномерная, с посветлением на животе. Грива, хвост и нижние части ног черные, но часто не целиком, и окраска их часто нечистая. Может иметь отметины. *Доҕороонку сизэр аттаах Ытык Суйуллаа бухатыыр* ‘*Ытык Суйуллаа богатырь с саврасым конем Доҕороонку*’ [7].

Саалыр ‘буланый’ – желтовато-песочная или золотистая с черной гривой, хвостом. Ноги до скакательных и запястных суставов включительно. Например, *саалыр кулун сахсырҕалаах* [1], где слово *кулун* обозначает ‘жеребенок’, а слово *сахсырҕа* ‘муха’. Можно предположить, что перевод данного предложения ‘муха с размером буланого жеребенка’.

Улаан ‘светло-серый’. Светло-серый или белый оттенок при темной коже. Например, *улаан дьаҕыл үрэх субуллан түспүт* ‘*светло-серая река потянулась*’ [1].

Күрэн ‘бурый’ – туловище и голова каштанового или цвета жженого кофе. Грива и хвост темнее, с примесью черных волос, часто темный ремень вдоль хребта. *Күһүннү күрэн убаһа, күөрэйэр көхсүн үрдүнэн* ‘*Над спиной осеннего бурого жеребенка*’ [5].

Ала ‘пестрый, пятнистый’. Отличительный признак этой масти – разбросанные большие белые пятна неправильной формы. На-

пример, *алта ала кулун этин буһуулаан-таһаалаан таһаараннар, / Куруубай Хааннаах Кулун Куллуштуур / Иннигэр аҕаланнар, / Аранга туюс үрдүгэр тэлгэтэн бизрдилэр* [7].

Араҕас ‘соловый’ – основной цвет – светло-желтый, золотистый. Цвет волос на теле и на конечностях у лошади соловой масти – светло-желтого цвета. Хвост и гривы – белые. *Араҕас мангаас атыыр сылгы тириитин Тиэрэ тардан тонгорбут курдук Таннары саалан намылыйан түһэн, Сир халлаан — сирин иһит түгэбин курдук* [7].

Сур ‘мышастый’ – ровный пепельно-зольный окрас корпуса (состоит из смеси серого, черного и буроватого волоса); голова, хвост и грива, ремень, пятна на лопатках и конечности ниже запястных и скакательных суставов темно-серого или черного цвета. Например, *Сур сылгым / Сургуннааҕын түүтүн / Субуруччу туппун курдук* [8].

Тураҕас ‘гнедой’ – корпус коричневого окраса различных оттенков, от огненно-рыжего до почти черного, похожего на карачовую, а грива, хвост и нижние части ног, до скакательных и запястных суставов включительно-черные. Например, *тураҕас атыыры үөрдээтилэр, / Унаар түптэни сириэдиттилэр* [4].

Таким образом, анализ показал, что в текстах олонхо названия мастей используются с целью формирования художественной образности в составе различных стилистических приемов – сравнений, эпитетов. Использование слов со значением цвета в текстах олонхо заслуживает более подробного изучения, так как данная категория лексики играет важную роль в эпосе.

Благодарности: *Исследование выполнено в рамках научно-исследовательского проекта «Героические эпосы тюрко-монгольских народов Евразии: проблемы и перспективы сравнительного изучения».*

Литература

1. Ала Булкун богатырь / Т.В. Захаров – Чээбий. – Якутск: Алаас, 2018. – 520 с.
2. Габышева Л.Л. Фольклорный текст: семиотические механизмы устной памяти. – Новосибирск: Наука, 2009. – 143 с.
3. Захаров Т.В. – Чээбий. Ала-Булкун: Якутское олонхо / Запись В.Н. Васильева; Подг. текста Э.К. Пекарского, Н.В. Емельянова; Пер. Г.В. Баишева – Алтан Сарын. – Якутск: Бичик, 2010 – Кн. 1.: – 2010 – 480 с.
4. Ойуунускай П.А. Дьулурыйар Ньургун Боотур: олонхо / бэчээккэ бэлэмнээтэ П.Н. Дмитриев, С.П. Ойунская. – Дьокуускай: Изд-во СО РАН Якут. фил., 2003. – 544 с.

5. Семенова Л.Н. Эпический мир олонхо: пространственная организация и сюжетика. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2006. – 232 с.
6. Строптивый Кулун Куллустуур: олонхо / [зап. В.Н. Васильева со слов сказителя И.Г. Тимофеева-Теплохова; подг. к печати В.В. Обоюкова]. – Якутск: Издательский дом СВФУ, 2014. – 280 с.
7. Ядрихинский П.П. Девушка-богатырь Джырыбына Джырылыатта / запись со слов олонхосута П.Н. Дмитриев – Туутук; [перевод с якутского языка: Ю.П. Борисов и др.; ред. кол.: проф. В. Н. Иванов (отв.ред.) и др.]. – Якутск: Сайдам, 2011. – 448 с.
8. Якутский героический эпос. «Могучий Эр Соготох». – Новосибирск: Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 1996. – 440 с. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока)

САХА ФОЛЬКЛОРУН ХОМУЙААЧЧЫ Е.Е. ЛУКИН – ТҮММҮТ ДЬӨГҮӨР ОЛОҔУН СЫРДАТАР УОННА КИНИ ҮТҮӨ ААТЫН ҮЙЭТИТЭР ҮЛЭЛЭР

*Харитоновна Лидия Васильевна,
«Арчы Дьэтин» дириэктэрэ, Хаҥалас улууһа*

Ханнык баҕарар улуус, нэһилиэк тумус туттар дьоннордоох буолар. Биһиэхэ Хаҥаластарга олохтоох ырыаһыттары ырыаларын, хоһооннорун, таабырыннарын, чабырҕахтарын, олонхолорун, остуоруйаларын, алгыстарын хомуйан сурукка тиһэн, түмэн хаалларбыт, норуот тылынан уус-уран айымньыта симэлийбэтин туһугар турууласпыт, онон сүҥкэн улахан кылаатын киллэрсит, үс улуус үтүөкэн олонхоһуттарын үйэтиппит киһибитинэн буолар Егор Егорович Лукин – Түммүт Дьөгүөр. Кини 1918 с. Арҕаа Хаҥалас улууһугар I Малдыаҕар нэһилиэгэр, билингинэн Булгунньахтаахха, кулун тутар 10 күнүгэр төрөөбүтэ. Егор Лукин сэбиэскэй былаас кэмигэр баара-суоҕа 23 сааһыттан норуот тылынан уус-уран айымньыта кичэллээхтик харалларыгар утумнаахтык үлэлэһэн, хомуйааччы-информатор быһыытынан научнай эйгэҕэ Түммүт Дьөгүөр диэн псевдонимынан биллибитэ.

Кини бэйэтэ идэтинэн учуутал буолан учууталынан, пионербаһаатайынан, детдомҥа дириэктэринэн, начальнай оскуола сэбиэдиссэийинэн үс улуустарынан, ол курдук, Хаҥалаһынан, Чурапчыннан, Горнайынан олорон, 1951 с. дылы үөрэҕири тэрилтэлэригэр үлэлээбитэ. Билигин ИГИ (Институт гуманитарных исследований) архыбыгар Е.Е. Лукинынан хомуйуллубут сэттэ

улахан олонхото баар. Институт научнай үлэһиттэрэ этэллэринэн, фольклорист идэлээх эрэ дьон манньк элбэх олонхону суруйаллар эбит. Кини 1939 с. Булгунньахтаах олохтооһуттан, 79 саастаах «Правда» колхоз үлэһититтэн Афанасий Николаевич Алексеевтан уонна 1941 с. Хатылы нэһилиэгин олохтооһуттан Алексей Николаевич Кривошапкинтан биир ааттаах «Хара дьоруо аттаах, хара Ньургун бухатыыр» олонхолорун уонна Чурапчы оройуонун Мугудай нэһилиэгин 60 саастаах олохтооһуттан Пелагея Михайловна Терюгинаттан «Нөрүөн Мүлгү», Горнайга олорор кэмигэр 72 саастаах Маалтааны нэһилиэгин олохтооһуттан Григорий Михайлович Тарасовтан «Алгыс Айыы сиэнэ Албан саар бухатыыр уонна Хара Чэкирдээн», 1948 с. Солоҕон нэһилиэгин олохтооһуттан В.С. Хабароваттан «Эрбэхтэй Бэргэн» толору улахан олонхолорун суруйан чинчийэр институтка туттарбыта, бэстилиэнэһин 1942 с. «Оҕо дуолан бухатыыр» олонхоттон быһа тардыыны суруйан научнай архыыпка туттарбыт. Егор Лукин олонхолору эрэ буолбакка, норуот уус-уран айымньытын бары көрүнүн сурукка тиһэн хаалларбыт, кини 1940 с. П.М. Терюгинаттан суруйбут «Быттык-Быттык Маарыйабын» норуот ырыата, бэйэтэ суруйбут «Кубулун-дьибиллин» чабырҕаҕа 1970 с. Дьокуускай издательствотыгар бэчээттээн таһааттарбыт «Саха фольклора» диэн кинигэҕэ киирэ сылдьаллар, онон барыта 50-чэ үлэлэрэ институт фондатыгар харалла сыталлар.

Билигин биир соҕотох улуус аатын ааттатар «Хангалас Боотур» биир үйэлээх олонхото мөккүөргэ сылдьар, тоҕо диэтэххэ Гуманитарнай чинчийии институтун научнай сотруднига Дьяконова Надежда Николаевна чинчийиитинэн бу олонхо Афанасий Николаевич Алексеев олонхото буолуон сөп диэн быһаарбыта.

Егор Лукин 1942 с. конкурска диэн ааттаан икки олонхону туттарбыта биллэр – Афанасий Николаевич Алексеев «Хара дьоруо аттаах хара Ньургун бухатыыр» олонхотун уонна «Хангалас Боотур» олонхону. «Хангалас Боотур» олонхо бастакы сырайыгар А.Н. Алексеев диэн суруллубут уонна сотуллубут. Ииппит кыыһа Любовь Егоровна Санникова этэринэн, аҕам өлүөн иннинэ ахтыы суруттарбытыгар мин суруйбут олонгом диэн эппит. Бу олонхо кинигэ буолан 2014 с. Олонхо Ыһыаҕар М.К. Аммосов аатынан ХИФУ Олонхону чинчийэр научнай института үбүлээһининэн тахсыбыта [1], онно олонхо автора А.Н. Алексеев олонхото диэн ыйыллыбыта.

Биһиги улууспутугар Е.Е. Лукинҥа ананан сырдатар үлэлэр бараллар, ол курдук, аан бастакынан Е.Е. Лукин айар үлэтин на-

учнай-практической конференцияларга киэн истиигэ Ой орто оскуолатын саха тылын уонна литературатын учуутала Нь.Н. Титова таһаарбыта («Хаңалас Боотур олонхоҕо атын обраһа» (2005), «Хаңалас Боотур олонхо тылын-өһүн уратыта» (2010) үөрэнээччилэр дакылааттара). 2008 с. култуура министерствотын целевой программатын чэрчитинэн «Хаңалас Боотур» олонхону П.Н. Харитонов сценарыйынан, СР искусствотын үтүөлээх деятеля А.В. Титигиров режиссердаан, олонхо-либретто быһыытынан туруорбуппут. Онон «Хаңалас Боотур» биэс көстүүлээх олонхо-либреттоны үстэ сагалыы тыыннаан туруордубут: 2011 с. Арктической университет студеннара «Хаңалас Боотур» олонхону дипломнай үлэлэригэр туруоран, бары туйгун сыанаҕа көмүскээбиттэрэ, ол 2014 с. Олонхо Ыһыаҕар турбута. Художественнай оскуола оҕолоро 2009 с. дипломнай үлэлэринэн «Кочующие свитки олонхо “Хаңалас Боотур”» диэн ааттаан улахан холустаҕа үлэ онгорбуттара Аан дойдуга билиннэ. 2011 с. Покровской №1 оскуолатын бэһис кылааһын үөрэнээччилэрэ «Ийэ тылбыт этигэн кэрэтэ» иккис төгүлүн ытыллар зональнай фестивалга «Хаңалас Боотур» олонхону олоҕурбут ньыманан толорон иккис степеннээх дипломант буолбуттара.

2013 с. Покровской куорат № 1 оскуолатын бырайыагынан ытыллар оскуола оҕолоругар аналлаах «Мин түөлбэм ытык дьоно» Өрөспүүбүлүкэтээҕи фольклорнай фестивалга Покровской №1 оскуола 7 кылааһын үөрэнээччилэрэ олонхону олоҕурбут ньыманан толорон 2 степеннээх дипломант буолбуттара. 2011 с. култуура Министерствотын целевой граныгар кыттан «Создание медиатеки аудио-, видеозаписей, фотографий и электронной библиотеки для Информационной системы “Олонхо”» диэн үлэни суруйан, ыстатыйа ааптара 100.000 солк. гранынан бириэмийэлэммитэ.

Быйыл Покровской куорат №1 оскуолатыгар ытыллыбыт сайынҕы лаабырга фольклор бөлөҕөр «Хаңалас Боотур» олонхону оҕолорго билиһиннэрдибит.

Е.Е. Лукин саха фольклора үйэтитиллэригэр олус эдэр сааһыттан ылсан үлэлээн баран, аҕа саастаах коллегалара репрессияҕа түбэспиттэриттэн саллан, кыһалҕаттан бу үлэтин тохтоппут. Уонна күн өлүөр дылы Гуманитарнай чинчийии институтун кытта сибээстэспэтэх эбит.

Онон кини үлэлэрэ үчүгэйдик үөрэттилэ-чинчийиллэ илик уонна олонхону үйэтиппит дьонно улахан болҕомто уурулла илик диэн сыалтан 2017 с. «Экспедиция по сбору материала

по творчеству Егора Лукина – Түммүт Дьөгүөр, посвященная 100-летию со дня рождения» диэн ааттаан С.Д. Мухоплевалыын кыттыһан проект суруйбуппут. Улууспут баһылыга Г.Ю. Алексеев, култуурабыт салайааччыта С.В. Громова өйөөлүлэринэн полевой экспедиция тэрийэн, Гуманитарнай чинчийи институтун научнай үлэһитэ С.Д. Мухоплева, Е.Е. Лукин иппит кыһа Л.Е. Санникова, Хаңалас улууһун култуураҕа салалтатыттан Е.Е. Варламов уонна мин, Л.В. Харитонова, буолан бастакы экспедициябытын 2017 с. муус устар 3 күнүгэр Е.Е.Лукин төрөөбүт дойдуттан Булгунньахтаах нэһилиэгиттэн саҕалаабыппыт. Салгыы Горнай улууһугар сэттиньи 14 күнүттэн Бэрдьигэстээх, Ааһыма, Маалтааны, Кэптин, Мыытаах, Солоҕон Өрт нэһилиэктэрин кэрийбиппит. Манна биһиги Е.Е. Лукин кэргэнин Матрена Яковлевна Лукина чугас аймахтарыттан, үөрөппит оҕолоруттан, детдом иитиллээччилэриттэн ахтыылары хомуйбуппут. Ол гынан баран, билигин дойдуга үп-харчы балаһыанньата уустугунан, бу экспедициябытын ситэри салҕаабатыбыт. Бу үлэ хайысхатынан 2018 с. «Олонхону хомуйааччылар, үйэтитээччилэр, умнуллубут ааттара» диэн V Республиканскай форум тэриллибитэ, Е.Е. Лукин үйэлээх сааһын бэлиэтиир, кини айымньылаах үлэтин холобур курдук көрдөрөр, биллибэккэ-көстүбэккэ хаалбыт үөрэхтээх атын кэриспэндиэннэри билиһиннэрэр-үйэтитэр сыалтан.

Егор Лукин анардас Хаңалас эрэ улууһун үтүөлээх киһитэ буолбатах, кини үс улахан улууска норуот уус-уран айымньыта үйэлээх буоларыгар сүңкэн улахан кылаатын киллэрсибит үтүөлээх киһибит буолар. Онон Хаңалас, Горнай, Чурапчы улуустара түмүллэммит, бары кыттыһан күүс-көмө буоламмыт, 2019 с. Е.Е. Лукин үйэлэргэ суруйан хаалларбыт үлэлэринэн библиографическай ыйынньык уонна кини уустук олоҕун кэпсиир, сырдатар кинигэни, институт көмөтүнэн таһаарар, бары ытык изэспит буолар.

Литература

1. Алексеев А.Н. Хаңалас Боотур [зап. Е.Е. Лукина со слов сказителя А.Н. Алексеева; подготовка к печати Р.Н. Анисимов, Л.Н. Герасимова; отв. ред. В.Н. Иванов] – Якутск: Издательский дом СВФУ, 2014. – 320 с.

БҮЛҮҮ ОЛОНХОТУН ИННИКИ КЭСКИЛЭ

Иванова Светлана Тарасовна,

*В.О. Каратаев аатынан олонхо
народнай коллективын салайааччыта,
Бүлүү улууһа*

Биһиги Бүлүүбүт сирэ-дойдута олонхо биир уутуйан үөскээбит түөлбэтинэн буолар.

Олонхону суруйуу, олонхоһуттары бэлиэтээһин саҕаламмыт кэммитэн, биллиилээх фольклорист Сэһэн Боло 1938 с. Бүлүү сүннүүн улуустарынан экспедициятын түмүгүнэн, 1941 с. П.Я. Тулааһынап – Ырыа Дыгыһар уокурук бастын фольклорнай айымньылары толорооччуларын суруйбута, онтон салгыы А.А. Саввин 1938-39 сс. С.Н. Каратаев – Дыгыһар Сэмэн (Кыргыдай) «Тонг Саар Бухатыыр», Дэдэгэс Ыстапаан (1 Тоҕус) «Төбөт мэник бухатыыр», П.Е. Ефремов, В.П. Еремеев 1975 с. В.О. Каратаев «Эрбэхтэй Бэргэн», П.Н. Дмитриев 1986 с. В.О. Каратаев «Оҕо Тулааһах бухатыыр», 1989 с. «Эрбэхтэй Бэргэн» (Бороҕон) олонхолорун суруйбуттара.

В.В. Илларионов 1988 с. В.О. Каратаев «Модун Эр Соҕотох», 1990 с. «Уолуйа Боотур», «Дьэргэлгэн Сүүрүк аттаах Дьирбинэ Боотур», 1988 с. Васильев Афанасий Софронович – Хоохура «Адьык Боотур бухатыыр» олонхолорун сурукка тиспит, чинчийбит. Олонхоһуттар айымньылары архыыпка хараллан, кинигэнэн бэчээттэнэн тахсан сүүһүнэн кэмнээх сыллар анараа өттүлэригэр айыллан бараннар, одурууннаах дьыллары, охсуулаах айаннары туораан, биһиги күннэрбитигэр тийиэн кэлэннэр иккис тыыннанан улуу айымньы – шедевр аатын ыллылар.

Былыр-былыргыттан хас биирдии нэһилиэккэ үөскээн-үөдүйөн сылдыбыт олонхоһуттарытыттан бастыңнара, талааннаахтара норуот кытаанах дьүүлүн тулуйан, үйэлэр усталарыгар сүтэн-симэлийэн, өлбөөдүйөн хаалбакка өрө үүнэн биһиги күннэрбитигэр диэри номох буолан кэпсэнэ сылдыар, норуокка биллэр улууспут манньык олонхоһуттары билиһиннэриэхпин баҕарабын:

Гоголев Трофим Петрович – Олонхоһут Доропуун, Каратаев Семен Николаевич – Ырыа Дыгыһар, Седалищев Николай Иванович – Мөчөкө Ньюкулай, Менкяров Семен Ильич – Мэнкэр Сэмэн, Еремеев Степан Иванович – Дэдэгэс, Ксенофонтов Алексей Дмитриевич – Аманааскы, Алексеев Борис – Олонхоһут Барыыс, Еремеев Николай Васильевич – Тыккаа уо. д. а.

Кинилэри салҕааччыларынан Афанасий Васильев – Хоохура

Охонооной, Василий Каратаев – Харатай Баһылай, Борокуоппай Махсыымап, Мэхээлэ Саадырын уо. д. а. буолаллар.

1997 с. дылы Бүлүү улуунун олонхоһуттарын туһунан Николай Лукич Игнатъев – Билгэ дьяныһан туран ахтыылары хомуйууну сабалаабытын «Бүлүү олонхоһуттара» диэн 2006 с. тахсыбыт хомурууньук олонхо кинигэбитигэр киллэрдибит.

Нэһилиэктэртэн ахтыылары хомуйан Бүлүү түөлбэтигэр олон ааспыт олонхоһуттар толорбут олонхолорун аата, сорох ахтыы биэрбит дьон олонхоһут уратытын суруйан үйэлээх бэлэби онгорбуттарыгар биһиги, хомурууньугу тинэн онгорбут дьон ааттан махталбытын тиэрдэбит.

Ааспыт үйэлэргэ Бүлүү улуунугар улахан олонхоһуттар уутуйан олон ааспыт сирдэринэн Бороҕон, Тоҕус, 1 Чочу, Бөтүн, Кыргыдай, Үгүлээт буолалларын, кинилэртэн утумнаан сылдьар дьон кутугар-сүрүгэр, олонхо тыына ордон сылдьар түөлбэлэрин билинии, үйэтитии соруга билигин биһиги сүрүн үлэбит тосхоло буолар.

Бүлүү сиригэр олонхо кута-сүрэ, философията ингэн-сүтэн хаалбатаһын, дьонун-сэргэтин уйулҕатыгар уйаланан харыстана, тарҕана сылдыбытын биллииллээх олонхоһут В.О. Каратаев өссө 1982 с. тэрийбит олонхотун коллектива өр сыллар усталарыгар өрөспүүбүлүкэҕэ соҕотох олонхо коллективын быһыытынан сылдьан, сайдан бүгүн хайы-үйэ 27-с сылын үлэлиир. 1991 с. ыам ыйын 25 күнүттэн народнай коллектив аатын сүгэр. Олонхону харыстааһынга, чинчийиигэ, тарҕатыыга үлэтин маннык хайысхаларынан ыттар.

Олонхону туруоруу уонна толоруу:

В.О. Каратаев олонхоһуттар бөлөхтөрүн тэрийбитэ. «Модун Эр Соҕотох» олонхо Дьокуускайга туруоруллубута.

Н.Л. Игнатъев – Билгэ «Кэхтэри билбэтэх Уолан Эрилик» олонхо-спектакыла Бүлүү к. туруоруллубут.

С.А. Зверев 100 сааһыгар «Сүгүрүйэбит сүдү киһиэхэ» олонхо-спектакль Бүлүү к. Ыһах түһүлгэтигэр туруоруллубута.

Ф.А. Ксенофонов «Тоҕус хара тыаны ортотунан көтүтэр Тоһоҕо тураҕас үүт маһан аттаах Дьохсоҕолдьун бухатыыр». Бүлүү к. Ыһах түһүлгэтигэр туруоруллубута.

В.О. Каратаев 80 сааһыгар, олонхо народнай коллектива тэриллибитэ 15 сылыгар «Модун Эр Соҕотох» Бүлүү улуунун үс көлүөнэ олонхоһуттарын толорууларыгар Дьокуускайга П.А. Ойуунускай аатынан литературнай музей-дьиэҕэ ытыллыбыта.

Олонхо сылыгар Суоттуга «Живые традиции олонхо» фестивалга кыттыыны ылбыттара.

П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо-спектакль Бүлүү к. Ыһах түһүлгэтигэр туруоруллубута.

П.П. Максимов «Ала Хотой кыыл аттаах Алтан Дьааһын бухатыыр» олонхото Сунтаарга уонна Бүлүүгэ туруоруллубута.

С.Н. Каратаев – Ырыа Дыгыһар «Тон Саар бухатыыр», «Сүүлэлдьин Боотур» олонхолоро Дьокуускайга уонна Бүлүү куораттарга туруоруллубуттара.

С.И. Иванов «Киис Бэргэн» олонхото Дьокуускай к. туруоруллубута.

П.К. Иванов «Хардаҕастай Ньургун» олонхото Верхоянской улууһугар туруоруллубута.

Түөлбэ олонхоһут автордар суруйбут олонхолорунан сылын аайы олонхо-спектакль туруоруу үгэскэ кубулуйда. Үс көлүөнэ олонхону толорооччулар утумнаһан олонхону толоруулар уунэр көлүөнэни олонхоҕо уһуйар, толорор маастарыстыбаларын чочуйар.

А.П. РЕШЕТНИКОВА МЕТОДИКАТЫНАН А.Н. АЛЕКСЕЕВ «ХАНАЛАС БООТУР» ОЛОНХОТУН ИС ТУТУЛУН ЫРЫТЫ

*Лебедева Тамара Егоровна,
МБОУ «Покровская СОШ №2» с УИОП,
педагог-библиотекарь*

2016 с. тахсыбыт А.П. Решетникова «Олонхо уонна төрүт култуура: сизэр-туом, ырыа-тойук алтыһыылара» кинигэтигэр олоһуран, А.Н. Алексеев «Хангалас Боотур» олонхо ис тутулун, персонажтар толорор ньымаларын ырыттыбыт. Бу методиканан Хангалас олонхолорун ис тутулун ырытан, тэнгнээн көрөн, киэн эйгэбэ таһааран араас таһымнаах үлэлэри онгоруохха сөп: мультфильмнэри онгоруу, сценарийдары, иитээччилэргэ, учууталларга методической пособие суруйуу.

Олонхо сүрүн сирэйдэрэ:

Үөһээ дойду олохтоохторо:

Га – герой аҕата: «Торолуйа үөскээбит тоҕус уон тоҕус тураҕас дьуһуур атыырдаах Тойборуун Тойон» [124 с., 5310-5314 стр.]

Ги – герой ийэтэ: «Сэттэ уон сэттэ сизэр элэмэс биэлээх Сир Нингилэ Хотун» [124 с., 5317-5319 стр.]

ХдьА – Хара Дьоруо Ат, герой ата: «Хараҥа халлаан хараҕата буолбут хааннаах дьылбэктээх, хангыл бэйэлээх, хараҕаччылана сүүрэр хаан тураҕас өгнөөх хаамы дьоруо атын» [109 с., 4671-4677 стр.]

Орто дайду олохтоохторо:

Г – герой Хангалас Боотур: «Харага халлаан Харажата буолбут, хааннаах дьилбэктээх, хангыл бэйэлээх, харажаччылана сүүрэн Хаан туражас өгнөөх, хаамы дьоруо аттаах Хангалас Боотур» [33 с., 1213-1220 стр.]

К – Кыыс Мындырыал, герой кэргэн ылыахтаах кыыһа: «Кыраһа түүлээх кыыс кэрэ ааттаах, кыргыһы-охсуһуу кылааныгар төрөөбүт кырыылаах сутуруктаах, кыыһырымтыа хааннаах Кыыс Мындырыал обургу» [58-59 с., 2380-2387 стр.]

Ку (М) – Кыыс Мындырыал кыра убайа: «Тохтубат хааннаах, тостубат унуохтаах, тобус арсыын сотолоох, тобус төгүрүк суукка туолуутугар тыынар дулла хара аттаах Дундуруочай Бухатыыр» [64 с., 2615-2621 стр.]

ДБ – Орто дайду одун бухатыыра: «Чугуруннуу оонньуур чоубур дьоруо аттаах Дуурай Боотур» [61 с., 2474-2477 стр.]

Иччилэр:

А – Аан Наангалыйа Хотун, Аал Лууп (Луук) Мас аата

Аллараа дайду олохтоохторо:

УоСБ – Аллараа дайду абааһыта: «...сылгыга турбатах дьураҕай атыырдаах, ынахха турбатах мунутах атыыр оҕустаах, сымала байхалга сыта үөскээбит уоннаах оҕус аттыы наахта хара сыарҕатыгар таннары тийиллэн тахсан олорор оҕо саҕа улаан ньууругар мэнгээх улуу дьаалы обургу Уоруку Суоруку Бухатыыр» [60 с., 2430-2442 стр.]

Олонхо персонажтарын тылларын-өстөрүн толоруу уратылара (толоруу ньымата графаҕа буукубанан бэлиэлэр)

А – *дьиэрэтии ырыа*, олонхо айыы персонажтара ыллыыллар Үөһээ дайду айыылара, киһини-сүөһүнү арангаччылыыр иччилэр, айыы аймаҕа дьон, бухатыыр ата, айыы хотойо.

В – Аллараа дайду эр дьонун ыллыыр ньымалара, биһиги ааттыырбытынан *кутуруу*

С – *дэгэрэн ырыа*, күлүүлээх персонажтар ыллыыллар, абааһы дьахталлара, Симэхсин эмээхсин, Сорук Боллур.

Д – *хоһоонунан* этии ньымата.

Р – *кэпсээн* быһыытынан толоруу.

(!) – ылламмакка, хоһоонунан эбэтэр кэпсээнинэн бэрриллэр толоруу.

i – ырыа түһүмэҕин саҕаланыыта

f – ырыа түһүмэҕин түмүгэ.

№	Сюжет матыыптара	строкалар	Толоруу нымата
1	2	3	4
1	<i>Кириитэ</i>		
1.1	Эпическэй кэми хоһуйуу	1-499	D
1.2	Аал Лууп Мас (Аал Луук Мас) быһыытын-таһаатын ойуулааһын уонна кини мунгатыһыыта	500-1047	D
1.3	Орто дойдуга үөскээһинэ уонна ойуула-	1048-1132	D
1.4	ныыта		
1.4.1	Герой (Г) сирэ-дойдута, мэтирэтэ,	1133-1457	D
1.4.2	баайа-дуола	1458-1544	D
1.4.3	Г дьэитэ-уота	1545-1578	D
1.4.4	Г мэтириэтэ	1579-1613	D
1.4.5	Г таһаһа-саба	1614-1664	D
	Г тиэргэнэ		
	Г баайа-дуола		
2	<i>Кэргэн тахсар кыыстан илдьит кэ- лиитэ</i>		
2.1	Г соботохсуйуута		
2.1.1	Г соботоһун олорон, туһааннааһын булбакка тулуйбат буолуута	1665-1761	D
2.1.2	Атыгар олорон аан дойдуну кэрийэн	1762-2005	D
2.1.3	кэлиитэ	2006-2071	A-Г i: Көр-бу!Көр-бу! f: суох
2.2	Г 1-кы ырыата: Үөһэттэн кэлэн көрбөттөрүгэр, аллараттан кэлэн ох-суспаттарыгар хомойуута	2071-2252	D
2.2.1	Ырыа ыллаан бүтээтин кытта илин халлаан туһаайытыттан уордаах Ку (М) көтөн күһуурдан кэлэн, Г тойон сэргэтигэр олоруута	2253-2653	A-М i: Бууйака, да доһоор! Чомолуга мэнэлэй! f: суох A-Г i: Ар-дьаалы! Аарт-татай ини оһолоор! f: суох
2.2.2	Ку (М) 1-кы ырыата: К аллараа дойдуга абааһыта Уоруку Суоруку бухатыыр ойох ылаары гыммытын, К Дуурай Боотур ойох ылаахтааһын, кини бэйэтэ К кыра убайа Дундуруочай Бухатыыр буоларын туойуута	2654-2740	
	Г 2-с ырыата: кыһыһыран-абаран, кэл-бит Ку (М) үүрүүтэ		

2.2.3	Ку (М) төттөрү илин халлаан диэки көтөр, Г оџунан ытар, ыппыт оџун	2741-2916	D
2.2.4	оџуулуу хаалыгыта Г 3-с ырыата: ыппыт оноџоно ситэн тийээн Ку (М) табарыгар баџарыгыта	2917-3019	A-Г i: Дьээ-ээ бую! Дьээ-ээ бую! f: суох
2.2.5		3020-3083	D
2.2.6	Ку (М) Г оноџоно ситэн тийээн табыгыта Ку (М) 2-с ырыата: өлөн эрэн, Г хомойон кэриэс тылын этиитэ уонна соџотохто суох буолуута	3084-3217	A-М i: Бууйа-бууйа бууйакам, Бууйаката-бууй- ака! Айа-айа айкакам, Айаката-айака! f: суох
3	<i>Герой айанна турунуута</i>		
3.1	Г 4-с ырыата: КМ быыһыы бараары торолуя үөскээбит туруу бараан дойдутун кытта бырастыылаһыгыта	3218-3868	A-Г i: Дьээ-ээ бую! Дьээ-ээ бую! f: суох
3.2	Умсар оџонньор 1-кы ырыата: Г абааһы уолун УоСБ кыайарыгар уонна К ойох ыларыгар алџааһына	3869-4167	A-У i: Арт-татай, аарт-татай! Ар-дьаалы, ар- дьаалы!
3.2.1	Г охсуһа барыан иннинэ, Аан Наһналыя Хотунтан тийээн, күүс-сэниэ биэрэригэр көрдөһүүтэ	4168-4253	f: суох D
3.2.2	Аан Наһналыя 1-кы ырыата: Г К ойох ылбатыгар уонна арџаа халлаан удаџанын Сигиэримэ Удаџаны ойох ыларыгар сүбэлээһинэ	4254-4413	A-Г i: Дьээ-ээ бую! Дьээ-ээ бую!
3.2.3	Г 5-с ырыата: А сүбэтин ылыммакка улаханлык өһүргэниитэ	4414-4522	f: суох A-Г i: Ар-дьаалы! Аарт-татай!
3.3	Г 6-с ырыата: кыргыһа бараары аан ийэ дойдутун кытары бырастыылаһыгыта	4523-4635	A-Г i: Дьээ-ээ бую! Дьээ-ээ бую!
3.4		4636-4950	f: суох
3.4.1	Г атын ойуулааһына	4951-5269	D
3.4.2	Г атынан ыраах айанна турунуута ХДьАт (Гата) 1-кы ырыата: Г орто дойдуга кэлбит аналын билиһиннэриитэ уонна сылайан тойонун кытары бырастыылаһыгыта	5270-5600	D A-ХдьАт i:Анны-һаа! Анны-һаа! f: Анны-һаа! Анны-һаа!

Түмүктээн этгэххэ, герой ырыата төһө да кутуруу матыы-бынан ылланнар, кини Айыы Бухатыыра буоларын иһин А стилинэн бэриллибит.

Литература

1. Алексеев А.Н. Хаңалас Боотур [зап. Е.Е. Лукина со слов сказителя А.Н. Алексеева; подготовка к печати Р.Н. Анисимов, Л.Н. Герасимова; отв. ред. В.Н. Иванов] – Якутск: Издательский дом СВФУ, 2014. – 320 с.
2. Емельянов Н.В. Сюжеты якутских олонхо. – М.: Наука, 1980. – 376 с.
3. Решетникова А.П. Олонхо уонна төрүт култуура: сизэр-туом, ырыа-тойук алтыһылары. – Дьокуускай: РИО медиа-холдинга, 2016. – 280 с.

ОЛОНХОҮТ, ЫРЫАҤЫТ, ТОЙУКСУТ – УСТИН НОХСОРОП

*Ефремов Александр Петрович,
Намнааҕы педколледж ИЗО-16Б устудьуона.
Салайааччы: Румянцева Тамара Васильевна*

Саха биллиилээх олонхоһута, ырыаһыта Устин Гаврильевич Нохсоороп сэбиэскэй кэмнэ олорон ааспыт буолан, «норуот ырыаһыта» диэн ааттанар. Ол аата фольклор бары төрүт жанрдарын билэр эрээри, көңүллэммит эрэ өттүн толорор, күннээҕи олох тиэмэтин айымньыларыгар арыйар олонхоһут, тойуксут, ырыаһыт буолар.

Кини 1907 с. ыам ыйын 27 күнүгэр Абаҕаҕа Табалаах диэн сиргэ, дьаданы ыалга төрөөбүт. Ийэтэ Варвара Кузьминична, аҕата Гавриил Данилович иккиэн биир сыл 1928 с. утуу-субуу ыалдьан өлбүттэр. Устин быраатынаан Тихонныын тулаайах хаалбыттар. Аймахтара Василий Иванович уонна Лука Данилович Нохсоороптор көмөлөрүнэн киһи-хара буолбуттар. Эдэр сааһыгар, 1934-1937 сс., Устин комсомол Амматааҕы райкомун бастакы сэкирэтээринэн үлэлээбит сылларыгар, олонхону, оһуохайы тарҕатыы хааччахтааһыннааҕын үрдүнэн, ыччат мустубут сиригэр тийдэр эрэ ыллыыр, оһуокайдыыр эбит. Кини ыччаты бэйэтин тула түмэ тардан, олус тахсыылаахтык үлэлээбит. Аммалар суол онгоһуутугар өрөспүүбүлүкэҕэ бастаабыттар.

Устины олонхоҕо уһуйбут киһинэн Артемьев Герасим Захарович – Лыңкыр уола Дьалтайар Дьарааһын диэн олонхоһут эбит.

1935 с. Устин Нохсоороп партия обкомун сынньанар дьиэтигэр сытан, Платон Ойуунускайы көрсүбүт. Кинини кытары

олонхо суруйарга дуогабар түһэрсибит, онон дойдутугар кэлээт «Сылгы уола Дыырай бэргэн» 11385 строкалаах олонхону суруйбута, Саха Өрөспүүбүлүкэтин научнай киинигэр ууруллан сытар. 1936 с. Нохсоороп «Кыһыл сэриинит» колхуоска партийнай тэрилтэ сэкирэтээринэн, салгыы Амма райкомун партийнай кабинетын сэбиэдиссэйинэн үлэлээбит. 1937-1938 сс. норуот чулуу уолаттарын «норуот өстөөхтөрө» диэн хаайталаабыттар. Устины 1938 с. сэтинньи 2 күнүгэр НКВД-лар кистэлэнг контрреволюционнай, буржуазнай-националистическай, повстанческай тэрилтэ чилиэнэбин диэн хаайбыттар. 1939 с. кулун тутар 20 күнүгэр буруйа дакаастамматабынан диэн ааттаан, Нохсооробу уонна Аматтан хааллыбыт 42 киһини босхолообуттар.

Устин доруобуйата алларыян, ыран-дьүдьэйн, дьэитигэр тийбит. Кэргэнэ Мария Матвеевна биир саастаах кыһынаан көрсүбүттэр. Хаайыттан тахсан баран, Нохсоороп Майа колхознай театрыгар артыыстаабыт. Биир сыл үлэлээн баран, Дьокуускайга Саха государственнай драматическай театрыгар артыыс буолбут. Кини кэлээтин кытта театрга «Ньургун Боотур» олонхону 1940 с. туруорбуттар. Онон олонхохот быһыытынан театральнай искусство сайдытыгар быһаччы кыттыбыт. 1946 с. Устин Нохсоороп Москваҕа Аҕа дойду сэриитигэр Кыайыы биир сылын туолуутугар аналлаах кэнсиэргэ ситиһиилээхтик кыттыбыт. П.И. Чайковскай аатынан консерватория кэнсиэртиир саалатыгар правительство баһылыктара, искусство маастардара, Москва бастын рабочайдара Нохсоороп «Улуу Кыайыы күнэ» диэн хоһуйуутун, олонхотуттан быһа тардылары, оһокайы толорууларын истэннэр, ыллыыр ньымата эгэлгэ уратылаабын, оһокайын дэгэрэннэтэн саҕалаан унаарытан таһаарыытын умсугуйа истибиттэрэ. И.В. Сталин бэйэтинэн сыанаҕа тахсан, Устин Нохсоороп талааныгар сүгүрүйэн, илии тутуһан махталын биллэрбит. Устин Нохсооропко 1947 с. Саха Өрөспүүбүлүкэтин үтүөлээх артыыһын үрдүк аатын инэрбиттэр.

Чабылхай талааннаах олонхоһот, ырыаһыт, артыыс Устин Гаврильевич Нохсоороп – Куутук айар үлэтин үгэнигэр сылдьан 44 саастааҕар 1951 с. олунньуга ыалдьан өлбүт.

Кини олонхо персонажтарын ырыаларын аан маннай грампластинкаҕа суруйтаран, ыллыырын-туойарын кэнники ырыаһыттар-тойуксуттар утумнаабыттар. Холобур, Саха республикатын норуодунай, РФ үтүөлээх артыыһа Гаврил Колесов пластинканы истэн, олонхону толорор буолбутун туһунан мэлдьи ахтар эбит.

Билигин кини ыллаабыт ырыаларыттан отучча эрэ толооруу баар эбит. Толорбут айымньылары: «Айхал», «Ийэ дойдубут сүрэбэ», «Улахан тыйаатыр», «Улуу Кыайыы Күнэ», «Отут сылы уруйдуубут», «Сэбиэскэй аармыйа 30 сылыгар», «Сага дьыл», «Остуол ырыата» тойуктара; «Сорук боллур ырыата», «Айыы Умсуур удабан ырыата», «Хаачылаан Куо ырыата», «Тимир Сүлүнтэй ырыата», «Абааһы кыыһын ырыата» олонхо ырыалара; «Кыыллаах арыы», «Туллуктуур Маарыйакам», «Биһик ырыата», «Кыталык Тангалай ырыата» норуот ырыалара; «Дьыл кэлиитэ», «Бурдук ыһыыта», «Үөрүү үңкүүтэ», «Бүлүү оһуохайа», «Амма оһуохайа» оһуохайдара.

Устин Нохсоороп – Куутук «Дыырай Бэргэн» олонхото ис хоһоонунан, сюжетын тутулунан үгүс олонхолортон уратылаах. Дыырай Бэргэн, Дьөһөгөйтөн төрүттээх айыы бухатыыра, Орто дойдуга ураанхай саханы уһатар үрдүк аналлаах.

Олонхо сюжеттарын анаан чинчийбит фольклорист Н.В. Емельянов Дьөһөгөйтөн төрүттээх айыы бухатыыра Орто дойдуга түһэриллибиттэрин уонна Орто дойдуга ураанхай бииһин олохтообуттарын туһунан олонхолор Омоҕой уонна Элэй тустарынан үһүйээннэри кытта ханыылаһар түгэннээхтэрин ыйбыт уонна саха олонхотун саамай былыргы архаической сюжета буоларын тоһоҕолоон бэлиэтээбит.

Түмүктээн эттэххэ, Саха АССР үтүөлээх артыыһа, айылҕаттан чабылхай талааннаах норуот ырыаһыта Устин Гаврильевич Нохсоороп – Куутук өлбөт-сүппэт сырдык уобараһа норуот уостан түспэт ырыаларыгар, тойуктарыгар, олонхолоругар баар. «Ыллыыр Устин Нохсоороп» диэн диискэбэ кини сүүрбэччэбэ чугаһыыр ырыалара, тойуктара, хоһоонноро, дыкти кылыһахтаах эгэлгэ куолаһынан олонхо үгүс дьоруойдарын ырыатын толорбута үйэтитиллибит. Устин Нохсоороп икки олонголоох. Бастакыта, «Сылгы уола Дыырай бэргэн» 11385 строкалаах олонхо Саха Өрөспүүбүлүкэтин научнай киинигэр ууруллан сытар. Иккинэ «Хараһын анныгар хаппар саба мэнгнээх хайабымсах Хаара Хаан тойон уола өлбөт-сүппэт Үрүң Уолан бухатыыр» диэн олонхото бэчээттэммэтэх. «Норуот ырыаһыта, олонхотун Устүүн Нохсоороп» диэн кинигэлэр 1997, 2002, 2008 сс. күн сириҥ көрбүттэр.

Устин Гаврильевич Нохсоороп төрөппүт кыыһа Люция Устиновна Нохсооробо 3 оҕолоох, сиэннэрдээх. Онон Устин Нохсоороп сыдыааннара, аймахтара кини аатын ааттата сылдыбаллар.

Литература

1. Норуот ырыаһыта, олонхонут Үстуун Нохсоороп / хомуйан онгордулар: В.В. Капитонова, Л.У. Нохсорова,Т.М. Нохсорова. – Дьокуускай: Бичик, 2008 – 192 с.

П.А. ОЙУУНУСКАЙ ОЛОНХОНУ ҮӨРЭТИИГЭ-ҮЙЭТИТИИГЭ ӨНӨТӨ

Попова Анна Ивановна,

И.Е. Винокуров аатынан Намнааҕы педколледж, ДО-18.

Салайааччы: Байанаева Прасковья Дмитриевна

Бөлүһөк өйдөөх государственнай уонна общественной деятель, сахалартан бастакы учуонай, саха советскай литературатын төрүттээчи, уус тыл аҕата П.А. Ойуунускай 1893 с. сэтинньи 10 күнүгэр Таатта улуунун III Дьохсоҕон нэһилиэгэр быстар дьадангы ыалга төрөөбүтэ. Бииргэ төрөөбүттэр онуо этилэр, аҕалара Хоочугур Өлөксөй диэн аатынан биллэрэ. Ийэтэ Евдокия Ивановна Унарова үлэһит, эйэбэс, өйдөөх дьахтар этэ. Кини уолун Платону саха норуотун фольклорун таптыырга уһуйбута.

П.А. Ойуунускай үгүс өрүттээх үлэтэ, киһи быһыытынан үтүө майгыта күн-дьыл аастабын ахсын, өссө ордук дьэңкэрэн, чопчуланан, толорутук өйдөнөн иһэр. Ол курдук, кини төрөөбүт Сахатын сирэ туһунан өрөспүүбүлүкэ буоларыгар, сокуоннара, конституцията оҥоһууларыгар өйүн-санаатын, күүһүн-күдэбин, бүтүн олоһун анаабыта, саха норуотугар сайдыы суолун түстээбитэ.

Платон Алексеевич кыра эрдэбиттэн саха норуотун уусуран тылын истэ, сэргии улааппыта. Кини саамай сөбүмэр сүдү үлэтинэн саха олонхотун хомуйан, түмэн, сурукка-бичиккэ тиспитэ, архыыпка уурдарбыта буолар. Норуот айымньытын баһаабырдар, улахан хатыйсыылаах кэмнэ, бары күүһүн-күдэбин ууран, олонхону өрө туппута. Кини эппитэ: «Хайа да омук сайдарыгар, үрдээн-үүнэн тахсарыгар, ханна даҕаны кирилизинэн, маннайгы үктэлэ буолара – норуот ырыата, норуот олонхото. Саха олонхото киэн, дирин, тыла уус».

Кини олонхо курдук улахан айымньыны тутта суруйан киирэн барбатах. Бастаан 1927 с. «Сүүс сыллаах улуу былаан» диэн

онгоһуллан эрэр олонхону суруйар. Онтон олонхоттон кыра лоскуйу ылан, «Туйаарыма Куо» диэн ааттаан суруйбутун Саха тыһаатыра 1928 с. олунһу 18 күнүгэр көрдөрбүт. Кини сыһыа «Кыһыл ойуун» олонхо-тойугу, «Туналбаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куо» үс оонһуулаах олонхо-драманы, 30 олонхоттон танан «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону суруйбута.

Кини, ыраағы көрөр үтүө салайааччы буолан, айар үлэтин таһынан сүрдээх баай научнай нэһилиэстибэни хаалларбыта. Ол курдук, кини сахалартан бастакынан 1935 с. «Якутский язык и пути его развития» диссертацияны көмүскээн, лингвистика билимин кандидата буолбута. Ити сыллаахха Саха сирин аан бастакы профессиональнай научнай тэрилтэтин – Тыл уонна култуура институтун төрүттээбитэ, үлэтин сүрүннээбитэ, салайбыта. Онно кини норуот тылынан уус-уран айымньытын киэнник хомуйууну, үөрэтиини тэрийбитэ. 1937 с. Намга тахса сылдыбытын, оскуола таһынаағы трибунааттан уоттаах-төлөннөөх тыл эппитин, олонхоһуттары мунһан, сирэй көрсөн кэпсэппитин туһунан сурукка тиһилибиттэрэ бааллар. Кини маннык гымматаҕа буоллар, сахабыт тылын баайа-талата көстөр, сахабыт норуотун аар-саарга ааттаппыт олонхобут сүппүт, симэлийбит, умнуллубут буолуох этэ. Ол түмүгэр 2005 с. биһиги олонхобутун ЮНЕСКО киһи-аймах чулуу айымньытынан билимитэ.

Платон Ойуунускай тапталлаах кэргэн, эрэллээх доҕор-атас, үтүөкэн аҕа этэ. Кини кыргыттарын Саргылааналаах Сардаанатын наһаа таптыыра, кинилэргэ анаан истин иэһиилээх хоһооннору айан хаалларбыта.

Кини олоҕо олус хомолтолоохтук быстыбыта: сымыаҕа баһыллан 1939 с. алтынһы 31 күнүгэр хаайыыга кырбанан, сорумуну көрөн өлбүтэ.

Ол эрэри улуу бөлүһүөк кэнэҕэһин кэнэҕэс «үс саха төрүүбүр, үөрүүлээх күнүгэр мин ырыам ылланыа, мин аатым ааттаныа!» диэн бигэ эрэллээҕэ. Ити эрэлэ олоххо киирэн 1955 с. ахсынһы 15 күнүгэр Саха АССР Прокуратуратын уураағынан кини сырдык аата норуотугар төннөрүллүбүтэ.

Ойуунускай ийэ тыл баайын-талатын көрдөрөр тылынан уус-уран айымньыбытын – олонхону аанһа ахтыллыбат кэмнэ өрө тутан, улахан суолтаны биэрэн, олонхоһуттары көрсөн, кинилэр тылларын-өстөрүн кэмигэр суруйтаран, сыа-сым курдук тутан, архыыпка харайтаран, бэйэтэ эмиэ хас да олонхону суруйан хаалларбыт улахан өгөлөөх. Ол түмүгэр олонхобут бүттүүн киһи-аймах билинэр чулуу айымньытынан сыаналанна, улуустарынан

Олонхо Ыһыахтара киэн далааһыннаахтык ытыллаллар, норуоту түмэллэр, айар-тутар үлэбэ көбүлүүлэр.

Литература:

2. Егоров А., Протодьяконов В., Павлова В. Писатели Якутии: биобиблиографический справочник. – Якутск: Кн. изд-во, 1981. – 272 с.
3. 2. Оҕо литературатын антологията: орто уонна улахан кылаас оҕолоругар. 2-с кинигэтэ / хомуйан оҕордулар: Е.М. Поликарпова уо. д. а. – Дьокуускай: Бичик, 2017. – 256 с.
4. 3. Татта – Родина П.А. Ойунского / Составитель: Д.К. Сивцев – Суорун Омоллоон. – Якутск: Бичик, 1993 – 112 с.
5. 3. Саха норуодунай суруйааччылары, поэттара / хомуйан оҕордулар: Н.Е. Винокуров – Урсун, Л.А. Баишева – Федорова. – Дьокуускай, Бичик, 2015 – 64 с.

II. НАМ УЛУУҔУН ОЛОНХОТУН УОННА ОЛОНХОҔУТТАРЫН ҮӨРЭТИИ УОННА ҮЙЭТИИИ

ЭПИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В ЗАЧИНЕ ОЛОНХО П.П. ЯДРИХИНСКОГО – БЭДЬЭЭЛЭ «ДЖЫРЫБЫНА ДЖЫРЫЛЫАТТА»

Корякина Антонина Федоровна,
к. п. н., н. с., завсектором «Текстология олонхо»,
НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова

Известно, что в Намском улусе существовала устойчивая эпическая среда. В этой благодатной среде и расцвел сказительский талант Прокопия Прокопьевича Ядрихинского – Бэдьээлэ, родившегося 28 марта 1901 г. в Кобяконском наслеге Намского улуса. По воспоминаниям самого П.П. Ядрихинского, на его становление как олонхосута оказали влияние сказывания сына Дугдусуна Игнатьева (Дугдуһун уола Кынаачайап), старушки Мыычаар, его родственника Петра Григорьевича Потапова, а также сказителей Егора Филипповича Дедюкина – Ырыа Дегёнюк (Дөгүөннүк) и Ивана Егоровича Малгинова – Кётюёхэ Ойуун. Все перечисленные им олонхосуты – намские сказители, т.е. земляки П.П. Ядрихинского.

Репертуар П.П. Ядрихинского был очень богат. По данным справочника «Олонхосуты Якутии», репертуар сказителя насчитывал около 10 олонхо. Среди них: «Джырыбына Джырылыатта» («Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр»), «Кюн Джёсюелджют» («Күннүктээх сири көтөн-мөбөн айанныыр көбөччөр элэмэс аттаах Күн Дьөһүөлдүүт бухатыыр»), «Тойон Джёллюют» («Туйабын саҕатыттан чочугур чуобур аттаах Тойон Дьөллүүт бухатыыр»), «Тойон Догусуол» («Тумул хара тыа туллан-хайдан түспүтүн курдук туналбаннаах туус манган аттаах Тойон

Доҗуһуол»), «Модун Баай Тойон» («Улуу дойдуну тумнары баттаан үөскээбит, мооннун аттыгар бугул саба моҗохтоох Модун Баай Тойон»), «Кёр Дохсун» («Күннүк сиртэн күөх оттоон сиир, көҗөчөр элэмэс аттаах күүстээх-уохтаах күүрүлүүр-харылыыр Көр Дохсун бухатыыр»), «Кююлэ Джулусхан» («Көй салгын аһылыктаах көдүүнэ манган аттаах күүстээх-уохтаах Күүлэ Дьулусхан»). По признанию самого олонхосута, его олонхо были переняты у превосходных сказителей.

Можно утверждать, что, в отличие от многих других якутских сказителей, сказительская судьба П.П. Ядрихинского – Бэдьээлэ сложилась счастливо: он при жизни получил признание народа, писателей, фольклористов. Его ценили П.А. Ойунский, Кюннюк Урастырап, Суорун Омоллон, Семен Данилов, Таллан Бюрэ и др. Он был принят в члены Союза писателей СССР (1939 г.). Заслуженный деятель культуры Саха АССР, член Союза писателей СССР, общепризнанный олонхосут, хранитель и носитель якутского эпического наследия, популярный в республике певец-импровизатор, лауреат районных и республиканских смотров художественной самодеятельности П.П. Ядрихинский – Бэдьээлэ умер на 78-м году жизни (1979 г.).

Тексты олонхо П.П. Ядрихинского – Бэдьээлэ были изучены в научных трудах П.Н. Дмитриева, В.В. Илларионова, А.С. Ларионовой, А.Н. Даниловой, В.В. Винокурова, Ю.П. Борисова и др. Исследователи подчеркивают сохранение П.П. Ядрихинским эпических традиций, архаичность сюжетов в его олонхо, богатство и самобытность языка. Олонхо П.П. Ядрихинского – Бэдьээлэ, являясь достоверным и богатым источником, имеют в наше время, безусловно, огромное значение для дальнейшего изучения эпического наследия прошлого и настоящего. Заслуги олонхосута в сохранении эпических традиций и их передаче новым поколениям не стираются со временем, а возрастают с каждым годом.

Как пишет П.Н. Дмитриев в книге «Айылҕаттан айдарыылаахтар», олонхо «Джырыбына Джырылыатта» П.П. Ядрихинский заимствовал у Н.И. Малгинова – Кётюөхэ Ойуун Уола. Оно было записано в 1970 г. со слов самого олонхосута фольклористом П.Н. Дмитриевым – Туутук. В свое время профессор В.В. Илларионов высказал предположение о возможном прирастании сюжета этого олонхо из сюжета «Тойон Джеллюют». В 1981 г. олонхо «Джырыбына Джырылыатта» было издано с послесловием и комментариями П.Н. Дмитриева. В 2008-2009 учебном году текст данного олонхо был переведен на русский язык специалистами

кафедры якутской стилистики и перевода факультета якутской филологии и культуры ЯГУ. В 2011 г. оно было опубликовано с переводом на русский язык. В издании предисловие было написано профессором ЯГУ Т.И. Петровой, научным сотрудником ИГИ-ИПМНС СО РАН П.Н. Дмитриевым – Туутук.

Сказания о воинственных девушках-богатырках, защитницах своего племени от иноземных завоевателей и чудовищ, были широко распространены среди тюрко-монгольских народов. Большинство из них считаются исследователями наиболее ранними. Олонхо о женщинах-воительницах сказывалось и якутскими олонхосутами. По классификации Н.В. Емельянова, олонхо «Джырыбына Джырылыатта» относится к группе олонхо «Богатырки-защитницы племени айыы аймага и ураангхай саха». В сюжете олонхо «Джырыбына Джырылыатта» повествуется о боевых походах девушки-богатырки. Как носитель эпических традиций, олонхосут строго придерживается традиционного сюжетно-композиционного строя олонхо. В зачине традиционно описывается время первотворения Среднего мира, формульными словами указывается «эпическое» время, идентичное с пространственно-временным фоном эпических сказаний тюрко-монгольских народов Сибири: «Далеко за вершинами / Древних лет тревожных, / Давно за хребтами / Стародавних дней бранных... / Когда три саха ещё не появились / Пять саха ещё не расселились... / Красивая – нарядная, / Изначальная мать земля / Назначена-сотворена была, говорят». Предстают три мира, из них Средний мир – место обитания людей племени айыы. Перед взором слушателей предстает прекраснейшая картина Среднего мира с изобильными пастбищами для скота и охотничьими угодьями, пронизанная мотивами древней мифической космогонии.

В эпической традиции героического эпоса Мировое дерево Аал Луук является одним из обязательно присутствующих мотивов. Это место обитания духа-хозяйки Аан Алахчын Хотун, оберегающей от всех напастей людей айыы аймага и всех живых существ Среднего мира. Богатырь айыы, получивший благословение Аан Алахчын Хотун перед отправкой в боевой поход для защиты своих соплеменников, не знает поражений.

В олонхо П.П. Ядрихинского мифологический образ священного дерева Аал Кудук Мас является одним из ярких образов: «На жёлтом пупке матери земли / Поставленное столбом Аар багах / Древо восьмиствольное Аал Кудук Мас – Срединного мира сего / На средоточии золотистом / Сотворено-создано, оказывается!».

Прежде всего описывается красота этого дерева: «Корни-сучья его буйно разрослись, / Ветви-побеги листвою покрылись», «Золотистая / Листва распустилась», «Мягкая хвоя шелковистая / Во всей красе колышетя», «Шишки его золотые / Отборные дозрели». Аал Кудук Мас, как чудо-дерево, кормит, поит всё, что окружает его: «Вокруг дерева этого / Из сливок молочных / Омуты глубокие, / Из масла сливочного – хайах, / Водоёмы бездонные». Это – благословенное дерево, где «Айыы скота рогатого замычала, / Дёсёгёй скота конного заржала, / Хотун Айыысыт восхваляла, / Хотун Иэйэхсит заклинала».

Дерево это связывает три эпических мира: Верхний, Средний и Нижний. Верхняя часть Аал Кудук мас «Вздываясь, бурно потянулась, / Произрастала, оказывается», где простирается царство старика Юрюнг Аар Тойон и старухи Юрюнг Арылы Хотун. Юрюнг Аар Тойон – «Множеству народа / Для жалоб судья, / Многим людям / Для моления господин».

Под Верхним миром образовалась богатая, благодатная, счастьем наполненная, солнцем озаренная земля Среднего мира: «В мире срединном славное / Дерево Аал Кудук Мас, / Где появилось, произошло-произрастало. / Если поинтересоваться / То поле красивое, / Что изобилием наполнено / Тот алаас ненаглядный, / Плодородием наделенный». «Этой земли-матери родной / Хозяйкою признанной» является Аан Алахчын Хотун. В этой стране проживает в богатстве и изобилии семья старика Арылы Тойон и старухи Кэрэмэс Хотун, в которой чудесным образом рождаются дочь Джырыбына Джырылыатта и сын Тойон Джеллюют.

Нижняя часть Священного дерева: «Сверху вниз / Корни могучие / Буйно разрастаясь, Замысловато переплетаясь, / Сквозь землю выступать стали». Здесь «Грязью-кровью покрытой, / В стране ужасной, / В нижнем мире адском» обитает род абаасы. Родоначальником Нижнего мира был старик Арсан Дуолай с женой – старухой Хара Мэнгирен. От обитателей Нижнего мира исходят все беды племени айыы. Брат Джырыбына Джырылыатта богатырь Тойон Джеллюют во время богатырского похода ради спасения красавицы Сыралыма Куо от посягательств богатыря абаасы Тимир Чохчордоона попадает под колдовские чары дочери абаасы. Девушка-богатырка Джырыбына Джырылыатта, решает спасти брата и перед отправкой в страну богатыря абаасы получает благословение Аан Алахчын хотун. Дух-хозяйка Среднего мира дает глотнуть молока из своей груди.

В зачине олонхо «Джырыбына Джырылыатта» П.П. Ядрихин-

ский – Бэдьээлэ придерживается всех установленных канонов древнего олонхо. Время описываемых событий указывает на древность описываемых событий. В архаическом стиле описаны три страны, которые соединяет Аал Кудук Мас.

Благодарности: *Исследование выполнено в рамках научно-исследовательского проекта «Героические эпосы тюрко-монгольских народов Евразии: проблемы и перспективы сравнительного изучения».*

ОСОБЕННОСТИ ИНИЦИАЛЬНЫХ ЗАЧИНОВ В ЭПИЧЕСКИХ ПЕСНЯХ НАМСКОЙ ЛОКАЛЬНОСТИ: РАСШИФРОВКА И ОПИСАНИЕ

Борисов Юрий Петрович,

*к. филол. н., н. с., завсектором «Эпическое наследие и современность»,
НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова*

Целью данного исследования является описание *инициальных зачинов* олонхо намской локальности. Особенности эпического песнопения якутского олонхо были рассмотрены рядом исследователей [1; 2; 3; 5], при этом вопрос об инициальных зачинах в эпических песнях фактически не явился предметом специального исследования, и потому представляет большой интерес с точки зрения прикладной лингвистики.

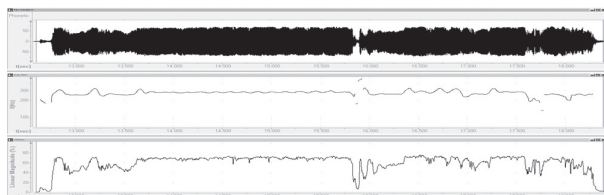
Выбранные нами в качестве материала для исследования расшифровки аудиозаписи эпических песен олонхосутов выполнены научным сотрудником ИГИ АН РС(Я) Н.А. Дьяконовой и аспиранткой В.В. Обоюковой для выпуска мультимедийной системы шедевров устного народного творчества народа Саха в рамках программы ЮНЕСКО. Материалы, взятые из архива Якутского научного центра Сибирского отделения Российской Академии наук, были собраны в период 1930-40 гг. фольклористами ИЯЛИИ ЯАССР [4].

Основная функция инициального зачина заключается в том, что он является инициатором мелодии песен героев эпоса. Олонхосут для большего эффекта в раскрытии образа эпических героев использует к каждому конкретному персонажу разные инициальные зачины.

Анализ эпических песен осуществлялся посредством компью-

терной программы «Speech Analyzer» версии 3.0.1. Нами всего проанализировано четыре инициальных зачина:

Инициальный зачин «Дьэ буо» песни богатыря Күн Дьөһүөлдүт в исполнении П.П. Ядрихинского:

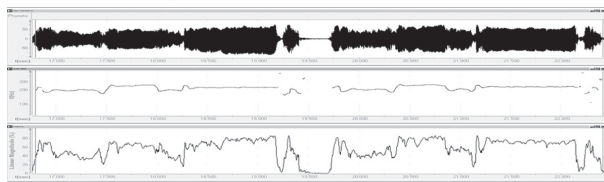

Инициальный зачин имеет протяженность 5.785 мс, формируется с едва заметной фоновой приставкой «м» и последующим зачином «Дьэ буо». При этом первый компонент продолжительностью 3.259 мс, а второй 2.527 мс. При формировании «Дьэ» происходит едва уловимый инициальный тройной кылысах с интервалом движения голоса 190 Гц (M6) – 310 Гц (M2) – 335 Гц (M2). С последующим монотонным продолжением голоса на 2.028 мс с краткочастотными модуляциями и динамическими повторами в диапазоне 65–70% (*дьыгүһүтүү*). В финале «Дьэ» осуществляется падение мелодии на 265 – 220 (M3) с последующим восхождением на изначальном кылысахе «буо» в интервале 165 – 320 Гц (B7).

Следует сказать, что нижняя полоса тональности относится к фонеме «б» и его взрывная часть совпадает с кылысахом, где отголосок тона на B7 формирует своеобразный кылысах, за которым течение более 249 мс образуется унисон на уровне 258 гц за которым формируются также кылысахи с частотой произнесения на 490 мс. Следовательно, формант зачина «Буо» осуществляется с ярковыраженными тремя голосовыми модуляциями типа кылысах, где при тональности происходят динамические амплитуды в пределах 40-65% интенсивности. Следует отметить, что данный инициальный зачин заканчивается на фонеме «ыа», а не на «уо» как в других подобных примерах.

Зачин «Дьэ буо» имеет тональный рисунок с тройными инициальными кылысахами, с повторяющимися финальными кылысахами по району второго компонента. Если мелодическая часть помимо кылысаха осуществляется на незначительные интервалы M3 (малая терция), то динамическая характеристика богата импульсивными реализациями в районе «э» первого компонента, тогда как динамические парные амплитуды сгруппированы с множества тембральных реализаций.

Инициальный зачин «Ахульатан, ахульатан» песни Сорук Боллура в исполнении олонхосута П.П. Ядрихинского:

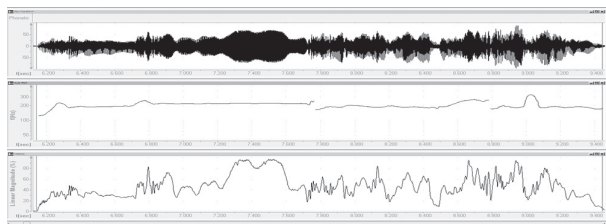
Фрагмент имеет длительность 5.615 мс, формируется без фоновой приставки и последующим зачином «Ахульатан, ахульатан». При этом оба компонента имеют одинаковые длительности: 2.765 мс (первый компонент) и 2.751 мс (второй компонент) соответственно.

При формировании «Ахульатан» происходят парные голосовые модуляции подобные кылысаху, которые в свою очередь не являются кылысахами с интервалами движения голоса 191 – 258 гц – ч. 4. (чистая кварта). С последующим монотонным продолжением голоса на 0.438 мс с краткочастотными модуляциями и динамическими повторами в диапазоне 60–70% (*дыгигитиуи*). После чего следует падение мелодии на 257 – 189 гц – ч. 4. (чистая кварта). С последующим восхождением на фонеме «л» в интервале 194 – 249 гц – ч. 4 (чистая кварта) и последующим монотонным продолжением голоса на 0.880 мс с краткочастотными модуляциями и динамическими повторами в диапазоне 70-80% (*дыгигитиуи*). В финале «ахульатан» осуществляется падение мелодии на 231 – 163 гц – ув. 4 (увеличенная кварта). Следует отметить, что нижняя полоса основной тональности относится к фонеме «т» и его взрывная часть совпадает с кылысахом, где отголосок тона на б 9 формирует своеобразный кылысах.

При формировании второго компонента «ахульатан» тоже происходят парные голосовые модуляции подобные кылысаху, которые также не являются кылысахами, с интервалами движения голоса 188 – 260 гц – ч 4 (чистая кварта). С последующим монотонным продолжением голоса на 0.441 мс с краткочастотными модуляциями и динамическими повторами в диапазоне 70-80% (*дыгигитиуи*). После чего следует падение мелодии на 247 – 194 гц. – б3. С последующим восхождением на фонеме «л» в интервале 186 – 257 – ч 4. (чистая кварта) и последующим монотонным продолжением голоса на 0.931 мс с краткочастотными модуляциями

и динамическими повторами в диапазоне 70-75% (*дыгигитии*). В финале «аһульатан» осуществляется падение мелодии на 239 – 169 гц – ув.4. (увеличенная кварта). Следует указать, что нижняя полоса тональности тоже относится к фонеме «т» и его взрывная часть совпадает с кылысахом, где отголосок тона на м 3 (малая терция) формирует своеобразный кылысах.

Инициальный зачин «Көр бу» песни Үөлэн Кыырджыт в исполнении В.Н. Попова:

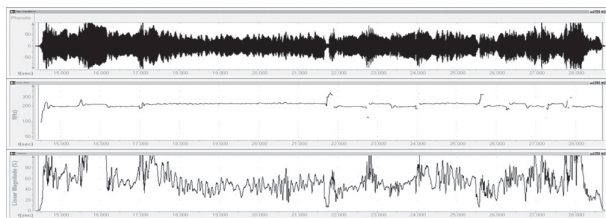

Фрагмент имеет протяженность 3.301 мс, формируется без фоновой приставки. При этом компоненты имеют протяженность: первая «Көр» – 2.321 и вторая «бу» – 0.962 мс. При формировании «Көр» происходит инициальный парный кылысах с интервалами движения голоса 227 гц (М2) и 256 гц (Б3). С последующим монотонным продолжением голоса на 0.883 мс. с краткочастотными модуляциями и динамическими повторами в диапазоне 35-85% (*дыгигитии*). В финале «көр» после кылысаха осуществляется падение мелодии на 242 – 166 гц – Ув. 4. (увеличенная нона) с последующим восхождением на изначальном кылысахе «буо» в интервале 176 – 261 гц – Ув. 4 (увеличенная нона). Следует отметить, что нижняя полоса тональности относится к фонеме «р». За которым формируется своеобразный кылысах. Следовательно, формант зачина «буо» осуществляется с единичной ярко выраженной голосовой модуляцией типа кылысах, где при тональности происходят динамические амплитуды в пределах 30-50% интенсивности. После чего в финале второго компонента следует ярковыраженная фонема «н».

Зачин «Көр буо» имеет тональный рисунок с парно-инициальными кылысахами в начале, единичными кылысахами в медиале и единичным финальным кылысахом по району второго компонента. Если мелодическая часть, помимо кылысаха осуществляется на незначительные интервалы М 2 (малая терция) то динамическая характеристика богата импульсивными реализациями в районе «ө» первого компонента, тогда как динамические пар-

ные амплитуды сгруппированы с множества тембральных реализаций.

Инициальный зачин «Көр бу» песни Үөлэн Кыырдыт в исполнении В.Н. Попова:

Фрагмент имеет протяженность 14.303 мс, формируется без фоновой приставки с последующим зачином «Көр буо». При этом оба компонента имеют почти одинаковые длительности: 7.271 мс и 7.019 мс.

При формировании «Көр» происходит инициальный тройной кылысах с интервалами движения голоса 197 (M2) – 263 (Ч4) – 230(M3) гц. С последующим монотонным продолжением голоса на 4.266 мс с краткочастотными модуляциями и динамическими повторами в диапазоне 60-80% (*дьигиһитии*). На стыке двух компонентов осуществляется изначальный кылысах второго компонента «буо» в интервале 221 – 353 гц – M6.

Следует отметить, что нижняя полоса тональности относится к фонеме «б» и его взрывная часть совпадает с кылысахом. За которым следует парный кылысах с интервалами движения голоса 120(M2) – 227 (B7) гц, за которым в течение 1.480 мс образуется унисон на уровне 225 гц за которым формируются также кылысахи с частотой произнесения на 0.600 мс. Следовательно, формант зачина «буо» осуществляется с ярковыраженными 4 голосовыми модуляциями типа кылысах, где при тональности происходят динамические амплитуды в пределах 60-90% интенсивности. После чего в финале второго компонента следует ярковыраженная фонема «н».

Зачин «көр буо» имеет тональный рисунок с тройными-инициальными кылысахами, с повторяющимися финальными кылысахами по району второго компонента. Если мелодическая часть помимо кылысаха осуществляется на незначительные интервалы M 2 (малая терция), то динамическая характеристика богата импульсивными реализациями в районе «ө» – первого компонента, тогда как динамические парные амплитуды сгруппированы с множества тембральных реализаций.

Таким образом, в результате анализа инициальных зачинов были выявлены следующие особенности намской локальной эпической традиции:

Перед началом инициального зачина «Дъэ буо» П.П. Ядрихинского наблюдается едва заметная фондовая приставка «м», который служит в качестве своеобразной приставкой перед началом зачина «*ынгырыныы*»;

В начале инициальных зачинов наблюдаются парные (пример №3), а иногда тройные звуковые модуляции типа кылысах (примеры №1 и №4);

В инициальном зачине песни Сорук Боллур используются парные голосовые модуляции подобные кылысаху, которые в свою очередь не являются кылысахами;

Во всех примерах в медиале инициальных зачинов происходят краткочастотные модуляции и динамические повторы «*дьигиһитии*». После чего происходит понижение тона;

Во всех примерах в начале второго компонента происходит повышение мелодии на изначальном кылысахе, который совпадает с отголоском тона и приходится на начальных губных фонемах – б;

В финале трех примеров содержатся голосовые модуляции типа кылысах, где при тональности происходят динамические амплитуды;

Конечная фонема выполняет роль фиксатора инициального зачина и в основном не зависит от зачина. Так, олонхосут П.П. Ядрихинский инициальный зачин оканчивает на дифтонге «*ыа*», а В.Н. Попов в инициальных зачинах песни песни богатыря Үөлэн Кырдыт использует конечную фонему «*н*».

Благодарности: *Исследование выполнено в рамках научно-исследовательского проекта СВФУ «Героические эпосы тюрко-монгольских народов Евразии: проблемы и перспективы сравнительного изучения».*

Литература

1. Алексеев Э.Е., Николаева Н.Н. Образцы якутского песенного фольклора – Якутск: Якут. кн. изд-во, 1981. – 100 с.
2. Алексеева Г.Г. От фольклора до профессиональной музыки – Якутск: Нац. кн. изд. «Бичик», 1994. – 160 с.
3. Головина Н.И., Кириллина З.И. Якутская музыкальная литература: учеб. пособие для муз. учеб. заведений – Якутск: Книж. изд-во, 1991 – 400 с.
4. Капитонова В.В. Эпические песни (расшифровка). Дисциплина: Соль-

- ное народное пение. Специальность: 070104.52 «Вокальное искусство», «Сольное народное пение» (рукопись, CD диск) – Якутск, 2005. – 43 с.
5. Ларионова А.С. Стилистика эпического пения П.П. Ядрихинского // Якутский героический эпос олонхо: вопросы научного изучения – Якутск: Издат. Дом СВФУ, 2012. – С. 63-66.

СКАЗКИ НАМСКОГО УЛУСА

(НА МАТЕРИАЛЕ ФОЛЬКЛОРНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ 2018 Г.)

Павлова Надежда Васильевна,

*к. филол. н., м. н. с. отдела фольклора и литературы,
ИГИиПМНС СО РАН*

В 2018 г. в Намском улусе впервые была проведена фольклорная экспедиция, целью которой было изучение фольклорного наследия данного района. Отряд состоял из 5 специалистов: научные сотрудники отдела фольклора и литературы ИГИиПМНС СО РАН к. филол. н. А.Н. Данилова, к. филол. н. Н.В. Павлова, краевед У.Д. Сивцева, кинооператоры В.Д. Попова и В.Нь. Дьяконов.

Работа проводилась в двух этапах. На первом этапе исследователями были охвачены следующие наслега: I Хомустах – Едей – Партизан – Хатырык – Тюбя – Фрунзе – Хатынг-Арыы – Салбанг – Тастах – II Хомустах. На втором этапе: Нам – Хамагатта – Никольский – Бетюнг – Модут.

До поездки фольклористами был составлен вопросник, состоящий из более 100 вопросов, на которые ответили более 100 информантов. В результате работы фольклорной экспедиции в Намском улусе собран значительный материал по фольклору, который в будущем следует издать отдельным сборником.

Собраны следующие фольклорные материалы (указывается предварительный объем материалов): краткое содержание олонхо – 15; народные песни – 28; осуохай – 8; предания – 69; тойук – 9; загадки – 12; чабыргах – 8; алгыс – 3; народные сказки – 12 [2].

В данном докладе мы рассмотрим отдельно только сказки, собранные во время экспедиции в Намском улусе. Всего нами зафиксированы 12 сказок у семи информантов: в полном варианте рассказаны – 8; в кратком изложении – 4. Интересно отметить, что абсолютно все записанные сказки относятся к якутским волшебным сказкам (см. Таблицу).

Таблица 1. «Сказки Намского улуса, собранные в 2018 г.»

№	ФИО информатора	Наслег	Название сказки	Жанровая разновидность
1.	Кривошапкин Дмитрий Иванович (77 л.)	Партизан	«Биэс ини-биилэр туһунан остуоруйа»	волшебная
2.	Иванов Николай Николаевич (60 л.)	Партизан	1) «Биэс ынахтаах Бэй-бэрикээн эмээхсин»	волшебная
			2) «Чаачахаан уонна Алаа Моҕус»	волшебная
3.	Николаева Клара Афанасьевна (82 г.)	Партизан	1) «Таал-Таал эмээхсин»	волшебная
			2) «Бэйбэрикээн эмээхсин»	волшебная
4.	Попова Светлана Ивановна (72 г.)	Хатырык	1) «Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» (краткое содержание сказки, сюжет сказки схож с олонхо)	волшебная
			2) «Таал-Таал эмээхсин» (краткое содержание сказки)	волшебная
			3) «Чаачахаан» (краткое содержание сказки)	волшебная
			4) «Куудара баттахтаах уол оҕо туһунан остуоруйа» (краткое содержание сказки)	волшебная
5.	Попова Дария Петровна (48 л.)	Тюбя	«Бэйбэрикээн эмээхсин»	волшебная
6.	Саввинова Василиса Егоровна (63 г.)	Фрунзе	«Кыыс уонна кутуйах»	волшебная
7.	Марков Герасим Афанасьевич (86 л.)	Хатынг-Арыы	«Обуруо оҕонньордоох эмээхсин»	волшебная

Самым распространенным оказался сюжет сказки «Старушка Бэйбэрикээн с пятью коровами» («Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин»). Всего нами зафиксированы 4 варианта данной сказки, из них два в Партизанском наслеге от Николая Николаевича Иванова (60 л.), Клары Афанасьевны Николаевой, и по одному варианту в Хатырыкском наслеге от Светланы Ивановны Поповой, в Тюбятском наслеге от Дарии Петровны Поповой (48 л.).

Кроме того записаны два варианта сказки «Старушка Таал-Таал» («Таал-Таал эмээхсин») от Клары Афанасьевны Николаевой (82 г.) в Партизанском наслеге, от Светланы Ивановны Поповой (72 г.) в Хатырыкском наслеге, а также два варианта сказки «Чаа-чахаан и Алаа Монгус» записаны в Хатырыкском наслеге от Светланы Ивановны Поповой (72 г.) и в Партизанском наслеге от Николая Николаевича Иванова (60 л.).

По одному варианту зафиксированы 4 сказки: 1) «Сказка про мальчика с кудрявыми волосами» («Куудара баттахтаах ул туһунан остуоруйа») в Хатырыкском наслеге от Светланы Ивановны Поповой (72 г.); 2) «Девушка и мышь» («Кыыс уонна кутуйах») во Фрунзенском наслеге от внучки олонхосута П.П. Ядрихинского – Бэдьээлэ, Василисы Егоровны Саввиновой (63 г.); 3) «Старик со старухой Огуруо» («Обуруо оҕонньордоох эмээхсин») в Хатынг-Арынском наслеге от Герасима Афанасьевича Маркова (86 л.); 4) «Сказка про пятерых братьев» («Биэс ини-биилэр туһунан остуоруйа») в Партизанском наслеге от Дмитрия Ивановича Кривошапкина (77 л.), который является исполнителем олонхо Намского улуса.

При рассмотрении архивных материалов по фольклору Намского улуса мы обнаружили только одну полную запись сказки «Сыыстарыыс», записанной от Иннокентия Алексеевича Потапова в Кобяконском наслеге. В указателе сюжетов якутских сказок Г.У. Эргиса данная сказка находится под номером №165 [3, т. II].

В книге Г.В. Ксенофонтова «Ураангхай сахалар» нашли список репертуара сказок, преданий и олонхо сказителя Петра Лазаревича Колесова, составленный в 1921 г. В списке сказок присутствовали названия 7 сказок: «Старушка Бэйбэрикээн с пятью коровами» («Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин»), «Чаарчахаан», «Олохочухаан Чуохаан с сыном Олоон-Долоон» («Олоон-Долоон уоллаах Олохочухаан Чуохаан»), «Монгус и пташка» («Мангыс чыычаах икки»), «Старушка Таал-Таал» («Таал-Таал эмээхсин»),

«Советчик Сэгэл и Ангаа Монгус» («Нараһыт-сүбэһит Сэҕэл икки Ангаа Монгус»), «Старушка Лисица» («Саһылыкаан эмээхсин») [1].

Таким образом, исследование в диахроническом аспекте показало, что бытовавший сказочный репертуар полностью не сохранен, однако частично бытует. В условиях глобализации все бывшее утрачивается, трансформируется в ускоренном темпе, в связи с этим в настоящее время актуально было бы проводить работы по ревитализации сказочного наследия Намского улуса.

Литература

1. Ксенофонтов Г.В. Ураангхай сахалар: Очерки по древней истории якутов. – Якутск: Нац. изд-во Респ. Саха (Якутия), 1992. – 416 с.
2. Материалы фольклорной экспедиции в Намском улусе (2018 г.) // Отдел фольклора и литературы ИГИИПМНС СО РАН
3. Якутские сказки: в 2-х т. / изд. подг. Г.У. Эргис; отв. ред. Л.Н. Харитонов. – Якутск: Кн. изд-во, Т. 1. 1964. – 309 с.; Т. 2. 1967. – 284 с.

НАМ ОЛОНХОҔУТТАРА

Трапезникова Мария Дмитриевна,

*Нам улуустааҕы гимназиятын саха
тылын уонна литературатын учуутала*

Олонхо – саха норуотун энциклопедията, бары күндүтэ мустубут музейа. Кини саха норуотун историятын философиятын, итэҕэлин, төрөөбүт айылҕатын үөрэтэргэ суолтата наһаа улахан. Маны таһынан олонхо норуоту иитэр хайысхата эгэлгэ. Манна чиэс, кырдьык, уопсай интэриэс туһугар туруулаһыы, кырдыаһаһы, дыахтары, оҕону ытыктааһын, эр киһи таптал туһугар охсуһуута, тулуур, дьулуур, төрөппүттэри, төрөөбүт дойдуну төлөһүүтүк таптааһын уустаан-ураннаан хохуйуулар. Онон иитэр суолтата улахан.

Бу сыаната биллибэт барҕа баайбыт хантан кэллэ, ким айан хаалларда? Биллэн турар манньык кэрэни, дыктини аһааччылар биһиги өбүгэлэрбит биһиги эһэлэрбит, эбэлэрбит буолаллар. Ол иһин биир идэлээхтэрбэр уонна оҕолорго анаан бэйэм төрөөбүт түөлбэм олонхоһуттарын тустарынан кинилэр аймахтарынан уонна үөлээннээхтэрин ахтыыларын түмэн суруйдум.

Биһиэхэ Эңсиэли хочотугар кэпсээнгэ сылдьар ырыаһыт ымыылар, устар ууну сомоҕолуур уус тыллаахтар төрөөн-үөскээн ааспыттар эбит. В.Л. Серошевская «Якуты» монографиятыгар Намга Артамон диэн улахан ырыаһыт олоро сылдьыбытын ахтар. Г.У. Эргис «Очерки по якутскому фольклору» кинигэтигэр Нам улуунун Салбан нэһилиэгин кинитэ Мачайар диэн ырыаһыт улаханник аатыра сылдьыбытын суруйбут. Г.В. Ксенофонов «Ураанхай сахалар» үлэтигэр Нам улуунун Атамай нэһилиэгиттэн Петр Колесов 46 олонхотун испиэхэ дьон-сэргэ көрүүтүгэр таһаарыллыбыт. Кэлин 1937 с. П.А. Ойуунускай уонна В.М. Новиков, С.Р. Кулачиков, И.Д. Винокуров – Чабылбан Намга олонхоһуттары мунньан олонхолоппуттар. Онно Дьиибэ Бытык, Чааскылатар, Хабыанна диэн олонхоһуттар мустан күрэстэспиттэр. Кэлин сүһүөх олонхоһуттартан П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ, В.Н. Попов – Бочоох дьонго-сэргэбэ биллэллэр. Онтон атын ырыаһыттар тустарынан туох да суох.

Дьон кэпсииринэн, биһиэхэ да талааннаах дьон олорон ааспыттар эбит. Үксүлэрин ырыалара суруллубакка хаалбыт. Дьокуускайга Тыл уонна литература филиалын архивыгар 6 олонхоһут анкетата толоруллан сытар.

Прокопий Прокопьевич Ядрихинская – Бэдьээлэ (1901-1979)

Прокопий Прокопьевич Ядрихинская – Бэдьээлэ Саха АССР култууратын үтүөлээх үлэһитэ, ССРС суруйааччыларын союһун чилиэнэ, талааннаах ноут ырыаһыта, биллиилээх олонхоһут. Прокопий Прокопьевич 1901 с. кулун тутар 28 күнүгэр Нам улуунун Көбөкөн нэһилиэгэр дьадангы дьиз кэргэнгэ төрөөбүтэ. Төрөппүттэрэ дьадангы, тийиммэт буоланнар, баайга хамначчыттаан аяхтарын ииттэн олоруттара. Аҕата Ньоҕор Борокуоппай дьон болҕомтотун тардар кэпсээннээх-ипсээннээх, ардыгар былыргылы матыыбынан ыллаталаан ылар идэлээх киһи эбит. Төһө да кыһалҕалаахтык олордоллор, дьоно иллэнсийэ түстэллэр эрэ кэпсээннэрэ-ипсээннэрэ кэнгээн, күлэн-салан, ыллаан-туойан, ардыгар олонголоон да ылалара. Борокуоппай борбуйун саҥа көтөҕөн эрдэбинэ, аҕата өлөн ийэтинээн Батаакап Бүөтүр (Хараарбах) диэн киһиэхэ дьиз ис-тас үлэтигэр көмөлөһөн улаппыт. Ити сылдьан, бэрт кыра сааһыттан норуот ырыаларын,

тойуктарын, сэһэннэрин сэргээн истэ улааппыта, былыргы оҕо үгэһинэн хонук маһын, иһэр уутун бэлэмнии, сүөһүлэрин уулата сылдьан истибит ырыатын-тойугун өйүгэр түһэрэн, үтүктэн ыллыы-туойа үөрэммитэ. Оҕо сылдьан сэргээн истибит олонхоттарыттан биирдэстэрэ Мыычаар эмээхсин этэ. Киниттэн Борокуоппай «Улуу дойдуну тумнары баттаан үөскээбит моонньун анныгар бугул саҕа моҕоохтоох Модуя Баай Тойон» диэн олонхону сөбүлээн истэрэ. Биир дойдулааҕа көрдөөх, күлүү Дугдунун уола Кынаачайап (Дорообуска) «Тумул хара ыа туллан-хайдан түспүтүн курдук туналбаннаах туус манан аттаах Тойон Доҕуһуол» диэн олонхону, Бороҕой улуунун Лөгөй нэһилиэгин кырдыаҕас олонхотуттан Дьөгүөр Дьөлүүннүктэн «Күнүктээх сири көтөн-мөҕөн айанныыр көрөөччөр элэмэс аттаах, көрүлүүр-нарылыыр Күн Дөһүөлдүт бухатыыр» олонхону истэн курдары тартаран ырыа абыгар ылларбыт, олонхолуурга үөрэммит. Кини урут истибит дьонноруттан уһулччу ылбаҕай уус тыллаах-өстөөх, хатан, ньиргийэр кэрэ куоластаах Таатта улуунун кинитэ Ньюкулай Маалгынаптан (Көтүөхэ уолуттан) «Араҕас манан халлаантан илэ-бодо айыллан түспүт тыллаах-өстөөх дыллыа манан аттаах Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» диэн олонхону истэн, таптаан олонхо онгостубута. Борукуоппай дьэ итинник олонхоттары көрсүтэлээн, кинилэртэн үөрэнэн, оҕо эрдэҕиттэн бэйэтэ уһуйулан, устунан олонхот быһыытынан тыла-өһө сөллөн, куолаһа чөллөһүйэн киэнник биллэн барар. Бэдьээлэ талаана Советскай былаас сылларыгар ордук күүскэ сайдыбыта. Кини колхоз тэрээһинигэр, тутуутугар үлэтинэн-хамнаһынан активнайдык кытыбыт, элбэхтик үлэлээбит, сүүрбүт-көппүт кининэн буолар. 1931 с. нэһилиэгэр «Үөс» диэн табаарыстыба тэриллибитигэр биригэдьиридээбит, кыладыапсыктаабыт. Илиинэн үлэлээһингэ киниэхэ тэнгнээх киһи аҕыйаҕа. Нэһилиэккэ колхозтары бөдөнсүппүттэрэ, «Өлөксөй үөһэ» артыалга бырабылыанньа бэрэссэдээтэлинэн үлэлээбит. Бу сылларга Борокуоппай олонхолуурун үгэнэ этэ. Оччотооҕуга истээччилэр көхтөөхтүк «Ноо!» диир кэмнэригэр, тэбиһирбит курдук өрө көтөҕүллэн, сарсыарда үлэҕэ туруохха дери тиргиччи олонхо тылын этэн субурутара, ыллаан доллоһутара.

Норуот ырыаһыта – бу үрдүк аат-суол. Тугу көрбүтүн-истибитин тутта ураты ураннык ырыатыгар ыпсаран, хоһоонугар холбоон иһэрин истибит эрэ сөҕөрө-махтайара. Кини тыллыын-өстүүн, туттуулуун-хаптыылыын дьингнээх саха кинитин киэптээҕэ.

1937 с. Саха автономията тэриллитэ 15 сыла туолар юбилейгар Намна П.А. Ойуунускай уонна Күннүк Уурастырап тахса

сылдыан, оройуон олонхоһуттарын түмэн олонхолоппуттар. Ол көрсүһүүгэ П.А. Ойуунускай норуот ырыаһыттарын хас биирдиилэрин кытта илии тутуһан, ирэ-хоро кэпсэппит. Онно Платон Алексеевич «Бу олонхоһуттар диэн эһиги сүрдээх талааннаах уус-уран, ийэ тыл баайдаах дьонһут. Эһиги олонхонон эрэ дуоһуйбакка, билинһи дьоллоох олохпут сайдыытын, киэн хардыыларын туһунан аныгылыы ырыата-тойукта айарга холонун», – диэн эппитин Прокопий Прокопьевич үйэтин тухары айар үлэтигэр ынгырыы-сорудах курдук ылынан, дьонһо-сэргэбэ биһирэппит ырыаларын-тойуктарын айбыта. 1938 с. фольклорист П.Н. Попов кини тылыттан аан маҥнай «Тараҕана сайылык» диэн ырыатын сурукка киллэрбититтэн бэчээттэнэн барбыта. 1937 с. «Күн Дьөһүөлдүт» олонхотун 5 көстүүлээн, бухатыырдыы таҥнан-симэнэн оонньооһуннара маҥнай нэһилиэгэр, онтон оройуонһа, республикаҕа биһирэммитэ. Кини олоһор улахан быһаарыы суолталаах кэминэн 1939 с. Саха советскай суруйаачыларын 1-кы съёһигэр норуот атын ырыаһыттарын кытта ССРС суруйааччыларын союһун чилиэнинэн ылыллыыта этэ.

П.П. Ядрихинскай ырыалара-тойуктара 1964 с. «Ходуһа уһуктуута», 1972 с. «Олоххо айхал» диэн бэртээхэй хомуурунньук быһыытынан тахсыбыттара. «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхото 1970 с. суруллубута. Киниэхэ 1975 с. «Саха АССР култууратын үтүөлээх үлэһитэ» аат ингэриллибитэ. Кини айбыт ырыалара, айымньылары кэнэбэстэн кэнэбэс көлүөнэбэ тийэр аналлаахтар. Ол ырыаларга кини сүрэһин тэбиитэ, олоһун күүрээнэ инмит курдуктар.

Охлопков Егор Герасимович – Буоратай (1897-1977)

СССР суруйааччыларын союһун чилиэнэ, биллиилээх олонхоһут Нам улууһугар Көбөкөн нэһилиэгэр 1897 с. тохсунньу 5 күнүгэр дьадангы ыалга төрөөбүтэ. Олонхоһут быһыытынан Көбөкөнүгэр биллибит, атын улуустарынан тэлэһийбэтэх. Ыллыыр-туойар идэбэ эһэтиттэн Охлопков Яковтан уонна саҥаһыттан Хобороостон үөрэммит. Уһуйуллубут Дьөгүөр эдэригэр саха киһитигэр үрдүк соһус көбүс-көнө унуохтаах, биилээх харахтаах, көнө муруннаах, саҥата-ингэтэ суох хара бараан киһи үһү. Сыанаҕа тахсан, концерттарга кыттан бэйэтин көрдөрбөтөх

буолан улууска да, республикаҕа да улаханлык биллибэтэх киһи. Арай кини ырыатын-тойугун истибит Көбөкөттөр күн курдук көмүс күөмөйдээх, айыы Таңара анаан айбыт ырыаһытын курдук сыаналыыллар. Ол курдук сиргэ-окко сылдьан, биир эмэ ыалга көрсө түһэн «Ыллаа» диэн көрдөстөхтөрүнэ ыллыыр идэлээх эбит. Биир дойдулааҕа Сидоров Егор Иванович ахтарынан: «Урут Көбөкөнгө наһаа дьоһурдаах, айылҕа биэрбит талааннаах дьонно-ро олорон ааспыттара: Е.Г. Охлопков (Буоратай), П.П. Ядрихинской (Бэдьээлэ), Колесов Уйбаан (Баллай), П.Д. Ядрихинской, И.Е. Винокуров (Уйбаанка), Е.В. Барамыгин. Бу дьон Фрунзеҕа ыалга түмсэ түстэллэр эрэ, олонголообутунан бараллара. Бу олонхоттартан саамай кэрэ куоластаахтара Буоратай этэ. Мин оҕо сылдьан кини салайар звенотугар оттообутум. Ырыатын элбэхтэ истибитим. Кини элбэх саңата суох, үлэтигэр ирдэбиллээх, куруук кингинийэн ыллыы сылдьар, дьонго-сэргэҕэ үтүө өйдөбүлү хаалларар киһи. Киэһэ сынньаланҥа ыллыыллара, ардыгар омурбаңҥа ыллатаннар олорон хаалар түбэлтэлэрбит баара».

Егор Герасимович 80 сааһыгар дылы төрөөбүт түөлбөтүттэн ханна да тэлэһийбэккэ, үтүө суобастаахтык үлэлээн-хамсаан, 3 оҕону төрөтөн, атахтарыгар туруоран, дьонугар-сэргэтигэр үтүө өйдөбүлү хаалларбыта. Олоҕун усталаах туоратыгар араас үлэлэри үлэлээбитэ: тимир ууһунан, ферма биригэдьииринэн, колхоз бэрэссэдээтэлинэн. Ол гынан баран, кини дьонтон уратыта айылҕаттан бэриллибит ырыата буолар. Кини айан хаалларбыт олонхолоро көлүөнэттэн көлүөнэҕэ бэриллэр сүдү бэлэхтэр. «300 киһини үрдүнэн өстөлдүйэн көстөр 3 былас өттүктээх үрүмэччи манан аттаах Үрүн Уолан бухатыыр», «Күннүк сиртэн, күөх оттоон сиир көбөччөр элэмэс аттаах Күн Эрили бухатыыр», «Сонор хаарын суола көстүбэт, кылбай хаарга кылыыта биллибэт, киэргэллээх кыыс саҕыннааһын кэппитинэн төрөөбүт Кириэс Бэргэн».

Василий Николаевич Попов – Бочоох (1907-1987)

Талааннаах норуот ырыаһыта, биллиилээх олонхот 1907 с. тохсунньу 13 күнүгэр Нам улууһун Хатырыгар Кэнэли арыыга Попов Николай Васильевич (Чохчооһой) дьэиэ кэргэнигэр төрөөбүтэ. Кини төрүттэрэ сырдык хааннаах, чачархай баттахтаах, күөх харахтаах Ыскалын диэн киһи эбит. Бу Ыскалынтан Ыкынаачый төрөөбүт, 4 уол оҕоломмут. Иккис уола Толкууһут Баһылай 4 кыыс, Чохчооһой Ньюкулай диэн соҕотох уолламмыт. Чохчооһойтон 4 уол, 2 кыыс хаалар. 2 уол оҕону эбээтэ Чуорааннаах Огдоочуйа мэлдьи илдьэ сылдьар эбит. Кини үгкүү

тылын кэрэхсэнэр гына таһаарар буолан, алаастан алааска куруук ынырыыга сылдыра. Сиэнин Бочооҕу сиэтэн илдьэ барара. Кэлин Баһылай оччолорго ырыаҕа ылларбытым быһыылааҕа диирэ. Обургу буолан баран, Афанасий Егорович Сивцев – Дьибэ Бытык олонхотун умсугуйан истэрэ, ардыгар үтүктэн боруобалаан олонголоон да көрөрө. 1929 с. ытыллыбыт сир түстэтиитигэр активной кыттыыны ылбыта. Бу кэмтэн ыла Василий норуот тойугар умсугуйан, олонхону, ырыаны бэйэтэ толорор буолбут. 1930 с. Хатырык нэһилиэгэр бастакы «Кэхэр» артыалы тэрийсибитэ. Артыал ревкомиссиятын бэрэссэдээтэлинэн үлэлээбитэ. Онтон ыла колхозка, кэлин совхозка араас үлэҕэ сылдыбыта. Аҕа дойдуну көмүскүүр сэрии кыттыылааҕа. Ворошиловградскай уобаласка тийэн, ыараханлык бааһыран дойдутугар төннүбүтэ.

Бочоох сэрии быдан инниттэн ыллыырын сөбүлүүр эбит. Ол эрэри кини тойуктара бэчээттэммэккэ дьон-сэргэ көрүүтүгэр тахсыбатахтар. Арай 1938 с. «Мас суха» ырыата бэчээттэнэн, дьон биһирэбилин ылбыта. Онтон саҕалаан балай да ырыаны айбытыттан ахсааннааҕа бэчээккэ тахсыбыт. «Партияҕа айхал», «Хатырыгым хочото», «Өрөгөйдүү туруохпут», «Мастерскойга», «Ыһыы ырыата», «Ат сүүрүүтэ» диэн хоһоонноро ааҕааччы болжомтотун тарпыттара. Ордук 1948 с. аатырбыт ырыаһыт Гавриил Кычкин – Хабыанна нэһиликтэри кэрийэн олонхолууругар Бочоох «Кыыс уонна Эдэр бухатыыр» ырыатын толорбутун истибит дьонно хайҕаабыттарыттан тирэх ылбыта. Олонхотун быһытынан киэнник биллэн барбыта. «Көмүс удааһын», «Үс курдаах Үөлэн Кыырдыт», «Ынах уола Айдаан Бухатыыр» диэн хас да түүннээх биир күн бүппэт уһун олонхолору айбыта уонна үгүстүк толороро.

Кэнники сылларга «Өлүөнэ, Өлүөнэ эбэкэм!» поэманы суруйбута, онтон быһа тардан улуус хаһыатыгар таһаарбыттара. Олоҕун тihэх кэмнэригэр «Биис уустарын саҕаттан кэпсээни санатан» диэн нэһилиэгин историятыгар сыһыаннаах айымньытын суруйбута.

1982 с. кулун тутар 25-28 күннэригэр олонхоттар республикатааҕы конкурстарыгар кыттан Бүлүү олонхотун Каратаев Василий Осипович кэнниттэн иккис миэстэни ылбыта.

Кычкин Гавриил Семенович – Хабыанна (1888-1971)

Аатырбыт ырыаһыт Гавриил Семенович 1888 с. Мэнэ-Хаҥалас улуһун Дойдуунускай нэһилиэгэр дьадаҥы кэргэнгэ төрөөбүтэ. Ийэтэ эрдэ өлөн, таайыгар итиллибитэ, оҕо сааһыттан тулаа-

йахсыйы кытаанах дьылбатын билбитэ, үлэлээн айабын ииттиммитэ. Төһө да ыарахан олоххо олордор, кэрэҕэ-үтүөҕэ тардыһара, ол иһин биллиилээх олонхоһут эдьийин уһуйуутунан олонхолуурга, тойуктуурга үөрэммитэ.

Мэнгэ-Хангалас улууһугар маҕнайгы колхоз тэриллиитигэр колхозка кирибитэ. Колхоз араас үлэтигэр үлэлээбитэ. Колхоз эдэр ыччаттара сарсыарда эрдэттэн киһэ хойукка диэри үлэлээтэллэр даһаны ыллыыллара-туойаллара. Хабыанна Хабырыыс бу оҕолору көбүлээн, П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун кылгатын туруорбута. Бу олонхолорунан бэйэлэрин нэһиликтэрин, ону тэнэ ыаллыы Уус-Алдан улуһун кэрийэн, дьон-сэргэ улахан махталын ылбыттара. Сэри кэмигэр Хабырыыска бронь биэрэннэр, Дьокуускайга үлэ фронугар аэродром тутуутугар үлэлээбит. Онтон 1943 с. Саха театрыгар үлэҕэ ылбыттар. Театрга ырыаһытынан үлэли сылдьан, Нам улуһун Үөдэй нэһилиэгэр тахсан олохсуйар. Бу дойду сири-уотун, дьонун-сэргэтин сөбүлээн, араас үлэлэргэ туох күүһүн-уоһун түмэн үлэлээбит. Ол сырыттаһына 1948 с. талааннаах ырыаһыты Хабырыанна Хабырыыһы биллиилээх үгкүүһүт Петр Поротовтыын Москваҕа уус-уран самодеятельноһы көрүү күннэригэр делегация составыгар кириэн барсалларыгар ыңгырбыттар. Делегацияны Д.К. Сивцев – Суорун Омоллоон салайбыт, Сергей Зверев – Кыыл Уола барсыбыт. Ити барыларыгар улаханлык биһирэнэн, грамотанан, дипломунан, сыаналаах бэлэбинэн наһараадаланан кэлбиттэр.

Гавриил Семенович төһө да үлэҕэ сырыттар, бири да концерты көтүппэккэ кыттар, олох хойукку диэри ыллыыра-туойара. Үлэни кыайбат буолуор диэри тутууга болуотунньугунан, араас атын үлэлэргэ күүһэ кыайарынан үлэлээбит.

Хабырыыс көрбүтүн-истибитин тута хоһуйар талааннаах ырыаһыт эбит. Ол гынан баран, кини айбыт ырыаларыттан бэрт ахсааннааҕа хаалбыт. Ол курдук, «Мачайар Баһылай», «Сиппиир ырыата», «Чабычах ырыата», «Кэтэриинэ ойоһум». «Олус холку, үлэһит, көрсүө-сэмэй майгылаах, өрүү ыллыы-туойа сылдьар киһи этэ», – диэн ахтар 50 сыл биригэ олорбут ойоһо Кычкина Екатерина Кирилловна.

Сивцев Афанасий Егорович – Дьиибэ Бытык (1880-1950)

Биллиилээх олонхоһут, ырыаһыт Афанасий Егорович 1880 с. Нам улуһун Модут нэһилиэгэр дьаданы ыалга төрөөбүт. Оҕо эрдэбиттэн ыллыырын таптыыр эбит. Олонхолуурга күтүөтүттэн Пестряков Яковтан үөрэммит. 1937 с. олонхоһуттар

күрэс былдыаһыларыгар бастакы миэстэни ылбыт. Онтон ыла ырыаһыт быһыытынан дьонго-сэргэбэ биллэн барбыт. «Биллиилээх олонхоһут Василий Николаевич Попов – Бочоох кини ырыатын үгүстүк умсугуйан туран истэрим уонна кинини үтүктэн олонголоон көрөрүм», – диэн истин иһирэх тылларынан ахтыбыт.

Биир дойдулааҕа Иванов Николай Семенович кэпсииринэн: «Мин кинини кыра сылдьан көрөр этим. Намыһах унуохтаах, сырдык хааннаах киһи этэ. Куолаһа кылыһах бөбү. Сааһын тухары хара үлэни үлэлээбитэ. Биир уол оҕолооҕо сэриигэ барбыта. Куруук ыллыы-туойа сылдьар көнө, сымнаҕас майгылаах быһыылааҕа. Урут Көбөкөнгө олонхолуур, ыллыыр дьонно элбэх этилэр. Көрсө түстүлэр да хайа баҕарар ыалга олонголообу-тунан барар үгэстээхтэрэ. Олортон ити П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ, Е.Г. Охлопков – Буоратай эрэ сурукка киирэннэр ааттара ааттанан сылдьар. Кинилэртэн таһыччы үчүгэйдик ыллыыр-туойар дьонно биллибэккэ, сурукка киирбэккэ олорон ааспыттара».

Тыл уонна литература филиалын архивыгар Афанасий Егорович айбыт ырыаларын уонна олонхолорун испиэхэгэ баар. Ырыалара: «Остуол ырыата», «Бостуук ырыата», «Остуолба турбут ырыата», «Матайар Баһылай». Олонхолоро: «Тумул хара тыа туман эрдэн киирэрин курдук туналҕаннаах туус манган аттаах тойон Доҕуһуол бухатыыр», «Эр киһи, уол оҕо Иэйиэхсит сиэнэ Элип Хара бухатыыр», «Орто Дойду ороскуоттаах олоҕун онгорорго төрөөбүт Уйунаас Бөбү бухатыыр», «Иирээннээх-кутурҕаннаах Игирэ Хара», «Хаҕдан эһэ тириитин саҕа үктэллээх Хаан Дьолоон бухатыыр», «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох», «Үрүҥ Уолан».

Винокуров Иван Егорович – Уйбаанка (1905-...)

Кини Нам улуһун Көбөкөн нэһилиэгэр Бөрөлөөх арытыгар дыадыаны ыалга төрөөбүтэ. Бииргэ төрөөбүт иккиэлэр. Кыра үөрэхтээх. Хос эһэтэ олонхоһут, ырыаһыт үһү. Тыа киһитин сиэринэн сайынын оттоон-мастаан, кыһынын бултаан-алтаан айағын ииттэн олорбут. Билэр дьон ахталларынан, кэлбит-барбыт, саҕарбыт-инэрбит, кус быһый киһи үһү. Оччолорго Фрунзеҕа олонхоһуттар ыалга түмсэ түстүлэр да, хаһыа да буолан биир олонхону толорор үгэстээх эбиттэр. Уйбаанка ол онно куруук сылдьан ыллаһара үһү. Уус-уран самодеятельноска активнайдык кыттар эбит. 1946 с. Татьяна Кондратьевна Ядрихинская туруорбут «Дьырыбына Дьырылыатта» олонхоҕо бухатыыр оруолун толорбут. Олонхолоро: «Үрдүк хара тыаны үөмэлээн көстөр

үөнэс хара аттаах, көй салгын тыыннаах, кургуй-көбүө куоластаах Таас Устуруудал Бухатыыр».

Марков Николай Алексеевич – Кылыһап (...)

Куһаҕан Ыл нэһилиэгэр Кубалаах алааска дьадангы ыалга төрөөбүтэ. Аҕата Алексей эрдэ өлөн, ийэтэ Балбааралыын кыһалҕалаахтык олорбуттара. Ньюкулай улаатан үлэни-хамнаһы кыайар буолан баран, дойдуга киирэн нэһилиэк баайдарыгар солоһун солоон, бэдэрээккэ от охсон, кыайыылаах үлэһитинэн биллэн барбыт. Онуоха эбии бэртээхэй ырыаһыт, олонхоһут үһү. Урууларга, түмсүүлэргэ Кылыһап уол тойуксутунан, киэн дьэллэм куолаһынан дьон-сэргэ биһирэбилин ылбыт. Дьадангы буолан кыайан үөрэммэтэх. Улуу Октябрьскай революция кэнниттэн Николай Алексеевич нэһилиэк ревкомун чилиэнинэн талыллан, сир түнгэтигэр активнайдык кыттыбыт. 1930 с. Куһаҕан Ыл нэһилиэгэр Молдьюруус диэн табаарыстыбаны тэрийсибитэ. Ити табаарыстыба 1932 с. «Кыһыл ынахсыт» (урут К. Маркс аатынан колхоз) артыал буолбута. Бу колхозка кини өр сылларга ферма сэбиэдиссэйинэн үлэлээбитэ. Олох үөрэҕэ суох киһи колхознай тутул бөһүргүүрүгэр элбэх сыратын туһунан архыып докумуоннара кэпсииллэр.

Белоусов Михаил Николаевич (1904-1950)

Белоусов Михаил Николаевич 1904 с. Хамаҕаттаҕа Арыы-Тииккэ дьадангы ыалга төрөөбүт. 1932 с. колхозка киирбит. Кыра үөрэхтээх. «Ленин» колхозка араас кыра үлэлэргэ, биригээдэҕэ суотчуттарга көмөлөһөөччүнэн үлэлээбит. Аҕата Белоусов Ньюкууска улахан олонхоһут киһи эбитэ үһү. Өксөкүлээх Өлөксөй куруук кинилэргэ сылдыар, Ньюкуусканы кытта билсэр эбит. Кырдыаҕастар ахталларынан, Мэхээлэ киһи кэрэхсээн истэр кэрэ куоластаах үчүгэй олонхоһут үһү.

Еремеев Иван Сидорович (1903-1960)

Еремеев Иван Сидорович 1903 с. Нам улуһун Хамаҕатта нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Бииргэ төрөөбүт төрдүөлэр. Адьас оҕо сааһыттан баайга хамначчыттаабыт. Саха сиригэр советскай былаас олохтонуутун кэмигэр уһуктан, саҕа олоҕу тутууга активнай кыттыгыны ылбытынан барбыт. Үөрэҕэ суох, кэлин ликбезка үөрэммит. Иван Сидорович «Соттой» коммуна бастакы чилиэн-нэригиттэн биирдэстэрэ. Сир үллэһинин активнай кыттыылааҕа. 1930-1934 с. Хамаҕатта нэһилиэгин Советын председателэ. Кэн-

ники председатели солбуйааччынан үлэлээбит. Аҕа дойду Улуу сэриитин кэмигэр үлэ фронугар сылдыбыт. Сэри кэнниттэн колхозка үүт табаарынай ферматыгар биригэдьиридээбит. Кинини сэри иннинэ олонхоһуттар ахсааннарыгар киллэрэр эбиттэр. Ол туһунан аймаҕа В.Л. Еремеев манньк ахтар: «Кыра сылдьан кини олонхолуурун истэр этим. Оскуолаҕа үөрэнэ сылдьан, отутус сыллар бүтэһиктэригэр, кулуупка 5-6 олонхоһуттары муспунттарын өйдүүбүн. Биһиги оҕолор ол саҕана "Дьээ-буо" ырыаны олох болҕойбот, ис хоһоонун өйдөөбөт этибит. Мин өйдөөн хаалбытым диэн, арааһа, олонхоҕо аналлаах биэчэр быһыылаах. Уочаратынан биирдии-биирдии ыллаабыттара. Бастаан кэпсээн субуруппуттара, онтон олонхолоон доллоһуппуттара. Кимнээх кыттыбыттарын, ханнык олонхону толорбуттарын хантан биллэхпиний, мэлигир. Иван Сидорович атыттартан итэҕэһэ суох хоһоон ааҕан субуруппута, куолаһынан атыттарга тийбэтэр да ыллаабыта. Дьэңкэ куоластаах ырыаһыттар 2-3 киһи бааллара. Алааска бииргэ олорор сылбытыгар олонхолуурун биирдэ да истибэтэбим. Дьоннор олонхолуур дииллэрин истэр этим».

Харитоновна Анна Петровна (1915-...)

Анна Петровна 1915 с. Бүлүү улууһун Тылгыны нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Кини оҕо сааһа сүрдээх ырыахан этэ, ол курдук олох эрдэ тулаайах хаалан эһэтигэр иитиллибитэ. Аҕата 3 саастааҕар, онтон ийэтэ кинини төрөтөөт өлбүтэ. Төһө да оҕо сааһа кыһалҕалаахтык аастар, дьоллоох түгэннэр бааллара. Киэһэтин тойуксуттар, олонхоһуттар ыллыылларын умсугуйан туран истэрэ. 14-15 саастааҕар Үгүлээккэ аан бастаан оскуола боруогун атыллаан ааҕарга-суруйарга үөрэммитэ. Сэри иннинэ төрөөбүт дойдутугар Тылгынаҕа кэлэн, холхуоска киирэн төһүү үлэһит буолбута. Сайын окко үлэлиирэ, кыһынын от-мас тиэйсэрэ. Сэри кэмигэр үлэ фронугар Сангарга шахтаҕа үлэлээбитэ. 1946 с. Намтан төрүттээх Харитонов Николай Дмитриевич диэн киһиэхэ эргэ тахсан, Нам улууһугар көһөн кэлэн олохсуйбуттара. 30 сыл устата Нам улууһун Никольскай нэһилиэгэр ыанньыксыттаабыта.

Ааныс оҕо эрдэҕиттэн ыллыырын, оһуохайдыырын сөбүлүүрэ. Олонхоһуттары олус сөбүлээн истэрэ. Кини төрөөбүт түөлбэтигэр былыр-былыргыттан дьоннор бэйэ-бэйэлэрин хоһуйсан ыллыыллара үһү. Ону үтүктэн туойарга үөрэммит, дьиэтигэр ыарахан үлэ кэнниттэн кэргэнигэр, оҕолоругар танас тигэ-тигэ, оһох иннигэр олорон туойар идэлээх эбит. Анна Петровна оһуохайдыт, ырыаһыт быһыытынан Никольскайга, Хамаҕаттаҕа биллибитэ.

Тугу көрбүтүн, сөхпүтүн тута хоһуйар ураты талааннаҕа. Кини тойуктарыгар, оһуохайдарыгар төрөөбүт дойдута кэрэтин, кини айылҕатын, дьонун-сэргэтин хоһуйан туойара. Ханнык баҕарар түмсүүлэргэ, ыһаахха сырыттаҕына хайаан да оһуохай ырыатын таһаарарын сөбүлүүр. Чугас эргин кини оһуохайы үчүгэйдик таһаарааччынан биллэр. «Дьиз-буо», «Намым» «Сиэннэрбэр», «Оҕолорбор» диэн тойуктардаах.

Харитонов Николай Дмитриевич (1886-1958)

Николай Дмитриевич Нам улууһугар Улуу Сыһыыга иккис Атамайга төрөөбүт. Кыра үөрэхтээх, Дьокуускайга духовнай семинарияны бүтэрбит. Революция иннинэ театр дьийэтигэр мэлииппэ аахпыт, кэлин суруксутунан, түүлээх туттааччынан үлэлээбитэ. Үлэтигэр ыраах сирдэринэн тэлэһийэ сылдыбыт. Кэргэнэ Анна Петровна ахтарынан, Кэбээйигэ олорон күн тахсыар дылы олонхолуура үһү. Илиинэн суруллубут олонхолоро бэчээккэ тахсыбакка сүппүттэр. «Былыргылыы олонхо» олонхото уонна хас да тойуга латыныскай алфавитынан суруллубуттара бэчээккэ тахсыбакка кэргэнигэр сыталлар.

Протопопов Андрей Константинович (1894-...)

Протопопов Андрей Константинович 1894 с. Нам улууһугар 2 Хомустаах нэһилиэгэр дьаданы ыалга төрөөбүт. Партизанщина Огдуун колхозка тимир уһунан үлэлээбит. Дьон кэпсииринэн, кэпсээнһит, чабырҕахсыт, остуоруйаһыт, олонхоһут. Ханна да бэчээттэммэтэх.

Протопопов Егор Иванович (1905-...)

Протопопов Егор Иванович 1905 с. Уус-Алдан улуһун Дүпсүн нэһилиэгэр төрөөбүт. Чурапчыттан төрүттээх кыһы ойох ылан, Нам улууһугар 2 Хомустаах нэһилиэгэр Үнэр учаастагар көһөн кэлэн олохсуйбуттар. Сааһын тухары хонуу биригэдьииринэн үлэлээбит. Кэргэнэ Александра Афанасьевна ыанньыксыттаабыт. 9 оҕоломмуттарыттан 6 билигин бааллар, бары ыаллар. Сиэнэ Татьяна ахтарынан, үрдүк уңуохтаах, нууччалыы ыраас хааннаах сытыары сымнаҕас киһи үһү. Дьизэ-уокка сымнаҕаһынан, кэргэнигэр, оҕолоругар ураты истин сыһыаннааҕын бэлиэтиир. Кэлин хараһынан көрбөт буолбут, ол да буоллар оттуурун-мастыырын, хотонго сылдыарын уураппатах. Дьон кэллэбинэ ыллыыр, олонхолуур быһыылааҕа да, мин туох туһунан ыллыырын өйдөөн истибэт этим диир.

Петров Гаврил Александрович – Чааскылатар (...)

Бу киһи туһунан П.П. Ядрихинский – Бэдьээлэ 100 сааһыгар аналлаах хаһыакка, 1937 с. П.А. Ойуунускайдаах Намга тахса сылдьан олонхоһуттар күрэхтэрин ытыта сылдьан хаартыскаҕа түспүттэриттэн билбитим. Хаһыакка суруллубут «Кимэ биллибэт Модут киһитэ» Чааскылатар буолар эбит. Дьон кэпсииллэринэн, аҕата атын омук эбит: молдован эбэтэр чуваш үһү. Чааскылатар лааппыга бирикээсчигинэн үлэлии сылдьан атытыгыгар кыра итэҕэстэнэн хоту Манган Хайаҕа хаайыыга ытыллыбыт. Хаайыыттан бастагы суругун суруйан баран сураҕа суох сүппүт. Норуокка биллэринэн үчүгэйдик олонхолуура, хомойуох иһин айымньылар сурукка-бичиккэ кирибэтэхтэр.

Жирков Афанасий Николаевич (1850-1957)

1850 с. Нам улууһун Үөдэй нэһилиэгэр төрөөбүт. Сааһын тухары дьэиз тутуугар үлэлээбит, мас ууһа үһү. Кэргэнэ ыанньыксыт. Уончата оҕоломмуттарыттан 2 эрэ кыыс тыыннаах хаалбыт. Кыыһа Мария ахтарынан, хоһоон суруйар уонна ыһахтарга ылыыр эбит. Хоһоонноро да, ырыалара да ханна да суруллубакка хаалбыттар.

Соловьев Афанасий Егорович (1935-2012)

1935 с. Таастаахха төрөөбүт, Өлүөхүмэ улууһун Ытык киһитэ, норуот ырыаһыта, олонхоһут. Афанасий Егорович 1979 с. ыла 44 сааһыттан олонхолуур буолбут. Ити кэмнэ хомус, олонхо курдук фольклор көрүннэрэ санаттан сайдан, тэнийэн эрэр бириэмэтэ этэ. Республикатааҕы, Бүтүн Союзтааҕы фольклор фестиваллара тэриллэн барбыттара. А.Е. Соловьев 1979 с. иккис фольклор фестивалыгар олонхолоон лауреат буолбута. Онтон ыла кини олонхоһут быһыытынан биллэн барбыта. Кини бэйэтэ кэпсиинэн, олонхону аан бастаан төрөөбүт дойдутугар Таастаахха 12 сааһыгар үөрэҕэ суох, боростуой саха оҕонньоруттан М.И. Зыряновтан истибит. Ол олонхото «Уолан Дохсун» диэн эбитэ үһү. Оччолорго Афоня олонхону оҕо курдук истэн эрэ кэбиспит. Кэлин, 30-ча сыл устата бу олонхо уол иһигэр буһан-хатан, 44 сааһыгар ситэн, тупсан күн сириҥ көрөр.

Афанасий Егоровичтан утумнуур олонхоһут тахсар. Олонхото элбэхтик толоруллан, чочулан, аны билигин үс түһүмэхтээх кинигэ буолаары сылдьар эбит. Бастагы чааһа бэлэмнэнэн бэчээккэ кирибит. 1994 с. Бүлүү олонхоһута Кирилл Никифоровтыын Санкт-Петербурга олонхоҕо аналлаах научнай-практической

конференцияға кыттан олонголообуттар. Конференция фольклорунан дьарыктаммыт Америка учуонайа Альберт Лорд Вейс кэриэһигэр анаммыт. Олонхо тутула, ис хоһооно, убарастара үөрэтиллибиттэр. Онон бэйэтин айымньытынан кыттан олонхону научнайдык көрүүгэ сэмэй кылаатын киллэрсибит.

**Е. Г. ОХЛОПКОВА – БУОРАТАЙ
«АЛАНТАЙ БООТУР» ОЛОНХОТО**

*Илларионова Туяра Васильевна,
филол. н. к., доцент,
М.К. Аммосов аатынан ХИФУ ХИНТүоКИ*

Нам улууһун олонхоһуттарын туһунан проф. В.В. Илларионов улуус историятын, култууратын фольклорун кинигэтигэр балаача олохтоохтук сырдатан турар [1]. И.Д. Винокуров – Чабылхан аатынан музей директора У.Д. Сивцева «Эңсиэли хочотун олонхоһуттара» диэн дьобуус брошюраны бэчээттэппитэ. Маныаха кини Нам улууһугар төрөөн-үөскээн ааспыт 45 олонхоһут аатын испиэһэктээбит [3, с. 7]. Итини тэнгэ биллэр олонхоһуттар Е.Г. Охлопков – Буоратай, В.Н. Попов, П.П. Ядрихинская, П.Л. Колесов тустарынан тэттик ыстатыйалар, ахтыылар, РНА СС Научнай архивыгар харалла сытар Нам олонхоһуттарын пааспардара киллэриллибиттэрэ.

Научнай литератураны уонна архыып матырыяалларын үөрэтэн көрдөххө, Нам Эңсиэли хочотугар былыр-былыргыттан кэпсээнгэ сылдыар ырыаһыт ымыылар, устар ууну сомоҕолуур уус тыллаахтар, улахан олонхоһуттар үөскээбит сирдэрэ, түөлбэлэрэ эбит. В.Л. Серошевская Намга Артамон диэн улахан ырыаһыт олоро сылдыбытын ахтар. Артамон Хамаҕаттаттан төрүттээх киһи эбит. Кини Кинээхийэ диэн баай киһиэхэ харчы, ас иннигэр баран ыллыыра, олонхолуура эбитэ үһү. Кинээхийэ бу киһи ырыатын истээри ынгыттаран ыллаҕына, түүн да, күнүс да буоллун, аһыыр аһын, үлэлиир үлэтин быраҕан туран ыллыы барар эбит. Манньатын ардыгар сылгынан бэлэхтэтэн ылара эбитэ үһү. Артамон олус ураты куоластаах, ис дуһатыттан иэйэн-куойан туран ыллыыр эбит. Кини ыллаатаҕына дьахтар аймах мэнэрийэн бараллар эбит, оттон эр дьон кини эрэ куолаһыгар абылатан, араһапка истэн олороллоро үһү. «Артамон ырыатыттан

тийтэр хаталлара, дьоннор өйдөрүн сүтэрэллэрэ», – диэн номох баар эбит [2, с. 573].

Аны Нам улуһуттан Салбан нэһилиэгиттэн төрүттээх Мачайар диэн ырыаһыт туһунан эмиэ элбэҕи кэпсииллэр. Мачайар өссө бэйэтин курдук куоластаах киһини кытта ыллыра буоллар «Үс тийтэн биирэ хағдарыйыа этэ», – диэн кэпсииллэр [2, с. 573].

Маныхаа дағатан, Э.К. Пекарскай «Образцы народной литературы якутов» диэн үлэтигэр ахтыбыт Намтан төрүттээх Николай Прядезниковы, элбэх олонхону билэр Петр Колесовы, кэлинги кэмнэ Прокопий Ядрихинскайы итиэннэ үлээннэхтэрин Егор Охлопковы, Василий Попову аатталыахха сөп.

Е.Г. Охлопков – Буоратай ордук талаана тахсыбыта, дьон да билинэринэн, ааттаах олонхоһут эбит. Научнай киин архивыгар Е.Г. Охлопковка П.Д. Кузьмин 1941 с. кулун тутар 18 к. толотторбут анкетата баар. Онно кини ордук олонхоһон таптаан дьарыктанарын, эһэтэ Яков Охлопков олонхоһут, ырыаһыт идэлээҕин, сағаһыттан Охлопкова Хобороостон олонхолуурга үөрэммитин, сахалыы үөрэхтээх буолан, олонхолору аахпытын туһунан ахтан аһарбыт. Итиэннэ бу анкетаға олонхоһут репертуара ыйыллыбыт. Онно биэс олонхо аата киллэриллибит:

1. «Үс сүүс киһини үрдүнэн өңүөлдүйэн көтөр, үс былас өртүктээх, үрүмэччи манан аттаах Үрүн Уолан бухатыыр».

2. «Ала кэрэ аттаах Алантай Баатыр».

3. «Үрүн Уолан бухатыыр».

4. «Күннүк сиртэн күөх оттоон сиир көҕөччөр элэмэс аттаах Күн Эрилик бухатыыр».

5. «Сонор хаарынан суола көстүбэт, кырпай хаарга сырыыта биллибэт киригиллээх киис саҕыннааһын кэппитинэн төрүөбүт Кириэс Бэргэн».

Манна олонхолорун сағаһыттан Хобороостон уонна Мычаартан истибиитин ыйбыт.

Биһиэхэ биллэринэн, Буоратай тылыттан «Ала кэрэ аттаах Алантай Боотур» уонна «Үрүн Уолан» олонхолоро суруллан научнай киин архивыгар ууруллубуттар. «Алантай Боотуру» бииргэ төрөөбүт убайын уола С.И. Охлопков балачча толору латыыныскай алфавитынан П.А. Ойуунускай Намга кэлэн барыыта 1937 с. атырдьах ыйыгар, кини соруудаһын толоруу сизеринэн суруллубут. Ол аата Е.Г. Охлопков Нам олонхоһуттарыттан биир бастакынан олонхото сурукка-бичиккэ кирибитин бэлиэтиибит, уонна кини аатын дьонугар-сэргэтигэр, научнай эйгэҕэ тиэрдэр бағаттан

Нам общественнаһын туруорсуутунан бэчээккэ бэлэмнээн таһаарар соругу туруордубут.

Олонхо кээмэйнэн, сюжетынан орто олонхолорго киирсэр. Ол эрээри ойуулуур-дүһүннүүр тыла-өһө, олук хоһоонноро, мэлдьи туттуллар уларыһбат хоһуйуулары олонхоһут олус табыгастаахтык сөптүк туттара кини талаанын кэрэһилиир. Хайа да олонхо сурукка-бичиккэ киирэригэр, тылынан тутта толоруллар үгэһин ситэ арыһбатын олонхолоһун үгэһин анаан үөрэтээччилэр фольклор теориятыгар бэлиэтээн суруйбуттара үтүмэн үгүс.

Саха олонхолорун биир сүрүн сюжетынан айыы бухатыыра уруу-хаан аймахтарын абааһы аймағыттан арангаччылааһына буолар. Ол курдук, «Ала кэрэ аттаах Алантай Боотур» олонхо сүрүн геройа Алантай Боотур орто дойду дьонун, айыы аймағын, күн улууһун көмүскээн, абааһы аңаарыйар атамааннарын кытта өлөр-тиллэр охсуһууга киирсэн, элбэх эрэһинэн-сыранан кыайталыыр. Кини ити мүччүргэннээх хорсун сырыыларын хоһуйуу – бу олонхо сүрүн темата. Олонхо аан дойду айыллыытынан, хара сир төрүттэниитинэн сағаланар. Ол кэннэ олонхоһут бухатыыр алааһын дүһүһээн барар. Алантай Боотур бу алаастан тыын ылан, баай-сүөл ииттэн олорор. Орто дойду олохтоохторун мэтириэттэрэ, дьизлэрэ-уоттара, тугунан дьарыктаналлара олонхоһо толору көстөр. Бу маннык үтүө дойдуга эйэ-дэмнээхтик олодохторуна, аллараа аат дойду абааһылара айыы аймағын олоһун аймыылларын көрөбүт.

Алантай Боотур соботох балтын, Бэйбэнсэ Куону, абааһы бухатыыра Орулуур Уот Моһой кэргэн ылаары адағыһыта Алантай Боотур геройдуу сырыылара сағаланыларыгар бастакы төрүөтүнэн буолар. Олонхо сюжета итинтэн ыла уустугуран барар. Алантай Боотур хоодуот сырыылара бииртэн биир солбуллан, бэйэ-бэйэлэриттэн сиэттиһэн, тиһиллэн иһэллэр.

Олонхо сүрүн идеята – айыы аймағын туһугар туруулаһан охсуһарга, кинини арангыччылыырга ыңгырыы буолар. Алантай бары охсуһуута айыы дьонун көмүскүүргэ, кинилэри быыһыырга туһуланар. Алантай Боотур бары өстөөхтөрүн кыайыта, эйэлээх олоһу төрүттээһинэ олонхо идеята сырдыгын, норуот бары хараһа күүстэри кыайарга хаһан бағарар эрэллээһин туһулуур. Алантай Боотур охсуһуута барыта күн сирин көмүскэлигэр анаһар буолан, бу олонхо Ийэ дойдуга таптал тыһыныгар иитэр.

Олонхо сүрүн геройа – Алантай Боотур. Кини – айыы геройдарыттан бастыһнара, дуолан күүстээх, олус быһый, орто дойду оһоһуулаах остуолбата, аан дойду аһаллаах ыччата, ала

кэрэ аттаах бухатыыр. Алантай Боотур сүрүн герой буоларын быһыытынан, олонхо сюжета кини тула сайдар. Кини:

Сиһин этэ сиппит,
Буутун этэ мунутаабыт,
Бухатыырга мөссүүннээх,
Күүстээххэ көрүгнээх
Быһыйга быһыылаах киһи эбит.

Олонхо саҕалананытыгар бухатыыр кимтэн кииннээх, хантан хааннаах эр бэрдэ буоларын билиэн баҕарар. Онон Алантай Боотур бэйэтинэн көр оҕостон көрөөрү, үөһээ уонна аллараа дойду ааттаахтарын көрсүһүүгэ ыңыран, күүһүн боруобаланарга бардам санааны ылынар. Кини – бэйэтин күүһүн билиммит, бэйэтин улаханлык сананар, ордук туттар киһи эбит.

Алантай Боотур Бэйбэнсэ Куо диэн дьүһүннээх үтүөтэ, майгылаах бастыҥа балтылаах. Кини балтын соҕотоҕун иитэн-бүөбэйдээн, мааныылаан улаатыннарар уонна кини туһугар хайа да ынырык өстөөхтүүн киирсэргэ өрүү бэлэм. Алантай Боотур элбэх сылгылаах, ынахтаах. Ол сүөһүлэрин эмиэ бэйэтэ соҕотоҕун тутан олорор.

Балта сааһын ситиитэ Алантай Боотурга Бэйбэнсэ Куону кэргэн кэпсэтэ, онтон-мантан бухатыырдар тиэстэллэр. Ийэ-аҕа оруолун толорор убайдаатар убайа өр толкуйдаан баран айыы бухатыырыгар, Көр Дьэлликкэ, балтын ойох биэрэргэ сананар. Итинник быһаарыыны ылынан, уруу аһын бэлэмнии, сүүрүкөтө сырыттаҕына, Аллараа дойду ааттааҕа, Орулуур Уот Моҕой бухатыыр, кэргэн кэпсэтэ кэлбитин сөбүлээбэккэ, олус уордайар уонна күөн көрсүһэргэ сананар. Олус хатыйсыылаах охсуһуу кэнниттэн айыы бухатыыра кыайар. Ол кэннэ абааһы бухатыыра балтын уоран барар, Алантай Боотур ууга-уокка түһэр уонна быһыы ыраах айаҥна аттанар.

Ити курдук, олонхоҕо кини абааһы ааттаахтарын, туспа дойду туйгуттарын кытта дуолан охсуһууга киирсэр уонна кыл саҕаттан салҕанан кыайыылаах тахсар, ардыгар өлө сыһар даҕаны.

Алантай Боотур охсуһа киирэригэр тимир тириитин кэтэр, хай хаана хааннанар. Үтүөнү үтүөнэн төлүүргэ бэлэм, быһаабыт-абыраабыт дьонго махтала улахан.

Буоратай геройдарын ис туруктарын итэҕэтиилээхтик ойуулаан көрдөрөргө кыһанара көстөр. Бары олонхолорго сүрүн миэстэни бухатыыр кэргэнниитин туһунан сюжет ылар. Алантай Боотур Кыыс Ньургустайы кэргэн кэпсэтэ барыта биир суол туспа ойуулааһын курдук көстөр.

«Ала кэрэ аттаах Алантай Боотур» олонхо тыла-өһө сүрдээх

уус-уран, хомоёой, ураты киэнг кырааскалаах. Олонхолор ис хоһоонноро, сюжеттара төһө да маарыннаспыт курдуктарын иһин, бу олонхо бэйэтин форматын туругунан, стилинэн уонна тылынан-өһүнэн атын олонхолору соччо-бачча үтүктүбэт, бэйэтэ туспа-суоллаах иистээх.

Түмүктээн эттэххэ, Е.Г. Охлопков – Буоратай дэгиттэр талааннаах, олус баай уус-уран тыллаах, саха фольклорун бары жанрдарын диригинник ингэриммит бастыг олонхоһут буолар эбит. Кини айылбаттан талааннаабын, үрдүк мастарыстыбалаабын, олонхотун сюжета, дьүһүлгэннэрэ (уобарастара) көрдөрөр.

Литература

1. Илларионов В.В. Фольклор улуса // Намский улус: история, культура, фольклор. – Якутск: Бичик, 2010 – 496 с.
2. Серошевский В.Л. Якуты. Опыт этнографического исследования. – СПб.: Изд-во Имп. Рус. Геогр.о-ва, 1896. – Т.1. – 720 с.
3. Сивцева У.П. Энцикли хочотун олонхоһуттара. – Нам, 2008. – 82 с.

ОЛОНХОҕО ХОҕУЙУЛЛАР ИЙЭ КУДУК МАС

*Павлов Иннокентий Семенович – Ала Сиэн,
СӨ Наука академиятын үлэһитэ,
Ем. Ярославскай аатынан Саха музейа*

Аал Луук Мас аатын уонна туох мас буоларын, бу күнгэ дылы быһаара иликтэр. Ол курдук олонхолорго Аал Луук Мас, Аал Лууп Мас, Аал Кудук Мас уонна Аал Чэрчи Мас диэн араастаан ааттыылларыттан буккуллуу тахсар. Дьинг аата туох диэн буоларый диэн ыйытыы тахсар.

Олонхонон, саха атын туһунан Москваҕа Восток музейыгар выставка бэлэмнээри Гуманитарнай чинчийи институттан олонхолору ылан, ааҕан үөрөппитим. Онно 16 олонхону ылан ааҕан толкуйдаан көрбүтүм. Олонхоһуттар биир көстүүнү тэҥник эпэттэр, хоһуйбаттар эбит. Ону таһынан хас биирдии олонхоһут хайа эрэ кэрчик этиини күүскэ этэр.

Түөрт сыллаабыта Аал Луук Мас скульпуратын онорорго ылыммытым. Уонна дьэ Аал Луук Мас олонхоҕо хоһууларын барыларын мунһан, биир-биир сурунан ылбытым. Хас биирдии

мас кэрчиктэрин хайдах хоһуйбуттарын ырытан көрдүм. Бу ырытыы түмүгүнэн Аал Луук Мас дьин кистэлэнг аатын булан ылбытым. Бу кистэлэнг аата «Тамаллаайы Бэргэн» диэн олонхоҕо маннык сурулла сылдьар:

Алгыстаах Айыы Уйук булгунньах
Үрүт өргөһүттэн
Үүнэн тахсыбыт,
Истилэннээх аата
Ийэ Кудук Мас,
Астыланнаах аата
Аал Дууб Мас,...

Бу хоһуйууга көстөрүн курдук, кистээн ааттанар аата Ийэ Кудук Мас диэн этиллэр. Саха киһитэ хаһан да ытыктыыр сириҥ, оҕотун аатын утары аһаҕастык эппэт. Бу этиигэ «кистэлэннээх» диэн тылы халбырытан «истэлэннээх» диэн утары этиллибэтэх. Дьэ бу этиини ааһан баран өссө атын олонхолорго маннык Ийэ мас дэнэрин көрдөөн, Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотугар маннык хоһуйууну буллум:

Аан ийэ дойдуга
Икки атахтаахха,
Иннинэн сирэйдээххэ
Эдьээн Ийиһситин
Эргитэ турар
Ийэ мас буолан
Иитиллэн көрүүм диэн,...

Е. Е. Охлопков – Буоратай «Алантай Боотур» диэн олонхотугар бу курдук этиллибит:

Бу маска
Киэн халлаан
Көтөр кынаттааҕа,
Орто дойду
Сүүрэр атахтааҕа,
Барыта кэлэн
Тохтоон,
Аараан,
Ааһнаан,
Аһаан аһар
Ийэ мастара эбит...

Бу манна көстөрүнэн Аал Луук Мас дьинг аата Ийэ Кудук Мас диэн буолара тахсар. Бу ийэ мас хайдах сиргэ үүнэн турара уонна маһы араас олонхоттар хайдах хоһуйалларын маннык наар-

даан, биир уопсай мас көстүүтүн хомуйан түмтүм. Туох сиргэ-уок-ка турар эбитий:

«Көнтөстөй Бөфө» олонхото (Булун улуунун олонхоһута С.М. Неустроев):

Дьоллоох-соргулаах
Тоҕус буоҕуралаах
Туой кэрэ булгунных
Тобулу үүнэн
Туругурбут эбит...

«Сылгы уола Дыырай Бухатыыр» (Уус-Алдан улуунун олонхоһута И.И. Бурнашев – Тон Суорун):

Бу булгунных уу дьулайын одуулаабытым:

Сиртэн ситии саҕа ситимнээх,
Халлаантан сап саҕа тардыылыктаах
Аҕыс салаалаах...

Бу этиигэ ийэ мас уу дьулайдаах булгунных үрдүгэр үүнэр эбит. Саха сирин улуустарыгар олонхоҕо этиллэр уу дьулайдаах суос-соҕотох биир булгунных Нам улуунун Маймаҕа нэһилиэгэр баар. Булгунных үрдүгэ 30 миэтирэ үрдүктээх, дьулайын уутун диаметра 50 миэтирэ уонна уутун диригэ 8 миэтирэ.

«Тамаллаайы Бэргэн» (Чурапчы улуунун олонхоһута И.Д. Око-нешников – Мундууска уола):

Истилэнгнээх аата
Ийэ Кудук Мас,
Астыланнаах аата
Аал Дууб Мас,...

«Үөлэн Кыырдьыт» (Нам улуунун олонхоһута В.Н. Попов – Бо-чоох):

Сэттэ илии холобурдаах
Дьылэй көмүс туостаах,
Аҕыс илии холобурдаах
Араҕас көмүс хатырыктаах,
Тоҕус илии бадахтаах
Тор көмүс туостаах...

«Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» (Нам улуунун олонхоһута П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ):

Сиэр дьоруо кулун
Син оруутунан
Нэлбигийдии охсуллар
Нэлиэр көмүс
Сэбирдэҕэ сирэлийбит,

Араҕас дьоруо Кулун
Саннын баайыгытынан
Саннылыччы тардыллар
Чаппа көмүс Лабыкчата далаҕайдаабыт.
Буулуур дьоруо кулун
Моонньун оруутунан
Ньюоҕалдьыччы охсуллар
Солко нуолуур мутукчата
Мунутуу нусхайбыт..

Манна этиллэринэн, Ийэ Кудук Мас биир хатын эбэтэр тиит мас буолбата көстөр. Тоҕо диэтэр эмиэ да туостаах, эмиэ да хатырыктаах, сэбирдэхтээх, мутукчалах уонна салбархайдаах. Туораахтаах мас бары көрүнгэ барыта биир маска баара ойуулаан этиллэр. Бу ойууланар Ийэ Кудук Мас бу орто туруу дойдуга суох олонхо маһа хоһуйуллар.

«Тамаллаайы Бэргэн» (Чурапчы улуунун олонхоһута И.Д. Оконешников – Мундууска уола):

Бэйэтин турар мындаатын
Толкуйдаан көөттүм:
Аҕыс салаатыттан
Үс бастын салаата
Үөһэнги өрүкүйэн-күдэннирэн:
«Күлүмүрдээн, долгуйан көстөр
Күөх дьаалы маҕан халлаан
Үрүт өрөһүтүгэр үөскээбит,
Үрүг халлаан үктэллээх,
Ыраас халлаан ыырдаах,
Добун халлаан дойдулаах,...

Хоту өттүн диэки
Холобурдаан көрбүтүм,
Аҕыс үөрдээх
Аарыма атыыр сылгым
Айаннаан тахсан
Иһэрин курдук...

«Түөрэккэй төлкөлөөх сиргэ таба хааман таарыйан суолланар
Ала Хотоҕой» (Чурапчы улуунун олонхоһута М.И. Бельх):

Аҕыс иилээх-саҕалаах
Аан ийэ дойдум
Иччитэ манна сөрүөстэр
Эбит буоллаҕа диэн санаата.

(Бу этиигэ Аан Алахчын этиллэр).

«Дьулуруйар Ньургун Боотур» (П.А. Ойуунускай хомуйбут):

Тойон аях курдук
Лонуор көмүс туораахтарынан
Тагнары таммалатан
Чаллырҕата турар эбит,
Сир ийэ дойду сиигин симэхэнин
Силиһинэн-мутугунан сиксийэн ылан,
Аллараа өттүнэн араҕас илгэнэн
Алла-ахсарыйа турар эбит...

Бу этиигэ, атын да олонхолорго маннык этиллэллэр: тойон аях туораахтан инчэҕэй, үөһээттэн өлгөмнүк күүскэ түһүүтэ көстөр. Ол түһэн араҕас илгэ буолара этиллэр.

«Сылгы уола Дыырай Бухатыыр» (Уус-Алдан улууһун олонхоһута И.И. Бурнашев – Тон Суорун):

Үс саха онтон үөскээбит,
Аҕыс саха онтон аатырбыт.
Орой салаатын өйдөөн көрбүтүм:
Үөһээ өттө үөр тулук
Өрө көтөн тахсан иһэрин курдук
Үлүскэннээх Үүт Дьөһүөл аартыгынан
Өрө үүнэн тахсан барда...

Саха киһитин төрөппүт маһа диэн өйдөбүллэх этиллэр. Ийэ мас диэн өйдөбүл дьырылаччы ыйыллан, кини төрөппүт оҕолоро үүнэ сайда турдуннар диэн этиллэр.

«Тамаллаайы Бэргэн» (Чурапчы улууһун олонхоһута И.Д. Окочешников – Мундууска уола):

Алыс үүнэн киирдэхпинэ,
Айыыта бэрт буолуо,
Сэттээх сэмэлээх буолуоҕа диэн,
Төттөрү үүнэн тахсан,
Аҕыс ааттаах үрэх баһыгар
Баай ыалым
Бастын бэс кытабын
Умсарыта уурталаабыт курдук
Араҕас илгэ
Өрүтэ үллэнгэли
Сыппыта үһү...

Манна этиллэр Ийэ Кудук Мас силиһэ аҕыс сиринэн өрө үүнэн тахсаннар араҕас илгэнэн үллэн, аҕыс үрэх баһа үөскээбитэ диэн. Саха сиригэр аҕыс өрүстээхпит. Ол курдук дьон олорор өлгөмнөөх

өрүстэрбит Анаабыр, Өлөөн, Өлүөнэ, Яна, Индигирка, Халыма, Бүлүү уонна Алдан өрүстэр саҕаланар бастара ойуулаанар.

Ол курдук Аал Луук Мас, Аар Хатын Мастан туох уратылааҕый? Аар Хатын Мас ханнык да олонхоҕо хоһуллубат, хантан бу мас сурук үлэтигэр баар буолбутун, үчүгэйдик үөрэтэн көрөр наада диэн санааҕа кэллим. Тоҕо диэтэр, олонхоҕо Аан Алахчын Аал Кудук Маска олорор диэн этиллэр. Манна көстөрүнэн Аал Луук Маһы алҕас сыһа дьон өйдөөһүннэриттэн, хатын мас диэн сурукка быһааран суруйбуттара көстөн кэлэр.

Аны туран, Аар Баҕах, Аал Луук Мастан туох уратылааҕын уонна туохха ананан онгоһуларын, билингнэ диэри дьон мунаарар уонна буккуйар. Аар Баҕах ритуальной мас буолар. Саха тылдытыгар манньк суруллубут: «Аар Баҕах – священный жертвенный столб (где приносился в жертву духам скот необычной масти)». Манна этиллэринэн, бу Аар Баҕах киһиэхэ уйгуну-быйаны биэрбэт, төптөрүтүн ылар мас буолар.

Ийэ Кудук Мас онгорорго, лабаа онгорон, лабааларыгар сэргэ моойдорун ойо быһан онгорор, орнаменныыр табыллыбат. Саха дьоно үүнэн турар маска ойуу-бичик түһэрбэт, аныыны онгороһун диэн этэллэрэ.

Онон Аал Луук Маспытын онгорорго билингни киһи фантазиятынан буолбакка, олонхоҕо этиллэр, хоһуйулар Ийэ Кудук Маһы онгоруохха наадатын туһаайан этиэхпин баҕарабын. Сыһа-халты туттууттан, дьон олоһун айгырытымыахха, дьону харыстыахха. Киһи-сүөһү Ийэ Кудук Маһы имэрийэн, көрдөһөн, уһаан-тэнийэн, олохторо араҕас илгэнэн үллэ-тупса турарыгар ананан онгоһуллуохтаах.

Литература

1. Бельх М.И. Ала Хотобой: олонхо. – Дьокуускай: ИГиПМНС СО РАН, 2010. – 232 с.
2. Бурнашев И.И. – Тон Суорун. Сылгы уола Дыырай Бухатыыр: олонхо = Сын лошади богатырь Дыырай: олонхо. – Якутск: Изд. дом СВФУ, 2013. – 371 с. (Саха олонхото)
3. Неустроев С.М. Көнтөстөй Бөҕө: олонхо. – Дьокуускай: Бичик, 2015. – 253 с. (Саха боотурдара : 21 т. ; Т. 15)
4. Ойуунускай П.А. Дьулуруйар Ньургун Боотур: олонхо. – Дьокуускай: Сахаполиграфиздат, 2003. – 544 с.
5. Оконешников И.Д. – Мундууска уола. Тамаллаайы Бэргэн. – Дьокуускай: Медиа-холдинг «Якутия», 2012. – 320 с.

6. Попов В.Н. – Бочоох. Үөлэн Кыырдыт: олонхо. – Дьокуускай: Сайдам, 2009. – 218 с.
7. Ядрихинский П.П. – Бэдьээлэ. Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр: олонхо. – Якутскай: Кинигэ изд-вота, 1981. – 199 с.

ОЛОНХО – НЭИЛИЭККЭ ДУХОВНАЙ САЙДЫ ТИРЭБЭ

Рурфова Елена Игнатъевна,

*«Алгыс» норуот айар киинин фольклорга специалиһа,
Нам улууһа*

*Олонхо-саха аан бастакы оҕото,
Олорон кэлбит олобун сорҕото,
Олоруохтаах олобун тускула,
Саха саргытын кылаан чыпчаала.*

Олонхо – саха норуотун духуобунай баайа-дуола, искусствота, култуурата, фольклора, тылын-өһүн оһуора-мандара, норуот быһыытынан бүтүн олобун көрдөрөр сүдү айымныы буолар. Олорон ааспыт улуу дьоннорбут омук быһыытынан ураты айылгыбытын хомоҕой тылларынан, өркөн өйдөрүнэн улуу олонхолоругар ойуулаан кэбиспиттэрэ омук быһыытынан тыыннаах хаалар суолбут тускула эбит. Кырдык даҕаны, өбүгэлэрбит үгүс үйэ тухары төгүрүк тоҕус ыйдаах томороон тымныылыын күрэстэһэн, тыйыс айылҕабыт хас уларыһытын кэтээн көрөн ымпыгын-чымпыгын билэн, кинилиин биир тынынынан тынан, өйдөһөн олорбуттарын түмүгэр омук быһыытынан симэлийбэккэ, ийэ тылбытын сүтэрбэккэ, олорор олохпугар сүдү олонхобут ыйыннык буолла. 2005 с. ЮНЕСКО олонхону бүттүүн киһи-аймах култуураҕа нэилиэстибэттин шедевринэн биллэрэн, улуу айымныыбыт Аан дойду таһымыгар таҕыста. Олонхо – аҕыс кырыылаах алмаас курдук, хайа да өттүттэн хайыһан көрдөххө араас өгүнэн арылыһа оонньуур, улууканнаах айымныыбыт. Омукпут киһи буолар килбиэнэ, өлбөт-сүппэт силиһэ, алгыстаах Аал кудук маһа, тускулаах туруга.

Кэлинги сылларга Саха сирин дьоно-сэргэтэ санаата көтөҕүллэн, олонхону тилиннэри, олонхону үөрэтии, олонхону туруоруу, олонхону сайыннарыы тула түмсэн, өйүн-санаатын холбоон үлэлии сылдьар. Бу киэн, кэскиллээх үлэҕэ, бийиги, улуустарга баар духуобунай кииннэр, норуот айымныытын дьиз-

лэрин айар үлэһиттэрэ, эмиэ бэйэбит кылааппытын киллэрсэ-бит, олонхону, норуоппут үгэстэрин тарҕатыыга үлэлэһэбит.

I Хомустаах – 1600-чэкэ нэһилиэнньэлээх Нам улуунун биир улахан бөһүөлөгэ. «Алгыс» норуот айымньытын киинин көбүлээһининэн сылы быһа элбэх, сэргэх ис хоһоонноох тэрээһиннэр тиһигин быспакка ытыллар. Дьоммут-сэргэ-бит нэһилиэкпитигэр да, улууска да ытыллар конкурстарга, фестивалларга, күрэхтэргэ көхтөөхтүк кыттар. Мин «Алгыс» норуот айар киинин фольклорга специалиһабын уонна драм-кружок салайааччытабын. Бу дакылааппар, сүрүннээн, бэйэм үлэм хайысхатын, ситиһиилэрин кытта билиһиннэриэхпин баҕарабын. Мин тус бэйэм олонхо дьикти абыланҕын ары-йыахпыттан, санаам сырдаата, көрүүм кэнгээтэ, толкуйум, олоҕу көрүүм ураты буолла. Бу арыһыбын атын дьону, кэнчээри ыччаты кытта билиһиннэриэхпин, кинилэри эмиэ олонхо улаҕата биллибэт умсулҕаныгар сиэтэн киллэриэхпин баҕардым уонна үлэм хайысхатын ол суол диэки туттум. Ол түмүгэ – мин олоҕум сүнкэн ситиһиитэ буолуо этэ диэн саар-бахтаабакка этэбин.

Олонхо өйү-санааны сайыннарар, диригэтэр, болҕомтону тардар, киэнник энгсэн толкуйдуур, анаарар дьобуру, толкуй-датар санааны иитэр күүһүнэн уратылаах. Олонхо синкретическай айымньы. Киниэхэ искусство бары салаалара бииргэ былааһа сылдьаллар. Олонхо музыкаҕа, ойуулуур-дүһүннүүр искусствоҕа, үңкүүгэ, фольклорнай дүһүйүүлэргэ, спектакльга, о. д. а. көрүнгэргэ барытыгар баар.

2015 с. кулун тутар ыйга улуустааҕы Култуураҕа уонна Духуо-бунаска управлениетын тэрийиитинэн, нэһилиэктэр икки ар-дыларыгар уус-уран самодеятельноһы көрүү фестивала үрдүк таһымнаахтык буолан ааспыта. Фестиваль Нам улуунун чаҕылхай дьонугар бөдөҥ государственнай уонна политической деятель Илья Егорович Винокуров төрөөбүтэ 120 уонна Саха АССР куль-туратын үтүөлээх үлэһитэ, САСР суруйааччыларын союһун чи-лиэнэ, талааннаах норуот ырыаһыта, биллиилээх олонхоһут Прокопий Прокопьевич Ядрихинскай – Бэдьээлэ төрөөбүтэ 115 сылларыгар ананан ытыллыбыта. Бу көрүү биир сонун, сэргэх көрүнгүнэн П.П. Ядрихинскай – Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьыры-лыатта кыыс бухатыыр» олонхотуттан быһа тардан көрдөрүү, дүүллүүр сүбэ болҕомтотугар таһаары буолбута.

Бэлиэтээн этиэххэ наада, улууспут кыра да, улахан да нэһилиэктэринолохтоохторобуолонхонуолускыһамньылаахтык

туруоран киэн эйгэҕэ көрдөрбүттэрэ, олонхону туруорбут биир идэлээхтэрим айымныылаахтык үлэлээбиттэрэ.

Тыа сиригэр олонхону туруоруу бэйэтэ туспа уустуктардаах. Декорация, атрибуттар, грим, көстүүмнэр, уот-күөс, музыкатын тангыыта, үнкүүлэри туруоруу, сүрүн оруолларга, массовкаҕа сөптөөх дьону булуу, барытын холбоон, биир айымныы быһыытынан ис хоһоонун арийан үрдүк сыанаҕа көрдөрүү элбэх үлэттэн, сыраттан тахсар.

Фестивальга «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхону туруорарга Саха Өрөспүүбүлүкэтин култууратын туйгуна А.Н. Новгородова салайааччылаах «Алгыс» сынньалан киинэ үлэһиттэрэ бары биир санаанан, биир ситиминэн үлэлээн кыайыыны ситиспибит.

Олонхо туруоруутугар тус эппиэтинэстээх дьон: «Алгыс» с. к. методиха С.П. Орлова, «Мичээр» народной үнкүү ансаамбылын репетитора Г.Г. Игнатьев, Культура уонна искусство колледжын этнохудожественнай салаатын выпускника, практикант У.Н. Винокуров уонна мин буолан хайдах үлэлиирбитин былааннаабыппыт. Аан бастаан, 2 чаастаах «Дьырыбына Дьырылыатта» олонхону ааҕан, кылгатын сценарий суруйбуппут. Ис хоһоонун аһан, уопсай тутулун ыспакка, 20 мүнүүтэ иһигэр көрдөрөр курдук гына оҥорбуппут. Онтон сүрүн оруоллары толорор дьону кытта кэпсэтии, массовой сценаларга кыттар дьону булуу үлэтэ барбыта. Манна даҕатан этиэххэ наада, сүрүн оруолларга сатаан олонхону толорооччулары, туйар, артистической мастерстволара эппиэттиир анал үөрэхтээх дьону талбыппыт. Олонхо хас биирдии геройа тус-туспа уобарас, ону сатаан аһан көрдөрүү ирдэнэрэ. Күн аайы репетициялар, индивидуальной бэлэмнэниилэр, тыыннаах добуһуолу кытта туспа үлэ, үнкүүлэр туруулар саҕаламмыта. Ону таһынан атрибуттар оҥоһуллуулара, слайд тангыллыыта, элбэх көстүүм тигиллиитэ, уот-күөс, фоной музыка толкуйдааһына. Туруоруу тус-туспа көстүүлэрэ, дьайыылара сүрүн уобарас Дьырыбына Дьырылыатта тула баран, олонхобут ис хоһооно, суолтата арылынна, өйдөннө дии саныбыт. Элбэх киһи үлэтэ түмүллэн, үрдүк таһымнаах олонхо туруоруллубута. Онон бу үлэбит түмүгүнэн, тыа да сиригэр олонхо курдук уустук жанры уотун-күөһүн табан, театральнай ирдэбиллэри барытын тутуһан туруоруохха сөп эбит диэн түмүккэ кэллибит.

Биһиэхэ улахан күүс-көмө буолбуттара – сценарийын суруйууга сөптөөх консультация биэрэн Саха Өрөспүүбүлүкэтин Културатын туйгуна, Нам улуунун «Деревня мастеров» кластер са-

лайааччыга, маастар-педагог Я.П. Орлова, А.Н. Окоемов аатынан «Мичээр» образцовай, народной үнкүү ансаамбыла (сал. Саха Өрөспүүбүлүкэтин үөрэҕириитин туйгуна Т.Ф. Филиппова), Оҕо искусствотын оскуолатын айымньылаах үлэһиттэрэ, «Күнчээн» үнкүү коллектива, «Эрэкэ-дэрэкэ» фолькл. бөлөх (сал. Т.С. Мохова, Н.М. Прокопьева, М.С. Григорьева, дир. Т.Е. Бережнева), «Сайдыы» Оҕо айымньытын дьэитин «Умсулҕан» фолькл. студията (сал. А.Н. Аргунова) уонна олонхо персонажтарынан олус үчүгэй слайд онгорон «Сайдыы» оҕо айымньытын дьэитин педагога, Саха Өрөспүүбүлүкэтин үөрэҕириитин туйгуна, Россия үөрэҕириитин туйгуна А.В. Избекова. Улууска да, өрөспүүбүлүкэҕэ да биллэр талааннаах дьоммут – Нам улуухун ытык киһитэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтин култууратын туйгуна, олонхо ассоциациятын чилиэнэ, алгысчыт Филипп Алексеевич Соловьев – Силипчээн, өрөспүүбүлүкэҕэ ытыллыбыт элбэх олонхо түһүлгэлэрин мунутуур кыайыылааҕа, биһиги нэһилиэкпит киэн туттуута, эдэр кэскиллээх кыыспыт Яна Аргунова, Ньурбаттан төрүттээх талааннаах кийииппит, элбэх улуустааҕы да, республикатааҕы да фольклорнай күрэхтэр кыайыылааҕа, тойуксут Ирина Николаева сүрүн оруоллары толорбуттара улахан төһүү күүс буолла. Ону таһынан, биирдиилээн оруолларга, массовой көстүүлэргэ нэһилиэкпит олохтоохторо көхтөөхтүк кыттан, биһигини инникитин айымньылаахтык үлэлиирбитигэр кынаттаатылар. Онон уопсайа бу олонхо көрдөрүүтүгэр сүүсчэкэ киһи кытынна, «Алгыс» с.к. методиһа А.К. Барашкова салайыытынан элбэх араас көстүүмнэр тигилиннилэр, художникпыт, талааннаах илиилээх Е.В. Рожина салайыытынан бэрт табыллыбыт декорация, атрибуттар оҕоһуллубуттара. Онон бу улахан үлэ түмүгүнэн, улуустааҕы фестивальга, улахан нэһилиэктэргэ П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхоттон быһа тардыыны Партизан нэһилиэгэр чаҕылхайдык көрдөрөн, «Бастын олонхо» анал ааты ылан, олонхо туруоруутугар кыайыылаах аатын сүкпүппүт. Ону таһынан, Д.Ф. Алексеев аатынан орто оскуола 7-с кылааһын үөрэнээччитэ, кэскиллээх олонхо толорооччу Афоня Матвеев, бу туруорууга олонхо саҕаланар чааһын, Сорук Боллур уобараһын олус үчүгэйдик толорон «Дебют года» анал ааты ылыан ылла. Афоня билигин «Умсулҕан» фольклорнай бөлөҕөр дьарыктанар, олонхону ааҕыынан утумнаахтык дьарыктанар. «Бастын Дьырыбына Дьырылыатта» анал ааты Яна Аргунова олус чаҕылхайдык, итэҕэтиилээхтик көрдөрөн ылла. Оҕо искусствотын оскуолатын

фольклор кылааһын преподавателэ, көмүс куоластаах ырыаһыт, бэйэтэ туспа көрүүлээх үлэһит Мария Степановна Григорьева бу олонхоҕо эрэкэ-дьэрэкэлэр үгкүүлэригэр бэйэтэ матыыптаан, тыыннаах добуһуолунан ырыа айан, улахан биһирэбили ылла уонна «За лучшее авторское произведение» анал аакка тигистэ. Бу олонхону көрдөрүү нэһилиэкпит дьонун, кыттааччылары түмэн биир санааҕа аҕалбыта.

Инникитин былааннаах үлэбит элбэх. Нэһилиэкпитигэр биирдиилээн олонхону толорооччулар бааллар: М.М. Кривошапкин, Ф.А. Соловьев, Я.П. Аргунова, Афоня Матвеев. Биир улахан сорукпут үйэтитии буолар. Бу сотору М.М. Кривошапкин олонхону толоруутун устан архивка үйэтитээри сылдыабыт. Бу үлэ салгыы бара туруоҕа.

Биһиги кииммит тэрийиитинэн сыл аайы улуустааҕы «Төрүт дорҕоон түһүлгэтэ» фольклорнай фестиваль ытыллар. Манна улууспут бары нэһилиэктэриттэн, үөрэх тэрилтэлэриттэн фольклор бары көрүгнэрин толорооччулар кэлэн күөн көрсөллөр, бэйэлэрин айар дьобурдарын көрдөрөллөр. Бу тэрээһингэ улуустааҕы Култуура уонна Духуобунас управлениета (нач. Е.А. Заровняева) мэлдьи күүс-көмө, өйөбүл буолара кэрэхсэбиллээх. Быйыл олонхоҕо анаан нэһилиэкпитигэр да, улууспутугар да араас тэрээһиннэр далааһыннаахтык ытытылыннылар. Кулун тугар ыйга «Эгсиэли хочото Олонхо ыһыаҕын уруйдуур» улуустааҕы фестивалга үрдүк таһымнаахтык кыттыбыппыт. Ол курдук, олонхону бөлөбүнэн толорууга 2 миэстэ, уус-уран оноһуктар быыстапкаларыгар 1 миэстэ ылан уопсай түмүккэ кыайыылаах аатын ылары ситиспиит уонна 50 тыһыынча суумалаах сертификатынан наһараадаламмыппыт. Улуустааҕы ыһыахха олонхону бөлөбүнэн толорууга, оһуохайга, тойукка 1 миэстэлэри ылан эмиэ кыайыылаахтар буолбуппут. Бу сайын Алдан куоракка ытытылыбыт өрөспүүбүлүкэтээҕи Олонхо Ыһыаҕар Нам улуһун делегациятыгар киирсэн, баран көрөн-истэн, билсигэн кэлибит. Ону таһынан бэйэм олонхо күрэбэр кыттан анал ааты ылары ситиспитим. Сэтинньи 18-25 күннэригэр нэһилиэкпитигэр Олонхо декадатын тэрийэн ытытыбыт. Олунньу 18 күнүгэр Олонхо декадатын үөрүүлээх аһыллыытыгар Дьокуускай куораттан Олонхо театрын делегацията тахсан «Олонхо тула» диэн төгүрүк остуолга кыттыыны ылбыта, «Орто дойду оһуора» дьүһүйүүттэн быһа тардан көрдөрбүтэ. Сэтинньи 22 күнүгэр С.А. Зверев – Кыыл Уола аатынан үгкүү национальной театрын иһинэн үлэтиир «Кыл Кырыымпа» бөлөх кэнсиэрин астына-дуоһуа көрдүбүт.

Сэтінньи 23 күнүгэр 2015 с. туруоруллубут «Дьырыбына Дьыры-лыатта» олонхону нэһилиэкпит олохтоохторугар көрдөрдүбүт. Бу уус-уран туруорууга 65 киһи кытынна, ол иһигэр 2 оҕо ансаамбыла – Оҕо искусствотын оскуолатын «Күнчээн» үгкүү коллектива уонна «Сайдыы» оҕо айымньытын дьэтин иһинэн үлэлиир «Умсулҕан» фольклорнай студията. Нэдиэлэни быһа араас сэргэх тэрээһиннэр тиһигин быспакка ытытыннылар, нэһилиэкпит үөрэх тэрилтэлэрин, библиотека, оҕону эбии сайыннарар киин, детсадтар үлэһиттэрэ, үөрэнээччилэрэ, уһуйулаачылары бары түмсэн олонхону билиһиннэриигэ, үөрэтиигэ, тарҕатыыга үлэ бөҕө ыттыбыт. Онон, олонхо нэһилиэкпит духуобунай тирэбэ буолла, өссө сайдыа, кэнигэ, тарҕаныа диэн бигэ эрэллээхпит.

Түмүккэ, бу сайын 2019 с. Нам улууһугар биир сүдү тэрээһин – республиканскай Олонхо Ыһыаҕа ытылларынан, I Хомустаах нэһилиэгин «Алгыс» норуот айар киинин үлэһиттэрэ бэйэбит кылааппытын киллэриэхпит диэн эрэннэрэбит. Улуус културатын үлэһиттэрэ бары биир санааҕа түмсэн Олонхо Ыһыаҕын үрдүк таһымна тэрийэн ытыахха диэн ыңырабыт.

ИЙЭ ОЛОНХОҮТ АФАНАСИЙ ЕГОРОВИЧ СОЛОВЬЕВ – СОҢУ

*Роева Оксана Ивановна,
I Нөөрүктэйи библиотеката,
Өлүөхүмэ оройуона*

Мин Нам улууһун Таастаабыттан төрүттээх Өлүөхүмэ 1 Нөөрүктэйитин олохтооҕо, ийэ олонхоһут Афанасий Егорович Соловьев туһунан кылгастык сырдатыйам.

2006 с. В.А. Штыров ыйаабынан саха норуотугар Ыһыаҕы сэргэ иккис бырааһынньыкпыт – сэтінньи 25 күнэ – сыл аайы бэлиэтэнэр Олонхо күнүнэн биллэриллибитэ. 2008 с. Олонхо күнүгэр биһиги биир дойдулаахпыт Афанасий Егорович Соловьев «Ийэ олонхоһут» үрдүк аатын сүкпүтэ.

А.Е. Соловьев бэйэтэ уустаан-ураннаан эппитинэн, «Эңсиэли уйгу-быһан хочотун арҕаа энэригэр, куру-лаанкы мастардаах Чаакыйа үрэһин биир түбэтигэр бур-бур буруолаах, кыстык угун саҕа саха балаҕаныгар сырдык-ыраас дууһалаах Арыппыай диэн ийэттэн, булчут-алчыт Лэһэн уола Дьөгүөрдээн диэн аҕаттан

айылан» 1935 с. муус устар ый 5 күнүгэр күн сириҥ көрбүтэ. Кини аҕата Егор Васильевич 1942 с. бэс ыйын 15 күнүгэр бэрт эдэр сааһыгар сэриигэ улаханлык бааһыран өлөн, кэргэнигэр Арыппыайга 4 оҕону тулаайахтыы хаалларбыта. Аҕатын көмүс унуоҕа Челябинской уобалас Златоуст куоратыгар көмүллэ сытар. Ийэтэ сити күннэртэн ыла кыһалҕаны кыпчыһан, сору курданан, уоттаах сэрии сылларыгар уунан эрэ үссэнэн, колхоз үлэтин-хамнаһын үөһүгэр нэһилиэгин дьонун-сэргэтин кытары тэннэ сылдыһыпта. «Нуорма сиир баҕаттан, 300 грамм бурдукка тиксээри, ийэбин кытары сайынҥы өнүрүк куйааска буһан-хатан, от үлэтигэр көлө иччитэ буолан үлэлэхэрим...» – диэн кэпсиирэ кини. Сэрии ити ыар сут сылларыгар саамай кыра бырааттара хоргуйан өлбүтэ. 1942 с. Таастаах сэбиэтин бэрэссэдээтэлэ эстибит-быстыбыт сэрии тулаайахтарын хомуйан Хамаҕатта детдомугар киллэрэр. «Иитээччилэрбит хаһан да бүппэт үгүс остуоруйалары, кэпсээннэри уустаан-ураннаан кэпсииллэрэ, ырыаҕа, хоһоону ааҕарга үөрэтэллэрэ» – диэн Афанасий Егорович Хамаҕатта детдомугар ойон ааспыт оҕо сааһын куруук үтүөтүк ахтара.

А.Е. Соловьев Нам улуһун Партизан дэриэбинэтин 7 кылаастаах оскуолатын бүтэрэн баран, дойдутугар Таастаахха тахсан Тельман аатынан колхозка араас үлэҕэ эриллэн-мускуллан барбыта. Эт-хаан өттүнэн сайдыыга тыа сириҥ ыччата спордунан үлүһүйэн, күүскэ дьарыктаныы саҕаламмытыгар, кини эмиэ эдэр дьонтон хаалбакка чэпчэки атлетиканан дьарыктаммыта. 1956 с. Намга бэс ыйын 25 күнүгэр 3 км. сиргэ сүүрүүгэ бастаан, оройуон саҕа рекордун олохтообута. 1959 с. Намга аччыгый марафонга, ол эбэтэр, 30 километрдаах сиргэ сүүрүүгэ чемпион аатын сүкпүтэ.

Окко түспүт оҕоһуутунан, сиргэ түспүт сэрибиэйинэн 1962 с. ураты наһыл, көрсүө-сэмэй, өрүү күлэ-үөрэ сылдыар үтүө майгылаах, Өлүөхүмэттэн төрүттээх Екатерина диэн Горбуновтар кыыстарын кэргэн ылан бур-бур буруо таһааран ыал буолаллар. Эдэр ыал утуу-субуу 2 уол оҕону, Анатолийдаах Альберты, төрөтөллөр. Екатерина Максимовна уонна Афанасий Егорович олорбуттары усталаах-туоратыгар кинилэр дьиэлэригэр ил-эйэ, хардарыта ытыктаһыы, убаастаһыы уйа туппут ыаллара этилэр. Улахан уол Анатолий уонна кийиит Галина Афанасий Егоровичка эйэҕэс эһээ буолар дьолун бэлэхтээбиттэрэ. Орто дойдуга төрөөн-үөскээн, киһи буолан килбэйэн, саха буолан айылан сиргэ булбут туоһулар – сиэннэрэ Данил уонна эһэтин аатын сүгэр Афоня буолаллар.

Афанасий Егорович биһиги оройуоммутугар, өрөспүүбүлүкэбэ киэнник биллэр олонхоһут, тойуксут, чабырҕахсыт этэ. Кини кыра оҕо сааһыттан, оскуолаҕа үөрэнэр кэмиттэн уус-уран самодеятельность көхтөөх кыттааччыта этэ. Ол курдук, киэн сыанаҕа бастакы сүрэхтэниитинэн 1957 с. Ыччат бастакы фестивалыгар Николай Нератов «Нам толоонугар» диэн хоһоонун доргуччу ааҕан фестиваль сыаналаах бэлэҕин уонна Комсомол Махтал суругунан наҕараадаламмыта буолар. Онно үөрбүт үөрүүтүн Афанасий Егорович хойукка диэри өрүү ахта-саныы сылдьара. 1979 с. Ленскэй куоракка буолбут иккис фольклорнай фестивалыга «Үөлэн Хардааччы» диэн Сергей Васильев олонхотуттан быһа тардан толорон дипломант буолбут. Онтон ыла ситигин быспакка, араас фестивалларга, конкурстарга мэлдьитин кыттар буолбут. Өлүөхүмэ оройуонугар саха фольклора сайдытыгар кини өнгөтө улахан. Оройуонна ытыллар ыһыахтар, презентациялар кини тойуга суох ааспаттара. Оройуоннааҕы хаһыакка бэчээттэнэн «Өлүөхүмэ куората», «Кыайыы күнэ», «Ыһыах алгыстара», «Ыалдьыттарга анаммыт тойук» диэн бэйэтэ айбыт тойуктара бар-дьон көрүүтүгэр-истиитигэр тахсыбыттара. Ону таһынан «Култуура сомоҕолуур», «Олонхоһуттар семинардара», «Саха олонхото Японияҕа дуораһыйда», «Олонхо абылангар» диэн ыстатыйалара бэчээттэммиттэрэ. Нам улууһун «Эңсиэли» хаһыатыгар «Оҕо сааһым ахтылҕана» диэн Нам детдомугар сэрии ыар кэмнэригэр бииргэ итиллибит оҕолорун, табаарыстарын көрсүһүлэригэр анаан суруйбут ахтыытын бэчээттэппитэ. 1992 с. 12 саастааҕар истибит Нам улууһун Таастаах нэһилиэгин олохтооҕо, 86 саастаах Михаил Иванович Зырянов диэн олонхоһут оҕонньор үс үйэлээх «Күн Куо» олонхотугар олобуран «Уолан Дохсун» диэн олонхону суруйбута. Афанасий Егорович икки киэн туттар айымньыларынан «Уолан Дохсун» уонна «Эрили Бэргэн» диэн олонхолор буолбуттара. Кэлин, сааһыран истэҕин аайы, кини хоһоон айар умсулҕаныгар ылларбыта. Дьонно киэнник биллэ илик «Соһу» диэн, төрөөбүт алааһын аатынан псевдонимнаах этэ.

«Кимиэхэ уһуйуллан хайдах олонхоһут буолбуккунуй?» – диэн ыйытыыга «Эдэр сылдьан Нам улууһун аатырбыт олонхоһута Прокопий Ядрихинская – Бэдьээлэ олонхолуурун, туойарын биһирээн истэр этим. Саамай сөбүлүүр артыыһым Гаврил Колесов этэ, кини толорууларын араадыһанан, этэргэ дылы, аһаабакка олорон сэнээрэн истэrim. Кини олонхо тылларын олус чуолкайдык сангарара истээччилэргэ өйдөнүмтүө буолара.

Кинилэри үтүктэн, бэйэм бэйэбэр сылдьан, киһи-сүөһү истибэт сиригэр саһан ыллыы-туойа, хоһууа үөрэммитим», – диэн эп-пизеттирэ.

Кини: «Туох иһин Саха сирэ олонхо дойдута диэн аатта-ныай? Тылга эрэ буолбакка, дьыалаҕа ылсыһыахха. Олонхобутун көлүөнэ ыччаттарбытынан салҕатан өлбөт-сүппэт гына уһун үйэлэтиэххэ наада» – диэн сырдык санаанан салайтара, 1 Нөөрүктээйи оскуолатыгар 1985 с. «Сыккыс» оҕо фольклорнай куруһуогун аһан, 3 сыл устата үлэлэппитэ. «Оҕолор тойукка, оһуохайга, чабырҕахха дьобурдаахтар. Олонхоҕо эмиэ холонон көрбүттэрэ. “Сорук Боллур” ырыатын толорон биһирэммиттэрэ. Онон оҕолору оскуолаҕа саха фольклорун араас жанрыгар үөрэтэн-уһуйан истэххэ тахсыахтарын сөп эбит», – диэн этэрэ.

Афанасий Егорович Санкт-Петербурга буолбут Америка бил-лиилээх учуонайыгар Альберт Бейтс Лорд кэриэһигэр аналлаах норуоттар икки ардыларынааҕы иккис научнай-практической конференция кыттыылааҕа этэ. Онно аан дойду биллиилээх учуонайдарын ортотугар «Уолан Дохсун» олонхотун толорон, киэн сэнээриини ылбыта.

Кини саамай үрдүк үөрүүтүнэн буолар өбүгэ саҕаттан сүппэккэ салҕанан кэлбит саха олонхото омук сиригэр Японияҕа дуораһыйбыта. «Саха олонхото аан бастаан күн төрөөн тахсар дойдутугар, Япония ытык буоругар, Токио, Кошигая куораттар театрдарын сыанатыгар, айна омук ырыатын-тойугун кытта кыттыһан көрөөччү сүргэтин көтөҕөн, сэнээриини ылан, дьоро киэһэ буолан бэрт хойукка диэри дуораһыйбыта. Япония истээччилэрэ мин толорбут олонхобун тыыммакка кэриэтэ оло-рон истибиттэрэ. Саха олонхотун сөҕөн-махтайан дохсун ытыс тыаһынан уруйдаабыттара», – диэн Японияҕа фольклорнай фе-стивальга кыттан, ис-иһиттэн дуоһуйан, киэн туттан кэпсээбитэ. Японияҕа кини Дьяаныттан төрүттээх ийэ олонхоһут Дарья Том-ская – Чайканы кытары сылдыбыта.

Афанасий Егорович колхоз, совхоз уйгулаах олоһун уһансыбыт, сайынҕы куйааска, кыһынҕы тымныыга сылайары билбэккэ от-мас үлэтин үлэлээн кэлбит, оонньооботох оҕо саастаах аҕа көлүөнэ дьонтон биирдэстэрэ этэ. Ол курдук, кини 40 сыл энкилэ суох «Нам», «Дмитровская», «Нөөрүктээйи» совхозтарга тута-аччынан үлэлээбитэ. Нөөрүктээйи бөһүөлөгэ сылтан сыл араас бэйэлээх тупсаҕай дьыэлэринэн киэркэйбитэ.

Афанасий Егорович иллэнг кэмигэр нэһилиэк библиотека-тыгар саха суруйааччыларын кинигэлэрин ааҕарын, фольклору

хасыһарын сөбүлүүрү. Биир да күнү көтүппэккэ сылдыар библиотека күүтүүлээх күндү ааҕааччыта, үтүө сүбэһитэ этэ.

Бастын үлэһит, дьыэ-кэргэн баһылыга төһө да түбүктээх үлэҕэ сырыттар, нэһилиэгин дьонун-сэргэтин олобуттан туора турбакка, саха фольклорун сайыннарыыга элбэх сыратын биэрбитэ. Кини ити ситиһиилэрин иһин ылбыт араас элбэх грамоталара, махтал, эбэрдэ суруктара хас биирдиилэрэ олоҕун суолун умнуллубат түгэннэрин туоһута буолан, чымыдаан мунгунан ууруллан сыталлар.

Саха олонхото, дирин ис хоһоонноох эпическай айымньыбыт, сайдарыгар, өлбөккө-сүппэккэ салҕанан барарыгар олук уурбут, бары ытыктыыр, сүбэтин-аматын истэр, айар талааннаах киһибит, тойуксут, алгысчыт, чабырҕахсыт, хоһоонньут, Өлүөхүмэ оройуонун бочуоттаах олохтооҕо, тыыл бэтэрээнэ, ийэ олонхоһут Афанасий Егорович Соловьев сырдык аатын кэриэстээн биһиги 1 Нөөрүктээйитээҕи библиотеката уонна «Дабайаан» норуот айар киинин коллектива кини олоҕун уонна айар үлэтин туһунан кинигэ таһаараары бэлэмнэнэ сылдыабыт.

ТААСТААХТАН ТӨРҮТТЭЭХ ИЙЭ ОЛОНХОҬУТ – СОЛОВЬЕВ АФАНАСИЙ ЕГОРОВИЧ

Сивцева Марианна Семеновна,

*Намнааҕы киһинэммит библиотечнай ситим,
Таастаах нэһилиэк библиотеката*

Олонхо – саха норуотун тылынан уус-уран айымньытын саамай үрдүк чыпчаала, үйэттэн үйэлэргэ, көлүөнэттэн көлүөнэҕэ бэрриллэн испит дирин ис хоһоонноох айымньы буолар. 2005 с. Саха Өрөспүүбүлүкэтин президенэ Штыров Вячеслав Анатольевич уурааҕынан, сэтинньи ый 25 күнэ Олонхо күнүнэн биллэриллибитэ. Саха омук буоларбытын туоһулуур айымньыбыт – Аан дойду култууратын шедеврүн быһыытынан биллибит олонхоһут – үйэтиттиллиэхтээх, харыстаныахтаах, киэнг эйгэҕэ таһаарыллыахтаах.

Саха сиригэр үс ийэ олонхоһут баар: Дарья Андреевна Томская Үөһээ Дьаангыттан, Петр Егорович Решетников Тааттаттан уонна биһиги биир дойдулаахпыт Афанасий Егорович Соловьев. Мин бүгүн Таастаахтан төрүттээх, Өлүөхүмэ, Нам улуустарын, Таастаах

нэһилиэгин ытык киһитин, үлэ ветеранын, норуот ырыаһытын Афанасий Егорович Соловьев туһунан кэпсизэхпин баҕарабын.

Афанасий Егорович Соловьев 1935 с. Таастаах нэһилиэгэр булчут Лэһэн уола Дьөгүөрдээн дьыэ кэргэнигэр төрөөбүтэ. Кыра сылдьан иринньэх буолан, ийэлээх аҕата сүбэлэһэн баран, ийэтин убайыгар Махсыым диэн киһиэхэ ииттэрэ биэрбиттэр. Охоноон алта саастааҕар Аҕа дойду сэриитэ саҕаламмыт. 1943 с. сэрии тулаайахтарын хомуйан Хамаҕаттаҕа детдомна киллэрбиттэр. Онно иитээччилэр хаһан да бүппэт үгүс остуоруйалары, кэпсээннэри уустаан-ураннаан кэпсииллэр, ырыаны-хоһоону ааҕарга үөрэтэллэр эбит. Сэрии бүппүтүн кэннэ дойдутугар Таастаахха тахсан алын кылааска, онтон салгыы Партизан оскуолатын бүтэрэн, дойдутугар тахсан Тельман аатынан колхозка араас үлэҕэ үлэлээбит.

Афанасий Егорович эт-хаан өттүнэн доруобуйатын эрчийээри чэпчэки атлетиканан (сүүрүүнэн) утумнаахтык дьарыктаммыт. 1956 с. Нам оройуонун киинигэр саҕа стадион аһыллан, бэс ыйын 25 күнүгэр 3000 м. сиргэ сүүрүүгэ бастаан, оройуон саҕа рекордун олохтообут. 1959 с. Саха сириин ыччаттарын иккис фестивалыгар кыттан, оройуонҕа аан бастаан аччыгый марафонҕа, ол эбэтэр 30 км. сиргэ уонча буолан урукку райсовет дьыэтин таһыттан старта тахсыбыттар. Онно бастакы миэстэни ылан 1957 с. Саха сириин ыччаттарын фестивалыгар кыттар чизскэ тиксибитэ. Кэлин райком дьаһалынан Таастаах кулуубун сэбиэдиссэйинэн аһан хас да сүл үлэлээбитэ. 1960 с. «Нам» совхозка рабочайынан, кэлин тутуу биригээдэтигэр болуотунньукунан үлэлээбитэ.

1969 с. Өлүөхүмэ оройуонугар Бастакы Нөөрүктэйиҕэ, кэргэнин дойдутугар, көһөн кэлэн олохсуйбута. «Дмитровская», «Нөөрүктэйи» совхозтарга үлэлээбитэ. Кэлин «Нөөрүктэйи» совхозка эдэр ыччат тутуутун биригээдэтин салайбыта. 1979 с. Ленскэйгэ, Дьокуускайга Саха сириин фольклорун фестивалыгар кыттан, олонхоттон быһа тардан, чабырбахтары толорууга бастакы уонна иккис степеннээх дипломнарынан наҕараадалааммыта. Ленскэй, Мирнэй, Нерюнгри куораттарга Өлүөхүмэ концертнай программатыгар киллэриллэн, сахалыы тойугу, чабырбаҕы толорууга сэнгээриини ылбыта.

1993 с. Санкт-Петербурга Америка биллиилээх ученайа Альберт Лорд кэриэһигэр эпостарга аналлаах II Аан дойдутааҕы научнай-практическай конференцияҕа кыттыыны ылбыта. Аан дойду биллиилээх учуонайдарын ортотугар бэйэтин олонхотун «Көстөөх сиртэн өрүкүйэн көстөр, көмүс нэлим сиэллээх, үүт кэрэ

аттаах, уоттаах батас оонньуурдаах Уолан Дохсун бухатыыры» толорон киэн сэнгээриини ылбыта. Дьокуускайдаағы телевидениеҕа «Кылыһах» биэриигэ уһуллан, күөх экранга тахсыбыта. Олонхото уһуллан телевидение фондатыгар ууруллубута.

Афанасий Егорович олонхото Саха сиригэр эрэ буолбакка, омур сиригэр тийэ иһиллибитэ, ол курдук 1997 с. Япония киин куоратыгар Токиоҕа буолбут сайынҥы Аан дойдутаағы «Гармония сфер: мифы и легенды» диэн ааттаах фольклор фестивалыгар ийэ олонхоһут Дарья Андреевна Томскаялыын кыттыыны ылбыттара. Икки чаас устата аан бастаан уһуннук олонхолоон дьоппуон омугу сөхтөрбүтэ. 2006 с. Сунтаар улуухугар өрөспүүбүлүкэтээҕи олонхо фестивалыгар «Бастын олонхоһут» аатын ылар.

Афанасий Егоровичтан ханна да сылдыарын тухары «Хайдах олонхоһут буолбуккунуй?» диэн ыйыталлара. Ол эппиэтэ судургу этэ. Радионан народной ырыалары, тойуктары, РСФСР уонна Саха АССР народной артиһа Гаврил Колесов П.А. Ойуунускай «Ньургун Боотур» олонхотун толорорун истэн үөрэммит. Ону тэнэ оҕо сылдьан, Нам оройуонун алын Таастаах олохтооҕо Михаил Иванович Зырянов диэн олонхоһут оҕонньор «Күн Куо» диэн олонхоттон быһа тардан толорорун истэр эбит. Улаатан баран норуот ырыаһыта, олонхоһут Прокопий Ядрихинская – Бэдьээлэ тойугун, грампластинкаҕа уһуллубут олонхотун истибит. Ити дьоннор ыллыыр-туойар дьобурдара Афанасийы ыллыыргатуойарга уһуйбут буолуохтарын сөп. Бэйэтин төрдүгэр ырыаһыт, олонхоһут суох эбит. Онон бэйэтэ баҕалаах, дьобурдаах буолан дьарыктанан, ыллыыр, туойар, олонхолуур буолбут.

Афанасий Егорович олонхо кустук өнгүн эгэлгэ баайын, ойуулуур-дьүһүннүүр тыл сүмэтин, уус-уран тыл хохуйуу мунутуур чыпчаалын философията диригин үүнэр көлүөнэҕэ тиэрдэргэ үлэлэспитэ. Ол курдук «Рябинушка» фольклорнай оҕо ансамбылыгар кыттар, «Сыккыс» диэн бастакы фольклорнай ансамбыл салайааччыта буолар. «Мин олонхо дойдутун оҕотобун» өрөспүүбүлүкэтээҕи тэрээһингэ, сайынҥы оҕолорго тэриллит олонхо лаабырыгар (Креативный летний лагерь юных исполнителей олонхо) маастар кылаастары ыппыта, олонхону хайдах үөрэтэргэ, өйдүүргэ, толорорго сүбэ-ама биэрэр.

«Республикам нуучча тыллаах куораттарыгар барыларыгар сырыттым. Истэллэр, сэргииллэр уонна нууччалыы тоҕо олонхолообоккун диэн интэриэһиргииллэр», – диэн Афанасий Егорович төрөөбүт дойдутугар Таастаахха кэлэ сылдьан сэнэргээбитэ. Оскуола оҕолорун, эдэр ыччаты кытта иһирэх

көрсүһүүгэ бэйэтин кэс тылын эппитэ, диискэтин Таастаах оскуолатын «Куорсун» куруһуок оҕолоругар бэлэхтээбитэ.

Афанасий Егорович Саха Өрөспүүбүлүкэтин култууратын уонна духуобунас сайдыытын министерстволарын грамоталарынан, дипломнарынан, С.А. Зверев – Кыыл Уола 100 сааһын чизэстээһингэ өйдөбүннүк мэтээлинэн уонна «Гражданская доблесть» бэлиэнэн бэлиэтэммитэ, өр сыллаах, айымньылаах үлэтэ үрдүк сыаналанан 2008 с. ахсынньы ыйыгар «Ийэ олонхоһут» үрдүк аата инэриллэр уонна ый айы төлөнөр стипендия анаар.

Афанасий Егорович – ийэ олонхоһут быһыытынан төрүт културабыт алыптаах, дыктилээх эйгэтэ, устар ууну сомоҕолуур уран тыллара, кырыымпалыы кылыгырас кылыһахтара сүппэтин туһугар, утумнанан үйэлэри куоһарарыгар улахан сыратын уурбут, Саха омук өбүгэ саҕанааҕы айымньытын тилиннэриигэ, чинчийиигэ бэйэтин кылаатын киллэрэн, иһирэбили ылбыт ытык мааны киһибит буолар.

Нэһилиэкпитигэр киэн туттар биир дойдулаахпыт Соловьев Афанасий Егорович аатын үйэтэтиигэ кэккэ үлэлэр ытыллаллар, ол курдук 2010 с. Афанасий Егорович Таастаах нэһилиэгин Ытык киһитэ буолбута. Оскуолабыт үөрэнээччилэрэ, учууталлара кини туһунан матырыйаал хомуйан, чугас дьонуттан ахтыы ылан, араас таһымнаах күрэхтэргэ доклад суруйан ситиһиилээхтик кытталлар. Инникитин да Афанасий Егорович аатын үйэтэтиигэ үлэлэр салҕанан барыахтара.

БУОРАТАЙ ОЛОҔУН, АЙАР ҮЛЭТИН ДЫКТИТЭ

Васильева Александра Йоновна,

*Н.С. Охлопков аатынан улуустааҕы гимназия
саха тылын, литературатын учуутала,
Нам улууһа*

Олонхо киһи чиеһин үрдүктүк тутарга, киһини сыаналыырга, норуот үгэстэрин, сизэрин-туомун тутуһарга, ыччаты күүстээх-уохтаах, дьулуурдаах буоларга, сизэргэ-майгыга иитэр.

Былыр норуот олонхоҕо умсугуйуута, тардыһыыта түбэһиэхчэ буолбатах. Оччолорго үөрэх-сайдыы намыһах кэрдиискэ турар кэмигэр олонхолоһун улахан култуурнай суолталааҕа. Олонхоһут – айылҕаттан сүдү талааннаах киһи. Ылбычча киһи

санаата да олонхолоон барбата биллэр. Онуоха эбии олонхохут буоларга үгүс сыра, эрэй, дьулуур, баҕа наада. Уопсайынан олонхохут бары өттүнэн дэгиттэр талааннаах буолара. Кини дорҕоонноох тойуксут уонна алгысчыт, сээркээн сэнэнньит уонна алыптаах остуоруйаһыт, чабырҕахсыт уонна үгэһит киһи. Уус-ураннык хоһуйан, кэпсээн, ойуулааһын искусствотын баһылаан, сахалыы тойугулаан, кылыһахтаах ырыаны дьизэрэтэн толоруу, ону таһынан олонхохут хас биирдии геройун санатын, тойугун, тус-туһунан уратылаахтык оруолга киирэн толорор буолаллара.

Билигин төһө олонхохут төрөөн-үөскээн ааспытын этэр олус уустук, күчүмэҕэй. Урукку өттүгэр, Г.В. Ксенофонов суруйарынан, хас нэһилиэк аайы уонунан аабыллар олонхохуттар бааллара. Ол курдук Нам улууһа элбэх аатырбыт олонхохуттардаах: П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ, В.Н. Попов – Бочоох, Е.Г. Охлопков – Буоратай, Г.С. Кычкин – Хабыанньа, А.Е. Сивцев – Дьиибэ Бытык, И.Е. Винокуров – Иванка, Н.А. Марков – Кылыһап, Н.Д. Харитонов курдук олонхохуттар төрөөн-үөскээн ааспыттар.

Охлопков Егор Герасимович – Буоратай тохсунньу 5 күнүгэр 1897 с. Нам оройуонун Көбөкөн нэһилиэгэр (билингитэ Фрунзе) төрөөбүт. Буоратай аҕата Охлопков Герасим Иванович (1848-1926), ийэтэ Охлопкина Анисия Яковлевна (1861-1936). Бииргэ төрөөбүттэрэ Спиридон, Иван, Варвара, Матрёна Охлопковтар.

Егор Охлопков урукку кэм киһитин быһыытынан кыратыттан үлэҕэ эриллэн, оттоон-мастаан олох ымпыгын-чымпыгын билбитэ. Ыраас туттуулаах мас ууһа. Колхозка киирэн сүөһү көрүүтүгэр, биригэдьиirinэн, бэрэссэдээтэлинэн үлэлээбитэ. Бэйэтэ үөрэнэн ааҕар-суруйар буолбут.

Аҕа дойду Улуу сэриитин кэмигэр үлэ фронугар сылдыбыт.

1939 сылтан ССРС суруйааччыларын союһун чилиэнэн үлэлиир. Куолаһа дьэнкэтинэн, уһун тыыннааҕынан, ыллаатаҕын ахсын куолаһа дьөллөрүйдүн иһэринэн, үчүгэй нарын куоластааҕынан Бэдьээлэттэн ордук этэ диэн ахтан ааһаллар.

Сэрии кэнниттэн «Фрунзе» колхоз олоҕор Буоратай дьулурунан, саталынан, нэһилиэк бэйэтин күүһүнэн саҕа кулууп туттан бүтэрбиттэр. Саҕа кулууп аһыллыытыгар анаан Бэдьээлэ «Күн Дьөһүөлдүт бухатыыр» олонхотугар сценарий суруйан спектакль турурбуттар. Сценарий Ядрихинская Татьяна Кондратьевна суруйбут (Ленинград блокадатын кыттыылаҕа). Кини Дьокуускайга начальнай оскуола учууталын бэлэмниир 2 сыллаах курсу үөрэнэн бүтэрэн дойдутугар Көбөкөҥнө кэлэн үлэлээбит. Буоратай Күн Дьөһүөлдүт аҕатын оруолун толорбут,

Ажа тойон алгыһын бэйэтэ айан ыллаабыт. Репетицияларын көрөөччүлэр, истээччилэр Бөрөлөөх, Туома, Нуучча арыларыттан о. д. а. сирдэтэн атынан, оҕуһунан, сатыы кэлэн көрөн хайбаан барбыттар. Мантан тирэх ылан олунньу, кулун тутар ыйга 1947 с. Хатырыкка, Модукка, Намга тагара дьиэтигэр, кулуупка көрдөрбүттэр. Бу үлэтин иһин Татьяна Кондратьевна райсовет грамотатынан наҕараадаламмыт. «Буоратай сэрии кытаанах, ыарахан кэмнэригэр дьон эйгэтин ырыатынан-тойугунан көннүөрдэн, умуннаран, оҕонньор, эмээхсин, оҕолор кыайбат үлэлэрин бэйэтин кыагынан, сыратынан көмөлөһөн, кыһалҕаттан быһаабытын сэргүтүүххэ, туруорсуохха наада», – диэн Ядрихинская Татьяна Кондратьевна ахтан аһарбыт.

Ыһыах күн Буоратай бэйэтэ кулуупка «Ньургун Боотур» олонхону туруоран дьон биһирэбилин ылбыт.

1937 с. П.А. Ойуунускай, В.М. Новиков – Күннүк Уурастыырап Автономия 15 сылын туолар үбүлүөйүгэр Намга тахсан олонхоһуттары мунһан, икки күн устата олонхолоппуттар.

П.А. Ойуунускай көбүлээһининэн саха былыргытын үөрэтии, олонхону сэргүтүү саҕаламмыта. 1937 с. атырдьах ыйыгар Буоратай тылыттан «Алантай Боотур» уонна «Үрүҥ Уолан бухатыыр» олонхотун бииргэ төрөөбүт убайын Иван Герасимович уола Охлопков Семен Иванович латынныы алфавитынан суруйан Гуманитарнай институтка туттарбыт (инв. №32, 1941 г., на 234 л.).

Буоратай олонхолоро Нам олонхоһуттарыттан биир бастакынан сурукка-бичиккэ кирибиттэр («Алантай Боотур»).

Научнай киин архыыбыгар П.Д. Кузьмин 1941 с. кулун тутарга Е.Г. Охлопковтан толорбут анкетата баар. Онно кини ордук сөбүлээн олонхоһон дьарыктанарын эһэтэ Охлопков Дьаакып, саҕаһа Охлопкова Хобороос олонхоһут, ырыаһыт идэлээхтэрин, кинилэртэн олонхолуурга үөрэммиттин, сахалыы үөрэхтээх буолан олонхолору аахпытын туһунан ахтан аһарбыт. Итиэннэ бу анкетаҕа олонхоһут репертуара ыйыллыбыт. Онно биэс олонхо аата киллэриллибит: «Үс сүүс киһини үрдүнэн өҥдөлдүөйүн көтөр, үс былас өттүктээх үрүмэччи маҕан аттаах Үрүҥ Уолан бухатыыр», «Ала кэрэ аттаах Алантай Боотур», «Үрүҥ Уолан бухатыыр», «Күннүк сиртэн күөх оттоон сиир көбөччө элэмэс аттаах Күн Эрилик бухатыыр», «Сонор хаарга суола көстүбэт, кырпай хаарга сырыта биллибэт киргиллээх саҕыннааһын кэппитинэн төрөөбүт Кириэс Бэргэн».

1924 с. Попов Георгий Иннокентьевич райкомҕа үлэлии

сылдьян, Е.Г. Охлопковы комсомол секретэринэн анаан барбыт. Ол үлэлии сырыттаҕына, Барамыгин Ньюкулай начальниктаах бандьыттар тутан ылан бэйэлэригэр ат көрөөччүнэн илдэ сылдыбыттар. Саас муус устар ый бүтүүтэ «Кытыл» диэн арыыга (нэһилиэкпит утары турар) бандьыттар ыстааптанан ололорбуттар. Кинилэргэ Уус-Алдан Найахытын баайдара кытгыспыттар. Бу дьон кыһыллары Дүпсүнгэ таһааран ыппыт кэмнэрэ эбит. Начальниктара Г.И. Попов кэргэнин мааны Маайаны тутан аҕаларга бирэкээстээбит. Ону истэн Буоратай аттарын аһатар киһи буолан таһырдыа тахсыбыт. Ынгыыр ат үрдүгэр түһэн Хатырыкка ыстаннаран тийэн Г.И. Попов убайыгар Миитэрэйгэ тыллаабыт. Ол түүн Маайаны Адьянҕа Миитэрэйдээх үс ынгыыр атынан үөһэ мыраанынан Салбанҕа күрэппиттэр. Буоратай киэһэ аһылык саҕана төннөн кэлбит, бандьыттар билбэккэ хаалбыттар. Бандьыттар Маайаны көрдөөн эскиритэ сатаабыттар, сиппэтэхтэр. Ол курдук саҕасытын Маайаны Буоратай быһаан турарадаах диэн Татьяна Кондратьевна Ядрихинская махтанан кэпсээбит.

Буоратай убайдара Спиридон, Уйбаан дэгиттэр уус дьон этилэр. Убайдарын удьордаан ыраас туттуулаах мас, тимир ууһа быһыытынан биллэр. Тутуспут дьиэлэриттэн биирдэстэрэ Намҕа музыкальнай оскуола буолан турар.

Буоратай тэрийэн, убайа Уйбаан маастардаан харыйа, бэ маһы таҕастаан, сүүнэ улахан боппуруок эрбиинэн үөһэ-аллараа тардыалаан, икки киһи үрдүк атаһа хаптаһын эрбииллэрэ. Оччолорго улахан техника кэриэтэ көрөрбүт. Тоҕус, сэттэ, үс мастаах (үрдүктээх) хайыык онгочолору онгороллор, атын колхозтары салгыылара. Көбөкөттөр бу онгочука бастын этилэр. Буоратай, Барамыгин Николай Петрович, Ядрихинский Семён Дмитриевич Булуҕа үлэ фронтугар барбыттара. 1945 с. Буоратай, Ньюкулай колхозка түһэрilibит балык сыппарата туолан дойдутугар эргиллибиттэрэ. Сэмэни түүлээх бырыһыана туолбакка Ляхов арытыгар бултата ыппыттар. 1946 с. эргиллибит (Ядрихинский Прокопий Семенович ахтытыттан).

Буоратай бэйэтэ эппитин курдук үксүн салайар үлэҕэ үлэлээбит. 1976 с. тахсыбыт «Писатели Якутии» биобиблиографической ыйынньыкка Е.Г. Охлопков революционной комитет председателинэн үлэлээбитэ диэн ахтыллар. Онно олобуран фольклорист, филологической наука доктора, профессор Василий Васильевич Илларионов Буоратайы сэбиэскэй былаас

олохтонуутугар кыттыспыт олонхоһуттар кэккэлэригэр киллэрэр.

Дэгиттэр тимир, мас ууһа. Үлэ фронун байыаһа килбиэннээх үлэтин иһин «Задоблестный труд ВОВ в 1941-1945 гг.» мэтээлинэн наҕараадаламмыт.

Бастакы кэргэнэ Ядрихинская Ирина Ивановна, уоллаах кыыс оҕоломмуттар. Уоллара Охлопков Иннокентий Егорович Москваҕа Щепкин аатынан театральнай училищени бүтэрэн Сунтаарга, Намга култуура дьэитин директорынан үлэлээбит. Сунтаарга народной театры төрүттээбит, саха театрыгар үлэлээбит. Улахан кыыстара Петрова (Охлопкова) Ирина Иннокентьевна (01.06.1957) бастакы нүөмэрдээх кинигэ фабрикатыгар үлэлээн, билигин пенсияҕа олорор. Иннокентий Егорович кыра кыыһа Балабанова (Охлопкова) Татьяна Иннокентьевна. Москваҕа Институт стали и сплава учууталынан үлэлээбит (химик). Кэлин Ногинск куоракка тутуу фирматын менеджерэ.

Иккис кэргэнэ Попова Елена Евградовна (Харыйалаах) (1896-1980). Уоллара Охлопков Владимир Егорович кэргэнэ, оҕото суох. Кыыстара Охлопкова Мария Егоровна эрдэ өлбүт.

Түмүкпэр эттэххэ, Буоратай төрөөбүт норуотугар бэлэх быһыытынан хаалларбыт үлэтэ, эдэр ыччат үүнүүтүгэрсайдьытыгар төһүү күүс, тулхадыйбат тирэх буолан, аата ааттана, олонхото ырытылла туруо.

Литература

1. Охлопков Е.Г. – Буоратай. Алантай Боотур: олонхо. – Дьокуускай: Бичик, 2015. – 189 с.
2. Дмитриев П.Н. – Туутук. Айылҕаттан айдарыылаахтар: ыстатыйалар, бэлиэтээһиннэр, очеркалар. – Дьокуускай, 2008. – 264 с.
3. Илларионов В.В. Олонхо алыптаах эйгэтэ: ыстатыйалар, санаалар, сэһэргэһиилэр. – Дьокуускай: Бичик, 2006. – 334 с.
4. Сивцева У.Д. Эңсиэли хочотун олонхоһуттара. Нам, 2008.
5. Чехордуна Е.П. Олонхо – төрөөбүт тыл сүмэтэ // Төрөөбүт тыл уонна литература: саха тылын уонна литературатын учууталыгар аналлаах научнай-методической сурунаал. №2 (22), 2011. – С. 17-19.

НОРУОТ ЫРЫАҞЫТА, ОЛОНХОҞУТА ЕГОР ГЕРАСИМОВИЧ ОХЛОПКОВ – БУОРАТАЙ

*Потапова Александра Ивановна,
Намнааҕы кииннэммит библиотечнай ситим,
Фрунзе нэһилиэгин библиотеката*

Егор Герасимович Охлопков – Буоратай Көбөкөн нэһилиэгэр (билингитэ Фрунзе) тохсунньу 5 күнүгэр 1897 с. бу орто дойдуга кэлбитэ. Аҕа дойду Улуу сэриитин саҕана билинги Фрунзе нэһилиэгэ Көбөкөн диэн ааттаах киин нэһилиэк эбит. Ол саҕана Көбөкөн нэһилиэгэ «Коминтерн» диэн ааттаах колхоз буолан «Лена», «Фрунзе» колхозтары кытта киин нэһилиэккэ киирсэрэ. Буоратай аҕата Охлопков Герасим Иванович (1848-1926), ийэтэ Охлопкива Анисия Яковлевна (1861-1936). Бииргэ төрөөбүттэрэ Спиридон, Иван, Варвара уонна Матрена.

«Барамыгин Ньюкулай начальниктаах бандьыттар өлөрүөх буолан саанан тирээн, күүс өттүнэн күһэйиилэригэр түбэспиттээхпин. Ол биһиги көнгүлбүтүнэн сылдыбыбатах дьоммут. Саалаах дьон тойон буоллактара. Бу сылдыбыт кэммэр биир да киһини өлөрбөтүбүм, дьонум-сэргэм туһугар көмөлөспүтүм, комсомол секретэрин аатын түһэн биэрбэтэҕим. Суобаһым ыраас буолан дьонум-сэргэм салайар үлэҕэ үлэлэттэхтэрэ» – диэн Буоратай бэйэтэ кэпсиир буолара. Оччотооҕу кэмнэ дьон-сэргэтэ табатык өйдөөбүттэрэ махталлаах суол. Комсомол секретэрин бандьыттар соруйан да туттактара. Буоратай колхозка, сэбиэккэ бэрэссэдээтэлинэн, ферма сэбиэдиссэйинэн, биригэдьиинэн, от үлэтигэр звеновойунан үлэлээбит (Анна Егоровна Охлопкива Буоратай бииргэ төрөөбүт убайын, Охлопков Спиридон Герасимович, сизин ахтыыта).

1976 с. тахсыбыт «Писатели Якутии» биобиблиографической ыйынньыкка Е.Г.Охлопков ревком бэрэссэдээтэлинэн үлэлээбитэ диэн ахтыылар бааллар. Онно олоһуран профессор В.В. Илларионов Е.Г. Охлопковы сэбиэскэй былаас олохтонуутугар кыттыспыт олонхоһуттар кэккэлэригэр киллэрэр.

Егор Герасимович төрдүгэр олонхоһуттар бааллар. Эһэтэ Дьаакып Охлопков олонхоһут, ырыаһыт бэрдэ эбит. Саҕаһа Хобороос (Охлопкива) уһулуччу ылбаҕай уус тыллаах, хатан ньиргирдээх, кэрэ куоластааҕа. Буоратайы Былатыан Ойуунскай ынҕыран, Нам олонхоһуттарын кытта көрсүһэн олонхо дьоро күннэригэр кыттыбытыттан ураты, 1937 с. киэн эйгэҕэ олонхоһут

быһытынан тахсыбыта. 1944 с. Фрунзеҕа учууталлыы сылдьан, ыһыах күн кулуупка Буоратай бэйэтэ «Ньургун Боотур» олонхону туруорбут. Ядрихинская Татьяна Кондратьевна туруоруутугар «Күн Дьөһүөлдьүт Бухатыыр» олонхоҕо Күн Дьөһүөлдьүт аҕатын оруолун толорбут. «Сонуччу үөрүү» кэпсээни пьеса онгортон көрдөрбүттэр, онно Буоратай Дэлиһинэй кинээс буолбут.

Научнай киин архыыбыгар П.Д. Кузьмин 1941 с. кулун тутар 18 күнүгэр Е.Г. Охлопковтан толорбут анкетата баар. Бу анкетаҕа олонхоһут репертуарыгар бизс олонхо аата киллэриллибит: «Үс сүүс киһини үрдүнэн өгөлдүйэн көтөр, үс былас өттүктээх, үрүмэччи манган аттаах Үрүг Уолан бухатыыр», «Ала кэрэ аттаах Алантай Боотур», «Үрүг Уолан бухатыыр», «Күннүк сиртэн күөх оттоон сиир көбөччөр элэмэс аттаах Күн Эрилик бухатыыр», «Сонор хаарынан суола көстүбэт, кырпай хаарга сырыыта биллибэт киргиллээх киис саҕыннааһын кэппитинэн төрөөбүт Кириэс Бэргэн».

Буоратай бэйэтэ «Үрүг Уолан» олонхотун 1941 с. олунньу ыйга сурукка-бичиккэ түһэрбитэ РНАСС Научнай киинин архыыбыгар уурулла сытар (ф. 5, оп. 8, д. 13, 20 л.). «Алантай Боотур» олонхотун бииргэ төрөөбүт убайын уола Охлопков Семен Иванович суруйбута (латынныы алпаабытынан) научнай киин архыыбыгар ууруллан сытар.

Буоратай репертуарыгар олонхоттон ураты «Арыгы ырыата», «Боругуулсук Боскоруоп» ырыалар, «Сталин 60 сааһын туолуутугар аныбын», «Верховнай Советы быыбардааһынна» тойуктар киирэ сылдьаллар.

2016 с. олунньу 18 күнүгэр Нам сэлиэнньэтигэр Олонхо киинигэр Е.Г. Охлопков – Буоратай «Алантай Боотур» олонхотун кинигэтин презентацията тэриллибитэ. 2017 с. Нам улуухугар Егор Герасимович Охлопков – Буоратай сылынан биллэриллибитэ. «Алантай Боотур» олонхото фестиваль ирдэбилинэн нэһилиэк аайы туруоруллан көрдөрүллүбүтэ. Төрөөбүт дойдутугар юбилейнай ыһыах тэриллибитэ, ону таһынан араас тэрээһиннэр ыытыллыбыттара.

Олонхоһут аатын үйэтитэр туһуттан 2012 с. бэс ыйын 15 күнүгэр Е.Г. Охлопков – Буоратай олоһун дьэтигэр өйдөбүннүк дуоска туруоруллубута. 2014 с. нэһилиэккэ скульптор Нельтанов Андрей Михайлович оноруутунан бюст туруоруллубута.

Е.Г. Охлопков – Буоратай дэгиттэр талааннаах, олус баай уусуран тыллаах, саха фольклорун бары жанрдарын диригинник инэриммит бастын олонхоһут буолар эбит. Кини айылҕаттан

талааннааба, үрдүк маастарыстыбалааба олонхотун сюжеттарыттан, дьүһүлгэннэриттэн, уус-уран тылыттан-өһүттэн көстөр. Буоратай төрөөбүт дойдутун библиотекатыгар архивнай материаллар, ыстатыйалар, ахтыылар мунньулан сыталлар. Бу материал барыта электроннайга көһөрүллэн интернекка тахсаары турар. Намнаабы киин библиотека сайтыгар табыстабына киэн дайыыга тахсыаба.

Литература

1. Охлопков Е.Г. – Буоратай. Алантай Боотур: олонхо. – Дьокуускай: Бичик, 2015. – 192 с.

В. Н. ПОПОВ – БОЧООХ: БИИРГЭ ТӨРӨӨБҮТТЭРИН, ЧУГАС ДЬОННОРУН АХТЫЫЛАРЫГАР ОЛОҔУРАН

Местникова Татьяна Арьяновна,

*М.А. Охлопкова аатынан Хатырыктаабы модельнай библиотека,
Нам улууһа*

Кэлэр 2019 с. тохсунньу 13 күнүгэр Саха сиригэр киэнник биллибит норуот ырыаһыта, олонхоһут Василий Николаевич Попов – Бочоох 110 сылын туолуо. Кини Нам улууһун Хатырык нэһилиэгэр 1909 с. кыһынгы бытархан тымныы хабырыттан турдабына, Өлүөнэ өрүс Кэнэли арыытыгар төрөөбүтэ. Кини төрөппүттэрэ сайынын мыраан анныгар Уһун күөлгэ сайылыыллара (билигин ол сир Чохчооһой өтөбө дэнэр, Бочоох аҕатын аатынан), кыһынын Кэнэли арыыга кыстыыллара. Бочоох убайа Николай Николаевич Попов – Баачан, быраата Андрей Николаевич Попов – Өндөрөй (мин ийэм өттүттэн эһэм), балтылара Мотрена Николаевна – учуутал, кыра быраата Петр Николаевич Попов – Чөлөкө Бүөтүр (эһэтин хос аатынан), Харитина Николаевна – Харычыас, барыта алтыалар. Бу туһунан бииргэ төрөөбүт убайа, абаҕабыт Баачан ахтыытыгар бу курдук суруллар: «Баһылай биһи сыллатаабыларбыт, олох бииргэ үөскээбиппит, улаппыпыт. Улахан омос туох да уратыта суох киһи этэ. Ырыа, олонхо туппут киһитэ. Мин ырыаны сатаабат киһи этим. “Дьээ-буо” диэн ырыаба алдьархайын ыллыыр киһи этэ, түннүк тааһа кытта дыыгыныар дылы ыллыыр этэ. Баһылыай туох да сүрдээх

өйдөөх киһи этэ. Кырдьык кини миигиттэн быдан ордук, бары өттүнэн ордук, үлэтигэр-хамнаһыгар даҕаны. Биһиги иккиэн тулаайах этибит. Аҕабытыгар иитиллибит дьоммут. Баһылай кыра оҕо эрдэҕиттэн сытыы тыллаах-өстөөх. Ырыаҕа-тойукка миигиттэн олох атын киһи. Дьон сэһэнин, ырыатын-тойугун батыһа сылдьан истэрэ.

1942 с. турар-турбат барыта сэриигэ барбыта. Мин Ленинградка, Белоруссияҕа 4 сыл сылдыбытым. Баһылай Ленинградка сылдыбыта. Кэлэн баран хара үлэҕэ сылдыбыта. Кини тыллаах-өстөөх, сытан биэрбэт иэдээн үлэһит киһи этэ.

Баһылай билингинэн эттэххэ, ырыа-тойук, култуура киһитэ буолуо эбитэ буолуо. Дьингнээх култуура киһитэ. Баһылай миигинниин сыарҕаҕа олороот, сири-күнү, айылҕаны хоһуйан ылыыр буолара. Бэйэтэ бэйэтиттэн ситимнэнэн сайдан киирэн барара. Киһи этэ-сиинэ кытаатыар, күүрүөр диэри ыллаан-туойан барара. Киһи уйулҕатын хамсатар. Баһылай туох эмэ үчүгэй баарын ырыаҕа ыпсара сатыыр идэлээҕэ.

Ааныс диэн Түбэ дьахтарын кэргэн ыла сылдыбыта. Кэнники эмээхсинэ – Винокурова Ульяна Ивановна, билигин икки хараҕа суох, уруккута бастыҥ ыанньыксыт. Оруйуон сэбиэтин 4 ыңырыылаах депутата, партия райкомун чилиэнэ», – диэн убайын ахтытыгар этиллэр.

Уолаттар ийэлэрэ эрдэ өлөн, эбээлэригэр Чуорааннах Огдооччуйаҕа иитиллэн улааппыттар. Бочоох Баһылай кыра сылдьан эбээтин батыһа сылдьан өрүүтүн ырыа-тойук ортотугар улааппыт. Ол курдук Чуорааннаах Огдооччуйа ханна даҕаны бардын, борбойун көтөхпүт кыра уолу сизтэн дэллэритэн илдэ барар эбит. Оннук сылдьан сахалыы ырыаны сөбүлээн, онтон уһуллан барбыт.

Баһылай кыра сааһыттан соҕотоҕун сылдьан эрэ, ардыгар алааска үлэлии-хамныы сылдьан, ис-иһиттэн баҕаран туран ылыыр идэлээх эбит. Дьон-сэргэ, үөлээннээхтэрэ көрдөстөхтөрүнэ, улгумнук ылынан ыллаан-туойан барар, дьэллэм, сайаҕас, эдэр киһи эбит. Онтуката бэйэтин кытары тэнгэ улааппыта.

Василий Николаевич дьингнээх ийэ олонхоһуттар олонхолоууларын истэн, ингэринэн үөрэммит. Ол иһин кини олонхотун олон эрэ уһатан-кэнэтэн, үргүлдү хас эмитэ күн олонхолуур кыахтааҕа. Бу туһунан П.Н. Дмитриев, Р. Кутуков ахтыыларыгар этэн тураллар: «Кини эпическэй хартыынаны лоп-бааччы этэртэ тынар үгэстээх. Олонхо бухатыырын хас биирдии хамсаныытын-имсэниитин, ырыатын-тойугун, сөп-сөп түһүмэх кэмнэри-

гэр төхтөрүйэн кэлэн, хос-хос хатылаан, чингэтэн биэрэр. Инньэ гынан, истээччигэ бухатыыр дьайыытын тыыннаах хартыына онортоон, кулгаах истэригэр чуолкайдаан, ухатан-кэнгэтэн ойуулаан биэрэр. Ол көстүүнү кыл түгэнгэ тохтотон, бытаардан биэрэр курдук ураты ньымалаах олонхоһут».

Итини таһынан, олонхону араас быһыылаахтык олонхоһуттар кыттыһан, биир олонхону оруолунан тыырсаннар толорууларын, сценаҕа спектакль быһыытынан таһнан-симэнэн оонньооһуннарын эбэтэр соҕотох бэйэтэ быһа тардан толорууга тийэ барытыгар биир тэн тахсыылаахтык, онно талаанын дэгиттэр арийан көрдөрбүт олонхоһут этэ.

Ырыаһыт «Мас суха» диэн ырыата аан маннай бэчээттэммитэ. Бу ис изйиилээх, үчүгэй тыллаах-өстөөх хоһоонугар аныгы үйэ аатырбыт көлөтүн – ньургун тракторы мас суханан бу курдук хоһуйтарар:

Аар-татай оҕолор,
Аныгы үйэ албаһа,
Алыс да буолар эбит,
Ийэ сири титиритэр,
Киэнг халлааны сатаратар
Диринг ньиргиэр тыастаах,
Кутаа уот тыыннаах,
Итии бензин аһылыктаах,
Тымныы кыраһыын утахтаах,
Улуу собуоттарга
Уһаарыллыбыт, хатырыллыбыт,
Уончалыы булуугу соспут,
Улуу трактор көлөлөммүттэр.

Оройуон аатырбыт ырыаһыттарын: Афанасий Сивцев – Дьи-ибэ Бытыгы, Гаврил Кычкин – Хабыынньаны, Егор Охлопков – Буоратайы кытта тэнгэ ыллаһар буолбута. Гаврил Кычкин 1948 с. нэһилиэктэри кэрийэ сылдьан олонхолооһунугар Василий Попов кыыс уонна эдэр бухатыыр ырыатын толорсубута.

«Партияҕа айхал», «Хатырыгым хочото», «Өрөгөйдүү туруохпут», «Мастарыскайага», «Ыһыы ырыата», «Ат сүүрүүтэ», «Максим Аммосов аатынан колхозка» диэн уо. д. а. бэчээккэ тахсыбыт, радионан элбэхтик ылламмыт айымньылардаах. Маны таһынан, «Көмүс удаарын», «Үс курдаах Үөлэн кыырдыт», «Ынах уола Айдаан бухатыыр» диэн хастыы да түүннээх күн уһун олонхолорун толорон, олонхоһут быһыытынан киэнник биллибитэ диэн Василий Николаевич 60 сааһын туолуутугар анаан бэлэмнээн

таһаарбыт В. Никитин 1969 с. «Ленин суола» хаһыакка тахсыбыт ыстатыйатыгар этиллэр. Маны таһынан, ол ыстатыйаҕа «Уйгулаах олоҕу уруйдуубут» диэн Саха сиригээҕи кинигэ издательствота таһаарбыт норуот ырыаһыттарын хомуурунньугар Василий Попов хас да ырыата бэчээттэммиттин бэлиэтиир.

Олонхот Бочоох ырыаһыт эрэ буолбатах, кини чулуу колхозтаах, бу туһунан кинини билэр дьон-сэргэ араас кэминээҕи ахтыыларга, ыстатыйаларга кэпсииллэр. Холобур, Р. Кутуков «Ленин суола» хаһыакка 1984 с. ыстатыйатыгар Василий Николаевичи үлэтин туһунан бэккэ сырдаппыт.

1930 с. Хатырык нэһилиэгэр бастакы «Кэхэр» артыалы тэрийсбитэ. Артыал ревкомиссиятын председателэ. Артыал тэриллитэ быйыл муус устар ыйга 54 сылын туолар. Попов Василий үйэ аңарыттан ордук кэм устата, 1983 с. сайынҥа диэри, бастаан колхозка, кэнники совхозка туох баар күүһүн-уоһун биэрэн үлэлээтэ.

Василий Николаевич кэнники кэргэнэ Ульяна Ивановна Винокуровальын сэрии кэннэ билсэн ыал буолбуттара. Бэйэлэрэ оҕото суох буолан Бочоох бииргэ төрөөбүт элбэх оҕолоох быраата Андрей Николаевич – Өндөрөй (мин эһэм) уолун Дьөгүөрү ылан иитэн улаатыннарбыттара. Онон Василий Николаевич олоһун салҕыыр, туйабын хатарар ыччаттардаах. Кини аатын сүгэр сиэннээх – Попов Василий Егорович, кини билигин Түбэ нэһилиэгэр ньир-бааччы олорор, биэс уол амарах аҕата.

Маны таһынан, Эгсиэли хаһыакка 2001 с. бэс ыйынааҕы ньүөмэригэр Багдарыын Сүлбэ ыстатыйата баар, онно кини суруйар: «В.Н. Попову – Бочооҕу кытта, дьон этэн-сирдээн биэрэннэр, 1982 с. балаһан ыйын 1-2 күннэригэр дьэитигэр кэпсэппитим. Кэпсээбитин, тылыттан тылыгар түһэрэн, суруммутум баар. Тэтэрээт илийһинэн 17 страница.

Оҕонньор кэпсээниттэн, суруйуум тематыгар сөп түбэһиннэрэн, туһанаталаабытым. Кэлэр да өттүгэр туһаныам турдаҕа, кэпсээбитэ барыта картотекабар киирэ сылдьар. Онон мин да кэннибиттэн туһаныахтара».

Бочоох: «Тоҕус сыллаах төрүүхпун. Нам улууһа, Хатырык нэһилиэгэ, Дьакынаан аҕа ууһа. Былыр аҕа уустаһар эрдэххэ, түөрт аҕа ууһа Хатырык: Чачы, Хангалас (Арҕаа Хангаластан кэлбит), Дьакынаан, Сынаах. Хагдаа ийэтин ууһа баар эбит», – диэбитэ.

Нэһилиэк сирдэрин аҕа уустара бас билэллэринэн наардаан суруйтарбыта. Ол иһигэр былдьаһыктаах сирдэри быһаарбыта.

Попов халын аймах Дьякынаан абатын ууһуттан төрүттээхпит (Бочоох туһунан ахтыыларга, ыстатыйаларга Дьяакынап диэн киирбит, Дьякынаан диэн буоларын туһунан И.И. Суздалов, М.И. Старостина «Хатырык нэһилиэгин дьонун төрдө-ууһа» диэн 2010 с. тахсыбыт кинигэбэ көрүөххэ сөп). Ысхалыын Ыкынаачай, онтон төрүттэнэн Элигизт диэн киһи төрөөн, Боппуоктар тэнийбит-тэр. Толкууһут Баһылайтан, Чохчооһой оҕонньор төрөөбүтүттэн абабаларым, мин эһээм, эдьийдэрим кэнчээри ыччаты тэнитэн, күн бүгүн Хатырык сиригэр киэн аймах буолан олороллор.

Литература

1. Багдарыын Сүлбэ. Астык кырдыаһас эбит этэ. – Эңсиэли. – 28.06.2001 с.
2. Никитин В. Талааннаах ырыаһыт (Норуот ырыаһыта В.Н. Попов 60 сааһын туолуутугар). – Ленин суола. – 11.01.1969 с.
3. Попов В.Н. – Бочоох. Үөлэн кыырдыт: олонхо / [П.Н. Дмитриев – Туутук магнитофон. суруйтарыыта, сурукка түһэриитэ уо. бэчээккэ бэлэмнээһинэ, отв. ред. А.Г. Нелунов]. – Дьокуускай: Сайдам, 2009. – 218 с.
4. Попова Н.С. Үс ини-бии Поповтар. – Эңсиэли. – 05.05.2017 с. – 8 с.
5. Р. Кутуков. Олонхоһут В.Н. Попов төрөөбүтэ 75 сыла туолуутугар / ахтыы – Ленин суола – 12.01.1984 с. – 3 с.
6. Суздалов И.И., Старостина М.И. Хатырык нэһилиэгин дьонун төрдө-ууһа. – Дьокуускай: Хотугулуу-Илинги федеральной университет изд., 2010. – 111 с.

НОРУОТ ЫРЫАҤЫТА КЫЧКИН ГАВРИЛ СЕМЕНОВИЧ – ХАБЫАНҤА

*Эверстова Екатерина Алексеевна,
«Үөдэй нэһилиэгэ» МТ дьаһалтатын сүрүннүүр специалиһа,
Нам улууһа*

Олонхо саха норуотун саамай үрдүк чыпчаала, диринг ис хоһоонноох айымньыта буолар. Биһиги өбүгэлэрбит, төрүттэрбит олох көстүүтүн уустаан-ураннаан кэпсээһиннэрэ күн бүгүнгэ диэри уостан түспэт, үйэттэн үйэбэ, көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэриллэн аан дойду таһымыгар табыста. Олонхо сүдү суолталааһын биһиги төрүттэрбит билэн, иитэр-үөрэтэр хайысха көрүнгүнэн илдэ сылдыбыттара көстөр. Ол курдук, киһи чиэһин үрдүктүк

тутарга, киһини сыаналыырга, норуот үгэстэрин, сизрин-туомун тутуһарга, ыччаты күүстээх-уохтаах, дьулуурдаах буоларга, сизер-майгыга иитэр-үөрэтэр суолталаах.

Былыр норуот олонхоҕо умсугуйуута, тардыһыта түбэһиэхчэ буолбатах. Оччолорго, үөрэх-сайдыы намыһах кэрдиискэ турар кэмигэр, олонхолооһун улахан култуурнай суолталааҕа. Олонхоһут – айылҕаттан сүдү талааннаах киһи. Олонхоһут уус-ураннык хоһуйан, кэпсээн, ойуулааһын искусствотын баһылаан, сахалыы туйан, кылыһахтаах ырыаны дьийэрэтэн толоруу, ону таһынан олонхоһут хас биирдии геройун саһатын, тойугун, тус-туһунан уратылаахтык оруолга киирэн толорорун, мээнэ ылбычча киһи сатаабат.

Төһөлөөх олонхоһут төрөөн-үөскээн ааспытын ким билиэ баарай, умнулла быһыытыйбыт олонхоһуттар, норуот ырыаһыт-тара билинни кэмнэ биллибэккэ хаалбыттара сэдэх көстүү буолбатах. Хас нэһилиэк айы олонхоһуттар, ырыаһыттар, биллэр талааннаах дьон билинни да кэмнэ, урукку да кэмнэ бааллар. Ол эрэн, хомойуох иһин, билигин олонхоһут аһсаана сэдэхсидэ.

Нам улуһун Үөдэй нэһилиэгэр олон-олохсуйан ааспыт, дьон-норуот сөбүлээн, олус диэн сэргээн-сэгээрэн истэр норуот ырыаһыта, олонхону толорооччу, мин төрөппүт эһэм Кычкин Гаврил Семенович – Хабыанһа буолар. Кини умнулла быһыытыйбыт дьон кэпсээнинэн, олус талааннаах норуот ырыаһыта, олонхону толорооччу. Эһэм мин төрүөм быдан иннинэ, орто дойдуттан букатыннаахтык барбыта, ол эрэн ийэм кэпсээниттэн, эһэбит туһунан тугу билэрбитин, хантан тугу булбуппун-истибиппитин кыралаан мунһан суруйан саһалаан эрэбит. Кыра сылдьан эбээбит кэпсиирин кулгаахпыт таһынан истэрбит, ол кэмнэ сурукка тиспиит буоллар эрэ дии саныыбыт.

Кычкин Гаврил Семенович – Хабыанһа 1888 с. Мэнэ-Хаһалас улуһугар Дойдунуускай нэһилиэгэр дьадангы дьийэ кэргэннэ төрөөбүт. Ийэтэ эрдэ өлөн, таайыгар Кычкин Сэмэн диэн киһиэхэ иитилибит. Оҕо сааһыгар тулаайахсыйыы кытаанах дьылҕатын билэн, баайдарга үлэлээн айаһын иитиммит. Төһө да ыарахан олоххо олондор кэрэбэ-үтүбэ тардыһан, биллиилээх олонхоһут эдьийин уһууутунан олонхолуурга, туйарга үөрэммит.

Мэнэ улуһугар маннайгынан холкуоска киирбит. Холкуос араас үлэлэригэр сарсыарда эрдэттэн киһэ хойукка дылы үлэлээтэллэр даһаны, эдэр уолаттар уонна кыргыттар мустан ылыыллара-туйаллара эбит. Эбээм кэпсээниттэн бири өйдөөн хаалбыппын – оччолорго Хабыанһа Хабырыыс ыччаты көбүлээн

П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун туруорбут. Улуус иһинээҕи уонна ыаллыы Уус-Алдан нэһилиэктэрин кэрийэн, дьон-сэргэ махталын ылбыттар. Куоракка киирэн театрга туруораары бэлэмнэнэн, дьонго олонхо ис хоһоонун суруйтара сылдыарын билэн, «дьону үлэттэн аралдьытабын» диэн баайсан, холкуос бырабылыанньатын бэрэссэдээтэлэ уоттаан кэбиспитэ диэн эбэм кэпсиирэ. Кэлин, баҕар, сөргүтэн туруоруо эбитэ буолуо да, уоттаах аҕа дойду сэриитэ саҕаланан, ол олонхону оонньообут кэлэктиибэ ыһыллан хаалбыт. Кэлэктиибиттэн Шестаков Гаврил Иванович диэн эдэр уол бастакы хомуурга түбэхэн барбыт, сэри хонуутугар охтубут. Кини сэриигэ айанга турунаары сылдьан, олонхоҕо абааһы улун оруолун толороругар кэппит аңар харахтаах мааскатын алаас саҕатыгар турар тииккэ ыйаан барбыта үһү, онто хойукка диэри ыйанан турарын дьон көрөн кэпсиирэ эбитэ үһү.

Хабыанньаны бронь биэрэннэр, Дьокуускайга үлэ фронугар ыытан аэродром тутуутугар үлэлэппиттэр. 1943 с. талаанын сөбөннөр, Саха театрыгар үлэҕэ ылбыттар. Ырыаһыт быһыытынан таһымнаахтык үлэлии сылдьан, дьэ кэргэнигэр тардыһан, Үөдэйгэ Буденнай аатынан холкуоска киирэн араас үлэлэргэ туох баар күүһүн-уоҕун түмэн үлэлээбитинэн барар.

1948 с. биир дойдулаабын, үгкүүһүтү, Үөдэй олохтооҕун Петр Поротовы кытта Саха АССР олохтоммута 25 сылыгар аналлаах саха норуотун уус-уран самодеятельноһун күннэригэр Москва куоракка «Ньургун Боотур» олонхону туруорууга кыттыыны ыларга ыңыраллар. Улахан састааптаах делегацияны Саха АССР Верховнай Сэбиэтин депутата Д.К. Сивцев – Суорун Омоллоон салайбыт. Маны сэргэ, Сунтаартан аатырбыт ырыаһыт Сергей Зверев – Кыыл Уола кыттыыны ылбыт. Өрө күүрүүлээхтик, ситиһиилээхтик кыттан Орджоникидзевскай оройуонуттан «Кыһыл үрүйэ» холкуос чилиэнэ, саха норуодунай ырыаларын толорооччу В. Афанасьева, Сунтаартан үгкүүһүт, ырыаһыт, булчут Сергей Зверев, Намтан олонхоһут, холкуостаах Гаврил Кычкин, Мэнгэ-Хангаластан кулууп үлэһитэ, хоһоон аабааччы С. Мучин толоруулар Бочуотунай грамоталарынан уонна сыаналаах бэлэҕинэн бэлиэтэммиттэр. «Социалистическая Якутия» хаһыат 1948 с. кулун тутар 14 күнүнээҕи «На празднике народного творчества» диэн ыстатыйатыгар маннык бэчээттэнэн тахсыбыт: «Наша делегация участвовала в трех заключительных концертах смотря – 21 февраля в Колонном зале Дома союзов, 28-го – в составе сводного хора всех участников смотря в Большом театре

и 1 марта – в филиале Большого театра. Помимо этих заключительных концертов мы участвовали в пяти других, проводимых в лучших концертных помещениях столицы. Из нашей делегации исполнители: Мучин, Афанасьева, Зверев и Кычкин были премированы и награждены ценными подарками. Кроме того, все члены делегации были награждены Почетными грамотами оргкомитета и нагрудными значками “Смотр сельской художественной самодеятельности РСФСР». Ити курдук, Гаврил Семенович – Хабыаннья саха норуотун чабылхай талаанын, үйэлэргэ симэлийбэтэх илдэ сылдыар култууратын дойду тэбэр сүрүбэр Москваҕа чиэстээхтик көрдөрбүтэ күн бүгүнүгэр дылы үтүөтүк ахтылларыттан, долгуйан туран үөрэбит уонна киэн туттабыт, холобур оностобут.

Гаврил Семенович нэһилиэккэ, улууска (оройуонна) ытытылар култуурнай-сынньалан тэрээһиннэргэ көхтөөхтүк кыттар. Урууларга, ыһыахтарга, дьон үөрэр-көтөр дьоро күннэригэр ыңгырыылаах ыалдыт, алгыстаах бастын ырыаһыт буолара.

Хабыаннья ырыаларын, фольклору чинчийээччилэртэн урукку кэмнэргэ Г.У. Эргис, П.Н. Попов, Суорун Омоллоон, Айсен дойду сурукка киллэрбиттэрэ бэчээттэнэн дьонго-сэргэбэ тийдэ. Кини элбэх ырыаны суруйбуттаах дииллэр, ол гынан баран суруллубутунан биһиги билэрбитинэн «Мачайар Баһылай» поэма-тойук, «Сиппиир ырыата», «Чабычах ырыата», «Ыарҕа ырыата», «Күн тахсыыта», онтон сороҕо биллибэттэр. Ийэм этэринэн наар ыллаан кинигинэйэрэ үһү, олус сэмэй, холку, көнө майгытынан дьонго да сыһыана сүрдээх эйэбэс эбитэ үһү.

Гаврил Семенович кэргэнэ, мин эбэм Кычкина Екатерина Кирилловна Горнай Маҕараһыттан төрүттээх. 11 оҕону оҕолонолор, онтон, хомойуох иһин, икки эрэ оҕо хаалан олох ситимин салбыыллар. Мэнэ-Хаҥалас Дойдунуускай нэһилиэгиттэн бастакы кыыс оҕолоро өлүүлээх буолан, абабалара Тайҕа оҕонньор соргулаах сүбэтин истэннэр, өрүһү туораан, Нам улуһун Үөдэй нэһилиэгэр олохсуйаллар. Икки кыыстаахтар, урукку сиэринэн абаһыттан куоттаран Аччыгый Дуня, Улахан Дуня диэн ааттаабыттар. Евдокия Гаврильевна – Улахан Дуня, мин ийэм, тыа хаһаайыстыбатыгар үйэтин тухары үлэлээбитэ, оройуон хас да төгүллээх чемпиона, ыччат наставнига, социалистической куоталаһы кыайыылааҕа, үлэ ударнига, РФ үлэ ветерана, нэһилиэккэ депутатынан талыллан үлэлээбитэ, Үөдэй нэһилиэгин ытык киһитэ. Евдокия Гаврильевна – Аччыгый Дуня олохтоох кулууп дириэктэринэн, сельсовет секретарынан, оҕо

саадын сэбиэдиссэйнэн, «Ленин суола», «Энсиэли» хаһыат общественнай корреспонденынан, эдэр көлүөнэни ийтиигэ өр сылларга үтүө суобастаахтык үлэлээбитэ. Айар, тутар талааннааҕа, олус нарын, үрдүк куолаас аҕатыттан киниэхэ бэриллибит этэ. Аҕатын туһунан биир бастакынан кини матырыйаал хомуйан сурукка-бичиккэ тиһэн хаалларбыта. Хомойуох иһин эрдэ олохтон туораабыта, билигин кини олоҕун оҕолоро, сиэннэрэ салҕыыллар.

Ийэм Евдокия Гаврильевна аҕатын туһунан салгыы маннык кэпсиир: «Аҕам Суорун Омоллооннуун олус истин сыһыаннаахтара. Куоракка киирдэҕинэ киниэхэ аан бастаан сылдыра. Суорун Омоллоон биһиэхэ Үөдэйгэ бултуу, отоннуу дьэ кэргэнин илдэ тахсара. Саха киһитин сиэринэн, ыалдьыттаһан, ылсан-бэрсэн олоҕубуттар. Аҕам айар талаанын киэнг истээчигэ аан бастакынан таһаарбыт Суорун Омоллоон буолар. Эдэр дьоннор, студеннар кэлэннэр үлэтин суруйан бараллара. Ол курдук, Ядреева Анна Ивановна Үөдэй кыыһа, аҕам ырыаларынан дипломнай үлэтин суруйбута. Билигин Ньурбаҕа кийиит буолан олоҕор. Аҕабар кэлэн, кини тылыттан ырыаларын суруйан барбыта. Ханна да түбэхэн ааҕа иликпин, кэлин ол кыыһы көрсүбэтэҕим. Аҕам олус сытыары-сымнаҕас майгылаах, маһы ыллатар уус этэ. Дьэтигэр, дьонго-сэргэҕэ дьэиҕэ-уокка туттуллар малы-салы уһанан онгороро, тутууга маастардаабыта. Үөдэй нэһилиэгэр кини маастардаабыт почта дьэиэтэ, олоҕор дьэиэлэр күн бүгүн тураллар».

Мэнэ-Хангалас Дойду нэһилиэгин кинигэтигэр СР култууратын үтүөлээх үлэһитэ, ырыаһыт, мелодист Алексей Леонтьевич Попов эһэбит туһунан маннык истин тылларынан ахтыбыта барыбытын долгутта (2003 с.): «Ырыа Хабыанна – Кычкин Гаврил Семенович. Өрөспүүбүлүкэҕэ кини курдук үрдүк куоластаах ырыаһыты истибэтэҕим. Зверев кинитээҕэр аллараа куоластааҕа. Убайым Хабыанна куолаһа үрдүгэ, хатана, күүстээҕэ ураты этэ. Кыһын тутууга (Көрдүгэн оскуолатын тутуһа сылдьан), саас ылаангы күнгэ ыллыыра Соҕуруу Алааска, биһиги сайылыкпытыгар субу турар радио курдук иһиллэрэ. Дьон: “Хабыанна ылаан эрэр” – диэн бары дьэиэттэн тэлгэһэҕэ тахсарбытын өйдүүбүн. Оскуолаҕа улахан бырааһынньыктарга көрдөһөн ыллаллара. Онно ырбаахытын үөһэ тимэҕин төлөрүтэн, агар илиитинэн издэһин өйөөн, агар атаҕын олоонноон (нөнгү атаҕын тобугар ууран) онгостон олон ылаан куйуһутарын истэrim. Дьэ, үтүөкэн ырыа быһыылааҕа. Мин иккис-үһүс кы-

лаас оџото тартаран туран истэрбин өйдүүбүн. Кини курдук ырыаһыты 80 сааспар дылы истибэтим. Саха сириҥ оройуоннарын үксүлэрин (Халыматтан уратылары) кэрийбитим буолуо да... В.В. Местников, М.Н. Жирков “Ньургун Боотур” олонхоџо, Ньургун Боотур атын ыңыраар ырыата ити биһиги убайбытыттан Хабыанньаттан суруллубутун тута сэрэйбитим. Артыыс М.В. Жирков балай эрэ чугаһатан ыллы сатыыр этэ да, бииринэн, тональноһа намыһах, иккиһинэн – оригинал буолбатах. Хабыанньа олонхотугар эмиэ атын ыңыран ыллыыра, дьэ, олох дьикти этэ. Дойдунуускайдар, арааһа, ол ырыаны истэр этибит быһыылааџа. Кэлин улаатан бараммын кини ырыатын истибэтэх хомолтолоохпун. Иккитэ-хаста, эстрадаџа үлэлии сылдьан Үөдэйгэ сылдыбытым да, биирдэ Дойдунуускайга барбыт, биирдэ куоракка барбыт буолан биэрбитэ. Түбэспитим буоллар, тугу эмэ туһаныам хааллаџа. Хомойбутум иһин, хайыахпыный. Кини ырыабын истибитэ дуу, суоџа дуу, билбит суох. Кыргызтары кытта сибээһим суох. Хаарыан ырыаһыт кэлэн аастаџа – Гаврил Семенович Кычкин – Хабыанньа барахсан!»

Ити курдук, истинг иһирэх тылларынан ахталларын билигин оџолоро, сиэннэрэ ааџан эһэбитинэн киэн туттабыт. Гаврил Семенович 1948 с. сэттинньи 15 күнүгэр норуот ырыаһыттарын өрөспүүбүлүкэтээџи көрүүгэ, түмүк кэнсиэргэ хайџал грамота, ити сыл муус устар 9 күнүгэр Саха АССР Верховнай Сэбиэтин президиумун Бочуотунай грамотатынан наџараадаламмыт. Бүтүн Россиятааџы Тыа сириҥ уус-уран самодеятельноһын көрүүгэ ситиһиилээхтик кыттыытын иһин, 1958 с. Саха АССР култуураџа министерствотын аатыттан 1 степеннээх дипломунан норуот айымньытын Үөдэй нэһилиэгэр, улууһугар утумнаахтык тарџатарын иһин бэлиэтэммит.

Билигин эһэбит аатын үйэтитэргэ быйыл кини төрөөбүтэ 130 сааһыгар Үөдэй ыһыаџар бэлиэтээн ааспыппыт, ол курдук Кычкин Гаврил Семенович – Хабыанньа аатыгар норуот ырыатын күрэџин маҥнайгынан ыппыппыт, инникитин улуус таһымыгар тойук күрэџин ыытарга былаанныыбыт. Саха театрыгар үлэлиир кэмнэригэр саха радиотыгар ыллаабыт буолуохтаах диэн сабаџалыыбыт, ити 1943 с., онон бука кини куолаһа радио архыыбыгар баар буолуон сөп диэн уһуллубут ырыатын булуохпутун баџарабыт. Архыыптарга сылдьан баџар биир эмэ суруллубут ырыатын булбут киһи диэн баџа санаа баар. Буолаары турар Олонхо Ыһыаџар аатын үйэтитэн суруллубут ырыаларын мунһан кыра да буоллар брошюра таһаартарарга үлэни

ыытары былаанныбыт. Үөдэй нэһилиэгин музейыгар Гаврил Семенович Кычкин – Хабыанна муннугун арыарга матырыяал муннабыт, 2019 с. төһө кыалларынан аатын үйэтитиигэ ылым-мыт соруктаах былааммытын олоххо киллэрэргэ дьулуһабыт.

Литература

1. Кычкин Г.С. Күн тахсыыта // Колхоз сирдьитэ. – 1946. – балаҕан ыйын 20 күнэ.
2. Кычкин Гаврил Семенович (Хабыанна) // Софья Гаврильевна Дмитриева. Дойду нэһилиэгэ. – Дьокуускай: Кытыл, 2017. – С. 738-740.
3. Кычкин Гаврил Семенович – Хабыанна // Сивцева У.Д. Эңсиэли хочотун олонхоһуттара. – Нам, 2008. – С. 37-38.
4. Мачайар Баһылай // Саха фольклора: хомуурунньук. – Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1970. – С. 250-266.
5. На празднике народного творчества // Социалистическая Якутия. – 1948. – 14 марта.
6. Посельская А. Кычкин Гаврил Семенович – Хабыанна // Мэнэ Хаңгалас улууһун олонхоһуттара [Сост.: А.М. Апросимов, Ю.П. Борисов, В.В. Обоюкова; ответ. ред. Р.Н. Анисимов]. – Дьокуускай: Алаас, 2013. – С. 122-124.
7. Ыарҕа ырыата // Саха фольклора: хомуурунньук. – Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1970. – С. 242-248.
8. Ырыа Хабыанна – Кычкин Гаврил Семенович // Алексей Леонтьевич Попов. Дойду нэһилиэгэ. – Дьокуускай: Кытыл, 2017. – С. 75.

III. ОЛОНХО ЫҢЫАҢА: ТӨРҮТ ҮГЭСТЭРИ СӨРГҮТҮҮ УОННА ҮЙЭТИГИИ

КРУГОВОЙ ТАНЕЦ НАМСКОГО РАЙОНА: МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ СОБИРАНИЯ И АРЕАЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ НАРОДНОГО ТАНЦА

*Мухомлева Светлана Дмитриевна,
к. филол. н., с.н.с. отдела фольклора и литературы
ИГГиПМНС СО РАН*

*Рожина Лидия Филипповна,
н. с. Рукописного фонда, Архив ЯНЦ*

Собирательская работа и исследование якутского кругового танца осуохай в якутской фольклористике носила и до сих пор носит спорадический и разрозненный характер. В силу этого на современном этапе развития науки имеются историко-культурные зоны, в которых документально не зафиксировано бытование круговых танцев. Намский район относится к слабоизученной региональной зоне, учитывая малочисленность записей круговых танцев и исследований о танцевальной традиции.

Впервые круговой танец Намского района стал объектом изучения в 1952 г., когда М.Я. Жорницкой было предпринято экспедиционное исследование, охватившее Орджоникидзевский, Намский, Верхоянский районы [1, с. 4]. К великому сожалению, материалы этой экспедиции не увидели свет и сегодня неизвестно место их хранения¹. Между тем, собранный полевой материал автором был использован при написании кандидатской диссер-

¹ В своей монографии автор пишет, что полевые материалы за 1950-1965 гг. хранятся в Архиве ЯНЦ СО РАН, в фонде 5, в делах сектора истории, в отчетах экспедиции за соответствующий год [2, с. 17]. Однако поиски материалов экспедиции в Намский район пока не дали результатов.

тации, защищенной в 1965 г., на основе которой была подготовлена и издана монография «Народные танцы Якутии» [2]. В своей книге М.Я. Жорницкая не проводит отдельного анализа полевых материалов, в том числе осухая Намского района. Ее цель – выделение ареальных вариантов якутского осуохаи на основе совокупного просмотра более 300 исполнений танца, зафиксированных во время экспедиций. Автором, как известно, по типу основного движения было выявлено пять региональных вариантов осуохаи:

1) Якутский вариант, тип движения – *кириэстии хаамыы*, шаг накрест;

2) Олекминский вариант, тип движения – *көтүү үнкүү*, танец на прыжках;

3) Амгинский вариант, тип движения – *дэгэрэн хаамыы*, шаг с переступанием;

4) Усть-Алданский вариант, *хайҕатар*, тип движения – *тингилэхтии*, удар пяткой;

5) Вилюйский вариант, тип движения – *хатыйа хаамыы*, переkreщивающийся шаг.

Намский осуохаи исследователем был отнесен к первому региональному варианту осуохаи – якутскому варианту. К этому варианту, кроме намского осуохаи, были причислены танцы г. Якутска, Мегино-Кангаласского и Орджоникидзевокого (ныне Хангаласского) районов [1, с. 28-41].

Учитывая то, что книга М.Я. Жорницкой стала библиографической редкостью, ниже привожу описание якутского варианта осуохаи, к которой относится и намский танец, исполнявшийся в таком виде еще в 1952 г. Цитирование труда авторитетного исследователя считаю необходимым и в силу того, что сегодня трудно найти знатоков исполнения намского осуохаи:

«Он [якутский вариант] состоит из трех частей: *саҕалааһына* (зачин, приглашение на танец), основной части *хаамыы үнкүү* (танец шагом) и *көтүү үнкүү*, т.е. танца прыжками.

Зачин ведется в медленном темпе. В нем участвуют запевала и пять-шесть мужчин, которые группируются вокруг него. Постепенно в круг входят женщины и, берясь под руки, пристраиваются к шагу танцующих. Когда собирается достаточное количество участников, круг замыкается. Танцоры под песню запевала-импровизатора переходят к основной, самой продолжительной части танца. Она начинается медленно, постепенно темп движения хоровода становится быстрее. Одновременно и четко участники

повторяют одно и то же движение. Эта часть продолжается до тех пор, пока запевала не предложит размяться и попрыгать. Тогда участники хоровода переходят к третьей части. Движение остается то же, но оно исполняется на прыжке. Это утомительно, и круг быстро распадается. Если импровизатор начинает новый запев, то начинают со второй части осуохай – *хаамыы үнкүү*. В это время одни выходят из круга, другие становятся в круг. Иногда танец длится часами, меняются лишь запевалы и танцующие в хороводе. Любители танцуют по несколько часов.

В первой части танца, в зачине, движение исполняется следующим образом: танцующие становятся в круг, берут друг друга под руки и переплетают пальцы рук “гребенкой”. Иногда руки опущены вниз и соединены в кистях, у крайних участников свободная рука опущена. Музыкальный размер запева $4/4$.

На первую четверть такта участники делают шаг левой ногой вперед влево по кругу, перенося центр тяжести корпуса на левую ногу. Пятку правой ноги чуть приподнимают. На вторую четверть этого же такта, скользя носком правой ноги, подводят ее к пятке левой ноги. Одновременно делают взмах руками от локтя вперед. На третью четверть делают шаг на правую ногу назад, поставив ее сзади накрест левой; центр тяжести переносят на правую ногу. На четвертую четверть левую ногу подтягивают к щиколотке правой ноги, локти соединенных рук отводят назад.

Когда круг замыкается, как указывалось выше, танцующие переходят к исполнению второй, основной части хоровода. То же движение, что и в зачине, исполняется в быстром темпе. В третьей части, *көтүү*, идут по кругу и исполняют прыжок. На первую четверть такта делают прыжок на левую ногу вперед влево, слегка вытягивая ногу, опускаясь с полупальцев на всю стопу. При этом правую ногу, сгибая в колене, слегка приподнимают сзади левой ноги. На вторую четверть перескакивают на правую ногу назад влево, опускаясь с полупальцев на всю стопу накрест сзади левой ноги. При этом левую ногу, сгибая в колене, слегка приподнимают впереди правой ноги (подъем свободный).

Таким образом, в якутском варианте осуохая основной тип движения – *кириэстии хаамыы*, т.е. шаг накрест» [1, с. 29-31].

Итак, первым фиксатором и исследователем осуохая Намского района на сегодняшний день следует признать М.Я. Жорницкую. Она, исследуя кинетическую составляющую танца, выявила, что намский осуохай по типу своего основного движения *кириэстии хаамыы* составляет единое целое с танцами г. Якутска, Мегино-

Кангаласского, Хангаласского районов, представляет собой якутский вариант осуохая, который еще в то время был наиболее распространенным вариантом осуохая [1, с. 151].

В трудах музыковедов и фольклористов намский осуохай также не стал отдельным объектом собирания и исследования, однако есть отдельное описание ритмо-кинетической организации танца У.Ф. Винокуровой из Намского района в работе молодого исследователя А.Д. Татариновой [6, с. 136-138], и имеются две записи осуохая на двух разных носителях: бумажном и техническом. Вербальный текст танца осуохай был зафиксирован в 1954 г. во время диалектологической экспедиции Института языка, литературы и истории. Руководителем экспедиции был Н.К. Антонов, а членами – Ф.С. Аргунов, П.П. Барашков. Одной из задач экспедиции был сбор фольклорных текстов. О материалах, зафиксированных в ходе этих полевых работ, сообщается в статье фольклориста В.В. Илларионова, но о фиксации осуохая в работе не упомянуто [3, с. 399-400]. Между тем один текст осуохая был записан членом экспедиции, композитором Федотом Семеновичем Аргуновым в с. Бетюн Намского района от Семена Иннокентьевича Боброса, 93-летнего члена колхоза им. В.М. Молотова. Кроме осуохая от информанта преклонного возраста были записаны предание об Омое, рассказ об историческом персонаже Мироне Матвеевиче, свадебное благословление и рассказ о старинной игре.

Текст осуохая имеет заглавие «Сайын кэлиитин ырыата» («Песня о наступлении лета»), состоит из 26 строк, предваряется примечанием «Былыр ыллыыр этилэр бастааннар кыһынгыны» («В старину начинали с песнопения о зимнем периоде»). Это замечание свидетельствует о том, что зафиксированный текст является сокращенным вариантом вербального текста кругового танца. Он был издан в 2012 г. в малотиражном сборнике, который сегодня стал библиографической редкостью, поэтому ниже его печатаем:

Кытыылыыр сылгы
Кыыс бэрбээкэйиннэн түспүт
Кыраһа хаарбытын
Кылырытаммыт,
Улаан сылгы
Уу тобугунан
Оймоон кэһэр
Олуурдаах хаарбытын

Ууларар күммүтүгэр
Кэллибит;
Ол гэннэ
Унаар сайыҥҥа тийэммит,
Уруй-айхал олохтономмут
Уйгу быйаҥ тахсытыгар тийдибит;
Онон «уруйдуобун» диэн олохтуобун,
Онон «айхаллыабын» диэн албыабын;
«Үктэммит сирбититтэн
Үрүҥ күөх от
Өндөйдүн» диэбин,
«Хаампыт сирбититтэн
Хампа күөх от
Ханыыластын» диэбин,
«Турбут сирбититтэн
Торҕо күөх от торолуйдун» диэбин,
Сиэтиспит сирбититтэн
Синьньэ күөх от сириэдийдин [4, с. 20].

Поэтическая импровизация, записанная от С.И. Боброса, состоит из двух блоков. В первом из них описывается переход от зимы к лету как некое временное путешествие «мы» персонажа: мы вернулись/прибыли ко дню таяния снега (строки 1-10), дожили/прибыли ко времени изобилия (строки 11-14). Второй блок соединяется с первым блоком причинно-следственной связью через союз «*онон*» (следовательно, поэтому) и представляет собой призыв коллективно совершить моление *алгыс* (строки 15-16) и свершить заклинание изобилия трав через вождение хоровода (строки 17-26). Заклинание повторяется три раза. Как видим, этот текст осуохая состоит из традиционных формул, распространенных повсеместно.

Второй текст осуохая был записан от известного олонхосута Прокопия Ядрихинского на техническом носителе и выпущен на CD-диске студией звукозаписи АГИКиИ [5]. Осуохай исполнен только запевалой в студийных условиях и непродолжителен (2 мин. 42 сек.), текст представляет собой образец советского осуохая. История этой аудиозаписи и издания его еще не изучены.

В новом тысячелетии по всей Якутии началась ревитализация кругового танца осуохай. В связи с этим фольклористами в 2010-2011 гг. была предпринята экспедиция «Современное состояние круговых танцев осуохай или Запевалы осуохая в памяти народной», которая собирала материал в ряде центральных, заречных,

вилюйских районов, в том числе охватила три населенных пункта Намского района: Нам, Бютэй Юрдэ, Тумул. Итоги этой экспедиции частично отражены в материалах сборника [4, с. 13-15, 60, 65, 67].

В заключении обзора хочется отметить, сегодня перед теми, кто намеревается глубже исследовать осуохай Намского района, стоят следующие задачи: целенаправленный сбор материала по осуохаю, в том числе поиск материалов, собранных М.Я. Жорницкой в Намском районе; исследование имеющегося материала.

Литература

1. Жорницкая М.Я. Народные танцы Якутии: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1965. – 21 с.
2. Жорницкая М. Я. Народные танцы Якутии. – М.: Наука, 1966. – 168 с.
3. Илларионов В.В. Фольклор улуса // Намский улус: история, культура, фольклор. – Якутск: Бичик, 2010. – С. 397-402.
4. Песни круговых танцев саха [Тексты]. – Якутск: ИГиИПМНС СО РАН, 2012. – 80 с.
5. Прокопий Ядрихинский Осуохай [Звукозапись] / Запись на CD: А. Сажин, ред. А. Степанова. – Якутск: Студия звукозаписи АГИКиИ, 2004. – 2'42'.
6. Татарина А.Д. Якутский круговой танец *осуохай*: строение, локальные разновидности, историческое развитие: дис. ... канд. искусствоведения. – Новосибирск, 2016. – 351 с.

КУЛЬТОВАЯ АРХИТЕКТОНИКА В ПРОСТРАНСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ПРАЗДНИКА ЫСЫАХ

Данилова Наталья Ксенофонтовна,
к. и. н., с. н. с. отдела археологии и этнографии,
ИГиИПМНС СО РАН

Ритуальная архитектура народа саха в последние десятилетия переживает свое второе рождение. Мощным толчком к его активной реконструкции стало признание в 1991 г. главного национального праздника народа саха, праздника *ысыах*, на государственном уровне. Так, в 90-х гг. XX в. в Якутии была проведена кропотливая совместная работа ученых и творческих людей по систематизации современной обрядности с учетом идей и ка-

ноничности мифопоэтического наследия и ритуальной культуры. Были сформулированы новые требования к национальному празднику ысыах, основанные на глубоком уважении к старинным обрядам, к форме организации и к методике их проведения. В 1998 г. в г. Якутск для проведения национального праздника была выбрана местность Юс Хатын (Три березы), где по историческим преданиям культурный предок народа саха Эллэй устроил первый праздник ысыах, посвященный светлым богествам *айыы* [2, с. 15]. После этого началось творческое проектирование и возведение традиционно-архитектурных строений праздника ысыах. При реконструкции ритуальных сооружений основными источниками стали как сохранившиеся культовые реликты, так и экспедиционные и архивные материалы исследователей, в которых были собраны народные знания и традиции от носителей и знатоков старины [4]. Теперь в местности Юс Хатын собрана вся уникальная ритуальная архитектура народа саха: специальные культовые храмы – помещения в виде монументальной берестяной урасы *Могол ураса*, мультиплицированный образ Мирового древа *Аал Луук Мас*, *Аар багахи* разной конструкции, семантическая ось освоенного пространства – *сэргэ коновязь*, составляющие заполненное сакральное пространство *түсюлгэ*.

В своем символическом оформлении ысыах воспроизводит устройство Вселенной, поэтому вся его архитектоника была направлена на моделирование космического миропорядка: начиная от приготовления кумысной утвари, заканчивая праздничной одеждой. Как в древности, так и сейчас сакрализация праздничного пространства ысыах начинается с очистительных обрядов: выбранное место тщательно окуривают дымом от можжевельника, тем самым очищая и изгоняя пространство от всего нечистого. После данного действия втыкают свежесрубленные березки *чэчир* вокруг *түсюлгэ*, очерчивая границу сакрального пространства. Вход в *түсюлгэ* осуществляется с восточной части, где оставляется проход *айыы аартыга* и украшается березками *чэчир*.

Культовое сооружение *Могол ураса* – основной ключевой символ-образ сакрального пространства ысыах. Монументальное, роскошное строение, высота которого достигала до 10-12 м., одновременно могло вмещать до 100 человек. Согласно якутским историческим преданиям, появление просторной берестяной *Могол урасы* также связано с Эллэем. Он воздвиг ее специально

для совершения обряда благословления *Айах тутуу* в честь небесных божеств айыы [3, л. 6]. Позднее, данный обряд стали проводить внутри праздничного *түсюлгэ*, а функцию айыы-шамана стал выполнять почетный старец, знающий слова *алгыса*-заклинания.

По архивным сведениям, внутри *Могол урасы* могли также совершать во время праздника ысыах обряд отправления души старого человека к предкам. Во время этого обряда распитие кумыса совершалось против хода, и старики могли спокойно отправиться в мир предков. Так, согласно якутским преданиям, ритуальное кумысопитие в честь святых предков стало последним угощением *Омогой бая* (тоже первопредка якутского народа, первого насельника долины Туймаады), которого тут же, внутри урасы похоронили [1, с. 33]. В связи с этим, следует отметить, что в древности могильную яму называли «моголо, монголо». По мнению исследователей, данный термин может быть семантически связан с *Могол урасой* [1]. Определенный интерес вызывает и значение слова «могол». Интересна интерпретация слова «могол» Г.В. Ксенофоновым: «В старинных преданиях встречается имя “Тюёнэ Могол” как одного из предков якутов. Далее, в шаманских песнопениях “могол” выступает как общее название душ предков, перевоплощающихся в перелетных птиц. Тем же словом в вилюйском регионе отмечается особая масть конного скота, посвящаемого духам. Во всяком случае, близкая связь этого термина с культом предков не подлежит сомнению. С другой стороны, якутское “монгуол-могол”, несомненно, имеет какое-то близкое отношение к племенному названию “монгуол – могол”, как известно, взятому из древних преданий дочингисовой Монголии. По совокупности приведенных данных, мы лично приходим к выводу, что название “Могол ураса” имеет смысл – ураса душ предков, храм предков или священная ураса» [3, 12а, л. 22].

Следует также отметить, что в фольклорных и архивных источниках встречаются сообщения о божествах-покровителях домашнего скота Могол Тойон ‘Большой Господин’ с женой Усун Куйаар Хотун ‘Высокая Космическая госпожа’; Тюёнэ Могол – покровитель конного скота и его жена Тюттэ тэллэх, Тёгюрук оноо, усун Могол Хотун ‘с постелью из кострища, в шубе с круглым орнаментом, высокая Госпожа Могол’ [3, 12б, л. 189]. Эпитет Могол Тойон фигурирует также и как один из имен в названии духа-хозяина очага: Бырджа Бытык, Кемер Сыттык, Могол Тойон, Аан

Дьяасын 'Белеющая борода, пепельная постель Господин Могол, Аан Дьяасын' [3, д. 126, л. 6].

Предназначение *Могол урасы* как культового храма прослеживается и в его конструкционном облике. Вертикальная структура и его трехчастное деление (Ус куурдуулаах Моҗол ураһа), устремленность ввысь, внутренняя колоннада из двенадцати столбов, означающих 12 небесных сфер, круглое основание воспроизводит устройство Вселенной, космического и социального порядка. Об устойчивом и длительном использовании берестяной урасы, как основной формы жилища как самих якутов, так и их предков свидетельствует то, что Вселенную якуты представляли в виде урасы: «Небесный купол – ее вершина, края ее сходятся с землей». Ураса, как модель Вселенной, встречается также и в символических текстах старинных загадок и поговорок, а космогоническая символика также прослеживается в художественном оформлении берестяных покрышек и резных столбов урасы, среди которых преобладал арочный орнамент. Подобный орнамент встречается и в оформлении ритуальной кумысной утвари.

Трехчастная структура Модели мира запечатлена в структурной композиции Могол урасы. Как и Вселенная, она состоит из трех частей: нижнего, среднего и верхнего. С образом Нижнего мира (Земли) связана нижняя часть урасы, берестяное покрытие которой разукрашена растительным узором. Круглое основание символизирует круг – лоно Земли, а орнамент его оформление. Кроме того, растительный орнамент обладает охранными функциями (препятствует вторжению с Нижнего мира темных сил *абаасы*).

Означающая Средний мир внутренняя опояска богато разукрашена резным орнаментом и «культурно обработанным» вещным оформлением – *салама* (веревкой из конских волос с низанными на нее лоскутками, миниатюрными берестяными туесками и телячьими нарыльниками). Верхняя опояска *юёсээнги курдуу* (верх, Верхний мир) – олицетворяет символ неба, так как в ней находится светодымовое отверстие *ураа*. Являясь единственным источником света в урасе *ураа* обладает высокосемиотичным статусом, так как представляет собой пограничный элемент между жизненным пространством человека и миром природы. Определение светодымового отверстия как своеобразной «двери» в запредельные миры – понятие универсальное.

Таким образом, *Могол ураса* как культовый храм была связана с культом предков и наделена идеей перерождения, перевопло-

щения души человека, сохранившей осознанную идейную программу символического моделирования Вселенной.

Центральное место в сакральном пространстве праздника ысыах занимает мировое дерево Аал луук Мас, символическая ось Вселенной, связующая все три эпических мира. Оно (мировое дерево) воплощено в основном и самом значимом культовом строении тьюсюлгэ *Аар багах*. Ритуальный *аар багах*, вокруг которого разворачивалось основное ритуальное действие праздника ысыах – восхваление верховного божества Юрюнг Айыы Тойона «Айах тутуу» и кропление кумысом в честь божеств и духов – представляет собой деревянное сооружение, состоящее из двух или нескольких резных столбов, соединенных перекладной. Столбы оформлялись в форме *сэргэ*, а на концах соединяющих перекладин вырезаны лошадиные головы. Столбы украшали молодыми березками *чэчир*, верхушки которых связывали сверху вместе. В результате получалось сооружение, конструкция которого напоминало схематический образ урасы. На перекладины вешали кумысный сосуд *сири уһит*, символика которого была связана с культом богини матери – Земли. Так, *сири уһит* олицетворял духа-хозяйки Земли *Аан Алахчын Хотун*. В этом контексте следует отметить, что *аар багах* как скрепа поддерживает в равновесии «чашу земли». Оформление концов перекладин и связь ее с культом коня означает, что небесные божества по указанному пути (перекладина как путь, конь как праобраз небесного божества – *Н.Д.*) спускают с небес в сосуд с кумысом божественную влагу *илгэ*. *Аар багахом* называли и монументальные стелы высотой до 10 м., которые сооружались как в одиночной, так и в ансамблевой композиции. Для *Аар багах* выбирали стройное, высокое лиственничное дерево, без уплотнений и различных образований. Столб вырезали или с многогранными углами, или оформляли резным растительным орнаментом, в середине вырезали форму головы лошади. Самой отличительной частью являлась верхушка столба, которую украшала форма чорона или головы лошади. Иногда наверху оставляли ответвленные части дерева, которые также вырезались резным орнаментом в форме *сэргэ*. Ансамблевые столбы соединялись тремя-четырьмя перекладинами, в своей композиционной структуре напоминающие форму крыла орла. Концы перекладин имели сквозное отверстие, которые изображали глаза вырезанных фигур головы лошади или орла. Внизу столбы также соединялись между собой перекладинами.

В настоящее время, *чэчир* стараются заменить искусственно-

ми деревцами или деревянными шестами с прикрепленными ветками и листочками. В тех районах, где не растет можжевельник, для очищения *тjюсюлгэ* используют дымокур от сухого кизяка, в некоторых местах вместе с кизяком жгут олады или лепешки с маслом. У центрального входа разжигают костер, дымом от которого «очищаются» входящие в *тjюсюлгэ* гости, а при входе *айыы аартыга* с двух сторон стоят женщины в национальных костюмах, которые обмахивают посетителей махалками из конского волоса *дэйбиир* и произносят благопожелания *алгыс*.

На все березки нанизываются в несколько рядов пестрые, свитые из конских волос веревки *салама*, украшенные цветными лоскутками из тканей, миниатюрными берестяными туесками и телячьими намордниками, берестяными фигурками лошадей и коров. Между ними привязывались пучки из белого конского волоса *сиэл*. В центре ставили ритуальные столбы, соединенные перекладиной *Аар багах*, на котором подвешивали кожаный сосуд *сири иһит* с кумысом, рядом с ним ставили *чороны* – деревянные чаши для распития кумыса.

На восточной стороне от *тjюсюлгэ* ставили от одной до 12 коновязей *сэргэ*, количество которых зависело от достатка устроителя праздника. *Сэргэ* соединялись между собой разноцветными салама и, таким образом, составляя единую композицию. В сакральном пространстве ысыах эти *сэргэ* указывали пути, по которым с небес спускались небесные божества айыы, и предназначались для их священных лошадей. Такое устройство праздничного *тjюсюлгэ* сохраняется до сих пор и применяется повсеместно, что свидетельствует о том, насколько сильно закреплены в ментальной сфере каноны организации сакрального пространства. Издревле считается, что сакральное пространство праздника ысыах должно в первую очередь маркироваться культовым сооружением – коновязью *сэргэ*, *аар багахом*, таким образом пространство вычленяется из природного ландшафта, и происходит его сакральное освоение. И поэтому, в независимости от эпохи, власти, места или страны, народ саха отмечал и отмечает праздник ысыах и в первую очередь старается установить прообраз Мирового древа – Аал Луук Мас – символический центр сакрального пространства. Следует отметить, что в последние десятилетия якутские диаспоры и руководство республики в разных городах и странах проводят праздники ысыах и устанавливают коновязи *сэргэ*. Таким образом, через *сэргэ* устанавливается глубокая семантическая связь с родной землей – Родиной *Ийэ дойду*.

Известно, что народ саха в ментальном плане очень тесно связан с родной землей *дойду тыына*. У каждого саха есть свой родной алаас, озеро, лес. До сих пор существует поверье, что слабое здоровье можно подкрепить «живым общением» с родной природой, поэтому люди стараются, по возможности, приезжать в родные края, восстанавливать свои жизненные силы.

В советский период в центре *түсүлгэ*, рядом с *аар багахом*, устанавливали трибунные сооружения, обмотанные красным кумачом и украшенные портретами коммунистических вождей. Так, на основе старинных традиций сформировалось проведение советской праздничной культуры. В это время, культовые *аар багахи*, коновязи *сэргэ* стали украшать советской символикой, событийными знаками (серп и молот, звезда, ракета, вырезанные портреты вождей революции и т.д.). В этот период времени также появляются и различные разноцветные, разнохарактерные юбилейные *сэргэ*. Таким образом, коновязь *сэргэ* приобретает свое вторичное сакральное назначение – ритуального маркера памятного события.

Следует отметить, что несмотря ни на какие нововведения, приобретенные традиции и новую праздничную этноидеологию, культовая архитектура народа саха всегда сохраняла и сохраняет свои культурные позиции символического центра сакрального пространства. С возрождением архитектурно-строительных сооружений появляются основанные на традиционных представлениях новые культовые сооружения и связанные с ними магико-обрядовые действия. Так, например, в комплексе Юс Хатын вход в сакральное пространство ысыах начинается с прохождения через *Аан Аартык* 'Главный вход', расположенный с восточной стороны и разделенный на правую мужскую сторону и левую женскую части. Согласно традиционному мировоззрению, пересечение любой границы через вход *аартык* сопровождается исполнением комплекса ритуальных действий, направленных на избавление от негатива и отрицательной энергетики: окуривание дымом от можжевельника, обмахивание конским волосом *дэйбиир* и *арчы* – березовыми ветками, с завязанными конскими волосами *сиэл* и колокольцами *хобо чуораан*. Весь проход до главного сооружения Аар кудук чэрчи мас застилают свежескошенной травой, символом обновления жизни. В последнее время отмечается, что многие посетители праздника ысыах берут с собой пучки скошенной травы, чтобы потом впоследствии использовать при различных очистительных обрядах. Участники праздника, пройдя все этапы

очищения, подходят к импровизированному медному очагу, для кормления духа-хозяина огня и получения благословения.

В этнокомплексе Юс Хатын образ Мирового дерева воплощен в стилизованном сооружении Аар кудук чэрчи мас, помост которого сделан в виде урасы – мультиплицированной модели Вселенной. Относительно данной конструкции также появились новые ритуально-магические действия: для того, чтобы получить благословение небесных божеств айыы, надо прислониться лбом к грани сооружения. Внутри урасы стены украшены девятью деревянными эмблемами с вырезанными знаками-орнаментами, олицетворяющими девять небесных божеств айыы. Согласно основной мифологеме данного магико-ритуального действия, вошедший человек выбирает какой-либо знак божества айыы и, прикоснувшись ладонями, загадывает свое желание. К концу дня принято возвращаться обратно к Аар кудук чэрчи мас и следует прислониться спиной ко всем граням сооружения, при этом мысленно благодарить небесных божеств айыы. Появление подобных новых регламентированных традиций объясняется тем, что культурный процесс находится в постоянном инновационном росте, при этом необходимо не разрушать сами основы традиционных представлений.

В мифопоэтическом пространстве праобразом Мирового древа *Аал Кудук Мас* выступает медная коновязь *Алтан Сэргэ*. Возведение в праздничном пространстве восьмигранной монументальной медной *сэргэ* привнесло возрожденному празднику ысыах эпическую гиперболизацию и сакрализацию всего периметра. Так, данной коновязи сразу адаптировалось новое обрядовое действие – каждый человек, посетивший праздник ысыах должен был прикоснуться спиной к граням Алтан сэргэ и получить благословение высших божеств. В олонхо Алтан сэргэ являлся верхушкой Мирового древа Аал Луук Мас – семантической оси Вселенной. Считалось, что Алтан сэргэ это посох Верховного божества Юрюнг Аар Тойона – верховного божества и имел своего духа-хозяина Тойон Тюсюмэл. Древние якуты считали, что дух-иччи коновязи не допускал злого духа внутрь жизненного пространства, и как своеобразный сторож защищал и очищал от негативного влияния злых сил.

Итак, культовые сооружения праздника ысыах представляют собой запечатленную в дереве летопись народа, передающуюся через культурную память от поколения к поколению. С каждой исторической эпохой и периодом культовые постройки и стро-

ения развивались и видоизменялись, но сохраняли свои этнические каноны. Как материальное воплощение религиозно-мировоззренческих систем, культовая архитектура народа саха ярко иллюстрируют эстетические и культурные предпочтения создавшего их народа.

Литература

7. Васильев В.Е. Саха төрүт итэбэлэ былыргы сэһэннэргэ. – Дьокуускай: Бичик, 2006. – 96 с.
8. Ксенофонтов Г.В. Материалы об Ысыахе // Архив ЯНЦ СО РАН. Ф. 4., оп. 1., д. 12 а; 12 б; 126.
9. Ксенофонтов Г.В. Эллэйада: Материалы по мифологии и легендарной истории якутов. – Новосибирск: Наука, 1977. – 247 с.
10. Яковлев В.Ф. Ысыах: Туймаада – Эллэй – Юс Хатын. – Якутск: Якутия, 2005. – 64 с.

САКРАЛЬНЫЕ АТРИБУТЫ ПРАЗДНИКА ЫСЫАХ ОЛОНХО В СВЕТЕ ДРЕВНИХ РЕЛИГИОЗНЫХ КУЛЬТОВ

Васильев Валерий Егорович,

*к. и. н., с. н. с. отдела археологии и этнографии,
ИГИиПМНС СО РАН*

Национальный праздник Ысыах сохраняет традиции, уходящие в пласт культуры ранних кочевников Центральной Азии и сопредельных территорий Южной Сибири. Реликты древних ритуалов сохранялись вплоть до позднего средневековья и этнографического прошлого. Именно поэтому они имеют схожие черты, встречающиеся у народов тюрко-монгольского мира. Триада атрибутов культа айыы состояла из основных элементов: Солнца (культа Неба), Мирового дерева (культа предков) и белого коня (культа коневодства). Они соответствовали вещной триаде кочевников Евразии из «звериного стиля», вооружения, конских уздечек и сбруи.

Согласно олонхо, эквивалентом Мирового дерева служил Аар Кудук Мас, вершина которого становилась коновязью белого Юрюнг Айыы Тойона, олицетворявшего солнце. Там восседали на семидневном пире боги. Корни дерева спускались вниз, становясь столбами для алтаря богини земли – охранительницы до-

машного скота. Вокруг Аар Кудук от божественного дождя образуется пенящееся молочное изобилие *илгэ* [5, с. 4].

Эпический образ Мирowego дерева был отражением родовых деревьев, внутри которых обитали духи определённых мест. Разноцветные ленты из лоскутков ткани *салама*, украшавшие деревья, воспринимались как «одежда» самой хозяйки земли. В старину вместо лоскутков ткани развешивали пучки гривы или шерсти домашнего скота. Это позволяет предположить, что хозяйка земли, хранившая души предков, представлялась в образе лошади или коровы, души которых также находились в её распоряжении. Это зооморфный код духа прослеживается в обычае развешивания свежей шкуры животного или хохолок лесной/водоплавающей дичи на жертвенном дереве *кэрэх*, растущем на мысе *тумуһах* лицом на восток.

В древней легенде приводится описание ритуала жертвоприношения Улуу Тойону: в седьмой день седьмого месяца украсили дерево верёвкой *унаар салама*, на столб аар багах привязали жеребца берёзово-пегой масти *туос ала атыыр* с берёзово-белыми ногами, белой наполовину головой и красными губами *тумус*. Кровавую жертву *кэрэх* шаман приносил и духам Кыдай Бахсы: на вершине великого холма стояла развесистая лиственница *арбах мутуктаах аар тиит*. На ней шаман повесил шкуру чёрного быка с солнцем на лбу. С ветвей этого дерева вечно будет капать жирная пища для духов [11, с. 62, 83]. При внимательном прочтении текста обнаруживается, что священная пегая лошадь ассоциируется с белой берёзой и солнечной птицей с красным клювом *тумус*, а жертва *унаар салама* указывает на дорогу, по которой душа лошади вместе с дымом костра *унаар буруо* должна была улететь на небо. Красный клюв сравнивали с сырой печенью и лёгкими, которые являлись вместилищами души. Эта традиция восходит к скифским изображениям крылатых грифонов, несущих в клюве головы оленя или коня [6, с. 53]. По китайским источникам, «пеголошадниками» являлись тюркоязычные алаты, обитавшие где-то около озера Байкал.

В мифе чёрный бык был связан с лиственницей. Её мощные ветви (*арбах мутуктаах*) ассоциировались с рогами тотемных зверей, в которых перевоплощались шаманы. Видимо, белый круг на лбу быка был связан с ночным путешествием солнца в подземном мире. Семантика белого коня указывает на путь Солнца-божества с летнего восхода до зенита, а бурого быка – на период времени от зенита до заката. Таким образом, восток и

запад были связаны с границами Вселенной, в которой береза символизирует путь в Верхний мир, а тёмная лиственница – в Нижний мир. Очевидно, пища из жира и сала жертвенного скота соответствовала белой пище богов и являлась пережитком охотничьего культа Байаная. В алгысе он наделялся кровавым сиденьем олбох. Улуу Тойон, принимавший жертву в ноябре, был покровителем зимней охоты. В его честь охотники устраивали осенний Новый год. Улуу Тойон также был создателем красных лошадей – *улаан сылгы айыыта* [10, л. 11-12]. Это подчёркивает солярную символику древнего бога, связанного с промыслом. Об этом может свидетельствовать обряд тунгусских охотников Вилюя, вешавших на деревьях со срубленными верхушками шкуры убитых оленей [9, с. 150-151].

Святилища из деревьев со срубленными верхушками, куда втыкались черепа лошадей, были первыми прообразами алтарей праздника ысыах. Это напоминает слова Р.К. Маака: «Во времена язычества вышеупомянутые столбы имели особенное значение: к ним, по толкованию шаманов, нисходящие с неба к пирующим духам, привязывали своих воздушных коней. Шаманы около таких столбов делали свои заклинания, и вместо березок в прежнее время место огораживалось сосняком, считаясь священным и неприкосновенным для простых смертных. Около столбов ставятся большие берестяные и кожаные чаны с кумысом...» [9, с. 288]. Примечательно, что в одном описании обряда моления духу земли *Дойду иччитэ* священный алтарь *тюсюлгэ* окружался рядами из восьми берёзок и лиственниц, соответственно, с южной и северной сторон. При этом главные столбы украшались шкурками пернатой дичи [17, л. 31]. Сопоставляя данные, находим известную схему соотношения юга и севера с понятиями «отец и мать», «верх и низ». При сравнительном анализе вырисовывается чередование священных солярных существ – лебедя, оленя, коня и быка. Они по лестнице ветвей берёзы, лиственницы или сосны возносили души усопших в небесную обитель. И оттуда же они спускались как вестники богов, показываясь наяву среди летних грозных туч.

Култ предков, спускавшихся на верхушки сэргэ, прослеживается в жертвоприношении *табык кэрэх* из шкуры белого быка со светлыми копытами и красными губами самым сильным божествам Уйулган Маган тойон и Уйулган Маган хотун [13, л. 8]. Эта божественная чета воплощала образ грозного Улуу Тойона, одновременно считавшегося творцом белых лошадей. В леген-

дах саха сказано, что душа шамана воспитывалась на дереве *уйук хара мас*. Затем духи поднимали его к божеству судьбы Джылга для прохождения обряда «рассекания», где его превращали в лохматого жеребца (*арбах бастаах атыыр*). До этого испытания «мать-душа» шамана лежала в особой колыбели *табык* [16, л. 105, 120]. Первоначально фетиш *табык* был атрибутом духов-предков. Об этом свидетельствует предание: в Намском улусе род Чорогу устроил ысыах, во время которого установили ветвистый ритуальный столб *сатапах*. На его вершине повесили кожаный мешок *хааһах* с идолом Киис айыы тангара. Во время благословления почтенных шаманов сверху на круг чачыр падали, говорят, жёлтое илгэ размером с яйцо турпана и пучки конской гривы. Владелец фетиша Киис тангара должен был сказочно разбогатеть [2, л. 76-77]. Из этого следует вывод: в старину ысыах обязательно проводили признанные шаманы, которые общались с духами предков. Это согласуется с обрядом вилюйских саха, у которых центральный столб *аар багах* в кругу *тэтир* из деревьев *хахыйах*, титирик и талах в верхней части имели птичьи гнезда *уйа*. Семеро старцев восхваляли творца *сылгы айыыта* у подножья *багах* и выходили из круга *тэтир*. Это сведение, относящееся к 1898 г., наводит на мысль, что лексемы *чачыр* и *тэтир* восходят к древнетюркскому слову *чачыр / шатыр* 'шатёр'.

В своё время Г.В. Ксенофонов писал, что шатёр *Могол ураса* являлся древним «храмом предков». Слово *могол* употреблялось как общее название предков, превратившихся в перелётных птиц (*айыы буолбуттар*) [3, с. 49]. Образ девяти женских предков существует в мифическом сюжете олонхо: на краю Среднего мира, у подножья глиняной Мировой горы растут в ряд девять деревьев. Под этими елями в гнёздах, похожих на большие стога сена, живут богини-удаганки Айыысыт-Иэйэхсит. Они дают богатую три имени, чтобы он мог путешествовать по трём мирам Вселенной [1, с. 60-61].

Относительно разницы между хоринскими и якутскими обрядами поэт П.А. Ойунский придерживался мнения, что якутский хоровод двигался навстречу солнцу, а монгольский – наоборот («Саха юнгкюютэ кюню кёрсё барар, монгуол киэнэ – кюню багыса барар») [1, с. 58]. При наблюдении снизу белые птицы совершают круговой полёт навстречу солнцу (т.е. против часовой стрелки). В этом плане интересно мнение А.Г. Лукиной о том, что центрами круговых танцев служили: гора, столб, дерево и костёр.

Танец осуохай рисует круг бога солнца Юрюнг Айыы, генетически восходящего с центрально-азиатскому тенгрианству [8, с. 59-61].

Образ солнечного творца Кюн Джёсёгёя обнаруживается в ритуальной шапке светлого шамана *айыы ойууна* из цельной конской шкуры вместе с гривой, хохолком и ушами. Такая же шкура служила для светлого шамана сидением *олбох* (*дэпсэ, тьусэргэ*) [12, с. 11, 14]. В ритуале праздника *Айыы ысыага* шесть ковриков *олбох* из шкуры конских голов стелили вокруг коновязи лицом на восток. Они предназначались для всадников айыы в белых одеяниях. После алгыса 40 девиц выходили из круга и на поляне исполняли «танец лиственниц» (*тиит юнгкюютэ*) [15, л. 7-12].

Сакские остроконечные шапки из курганов Горного Алтая украшались сверху клювом птицы, символами коня и оленя. Это находит аналогию со «шлемом» шамана из шкуры жеребца. Схожие ритуальные маски *ардах* носили невестки саха во время свадеб и похорон [4, с. 139]. В описании праздника Айыы ысыага упоминается кубок *кэриэн айах*, накрытый невыделанной шкурой с головы жеребца вместе с гривой и ушами. Помощник шамана опускался на правое колено, а левой рукой держал эту шкуру, а затем приставлял на ней поддон кубка сверху левого колена. Так он поступал, пока по очереди пили кумыс семеро старцев, независимо от богатства и достатка. Затем сосуд пускали по кругу в обычном порядке [14, л. 8].

По нашему мнению, ритуальная шкура с головы жеребца называлась *ардах*, так как в стихах А.Е. Кулаковского существует традиционная формула алгыса: *ардахтаах арагас илгэ* ‘почётная жёлтая благодать’ (ср. с тюрк. *ардакта*- ‘почитать’, ‘прославлять’) [7, с. 265]. Таким образом, чороон с белой пищей обязательно должен накрываться шкурой лошади. Точно также и на голову жреца алгысчыта во время обряда надевают белую шапку культа светлых божеств.

В заключение отметим, что главные атрибуты праздника ысыах сохранили древние скифские и тюркские традиции, связанные с культурами солнца, священного дерева, тотемных предков и творцов айыы. Посланцы небес появлялись в виде птиц или лошадей. Сакральный договор между людьми и божествами обеспечивал миропорядок во Вселенной. Этот сюжет использовался в мифах и сказаниях, отражающих представления древних кочевников Евразии, осколки которых освоили долины Средней Лены.

Литература

1. Антонов Е.П. Взгляды П.А. Ойунского на религию // Якутский архив: Историко-документальный, научно-популярный, иллюстрированный журнал. – 2003. – № 3-4. – С. 49-64.
2. Боло С.И. Предания якутов Якутского округа. Этнография, предания и верования. 1934 г. // Рукописный фонд Архива ЯНЦ СО РАН. Ф. 4., оп. 14, д. 57. – 227 л.
3. Васильев В.Е. Культ предков в свете погребального обряда древних тюрков (по мифам и преданиям народа саха) // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2018. – № 1 (22). – С. 49-56.
4. Васильев В.Е. Термины шаманизма, не вошедшие в «Толковый словарь якутского языка» (к проблеме мифо-религиозных и семантико-этимологических параллелей) // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2018. – № 4 (25). – С. 134-140.
5. Гоголев А.И. Мифологический мир якутов: Божества и духи-покровители. – Якутск: Изд-во ЦКИИ им. А.Е.Кулаковского, 1994. – 29 с.
6. Древние курганы Алтая. Фотоальбом (на русском, алтайском и английском языках). – Горно-Алтайск: Изд-во «Ак чечек», 1998. – 128 с.
7. Кулаковский А.Е. Песни якута. Стихи и поэмы. – М.: Советская Россия, 1977. – 312 с.
8. Лукина А.Г. Якутский круговой танец осуохай в контексте мировоззренческих представлений // Круговые танцы: Природа – Человек – Космос: колл. монография / [под общей ред. д-ра иск. А.Г. Лукиной]. – Якутск: Офсет, 2014. – С. 52-63.
9. Маак Р. К. Вилуйский округ. – 2-е изд. – М.: «Яна», 1994. – 592 с.
10. Материалы корреспондентов о современном и старинном ысыахе в Мегино-Кангаласском районе. 1947 г. // Рукописный фонд Архива ЯНЦ СО РАН. Ф. 5, оп. 6, д. 11. – 21 л.
11. Ойунский П.А. Улуу Кудангса // Сочинения. – Т. 2. – Якутск: Кн. изд-во, 1958. – С. 39-86.
12. Ойуун. Ойууннар уонна ойуун сиэрин-туомун туһунан кэпсээннэр. – Якутск: ЯНЦ СО РАН, 1993. – 56 с.
13. Саввин А.А. Верования якутов. 1937-1941 гг. // Рукописный фонд Архива ЯНЦ СО РАН. Ф. 4, оп. 12, д. 70. – 347 л.
14. Саввин А.А. Праздник весны «Ысыах» у якутов. 1938-1941 гг. // Рукописный фонд Архива ЯНЦ СО РАН. Ф. 4, оп. 12, д. 20. – 53 л.
15. Саввин А.А. Старинный ыһыах. 1940 г. // Рукописный фонд Архива ЯНЦ СО РАН. Ф. 5, оп. 3, д. 485. – 13 л.
16. Саввин А.А. Шаманизм. 1935-1941 гг. // Рукописный фонд Архива ЯНЦ СО РАН. Ф. 4, оп. 12, д. 64. – 123 л.
17. Слепцов П.В. Этнографические материалы. 1904 г. // Рукописный фонд Архива ЯНЦ СО РАН. Ф. 5, оп. 3, д. 293. – 350 л.

ПРАЗДНИЧНОЕ ПРОСТРАНСТВО И КУЛЬТУРА ПОВЕДЕНИЯ: РИТУАЛЬНО-МИФОЛОГИЧЕСКИЙ ПРАКТИКУМ

(НА ПРИМЕРЕ ПРАЗДНИКОВ ЭВИНЕК И ЫСЫАХ)

*Варавина Галина Николаевна,
к. и. н., н. с. отдела археологии и этнографии
ИГиПМНС СО РАН*

Традиционная обрядово-ритуальная система коренных народов Севера была связана с природными временными циклами. Основные праздники, жертвоприношения, обряды и ритуалы проводились в самые поворотные моменты смены времен года – в период рождения, расцвета, угасания и возрождения природы. Переломные моменты смены времен года наделялись качественными особенностями, сакральными значениями и символическими свойствами, которые отражались в содержании календарных обрядов и праздников. В свете этих представлений у коренных народов Севера выработался особый праздничный этикет, который основывается на этических нормах поведения и обладает ориентирующим, регулирующим, контролирующим, закрепляющим потенциалом. Так, одной из главных форм праздничного этикета является ритуал очищения, к которому эвены подходили очень серьезно и детально, особенно на весенне-летних праздниках. Весенне-летние праздники эвены называли обрядами духовного «очищения», «обновления», «рождения новой жизни». В календарных обрядах и праздниках можно было участвовать только после ритуала очищения. Тот, кто не прошел этот ритуал, не имел права участвовать в празднике, в целом, в любых обрядовых действиях. Важно отметить, что вопрос, связанный с праздничным этикетом, подробно изучила Е.Н. Романова на примере якутов. Она пишет, что «на праздник люди приходили с добрым сердцем и чистой душой. Никто из его участников не должен был принести отрицательный заряд. В празднике все едины в своих помыслах, причём едины, как правило, в своих добрых намерениях и чувствах... без мира и согласия внутри коллектива ритуал может оказаться недействительным и даже нанести вред» [4, с. 100]. Участники *ысыаха* верили, что если они будут точно соблюдать весь праздничный этикет, то божества заметят это и целый год будут одаривать их своим вниманием и заботой.

Рассказывают, что такие люди не болели, жили в достатке, им вело и в охоте, и в промысле [4, с. 107].

По материалам А.А. Алексеева, специальный обряд очищения традиционного праздника «*Эвинек*» (эвенский праздник Нового года) начинался вечером 21 июня. Проводили его эвенские шаманы – *марха*. Их задачей было очистить (отделить) души соплеменников от различных болезней и скверны. «Каждый человек, чтобы предстать перед Солнцем и Верховным божеством с чистой душой, обязан был пройти обряд очищения. Только в этом случае *ховки* может отнестись к нему, к членам его семьи и рода благосклонно. Выполнив обряд очищения, собрав все зло и нечисть, шаманы разжигали костер, сжигали в нем все дурное и удалялись» [1, с. 78]. После совершения обряда очищения в полночь старейшины родов *Тэгэн* начинали ритуал встречи Солнца. Под веревкой-*дэлбургэ* около каждого деревца разжигали два ритуальных костра. В них бросали рододендрон, дым которого очищает от скверны. «Солнце начинает свое движение, поднимаясь из-за гор. Люди в глубоком молчании ждут его появления. С первыми лучами начинается движение людей. Перешагивая через первый ритуальный костер – *Гулун Тогон*, человек как бы проходит через «небесные ворота». Они останавливаются и молча обращаются к Солнцу. Затем движение возобновляется – все идут навстречу Солнцу, поворачивают налево и, описав дугу, перешагивают через второй костер. Теперь движение продолжается уже по ходу Солнца». Символический смысл ритуала объясняется в следующем: движение налево, против хода солнца, за воображаемыми воротами, означало «похороны» старого года и солнца. Движение через второй костер, по ходу солнца – символ перехода от старого года к Новому. Это как бы обновление жизни, пробуждение природы после долгой зимы, рождение Нового года и Нового Солнца. Солнцу, ритуальным кострам, деревьям и веревке-*дэлбургэ* приписываются различные благотворные функции: это небесные ворота в царство Чистоты. Вместе с тем это момент поворота в природе, начало отсчета нового времени, когда начинает убывать день [1, с. 78-79].

Главным календарным праздником эвенов Якутии является «*Эвинек*» или «*һэбдьэк*» – праздник Нового года (праздник «Нового солнца»), который происходил в ночь с 21 на 22 июня [3]. У тундрных эвенов, в частности аллаиховских, данный праздник называется «Цветение тундры» – «*Туур чулбыргын – нечэ Ыичэ*», он также проводится каждый год в июне [2]. Традиционные

праздники эвенов начинаются обрядами и ритуалами поклонения духу огня, духам природы – Земле-матери, духам местности, духу-реки и др. Во время этих праздников активно используются заклинания-благопожелания *хиргэчэн* [2]. Следует отметить, что первостепенное значение на праздниках отводится огню, так как именно дух огня является «посредником» между людьми, божествами и духами-покровителями. Одним из главных символов огня является его чистота и очищающая сила. Духовный контакт с огнем очищает душу, прогоняет болезни, злых духов и защищает от чуждого, лишнего, нечистого. По представлениям многих народов, сакральная чистота огня производна от солнца. Для эвенов, как и для многих народов Севера, огонь, как и солнце, является олицетворением, символом жизни, благодати и счастья. Поэтому традиционные праздники, как было выше указано, обязательно начинаются с обряда очищения дымокурором из багульника. Обряд проводит обязательно старейшина рода. Дымом окуривают утварь, жилище, всех присутствующих на празднике, тем самым изгоняют болезни и злых духов [2]. А также данный обряд несет главную символическую функцию: совершив обряд очищения, люди встречают первые лучи солнца, первый день Нового года чистыми, без злых помыслов и грехов.

Ключевой частью традиционных праздников эвенов является обряд кормления огня, одна из главных форм праздничного этикета. Во время кормления огня, по представлениям эвенов, «кормили» не только духа огня, но и духов-хозяев природы и божеств. Е.Н. Романова пишет, что «основное ритуальное действие праздника *Ысыах* состояло в кроплении кумыса божествам и духам через огонь. Огонь в обрядах служил средством (буквально: «горлом» – *куомэйдээн*) для передачи жертвенного угощения». Поскольку огню приписывались различные благотворные функции: производящие, очистительные, исцеляющие и т.д., то жертвоприношения божествам и духам совершались только через огонь [4, с. 102]. Накануне праздника женщины готовят ритуальную пищу для кормления духа огня и духов-хозяев местности. В качестве ритуальной пищи обильно используют сало, жирное мясо, что тоже имеет символический смысл. Следует отметить, что именно масло издревле считалось наиболее питательной пищей и к тому же особо угодной духу-хозяину огня. На праздниках эвенов устраивается богатое угощение всех присутствующих [3]. Этот момент имеет также символическое значение: предполагается, чем обильнее будет угощение, тем благополучнее бу-

дет весь год. Из этой богатой обрядовой пищи каждый участник праздника должен был получить свой пай для блага всего рода.

Обязательной формой праздничного этикета эвенов является развешивание на тальниках разноцветных лоскутков – *дэлбургэ* и произношение заклинаний-благопожеланий *хиргэчэн* в честь особо почитаемых духов-хозяев огня, местности, реки и т.д. [2]. Календарные заклинания-благопожелания – *хиргэчэн* представляют собой сакральные тексты, в которых отражаются геопро-странственные образы – сакральные природные объекты. У эвенов они являлись местами поклонения и отправления обрядов и в традиционной картине мира выступали основными категориями «сакральной топографии» культурного ландшафта.

Таким образом, посредством ритуалов и обрядов, а также через соблюдение особого праздничного и обрядового этикета, эвены продолжают поддерживать установленный мифологией порядок в природе и обществе. Общей и объединяющей идеей праздников и обрядов годового цикла эвенов, якутов является идея окончания и начала, угасания и возрождения природы, ее непрерывности. По представлениям коренных народов Якутии, весна и лето символизировали начало жизни, рождение, пробуждение, возобновление, возрождение. Они воспринимались как самое благодатное время, во время которого «открывался» «вход» в мир божеств и духов-покровителей, и поэтому в это время совершали различные праздники, обряды, ритуалы и жертвоприношения, связанные с благополучием людей. В это «открытое» время божества могли даровать душу ребенка бездетным парам, послать здоровье, удачи на промыслах, благополучие, счастье, услышав моления, заклинания-благопожелания и песни людей. В этот период на календарных праздниках люди очищались, кормили духов-покровителей и божеств, обращались к ним с молениями и заклинаниями-благопожеланиями, совершая различные жертвоприношения и ритуалы.

Литература

1. Алексеев А.А. Культ огня у эвенов // Илин. – 2003. – № 3-4. – С. 77-85.
2. ПМА (Полевые материалы автора, собранные в Аллаиховском районе Якутии в 2010 г.).
3. ПМА (Полевые материалы автора, собранные в Кобяйском районе Якутии в 2015 г.).
4. Романова Е.Н. Якутский праздник Ысыах: Истоки и представления. – Новосибирск: ВО «Наука». Сибирская издательская фирма, 1994. – 160 с.

«УРУЙДАН, УЛУУ ОЛОНХО, МАНЧААРЫ ДОЙДУТУГАР!»

(МЭНЭ-ХАНАЛАС УЛУУХУН ОЛОНХО ЫҢЫАҒА)

Иванова Евдокия Николаевна,

Мэнэ-Хангалас улууһун Олонхо дьийэтин директора

Мэнэ-Хангалас улуухугар биэс сыл аннараа өттүгэр 2013 с. бэс ыйын 20-21 күннэригэр Майа сэлиэнньэтин Ураһалаах алааһыгар VII-с Республикаатаағы «Уруйдан, улуу Олонхо – Манчаары дойдутугар!» Олонхо Ыһыаға өрө көтөҕүүлээхтик, үрдүк таһымнаахтык, уу сахалыы налыччы ытыллыбытын туһунан олонхоһуттар, ыалдьыттар, дьон-сэргэ уос номоҕо онгорон кэпсээннэ кирибититтэн биһиги улуус дьоно сүрдээбин үөрэ истэбит. Төһө да ыһыах ытыллыбыта ырааппытын иһин биһиги улуус ыһыағы тэрийбит, ыппыт үлэтин уопутун ыһыах ытыллар улуустарга тарҕатабыт, сүбэлиибит.

Мэнэ-Хангалас улууһа элбэх үтүө үгэстээх, республикаға үгүс биллэр-көстөр салайааччылары, общественной үлэ, искусство, култуура деятеллэрин бэлэктээбит улуухунан буолар. Манна биллэр олонхоһуттар ССРС суруйааччыларын Сойуустарын чилиэннэрэ Иннокентий Бурнашев – Тон Суорун, Николай Абрамов – Кынат, Николай Степанов – Ноорой олорон, ыллаан-туойан ааспыттара. Ыһыах аһыллытыгар кылаабынай режиссер Россия, Саха Республикатын култууратын үтүөлээх үлэһитэ Василий Павлович Винокуров – Кыталык Баһылай айымныылаахтык үлэлээн, Мэнэ-Хангалас улуухун улуу олонхоһута, ССРС суруйааччыларын Сойууһун чилиэнэ Н.А. Абрамов – Кынат «Ньургун Бөҕө» олонхотун, Ыһыах сабыллытыгар В.О. Каратаев «Модун Эр Соҕотох» олонхолорун туруорбута үрдүктүк сыаналаммыта. Ыһыахпыт концепциятын сүрүн идеята «Сир дойду олоҕо – Олонхо дойдутун олоҕо» буолбута, орто туруу бараан дойду бүгүнгү олоҕо, ыһыах үйэлээх үгэстэрин кытта тэннэ тутуллан ситимнэммитэ. Айылҕа, Олонхо, Орто дойду олоҕо – ыһыах сүрүн көстүүтэ, үс дойду быстыспат ситимэ, айылҕа баай байылыат бэлиэтэ – Аал Луук Мас. Народнай поэт С.С. Васильев – Борогонскай «Мэнгэлэр хайа үрдүгэр» диэн эппит бэргэн тыллара үлэ киһитин уруйдуур, инникигэ-сайддыга сирдиир, баай лабаалаах Аал Луук Мас курдук духуобунас сайдыытын кэрэхэлиир үтүө үгэстэрдээх сыл аайы тохтообокко ытыллар култуура уонна спорт эстафетата, онтон тахсыбыт республикаға бастыгнар ааттарыгар кирибит дьоммутугар тирэбирэн, ураты ыһыах ытыллыбыта. Култуур-

най программаға улууспут уус-уран самодеятельноһын кыттыылаахтара, барыта 1500 киһи кыттыбыта. Бу сыл аайы үтүө үгэс буолан ытыллар култуура уонна спорт эстафетатын туһата диэн сыаналыыбыт.

Ыһахпыт эмблемэтэ Мэнгэ-Хаңалас картатын моһуонунан оҥоһуллубут Аал Луук Маһы санатара олус үчүгэйдик табыллыбыт, улууспутугар саха норуотун төрүт үгэстэрин, сиэрин-туомун сиһилии көрдөрөр диэн сыаналыыбыт. Бу өйдөбүллэр айылҕаны харыстааһын, айылҕаҕа сүгүрүйүү тыынын уонна ыһах сүрүн санаатын ситиминэн буолбуттара. Эмблема автора Майатааҕы музыкальнай оскуола учуутала Анастасия Константинова. Эмблема ортотугар Аал Луук Мас саха саахыматынан аттаран тигиллэр көбүөрдэрин, олбохторун санатар араас өгүнэн уруһуйдаммыт, Аал Луук Мас ортотугар Мэнгэ-Хаңалас улууһун картата мас дьүһүнүнэн, онтон сэбирдэхтэрэ от дьүһүнүн араас өгүнэн, күөх сырдык халлаан, күөх окко тулалыы күн сардангатын курдук дьон оһуохайдыы сылдьар, харысхал саламнан күрүөлэммит. Эмблема ыһах идеятын, концепциятын толору көрдөрөр, сырдатар.

Ыһах регламенын быһыытынан, Аллараа Бэстээххэ Олонхо дьэитэ, Иван Шишигин аныгылыы моһуоннаах бырайыагынан тутулан, ыһах аһыллар күнүгэр, бэс ыйын 20 күнүгэр үлэбэ киирбитэ, күн бүгүнүгэр диэри Олонхо дьэитин быһыытынан олонхону, саха норуотун төрүт үгэстэрин, сиэрин-туомун, культуратын тарҕатыыга тигинэччи үлэлиити турара, бу улууспут салалтата култуураны, духуобунаһы өйүүрүн туоһута буолар.

Ураһалаах алааһын хаба ортотугар Россия худоһунньуктары Сойууһун чилиэнэ, скульптор Федор Марков бырайыагынан 27 м. үрдүктээх Аал Луук Маһа силигэ ситэн-сириэдийэн, күн бүгүнүгэр диэри дьон-сэргэ түмсэр, сүгүрүйэр, алгыс түһэрэр Ытык маһа буолла. Ураһалаах алааһыгар билигин да эбии тутуулар ытылла тураллар. Ол курдук, сылын аайы улууспут ыһахтарыгар сөп түбэһиннэрэн, «Мас тойуга» диэн мас уустарын күрээбэ олонхо сюжеттарынан мастан оҥоһуктарга, скульптураларга сыл аайы ытыллар. Бу оҥоһуктар, скульптуралар Аал Луук Мас тула туруоруллан, маспытын ситэрэн-киэргэтэн иһэллэр. «Ураһалаах» культурнай-этнографическай киин тутууларын харыстыыр сыалтан, улууспут салалтата анал көрөр-харайар киһини хамнастаан үлэлэтэр. Ураһалаахпыт сылы быһа үлэлиир, ыалдьыттары көрсөр, анал программалары тэрийэр комплекс буоларын ситистибит.

Ыһыахха 28 улуустан делегациялар, ыраахтан-чугастан ыалдьыттар кэлэн 20 тыһ. тахса киһи кыттыыны ылбыта.

Мань таһынан, Саха сирин, Россия таһыттан элбэх ыалдьыт кыттыбыта. Ол курдук, Исландияттан биир дойдулаахпыт Александра Аргунова – Күөрэгэй биир идэлээхтэринээн, П.А. Ойуунускай 140 сааһыгар анаммыт научнай конференция кыттыылахтара, учуонайдар, ыалдьыттаабыттара. Камчаткаттан «Мэнго» үңкүү ансамбла кыттан, эмиэ улахан сэнээриини ылбыта. Ыһыах алгыһын сизэрэ-туома төрүт үгэскэ олобуран ытыллыбыта. Киэнник биллэр олонхоһуттарбыт Аркадий Захаров, Петр Тихонов, Николай Баишев буолан, 3 киһи алгыс онорбута сонундук, итэҕэтиилээхтик көстүбүтэ. Алгысчыттары арыаллыыр оҕолору улуустан талан, бэс ыйыгар эрдэттэн Лоомтукаҕа лаабыр тэрийэн уһуяаччылар, алгысчыттар үөрэппиттэрэ, турукка киллэрибиттэрэ.

Барыта 25 култуурнай тэрээһиннэр уонна спортивной күрэхтэр, ат сүүрдүүтэ тиһигин быспакка ытыллыбыттара.

Олонхо Ыһыаҕын сүннүнэн, олонхону толорууга олонхо түһүлгэтигэр икки күн устата олонхоһуттарга улахан болҕомто ууруллан, чиэстэммиттэрэ-бочуоттаммыттара, барыта 111 олонхоһут кыттыыны ылбыта. Олонхо түһүлгэтигэр үс күнү быһа, тиһигин быспакка, олонхону истээччилэри итии үүттээх чэйинэн, алаадьынан, кымыһынан, этинэн айах туппуттара, күлүк сир онорон олбохтору тэлгэтэн истэр, сынньанар усулуобуйа тэриллибитэ. «Бу Олонхо Ыһыаҕар олонхоһуттары өрө тутуохтаахпыт, кинилэргэ болҕомто ууруллуохтаах» – диэн санааттан, улууспут баһылыга Н.П. Старостин тус бэйэтинэн кыттан, олонхоһуттары түһүлгэ тэрийэн чиэстээбитэ-бочуоттаабыта. Бу үтүө холобуру кэнники ытыллар Олонхо Ыһыахтарыгар ылынан, олонхо ытыллар түһүгэлэригэр атын улуустар эмиэ истин эйгэни тэрийэр буолбуттара биһигини үөрдэр. Күн бүгүнүгэр дылы олонхоһуттар Ураһалаахха ытыллыбыт ыһыағы астынан кэпсииллэрэ ыһыағы тэрийээччилэр үчүгэй ситиһиилэрэ буолар.

Олонхону үйэтитиигэ, киэн эйгэҕэ таһаарыыга, бэчээттээһиннэ эмиэ улахан болҕомто ууруллубута. Манна улуус Олонхо Ассоциациятын салайааччыта Феврония Шишигина үлэни үчүгэйдик тэрийбитэ, ол түмүгэр 22 кинигэ табыста. Киэн туттабыт Мэнгэ-Хаһалас 212 олонхоһуттарынан ааттара суоллара чуолкайданан, антологияҕа тахсыбытынан – бу ыһыах тэрээһинин улахан ситиһиитэ буолар. Бу антологияны олонхолору таһаарыыга күүскэ үлэлэспит ХИФУ В.Н. Иванов са-

лалталаах Олонхо институтугар (Р.Н. Анисимов, В.В. Обоюкова, Ю.П. Борисов уонна В.В. Илларионов) махтанабыт. Олонхо института эрдэттэн, былааннаахтык олонхоһуттары үөрэтэр-чинчийэр экспедиция ытан, элбэх материал хомуллубута. Мэнэ-Хаңалас оһоохайын үөрэтэр анал чинчийэр экспедицияны С.П. Толстякова, В.В. Обоюкова ыпыттара, бу экспедиция түмүгүнэн Мэнэ-Хаңалас оһоохайа үөрэттилэн, улуус олохтоохторо оһоохайы сөпкө толорор буолла, сыл аайы «Күн үнкүүтэ Оһоохай» диэн илин энэр улуустарга оһоохай фестивалын ытабыт. Оһоохайдыттар көхтөөхтүк кытталларыттан биһиги тэрийээччилэр үөрэбит, астынабыт.

Миэстэтигэр тэрийэр хамыыһыйалар хайысхаларынан тэриллэн, үлэлээн-хамсаан, Олонхобут Ыһыаға үрдүк таһымга ытыллыбыта диэн сыаналыбыт.

Ыһыах тутуулары, ытыллар тэрээһиннэрэ, үлэтэ-хамнаһа, үбэ-харчыта бириэмэтигэр быһаарылыннабына эрэ барыта ситэр-хотор. Бу сэттис Олонхо Ыһыағын тэрийэр хамыыһыйатыгар, оччотооһу кэмгэ Республикаатаағы Олонхо Ассоциациятын Президеныгар Ф.В. Габышеваға уонна СР Ил Түмэн Государственной мунһағын председателигэр, 10 сыллаах Олонхону тэрийэр комитет председателигэр А.Н. Жирковка махталбыт улахан.

Ыһыах сүрдээх элбэх тэрээһинтэн, үлэттэн тахсар уонна икки күн устата ытыллан бүтэр. Бу ыһыағынан эрэ олонхоһо үлэ түмүктэммэт, салгыы барар. Ыһыах ытыллыбытын туһунан тахсыбыт өйдөбүннүк кинигэлэр, уһуллубут киинэлэр, улахан туулар хаалаллара – бу улууспут историятыгар туспа өйдөбүл буолар.

Олонхону үйэтитиигэ, тарҕатыыга салгыы туох үлэ ытыллыахтаағы? Олонхо дьиэлэрэ тутулан баран, бэйэлэрин хайысхаларынан үлэлиир дьиэ тарбахха баттанар, үксэ атын структураға бэриллэн тураллар. Оттон Олонхо дьиэлэрэ сүрүн үлэлэрэ-хамнастара олонхоһо, төрүт үгэстэргэ, сизргэ-туомна, фольклор көрүгүнэрин сайыннарыыга, итэҕэлгэ туһаайыллыахтаах.

Олонхо Ыһыаға ытыллар улуустара буолдомтону ууруохтаахтар:

1. Ыһыах концепциятын, ыһыах эмблематын, Аал Луук Маһы улуус историятын, улуус уратытын учуоттаан онгоруохтаахтар, барыта ситимнээх, дириг өйдөбүллээх буолуохтаах.
2. Ыһыах ытылларыгар улуус дьоно-сэргэтэ биир санаанан

түмсэн, үтүө дьыаланы онгорорго турунуохтаахтар, оччоҕо эрэ барыта кыаллар.

3. Хас биирдии нэһилиэккэ, хас биирдии тэрилтэҕэ ирдэбиллэр түһүөхтээхтэр: ситиини өрүүгэ, олбохтору, ат симэхтэрин тигиитэ, олох мастары, ыскамыайкалары, ыһыах иһитин-хомуоһун онорууга.
4. Хас биирдии нэһилиэк дьоно ыһыах аһыллыытыгар, сабыллыытыгар кыттарын ситиһилиэхтээх.
5. Ыһыах аһыллыытыгар, сабыллыытыгар ыытыллар улуус историята, тутула, уратыта, олонхото арыллан көрдөрүллүөхтээх.
6. Хамыыһыйалар миэстэтигэр эппиэтинэни ылынан, ситим-нээхтик үлэлээтэхтэринэ барыта кыаллыаҕа.

«ДЬӨҥӨГӨЙ ОҢОТУН МААНЫЛААХ СИМЭҔЭ» БЫРАЙЫАК ТУҢУНАН

Федорова Альбина Алексеевна,

*С.А. Зверев – Кыыл Уола аатынан холбоһуктаах түмэл директора,
Сунтаар улууһа*

Былыр-былыргыттан сылгы ийтиитинэн дьарыгырбыт саха дьоно Дьөһөгөйтөн төрүттээх айыы оҕотун, сылгыны, атын дьэ сүөһүтүтэн ойуччу туталлара, киниэхэ сүгүрүйэллэрэ. Биһиги өбүгэлэрбит ат сэбин-сэбиргэлин төһө кыалларынан үлэҕэ, айанга табыгастаах, киһи көрөрүгэр үчүгэй оҥоһуулаах, киэргэллээх буолар гына тэринэллэрэ. Ат тэрилин, быатын-туһаҕын оноруунан уонна ону оһуордаан-мандардаан киэргэтиинэн анал дьон дьарыгырара. Эр дьон сыарҕа, ыҕыыр араас көрүнүн, дуфатыттан, адафатыттан, сылгы түүтүн кырыатын ыраастыыр кырыаччытыттан, атах уурар ингэһэтигэр тийэй онгостоллоро.

Аты араас түгэннэргэ сөп түбэһиннэрэн симииллэрэ. Холобур, ыһыах атын киэргэлэ, кийиит кыыс сүктэр атын симэҕэ. Ону уран тарбахтаах иистэнньэннэр дьарык онгостон тигэллэрэ. Араас өҥнөөх таҥаска, тириигэ-сарыыга, түнҕэ оһуруонан, үрүн көмүс киэргэллэринэн, өҥнөөх сабынан оһуор-ойуу анһаллара. Сылгы быата-туһаҕа кылтан, сиэлтэн, тирииттэн араастаан өрүллэрэ, хатыллара.

Тимир, көмүс уран тарбахтаах уустара, санааларын-толкуйдарын холбоон, көрүүхтэн сөбүмэр үлэлэри онгортон хаалларбыттар, билинги киһини элбэхтик толкуйдатар, үөрэтэр аналлаахтар.

Сунтаардаагы С.А. Зверев – Кыыл Уола аатынан холбоһуктаах түмэл тэрийиитинэн 2008 сылтан 2017 сылга диэри 10 сыл устата өрөспүүбүлүкэбэ аан бастакынан «Дьөһөгөй оҕотун маанылаах симэбэ» диэн ат симэбин онгорооччуларын күрэбэ ытыллыбыта. Бырайыак олоххо киирэрин туруорсан сыратын уурбут киһинэн буолар Сунтаар улуһун С.А. Зверев – Кыыл Уола аатынан холбоһуктаах түмэл директора Альбина Алексеевна Федорова. Бырайыак сүрүн сыала-соруга буолар – умнуллан эрэр өбүгэ үгэһин сөргүтүү; улуус тимир, мас уустарын уонна иистэнньэннэрин бииргэ түмэн үлэлэтии; хас биирдии нэһилиэккэ ат симэбэ баар буоларын ситиһии.

Түмэл үлэһиттэрэ 2006-2007 сс. улууспут уонна Сахабыт сиригэр түмэллэригэр харалла сытар ат киэргэлин үөрэтиини саҕалаабыттар. Тойбохой оскуолатын учууталлара 1957 с. маҥан сылгы чуучалатын туруоран, киниэхэ 1930-с сс. түмэл хараллытыгар киирбит сүктэр кыыс атын толору тэрилин кэ-тэрдэн, таһыгар өссө кийиит кыыһы бэйэтин таһыннаран туруоран, өбүгэ үгэһин сэнээрээччилэр уҕараабат кэрэхсэбиллэрин тарпыттара. Өссө биир киһи болҕомтотун тардар, үрүн көмүстэн оҥоһуллубут ат симэбин комплега поэт-фронтовик Н.Е. Сергеев аатын сүгэр Сунтаар №1 оскуола историко-краеведческой түмэлигэр хараллан турар. Ол ат симэбин комплегар киирэр: ыҥыыр, ингэһэ, бото, лэпсэ, чаппараах, кычымнар, бэрэмэдэй, үүн, тэһиин, бойбуур, көнтөс, дэйбиир. Кырыаччы 13 араас көрүнгэ баар. Маныаха, биһиги сүрүн сыалбытынан буолар уруккуну уһун үйэлиир, түгү былыргыны, умнуллубуту, эдэр ыччакка утумнаан тиэрдии, өбүгэлэрбит төрүт дьарыктарын үүнэр көлүөнэбэ үөрэтии, үйэтитии.

2008 с. бастакы «Дьөһөгөй оҕотун маанылаах симэбэ» көрүү-күрэх ытыллыбыта. Төһө да бэлэмнэниигэ бириэмэтэ кылгас буоллар, күрэххэ 11 нэһилиэк кыттыыны ылбыта. Бу сылга, кулун тутар ыйыттан нэһилиэктэринэн ат симэбин тигэр түмсүүлэр күүстээхтик үлэлээн-хамсаан, историяны, нэһилиэк түмэллэригэр харалла сытар экспонаттары үөрэтии саҕаламмыта. Уһуннук умнууга хаалбыт, былыргы ыҥыырдар, чаппараахтар, үүн-тэһиин, сулар, холун элбэхтик мээрэйдэммиттэрэ, киэптэрэ хаттаан ылыныллан, уустар, иистэнньэннэр

имигэс илиилэригэр киирэн сөргүтүллэн барбыттара. Ол курдук, Кутана нэһилиэгийн «Ситии» түмсүүтэ (салайааччы В.Г. Дьячковская) бастакы биир санаанан үлэлээн-хамсаан, көрүү күрэххэ 1 миэстэни уонна 50 000 харчынан бириэмийэни ылары ситиспиттэрэ. «Алгыс» бэтэрээннэр түмсүүтүн (салайааччы Е.П. Петрова) кырадаһыннартан аттаран тигиллибит симэхтэрэ, Саха Республикатын норуотун маастара А.И. Игнатьев дьын былыргылыы удьурхайтан, инчэбэй тириинэн үүйэн онгорбут алтан сирэйдээх ыңгыра дьон кэрэхсибилин ылбыттара. Дьон-сэргэ бу бырайыагы сөбүлээн, үрүҥ тунах ыһахпыт симэхтээх аттарынан кизргэнэрэ, кэрэ көстүү буолан, 2010 с. ыла Республикаатаабы Олонхо Ыһаабын анал программатыгар киирэн күн бүгүнүгэр диэри үтүө үгэһинэн ыытылла сылдыара бырайыак ситиһиитин көрдөрөр. Ол гынан баран, Дьөһөгөй оҕотун маанылаах симэбэ дьын саха атыгар кизргэтиллибэтэ симэх кэрэ, толору көстүүтүн тириэрдибэт дии саныыбыт.

Билигин улууска сылгы симэбин тигиитин сэнээри өссө улаатан иһэрэ тута харахха бырабыллар. Дьэ кэргэн уруутун малааһыныгар энньэ, бэлэх курдук анаан онгорон туттараллара кэрэхсэбиллээх быһыыга-майгыга кубулуйда.

Ааспыт 10 сылы анааран көрөр буоллахха, улуустаабы ат симэбин көрүү күрэбэр: 26 нэһилиэктэн 20 нэһилиэк тиһигин быспакка кыттыыны ылар; 39 ат симэбэ тигиллибиттэн 8 дьэ кэргэн 11 симэби бэйэлэригэр анаан тиктибиттэр, 28 симэби нэһилиэк түмсүүлэрэ тикпиттэр. Ат симэбин оноруу, элбэх сыраны-сылбаны ирдиирин өйдөөн, күрэх бириийин уран тарбахтаахтарга уу харчынан туттарарга быһаарыллыбыта (1 миэстэбэ – 50 000, 2 миэстэбэ – 30 000, 3 миэстэбэ – 20 000). 10 сыл устатыгар барыта холбоон аңардас уу харчынан 1 843 000 солкуобай уонна «Миинискэй» матаһыкыл бириэмийэ көрүллүбүтэ. 10 сыл түмүгүнэн кыттааччы уопсай ахсаана: 1176 киһи, онтон 232 эр киһи, 900 дьахтар аймах, 44 оҕо. Маны таһынан, улууска 9 уран тарбахтаахтар түмсүүлэрэ тэрилиннэ.

2016 с. Сунтаар улуунун култууратын уонна айылгытын салалтатын көбүлээһининэн, улус дьаһалтатын өйөөһүнүнэн «Сунтаар улуунун уран тарбахтаахтарын уонна маастардарын» концепцията ылыныллыбыта. Бу сылга «Олонхо дойдутун уустара» диэн олохтоох общественной объединение юридической регистрацияны ааспыта. Эдэр, кэскиллээх мас, тимир ууһа К.В. Петров ициативатынан Бордон нэһилиэгэр «Уус кыһата» тутуллаары сылдыар. 2016 с. сайын Хайалаах Алтай сиригэр түүр

омуктар икки ардыларыгар иккис төгүлүн ытыллар сылгы симэҥин көрүү этнофестивалыгар СӨ маастардара А.И. уонна Т.А. Игнатьевтар симэхтэрэ 3 миэстэни ылары ситиспитэ уонна С.А. Зверев түмэлин иһинэн үлэлиир сылгы симэҥин тигэр «Сарыал» түмсүү ситиһиилээхтик кыттыыны ылбыта.

Улуус ыһыаҥын арыллытыгар 26 нэһилиэк уонна улуус баһылыктара кизгээлээх атынан кириилэрэ киһи кутун-сүрүн отой атын, үрдүк турукка таһаарар эбит. Аттар бэйэлэрэ эмиэ Дьөһөгөй Айыыны сиргэ сирэйдээччи буолалларын өйдөөбүт курдук, өрө хонойор, таайтарыылаахтык туттар-хаптар курдуктар. Итинник көстүүнү көрбүт киһи кута-сүрэ биллэ-көстө күүһүрэр, сылгы тангарабыт сахаҥа дьайар сырдык күүһүн турурдур кэммит кэлбитин туоһулуур.

Бу улахан үлэ түмүгүнэн «Дьөһөгөй оҕотун маанылаах симэҥ» кинигэ, методическай хомуруннуктар бэчээттэнэн табыстылар. Бырайыак үлэлээбитин тухары элбэх чинчийи-үөрэти барда.

ЫҤЫАХ – ИЙЭ УОННА УДАҤАН ҮЙЭЛЭРИН БЫРААҤЫНҤЫГА

*Жерготова Изабелла Яковлевна,
Чөркөөхтөөбү «Саха сиригэр политсыылка»
мемориальной музейын специалиһа,
Таатта улууһа*

П.А. Ойуунускай «Эрэлиигийэ үөскээбитэ. Абааһы-тангара, иччи-айыы, удаҥан-ойуун» диэн 1930 с. Саха судаарыстыбатын кинигэтин бэчээтигэр тахсыбыт үлэтигэр кини аан дойду айыллытын, киһи хайдах быһыылаахтык үөскээн, сайдан испитин, ийэ уонна удаҥан, аҥа уонна ойуун үйэлэрин, эрэлиигийэ, тангара, абааһы үөскээбитин, эрэлиигийэ тоҕо түргэнник сүппүтүн араас өйдөөхтөр, бөлүһүөктөр, чинчийээччилэр, озор истэригэр Г.В. Ксенофонов үлэлэригэр олобуран сиһилии ырыппыта.

Манна ыһыах туһунан бу курдук суруйар:

«Ыһыах бырааһынныга ийэ үйэтин, удаҥан үйэтин бырааһынныга. Удаҥан – ойууннааҥар аҥа. Айыыһыт – Ийиэхсит итэҕэллэригэр үһүллүбэтэх эр киһи ойуун – ыһыаҥы да атаарбат, анахсыт да таппат, бары үрүн айыыларга кыайан сылдыспат. Эр

кини ойуун – кини арай үрүгн ойуун эбэтэр удаҕан аатын ылбыт буоллаҕына оччоҕо эрэ Айыыһыкка – Иэйиэхсиккэ кыыпар.

Саха ыһыаҕа – былыргы сахаҕа бэт улахан суолталаах. Кини сүөһү уонна сайын бырааһынньыга этэ. Онон, судургутук эттэххэ, оччотооҕу олох икки тутаабыттан олохтоммута: анахтан – биэт-тэн уонна ийэттэн. Былыргы саха таңаратын – сүөһү, бас билэр үп төрөппүтэ уонна оччотооҕу үйэ баһылыга – дьахтар айбыта. Сүөһү таңаранан дьүһүннэммитэ – Айыыһытынан аатырбыта. Ийэ таңаранан дьүһүннэммитэ – Иэйиэхситинэн аатырбыта.

Бу ыһыахтарга – кыыс эргэ баран саҕа ийэ төрдүн олохтуур. Бу ыһыахтарга – эдэр ыччат мунньустан, оччотооҕу олоххо наадалаах идэлэргэ үөрэнэн аат былдьаһар. Бу ыһыахтарга – бүтүн ийэ ууһа, бүтүн биис ууһа мунньустан күүһүн көрүнэр, күүһүн холбуур.

Ийэ үйэтин эрэлиигийэтэ толору быһыылаах этэ: улахан ыһыах, кыра ыһыах, Айыыһыт атаарыыта диэннэр. Саха норуота бу бириэмэлэргэ үнтү сынныллан үүрүллэ илик буолан – былыргы төрүт дойдутун, төрүт норуоттарын эрэлиигийэтин умна илик эбит.

Сахаҕа даҕаны, монҕуолга даҕаны сүөһү, быйан, сайын таңаралара бааллар. Саха бу бырааһынньыгы ыһыах бырааһынньыга диэн ааттыыр.

Саха үгкүүтэ күнү көрсө барар, Монҕуол гиэнэ күнү батыһа барар».

Былатыан Ойуунскай «Эрэлиигийэ үөскээбитэ. Абааһы-таңара, иччи-айыы, удаҕан-ойуун», «Якутская сказка (олонхо), ее сюжет и содержание» диэн үлэлэригэр саха бэйэтин үрүгн айыылартан үөскээбитинэн аабынар. Ол үрүгн айыылар эбэтэр үрүгн биис уустара наар сылгы сүөһүнэн олороллоро көстөр. Ол эээри аңардас үрүгн айыы эрэ биистэрэ сылгы сүөһүнү ииппэттэр, үөһээ дойду абааһылара даҕаны эмиэ сылгы сүөһүнэн олороллор: Уот Дьөһөгөй уонна Хара Аттаах – сылгы сүөһү төрүттэрэ, иккиэн үөһээ абааһылар. Улуутуйар Улуу Тойон биистэрэ эмиэ наар сылгы сүөһүнэн олороллор. Онон үөһээ абааһыларга ойуун сиэртимэ биэрэригэр, толук угарыгар наар сылгы сүөһүнү туттар диэн этэр.

Аллараа дойдуга абааһылар наар анах сүөһүнэн олороллор. Саха олонхотугар орто туруу дойду – үөһээ-аллараа дойдулар икки ардыларыгар олохсуйан, кини отут биэс биистэрэ сылгылаах даҕаны, анахтаах даҕаны буолбуттар. Саха бүрээттэргэ сыҕарыйан кэлэригэр, кини олохсуйар быһыынан анах сүөһүнү

ийтэн барбыт быһыылаах. Онон бүрээттэн анах сүөһүнү кытта бииргэ ойуун эрэлиигийэтин ылбыт диэххэ сөптөөх. Удаҕан үйэтигэр ыһыах бырааһынньыктарыгар Айыыһыт аата ааттамытын иһин – туох баар иһит-хомуос, сэп-сэбиргэл барыта наар сылгы иһитэ буолар. Дэлэбэ даҕаны наар кулун, сылгы төрүөбэ баайыллар уонна наар кымыс, сылгы сүөһү быйаҥа аһанар. Онон ойуун икки, анах сүөһү икки төрүттэрэ биир буолуох тустаахтар диэн ыйар.

Салгыы Былатыан Ойуунускай 1929 с. дьылга Х.Б. Сэлэпиэнтэп Илинни омуктар эрэлиигийэлэрин тустарынан матырыяаллары хомуйан баран, бука барыларын түмэн: «Аан бастаан бу аан дойдуга оҕус-тангара олорбут эбит, ол оҕус-тангараны ат-тангара кыайбыт эбит» диэбит. Эмискэччи омос истэргэ, ити күлүү тыл курдук буолан баран, кырдык тыл буолар. Биһиги үөһээ этэн аһарбыппыт, иччи даҕаны, тангара даҕаны күүс суоҕуттан үөскээбиттэрэ, онтон кэнники иччи даҕаны, айыы даҕаны үптэн-баайтан үөскээбиттэрэ диэн. Дьон сайдан истэхтэрин аайы иччини-тангараны айылгыттан арааран үрдүкү күүс онгортон, бу күүс аатынан айыыны уонна өлөр өлүү кутталын биир үөрэх онгортон эрэлиигийэни үөскэппиттэрэ.

Былыргы анах сүөһүнэн олорор омуктар, бу айбыт тангара соруйан биһигини тыыннаах гынаары анаҕы айан биэрбитэ буолуо диэн, анаҕы бэрткэ ытыктыыр этилэр. Тангараларын оҕуһунан дьүһүннүүр этилэр. Сахаҕа даҕаны ити баар дьыала буолар: аллараа дойду абааһыларыгар уонна уус төрдүлэригэр туһахтаһааччылар күүс атыыр оҕуһу эрэ туттуллар, үөһээ дойду абааһыларыгар мэлдьэн тумустаах чоккуруос харахтаах, кугдаҕай туос элэмэс атыыр сылгы эрэ туттуллар. Анах сүөһү, сылгы сүөһү хайалара даҕаны сүөһүнэн олорор омуктарга айыы оҕолоро диэн ааттаналлар.

Норуоттар элбээннэр үтүө сирдэри, итии дойдулары былытталларыгар, атын омуктартан үбү-баайы талаһарга аттаах омуктар оҕустаах омуктары күргүөм кыайар этилэр, холорук курдук соботохто кэлэллэрэ, соботохто бараллара. Онон антах омуктартан үтүрүллүбүт омуктар муоралар биэрэктэригэр, муоралар арыыларыгар киирэннэр аал, хараап онгостоннон сылдьыһар буолбуттара. Х.Б. Сэлэпиэнтэп итинтэн кулут тангараны, киһи тангараны төрүттээн таһаарар. Бу аалларга, бу харааптарга оҕус-ат үлэтэ билиэннэ түбэспит, кулут буолбут дьон үлэлэринэн уларытыллыбыта. Чурумчуну-бурҕалдыыны, үүнү-адаҕаны кирис-тээх аал эбэтэр хараап баҕа уларыппыта. Кулуттар эрдийиһит-

тэр көхсүлэриттэн киристээх баҕакка харабаланан олорон эрдии эрдэллэрэ. Дьэ онтон кулут улам оҕус-тангара, ат-тангара оннугар киһи оҕото, киһи тангара эбэтэр тангара уола, киһи-тангара үөскээн тахсыбыта диэн Сэлэпиэнтэп этэр.

Платон Алексеевич Ойуунускай манньк түмүгү онгорор:

1. Маннайгы дьон күүстэрэ суох буолан кинилэри төгүрүйдэн турар айылгы күүстэриттэн куттанан, кинилэр былаастарын иһигэр сылдыар буолан иччилиир буолбуттара. Икки атахтаах киһи байаат: тирэхтэнээт, сүөһүнү-сылгыны иитинээт, иччини, тангараны айылгыттан туоратан үрдүкү күүс онорголообута, баайы-үбү бас билиини тангараттан-айыыттан ситимнээбитэ.

2. Эрэлиигийэни, тангараны үйэттэн үйэбэ баайы-үбү бас билэн баһылыктаан олорор кылаастар бэйэлэрин интэриэстэрин быһыытынан дьүһүннээн-бодолоон таһаарбыттара, атын кылаастар сайдалларыгар таһнары баттыыр дьаакыр, өйдөрүн-санааларын нухарытар дьаат буолбута.

3. Былыргы саха маннайгы эрэлиигийэтэ ийэ үйэтин саҕана сылгыттан сыһыаннанан үөскээбитэ. Оччотооҕу эрэлиигийэ удаҕан үөрэбэ диэн ыһыабынан куормаланара.

4. Саха иккис эрэлиигийэтэ бүрээт эрэлиигийэтиттэн ситимнээх. Кини аан дойдуга аһаатаан лаңкыныыр атыыр оҕуһунан сирэйдэммитэ. Ойуун үөрэбэ диэн аатырбыта. Ойуун-удаҕан айылгы күүстэриттэн, аттан-оҕустан, сылгыттан-сүөһүттэн үөскээбиттэрин быһыытынан дьинг маннайгы эрэлиигийэлэр ахсааннарыгар кириэхтээхтэр.

Литература

1. Ойуунускай П.А. Айымньылар сэттис том. Ахтыылар, этиилэр, ыстатыйалар, кэпсээннэр. – Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1962. – 222 с.
2. Ойуунускай П.А. Эрэлиигийэ үөскээбитэ. Абааһы-тангара, иччи-айыы, удаҕан-ойуун. – Дьокуускай: Саха судаарыстыбатын кинигэтин бэчээтэ, 1930. – 27 с.
3. Ойуунускай П.А. Айымньылар бэһис том. Дьулуруйар Ньургун Боотур. – Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1959. – 296 с.

РАЗНОВИДНОСТИ ОЛЕКМИНСКОГО ОСУОХАЯ

*Романова Анна Трофимовна,
методист МБУ ЦКиД «Гармония» по НТ и СКД,
г. Олекминск*

Собирая и изучая фондовые материалы по олекминскому осуохаю с 2007 г., я выявила, что до наших времен дошли более пяти видов осуохая. Исторически олекминчане, особенно старожилы, своей осуохай называют *эһиэкэй*.

1. *Олекминский осуохай вокальный (женский)*. Исполняется для задора и снятия усталости, когда едут на сенокос, на утреннюю и вечернюю дойку коров, ведь не секрет, что наши женщины, в основном, доярки, после вечерней дойки на ферме приходят домой, и начинается для них, как бы, вторая смена – накормить детей, собрать мужчин на сенокос и надоить своих частных коров. Содержание пения: «Ээ – Эһиэкэй! Оо – Оһуокай!», других слов нет. Садятся на телеги и поют размеренно, в такт тряски телеги.

2. *Зазывание на осуохай*. В Кыллахе я слышала только мужской, но носители в селах Кяччи и Абага утверждают, что соревнуются и женщины. Содержание пения такое же: «Ээ – Эһиэкэй! Оо – Оһуокай!», зато здесь можно услышать, как парень заигрывает с девушкой, а девушка отвечает звонко и кокетливо, кто-то радуется ясной погоде, теплomu солнцу. Исполнители громко поют то на высоких, то на низких тонах, соревнуясь, кто кого перепоеет. Разнообразие интонаций голосов то игривых, то насмешливых, то разудалых – превращает осуохай в многоголосное, неповторимое исполнение песни жизни.

3. *Танцевальный осуохай*. Люди становятся в круг, берут друг друга под руки, сплетая пальцы, и обязательно тесно прижимаются друг к другу локтями. Затем они начинают медленно двигаться с левой ноги по ходу солнца. Левая нога делает выпад вперед (раз), правая нога делает шаг вперед и приставляется к левой ноге (два), правая нога делает шаг назад (три), левая нога полукругом делает шаг назад и приставляется к правой (четыре). Как такового солиста нет. Сначала затягивает один: «Ээ – Эһиэкэй! Оо – Оһуокай!», ему вторит хором поддерживающая его группа, затем отвечает другой запевала, которого так же поддерживает, повторяя его слова хором – другая группа. В ходе танца происходит как бы переключки разными тональностями. Отличие олекминского осуохая от других состоит в том, что других слов, кроме

«Ээ – Эһиэкай! Оо – Оһуокай!» в олекминском хороводе нет. Тем не менее, вариациями голоса, настроения, эмоциональности исполнения передается богатейшая гамма чувств, и все понимают, что хочет выразить солист. Девушка слышит слова, предназначенные только ей, вот она звонко отвечает, солидный мужчина приглашает к соперничеству односельчанина, озорная женщина подзадоривает своих подружек... В темпе танца ритм ускоряется, становится все более быстрым. Шаги переходят в подпрыгивания. И так продолжается очень долго. При этом люди ощущают, как бы, парящий полет в ритме танца, чувствуют огромный прилив положительной энергии, эмоциональный подъем. Еще одна отличительная черта олекминского осуохая: продолжительной частью танца является именно «полет», быстрая часть. Постепенно ритм танца замедляется, переходит в спокойный ритмичный шаг, хоровод заканчивается. Участники выходят из хоровода, чувствуя эмоциональную удовлетворенность, становятся доброжелательнее.

4. *Древний осуохай (эр дьон үнкүүтэ – хотой үнкүүтэ)*. Самый древний вид олекминского осуохая чем-то напоминает монгольский победный танец (танец орла). Сейчас его практически не исполняют, но остались отдельные свидетели в селах Токко (В.П. Капралов, ветеран тыла, труда, почетный гражданин района) и Абага (А.С. Семенова, ветеран тыла, труда и "Учитель учителей"), которые в свое время видели и исполняли этот вариант. Он исполняется так же по кругу, но ход идет против солнца (может этим объясняется, что женщинам до революции запрещалось танцевать эһиэкай). Танцующие кладут вытянутые руки на плечи друг другу. На счет раз делают шаг влево, на счет два приставляют правую ногу к левой, на счет три и четыре – два раза приподнимаются на носочках, при этом руки находятся в положении припорасьянс, двигаются, приподнимаясь и опускаясь, двигая плечами. Постепенно темп ускоряется, иногда по кругу передаются волнообразные движения, напоминающие движения крыльев птицы, готовящейся к полету. Как и в других видах олекминского осуохая, исполнители перекликаются только словами: «Ээ – Эһиэкай! Оо – Оһуокай!», и эти слова передают интонацию, характер, индивидуальность, каждого нового запевалы. Примечательно, что запевалой может стать любой участник хоровода, так как он чувствует огромную поддержку всех танцующих, когда слышит хоровое повторение своей интерпретации «Ээ – Эһиэкай! Оо – Оһуокай!», ощущает прилив положительной энергии. Никогда одинакового исполнения не бывает!

5. *Промежуточный, между древним и танцевальным (ат үнкүүтэ)*. Танцующие кладут вытянутые руки на плечи друг другу. На счет раз делают прыжок левой ногой, на счет два правую ногу выбрасывают вперед и носком касаются земли. На счет три подпрыгивают правой ногой, на счет четыре выбрасывают левую ногу вперед и касаются пяткой земли и тоже танцуют по ходу солнца, при этом руки находятся в положении припорасьянс, двигаются, приподнимаясь и опускаясь вместе с плечами. Этот танец исполняли до 1960-х гг., теперь носителей в районе практически нет, но о нем рассказали Мария Иванова из с. Сунтар (ветеран тыла, труда и участница экспедиции М.Я. Жорницкой в 1956 г.) и Афанасьева Анна Семеновна, уроженка с. Атах-Юрэх (Тэгэн) Олекминского района во время приезда к родственнице Г.Н. Чемпосовой во 2-Нерюктяй из Намского района.

6. *Осуохай советских времен*. Этот вид олекминского осуохая практиковался в советское время, когда собиралось не очень много народу, например, молодежь обычным летним вечером после работы. Называется «хардары-таары». Танцующие встают в два ряда, один ряд в затылок к другому. Шаг обычный для олекминского осуохая, описанный во втором виде. Танцующие двигаются в рядах в противоположных первый ряд влево, в это время второй ряд – вправо, затем наоборот. Такой танец обычно танцуют на сцене, во время концерта, чтобы сделать концовку концерта, и он не превращается в полет, а заканчивается на умеренном темпе. Иногда это служит разминкой, приглашением к основному виду танцевального осуохая. Удивительно еще и то, что в разных наслехах мотивы пения разные, их надо записать от носителей, изучать и популяризировать.

В олекминском осуохае люди тесно прижимаются друг к другу и могут танцевать очень долго, гораздо дольше, чем в других видах осуохая. При этом образуется мощная положительная энергия, которая заряжает и позитивно действует на всех танцующих. В хороводе человек получает такую же нагрузку на мышцы, какую дают современные ритмические танцы. И наши предки знали, как правильно снять стресс, получить энергию от земли, солнца и быть здоровым. Осуохай – источник здоровья, бодрости, долголетия.

Как и другие виды, олекминский осуохай знал периоды расцвета, популярности и забвения. В последние годы осуохай переживает время подъема и востребованности, и мы чувствуем себя обязанными передать новому поколению олекминчан красоту и самобытность народных культурных традиций, как, например, один из красивейших танцев – олекминский осуохай.

ТУОС ИҢИТИ ТӨРҮТ НЬЫМАНАН ТИГИИ

*Баишева Варвара Дмитриевна,
ӨӨ норуот уус-уран оҥоһуктарын маастара*

*Туоска ойуу түһэрэн,
Туоска оһуор анһанһын,
Туостан тойук айанһын,
Туостан кизэргэл онгорон,
Кэрэни айбыт буоллаххына,
Туостан салама симээнһин,
Ыһыах ыспыт буоллаххына,
Күн сиригэр эн дьолу
Булан ылбыт эбиккин!*

«Ааспыты аахайбат, уруккуну билэ сатаабат киһи билинһини да аанһа билбэт, сэргии соруммат, сарсынһыны да кыайан сабаҕалаабат», – диэн мээнэҕэ этиллибэт. Ханнык баҕарар норуот уус-уран оҥоһуга, иһитэ-хомуоһа, туттар тэрилэ кини олоһор эйгэтин, култууратын уонна итэҕэлин көрдөрөр.

Саха омук саас үйэ тухары тыйыс-тымныы дойдуга олорон, айылҕатын кытта алтыһан, кини уларыһыылары тулуйан, айылҕаҕа сөп түбэһиннэрэн олоһун-дьаһаһын онгостон кэлбитэ. Ол курдук, бэйэтэ сүгэн-көтөҕөн туттубут туруору балаҕана, күннэҕи олоһо туттар үс атахтаах төгүрүк остуола, мас-талах олоһоһо, кытыыта, чорооно, туос иһиттэрэ кэрэ көстүүлээхтэрэ, бөҕө-таҕа оҥоһуулаахтара.

Оһону эбии үөрэхтэһин тэрилтэтигэр – «Сайдыы» оһо айымһытын дьиэтигэр – 1991 сылтан туос иһити тигэр куруһуок утумнаахтык үлэтир. Бу куруһуогу төрүттээбит киһинэн буолар туос иһити тигиигэ үгүс ыччаты уһуйбут, туос уран оҥоһуктарын Нам улуһугар сайыннарбыт, биһиги нэһилиэкпит ытыктанар-убаастанар киһитэ, I Хомуस्ताах уонна Нам улуһун бочуоттаах олоһтооһо, үлэ, тыыл ветерана, Саха Өрөспүүбүлүкэтин норуотун маастара М.И. Новгородова.

Марфа Иннокентьевна оһо эрдэҕиттэн ыарахан үлэттэн чаһыйбакка, олох очурдарыттан толлубакка өбүгэлэрбит үтүө үгэстэрин үйэтитэн, былыргылы үгэһи тутуһан, олоһодьаһахха туттулар толлу-мааны туос иһиттэри тигэр ньыматын, үлэтин-хамнаһын норуокка тиэрдэр суоллаах-иистээх үлэлээн, айан-тутан кэлбитэ. Кини онорбут оҥоһуктара түн былыргы

тыны илдэ сылдыр буолан ураты кэрэ көстүүлээхтэр, мааны мандар ойуулаахтар.

Кини оҕолору ситиини хатарга, хатынган туоһу хастыырга, туоһу сөпкө хаһааныыга, кыра мэхэмээннэри, ыаҕайалары тигэргэ үөрөспитэ. Оҕолор ситиини сыгыннах ньилбэккэ (ол эбэтэр бууттарыгар) хатар этилэр. Онтон табыгаһа суох диэн, Татьяна Макаровна идеятынан, ньилбэк диэн сити хатар станок айан онгорбуттара, уонна бар дьоммут туһанныннар диэн, 1994 с. «Учуутал аргыһа» хаһыакка бэчээттэспиттэрэ. Онтон ыла ньилбэк станогу өрөспүүбүлүкэ туос иһити тигээччилэрэ биһирээн, бары туттар буолбуттара. Ити курдук үгүс оҕону үөрэтэн, араас таһымнаах выставкаларга ситиһиилэммиттэрэ, таһаарыылаахтык үлэлээ-биттэрэ. Үлэлэрэ Россияҕа, тас дойдуларга тийэ биллэн-көстөн, биһирэбили ылбыттара. 1996 с. Өрөспүүбүлүкэтээҕи норуот айымньытын дьиэтигэр Марфа Иннокентьевна улахан выставката тэриллэн СӨ норуотун маастарын үрдүк аатын ылбыта.

2000 с. «Сайдыы» оҕо айымньытын дьиэтин коллективын көбүлээһиннэринэн, Өрөспүүбүлүкэтээҕи оҕону эбии үөрэхтээһин киинин өйөбүллэринэн, туос мастерской базатыгар өрөспүүбүлүкэҕэ аан бастаан Туос түһүлгэтэ семинар-бырааһыннык тэриллэн ыытыллыбыта. Үрдүк таһымна ыытыллан, биһирээн күн бүгүнгээнгэ диэри традиция буолан салғанан, "Урануустартүһүлгэлэрэ" диэн ааттанан, өрөспүүбүлүкэ араас улуустарыгар ыытыллар. 2015 с. Туос түһүлгэтин 15 сылын өрөспүүбүлүкэ таһымнаах семинар быһыытынан далааһыннаахтык бэлиэтээбиппит. 2007 с. «Мандардаах иистэннээн Марфа Новгородова» диэн кинигэ таһаарбыппыт. Бу кинигэҕэ туоһу тигиһи ньымата барыта сиһилии кэпсэнэр.

Биһиги Мааппабыт ураннаан тикпит туос иһиттэрэ сырдык, сылаас тыыннаахтар, сиртэн-буортан силистээхтэр, бөҕө-таҕа көрүнгээхтэр. Чахчы өбүгэ үгэһин былыргылы көрүнгү ыһыктыбакка ыга тутан илдэ кэллэ. Кини ыаҕайатын ыллыг да, ынах ыы эбэтэр тыаҕа отоннуу барыаххын сөп. Марфа Иннокентьевна традиционной технологиятын ыччакка тиэрдэр, салгыы сайыннарар сыаллаах. Кини үөрэнээччилэрэ, уһуйулааччылар буолан, «Сайдыы» оҕо айымньытын дьиэтигэр үлэли олорубут. 2006 сылтан «Туосчаан» куруһуогу салайан үлэлэтэбин. Нэһилиэкпитигэр улахан дьонно «Туосчаан» түмсүү тэриллэн, онно ийэлэр, эбэлэр туос иһити тигэн дьарыктаналлар.

Мин куруһуокпар 3 программанан үлэлибин:

- «Туос бытархайдара» (3 сыллаах) – алын кылаас оҕолоругар,
- «Сувенирдар» (1 сыллаах) – орто группаҕа,
- «Туос иһити традиционной технологиянан тигии» (3 сыллаах) – улахан кылаас оҕолоро.

Куруһуокка үөрэнээччи туоһу хастааһын, харайыы, тагастааһын, туттар тэриллэр, туос малы тигэргэ туттулар сиэли, сабы бэлэмнээһин туһунан билиитин ханатар, тигэргэ холоноор. Үөрэтэр программабыт икки хайысханан ытыллар: теория уонна практика. Теорияны практиканы кытта ситимнээн үлэлээтэххэ, үлэ түмүктээх буолар. Биллэн туран практической өттө элбэх буолар. Хатын мастан, туостан, туос туругуттан, туос оонһуурдартан, иһиттэртэн саҕалаан кэпсээтэххэ, көрдөрдөххө, оҕону сэнгээртэххэ биирдэ, элбэҕи ситиһиэххэ сөп.

Кыра группаҕа бастаан кыра оҕоһуктары оҕорон, туос туругун билэллэр. Быһарга-оторго сымнаҕаһа, тигэргэ, ыпсарарга дөбөҥө, үчүгэйдик тагастаннаҕына оҕоһугун бөҕөтө-таҕата, туттарга табыҕаһа, чэпчэкигэ, үйэтэ уһуна барыта туос туһалааҕын кэрэһилиир. Араас кэрэ оҕоһуктары – оонһууртан саҕалаан брелоктары, паннолары – оҕороллор. Орто группаҕа шкатулкалары, киэргэллэри, сувенирдары, харысхаллары оҕороллор. Ситиини хата үөрэнэллэр. Оһуор суолтатын үөрэтэллэр. Атын омуктар оҕоһуктары (сувенирдарын) кытта билсэллэр, тэннииллэр, анализтыыллар. Россия маастардарын үлэлэрин уратыларын быһаараллар. Туоһу киэргэтии ньымаларын тэннииллэр. Холобур, Россия маастардара туоһу киэргэтиигэ ордук хото штамповканы уонна үүйэн киэргэтиини тутталлар. Оттон биһиги оҕоһуктарбытыгар ордук хото талаһынан, ситиининэн тутталлар. Манньык оҕоруу киэргэтии таһынан, өссө оҕоһук бөҕө-таҕа, үйэлээх буоларыгар суолталаах. Саха омук курдук туоһу күүскэ олоххо-дьаһахха ханна да туттубуттара, тикпиттэрэ биллибэт да көстүбэт. Онтон мааны иһиттэргэ оҕуруону, сүлүүдэни, тырыппай ойууну тутталлар.

Дьарыкка «саха эт илиитинэн тутан-хабан көрөрүн ордорор» диэн санааттан сиэттэрэн, оҕоҕо дьарык иннинэ көрдөрөргө (нагляднай пособияларга) оҕоһуктары туттабын. Ол курдук, Россия маастардарын үлэлэрин, былыр тигиллибит өбүгэлэрбит туос иһиттэрин. Бу барыта кабинеттэр баар үлэлэр. Оччоҕо оҕо ордук ылынар, чопчулуур, сэргиир, оҕоруон баҕарар.

Улахан группаҕа оҕо ылбыт билиитин, сатабылын чингэтэбит. Манна туос иһиттэри, хобо ыаҕайаттан саҕалаан маллаах иһиттэри тигэллэр. Туоска ойуулуурбутугар оһуордары туту-

хабыт. Хас биирдии оһуор туспа кэпсиирдээх, суолталаах. Ону таһынан бу ойуулар киһи айылҕа оҕото буоларын туоһулуур диринг ис хоһоонноохтор. Бүтэрэр сылларыгар бэйэлэрин эскизтэринэн оҕоһук онорон көмүскүүллэр. Үс сыллаах программанан утумнаахтык дьарыктаммыт оҕолор экзамен туттаран, СӨ Үөрэҕин Министерствотын эбии үөрэхтээһингэ ситиһилэрин туоһулуур свидетельство туталлар.

Үөрэтэргэ оҕо дьоһура, сатабыла учуоттанар. Теоретической матырыяаалы практиканы кытта дьүөрэлээн ыытыллар буолан, оҕо ордук ылынар. Борустуйтан саҕалаан үлэни улам уустугурдан иһиллэр. Атынтан атын оҕоһуктары оноруу оҕону салгыппат, билэр-көрөр баҕатын күүһүүрдэр, элбэҕи сатыырга, араас инструменнарынан сатаан туттарга үөрэнэр.

Оҕо онорор үлэтэ, оҕоһуга киһи олоҕор туох туһалааҕын билиэхтээх, өйдүөхтээх. Түргэнник бүтэрэ охсубут диэн сыаллаах буоллаҕына, оҕо туох да дьулуурга, тулуурга, кэрэҕэ үөрэммэт. Ол инниттэн, үлэни хара маннайгыттан хаачыстыбалаахтык онорорун ситиһилиэхтээх. Онорбут үлэтиттэн дуоһуйууну ылыахтаах.

Тыа сирин оҕото айылҕаны кытта ситимэ күүстээх. Сааһын ханкылаан, хайыһардаан, сыыртан сырылаан, сайынын сөтүөлээн, оттоһон, күһүнүн сир астаан, тэллэйдээн, хортуоппуй хостоһон, кыһынын хаар күрдьэн үлэҕэ үөрүйэх буолар. Төрөппүт уонна салайааччы өттүттэн сибээс, өйдөһүү, хонтуруол баар буоллаҕына, үлэ түмүктээх буолара саарбаҕа суох.

Манньык куруһуоктарга үөрэнэн, уһуйуллан, оҕо инники олоҕор бигэ туруктаах буолар. Үлэ суох диэн олорбокко, бэйэтин дьоһурунан тэринэн, үлэлээх буолар кыаҕа аһыллар. Куруһуокка сизри-туому тутуһа үөрэнэллэр, айылҕаҕа сылдыаллар, туос хастааһына, салама ыйааһына уо. д. а. Ону таһынан сыл айыы үгэс буолбут тэрээһиннэри ытыабыт. Ол курдук, «Өбүгэ аһа», «Доруобуйа күнэ», «Айылҕаҕа тахсыы».

Онон туоһунан дьарыктаныан баҕалаах дьонго этиэм этэ, өбүгэлэрбит умнуллан эрэр иистэрин сөргүтэн билингни да, инники да көлүөнэлэргэ үтүө үгэспит хааларыгар, өссө үчүгэйдик сайдарыгар бары үлэлэниэххэйдик, саха норуотун материальной култууратын быстыспат сорҕото буоларын бары өйдүөх тустаахпыт.

САХА ҮҮТ АСТАРЫН ТУҢАТА БИЛИМ ЧИНЧИЙИЛЭРИГЭР ОЛОҢУРАН

*Степанов Константин Максимович,
тыа хаһаайстыбатын билимин дуоктара,
Саха сиринээби мэдиссиинэ үгүс өрүттээх
кыһалбаларын чинчийэр научнай киин*

Бары аһытыллыбыт үүт аска: суоракка, тарга, ымдаанга, иэ-дьэгэйгэ уо. д. а. киһиэхэ туһалаах эттиктэр бааллара чинчийл-лэн, быһаарыллан турар. Оһоҕоско сытыйы-ымыыйы барарын баттыыр улахан оруоллаахтар. Үүт аһыта (кислотнаһа) итиннэ эмиэ туһалыыр. Үүттээбэр аһытыллыбыт саха үүт астара киһиэхэ үчүгэйдик ингэллэр. Холобур, суорат, тар биир чаас иһигэр 70 % тахсата киһиэхэ ингэр, оттон сибиэһэй үүт 32 % эрэ. Ити суорат, тар куртах үчүгэйдик кыайа буһарар бытархайдарыттан тура-рыттан тутулуктаах. Итини таһынан, суорат бэйэтэ куртах аһы-тын уонна үөһү таһаарарга көмөлөһөр.

В.Л. Серошевская 1896 с. «Сахалар» диэн аатырбыт үлэтигэр «Аһылык» диэн 5-с түһүмэбэр суруйбута: «Биз үүтэ үксэ кымы-стыырга барара. Кымыс диэн аһыйбыт уонна испииргэ тийэ көөннүбүт оргуйбатах биз үүтэ. Сахалар маннык онгороллор: ыаммытынан биз үүтүн дьыэбэ ол иһитигэр сойутан баран, буруоҕа ыһаммыт кыра аһахтаах “симиир” диэн тири иһиккэ куталлар. Итиннэ эргэ кымыстан эбэтэр былырыынгы анаан хатарыллыбыт аһытыны эбэллэр. Оттон дьынгнээх кымыс аһы-тыта суоҕар, көннөрү аһыйбыт үүтү эбэтэр суораты тутталлар. Онтон “мутук-мутовка” диэн уһун уктаах мас ытыгынан син эмиэ Польшаҕа, Литваҕа сиккэй арыынан астыыр курдук ытыйал-лар. Үрүн көмүс кизргэлинэн, оҕуруонан, сылгы үрүн сиэлинэн симэммит симиирдэрин көмүлүөк аттыгар намыһах олоппоско уураллар. Охтубатын туһугар “кулгааһыттан” уһун таһалай бы-анан балаһан өһүөтүгэр баайаллар. Оҕо, дьахтар быыстарыгар буккуйа, ытыһа сылдьаллар. Ардыгар ыалдьыттар кытта ыты-йаллар». Маннык ытыйдаһа, үүт саахара аһыйар, углекислотаҕа уонна үүт аһытыгар кубулуйар, ол аата кымыстыһар быһыы-та. Кымыс балтараа-икки күнүнэн ситэр. Итиэннэ аһынас мин-ныгэс амтаннаах, туспа сыырдыгы сыттаах буолар. Эргэрбитэ аһары аһыйбыт кымыс кыратык тууһаммыт оҕурсуу уутугар майгынныыр. Саһа кымыс углекислотата үллэн, киһи муннугар биэрэр, бириэмэтигэр сойуттаһа онто сотору аһар.

Кымыс киһини өрө күүрдэр, сылаатын аһарар, утабын үчүгэйдик ханнарар. Сахалар олус сылайан баран, аһыны аһаабат бэйэлэрэ, кымыһы, ымдааны эрэ хааллараллар. Кымыс киһиэхэ тутта бүтүннүүтэ инэр, хаан, эт-сиин эргийиитин түргэтэтэр.

«Окко сахалар аһардас кымыһынан сылдыбаллар, соробор биэдрэнэн да иһэллэр», – диэн Врангель суруйбута. Биир Байаһантай сахата 1885 с. эппит эбит: «Биһиги сүрүн аспыт бу соторутаабыга дылы, урут даһаны кымыс, ымдаан этэ», – диэн.

Кымыс киһи организмыгар наада буолар инэмтэлээх веществоларынан баай уонна кинилэр үчүгэйдик түргэнник организмга инэр буоланнар, киһи хаанын састаабын, хаан эргийиитин, араас ис органнар үлэлэрин тупсарар.

Ону былыргыттан араас омуктар өйдөөн, кымыһы таптаан иһэр утах онгостор буолбуттар. Ол курдук, кымыһы аан бастаан Азия араас омуктара онгорбуттара уонна ыраах айаннарыгар илдьэ сылдыбаллара биллэр.

Сахаларга кымыс ааспыт үйэ 50-60 сс. диэри киэнник биллэр утабынан эрэ буолбакка, өссө күннээҕи аһылык быһыытынан туттуллара. Ол курдук, былыргы сахалар кымыһы сайын устата элбэхтик онгороллоро, оттон күһүн кытараабыт биэлэри ыан кымыс онгорон иһэллэрэ.

Биир киһи 5 лиитирэ кымыс истэбинэ, кини организма белокка үүт сыатыгар, кальцийга, фосфорга, калийга, С витаминга о. д. а. веществоларга сууккатаабы наадыһытын толору ылара биллэр.

Ол курдук, саха биэтин үүтэ уонна онтон оноруллубут кымыс ынах үүтүттэн хас да төгүл элбэх С витаминнаах, чэпчэкистик организмга инэриллэр саахардарынан, белоктарынан, минеральной веществоларынан баайдар. Биллэрин курдук, биэ үүтүн химическэй састааба ынах үүтүттэн биллэ-көстө уратылаах. Биэ үүтэ белогунан, саахарынан дьахтар үүтүгэр маарынныыр буолан, киһиэхэ аһылык быһыытынан улахан туһалаах. Финляндия учуонайдара биэ үүтэ ордук эмиийдээх оҕолорго туһалаабын ыйбыттара. Саха сылгытын биэтин үүтэ бэрт инэмтэлээх (ортотунан 521 калорий) уонна лактозанан (7,4 %) ордук баай.

Онон нэһилиэннэ аһылыгын рационун итинник бары өттүнэн сыаналаах аһылыгынан хааччыйар сыалтан, кымыһы онорууну киэнник тарҕатар наада. Ордук кымыс сэллиги эмтииргэ улахан туһалаабын өйдөөн туран, кинини эмп тэрилтэлэригэр элбэхтик туттар наада. Кымыһы ыһахтыыр эрэ кэмнэ онорбокко, сайын

устата онгорор толору кыях баар. Ону тыа хаһаайыстыбатын научнай институтун үлэһиттэрин чинчийиилэрэ көрдөрөр.

Кымыстааһын научнай төрүттэрин үөрэтиигэ, ону тэрийиигэ элбэх сыратын биэрбит киһинэн тыа хаһаайыстыбатын наукатын кандидата Т.В. Аммосова буолар. Ытыллыбыт үлэлэрин түмүктэринэн биологической наука доктора, профессор А.Ф. Абрамовы кытта кымыстыырга аналлаах кинигэлэри бэчээттэтэн таһаарбыттар. Бу кинигэлэргэ кымыс онгорор бириэмэбэ биэлэри, кулуннары аһатыыга, көрүүгэ-истиигэ, биэлэр төһө, ханнык хаачыстыбалаах үүтү биэрэллэригэр, кымыһы оноруу технологиятыгар улахан болжомто ууруллар. Онон бу кинигэлэри булан аафаргыт, билсэргит наадалаах.

Кымыстааһын боростуой дьыала буолбатах, манна үчүгэйдик тэринэр наадалаах. Ол курдук, элбэх тэрээһин үлэлэр, кымыстыырга анаан биэлэри бэлэмнээһин уонна кымыстыыр дьону булуу, кымыстыырга аналлаах тутуулары оноруу, кымыс араас көрүгүннэрин оноруу технологиятын үөрэтии уо. д. а. араас көрүгүннээх үлэлэр тэрээһиннээхтик ытыллыахтаахтар.

Билигин ынах үүтүттэн кымыс технологиятынан онһоһуллубут аһы утабы кымыс диэн ааттыыр буоллулар. Ол төрдүттэн сыһа. Былыр-былыргыттан сахалар биз үүтүттэн эрэ онһоһулар утабы кымыс диэн ааттыыллара, оттон аһытыллыбыт ынах үүтүттэн онһоһулар утабы быыппах диэн ааттыыллара. Оннук арааран саамай сөпкө ааттыыллар эбит.

Быыппах микробиологической, химическэй састаабынан уонна киһи организмыгар суолтатынан биз кымыһыттан атыннардаах. Ол курдук, биз кымыһа С витаминанын быыппахтаафар 50-100 төгүл, 1.5-2.0 төгүл киһи организмыгар чэпчэкистик ингэр саахардарынан баай буолан, киһиэхэ күүһү-уоһу биэрэр, киһи сылайбытын түргэнник аһарар. Дьэ ол иһин, сахалар оттуур бириэмэлэригэр, онтон да атын күүстээх үлэбэ сылдьан кымыһы иһэллэрэ, тобо эрэ быыппабы испэт этилэр. Итинтэн сахалар бэйэлэрин уопуттарыгар олоһуран, араас үүт аһылыктары сөптөөхтүк туһаналлара көстөр. Сахалар урут кымыһы араас наадалаах веществоларынан, белоктарынан, сыаларынан, минеральной элеменнарынан байытарга кымыска араас аһылыктары эбэллэрэ (сүөгэйи, арыыны, араас оттору, отоннору).

Ити холобурдар көрдөрөллөрүнэн, быыппах киһи организмыгар дьайыыта да кымыстаафар атын. Ол курдук, быыппах киһи куртабын, онһоһонун кислотнаһын үрдэтэн, аһы буһарарга көмөлөһөр. Оттон кымыс ас буһарар процесстарга көмөлөһөрүн

таһынан, киһи организмнэн С витаминнэн, чэпчэкирик ингэр саахардарынэн, онтон да атын наадалаах веществоларынэн байытар, киһиэхэ күүс-сэниэ биэрэр. Ол түмүгэр киһи организмнэн араас ыарахан нагруккалары тулуйар буолар, сэллик курдук ыарахан ыарыыны утары охсуһар кыахтанар.

Онон өбүгэлэрбит сабааттан астанар кыынньар кымыспытын көөнньөрүүлээх биэ эрэ үүтүтүнэн, технологическай инструкциялары, ирдэбиллэри тутуһан астаахпытына, бу ытык-мааны утахпытын киһи доруобуйатыгар чопчу туһалаах, араас ыарыылары эмтииргэ туттуллар кыахтаах ас быһыытынэн суолтатын үрдэтиэхпитин сөп, ону барытын кымысчыттар өйдүүлэрэ наадалаах.

Былыргы сахалар бэйэлэрин айылбааттан астарын, биэ үүтүн уонна кымыһын, ордороллоро. «Итинтэн киһи бөбө-таба кыахтаах буолар дииллэрэ», – диэбит В.Л. Серошевскай.

Саха чабылхай ыччата, государственнай политическай деятель М.К. Аммосов «Автономная Якутия» хаһыакка 1927 с. муус устар 24 күнүгэр «Кымыска төннүөххэ!» диэн ыстатыйатын мээнэбэ таһаартарбатаба. Өссө өрдөөбүтэ, кымыс састааба үөрэтиллэн биллэ илигинэ, көс омукар эмчиттэрэ киһиэхэ кымыс үчүгэйдик дьайарын билбиттэрэ уонна ити омукар сөбүлүүр уахтара буолуон буолбута. Кымыһы туһаныы сахаларга улахан суолталаах. Кымыс, аһыйбыт үүт дьон доруобуйатын тупсарар, эмтиир, ыраастыыр кыахтаах. Ити туһунан өр үйэлээхтэри үөрэтэн биллиилээх учуонай И.И. Мечников эппитэ: «Элбэх аһыйбыт үүтү аһыйар омукар уһуннук олорор уратылаахтар», – диэн.

Сир оҥоһуутун уонна билигини ас-үөл, чэй, испиир тарбаһыан иннигэр сахалар аһыйбыт үүт, үрүг ас (үүт, кымыс) аһылыктаахтара.

Кымыс, аһыйбыт үүт астар ыарыыны сэрэтэр свойствалаахтара биллэр. Кымыс түбүркүлүөһү бэрткэ эмтиир эрэ буолбатах, киһи этин-сиинин бөбүргөтөр, араас ыарыыны утары охсуһарга туттуллуон сөптөөх.

Нэһилиэннэ олоһун тупсарыы уонна социальнай ыарыылары утары охсуһууга туруорбут соруктары ситиһэргэ саха дьонун аһылыгын тупсарыы улахан суолталаах. Кымыһы, аһытыллан оҥоһулар үүт астары дэлэйдик тарбаһы, уопсайынан, аһытыллыбыт үрүг аска көһүү нэһилиэннэ доруобуйатын улаханлык тупсарара саарбахтаммат даһаны.

Манна ыһаахтарга, норуот тоһуоруһан муһтар бырааһынныктарыгар, кымыһы элбэхтик иһэр идэбитин сөргүтүүххэ.

Оскуолаларбыт манна лаппа оруоллаах буолуохтарын наада. Оҕолорго кыра саастарыттан саха төрүт астара туһалаахтарын туһунан такайа сылдыяхха. Оскуолаҕа чэгиэн-чэбдик олох, до-руобай аһылык куруһуоктарыгар ити сорукка ураты болҕомто ууруллуохтаах.

Итини сэргэ өркөн өйдөөхтөрбүт А.Е. Кулаковскай – Өксөкүлээх Өлөксөй, П.А. Ойуунускай уо. д. а. XX үйэ суруйааччылара, үөрэхтээхтэрэ, салайааччылара «кытыт биэ кыынна сылдыар кымыһын» олонхо бухатыырдарга өлбөт мэнэ уутунуу күүс-уох ылар утахтарынан ааттаан-айхаллаан суруйбуттара да, эппит-тэрэ да үгүс. Ол тарҕатыыга, сөргүтүүгэ төһүү күүс буолуохтаах.

А.А. САВВИН МОНОГРАФИЯТЫНАН ТАХСЫБЫТ «ПИЩА ЯКУТОВ ДО РАЗВИТИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ» ДИЭН КИНИГЭ ТУҔУНАН

*Толстоухов Юрий Семенович,
А.А. Саввин аатынан Чурапчытааҕы
история уонна этнография музейын директора*

Бүгүнгү конференцияҕа кыттар сыалым-соругум буолар: Саха биллиилээх этнограба, фольклорина А.А. Саввин монографиятынан тахсыбыт «Пища якутов до развития земледелия» диэн кинигэни өссө төгүл сүрүн өттүн сырдатты.

Кылгастык А.А. Саввин туһунан кэпсиир буоллахха, Саха сиригэр норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйуунан анаан научнайдык дьарыктаммыт дьонтон Андрей Андреевич Саввин үлэлэрэ ойуччу миэстэҕэ тураллар. Кинини «норуотун инникитин өтө көрөн үлэлээбитэ» диэн мээнэҕэ эппэтэхтэрэ. Ол курдук, кини норуот баай материалнай, духовнай үрдүк култууратын бары өттүн киэнник хабаан чинчийэн хомуйбут, айылҕаттан ураты үлэһит дьобурдаах этэ. Сүүрбэччэ сыл устата төһөлөөх элбэх кинини көрсөн, кэпсэтэн, түүннэри-күнүстэри истэн, суруйан хаалларбытын биһиги билигин сөҕөбүт эрэ. Саха олоҕун, аһын-тангаһын, дьиэтин-уотун, итэҕэлин, ойууннааһынын, ыалаймах сыһыаннаһыларын уо. д. а. былыргы сэхэни-номоҕу, өс хоһоонуттан олонхоҕо диэри норуот тылынан уус-уран айымньытын үөрэппит учуонайдар кини сындаһаннаах үлэтин

үрдүктүк сыаналаабыттара. Андрей Андреевич Тылы, литератураны уонна историяны үөрэтэр институтка үлэбэ киириитэ түбэһиэх буолбатах этэ. Биир дойдулааба Д.И. Дьячковскайы – Сэһэн Болону, Д.К. Сивцевы – Суорун Омоллоону кытта өр сылларга бииргэ кэккэлэһэ үлэлээн, норуот тылынан уус-уран айымнытын хомуйуу методикатын баһылаабыта. Итиэннэ кинилэр саха норуотун биир киэн туттар историк учуонайын Г.В. Ксенофоновы билсэн, киниттэн элбэх сүбэ-ама ылан, үлэлэрин хайысхатын чопчуласпыттара.

А.А. Саввин үлэлэрин барытын бэчээккэ таһаарар буоллар, саха олобун-дьаһабын, өйүн-санаатын, уратылаах билиитин-көрүүтүн, итэбэлин, омук быһыытынан бу биһиги муус-хаар дойдубутугар сылгы-ынах иитэн олохтооһуну быһаарар өбүгэлэрбит сатабылларын, норуот быһыытынан ситэри уратыларбытын туһунан төһөлөөх элбэҕи сомсон, чинчийэн, ырытан туһаныахпыт этэй?! Сахартан бастакынан кэриэтэ олонхону чинчийиигэ «Прошлое якутов в их героическом эпосе. Выписки и заметки из различных олонхо, параллели в якутском эпосе из сказаний других народов» диэн (илиинэн суруллубут) анал паапкаба 303 страницалаах үлэ сытар.

Кини матырыяалларынан кинигэ буолан тахсыбыт «Пища якутов до развития земледелия (опыт историко-этнографической монографии)» үлэтин таһынан, Гуманитарнай чинчийэр институт архивыгар балачча улахан үлэлэр: «Вераования много-различных записей религиозных, фольклор» 340 стр., «Погребальные обычаи якутов» 270 стр., «Народная медицина» 267 стр., «Семья и род (термины родства и отношения свойства) с картотеками» 282 стр., «Материалы из истории якутов» 254 стр., «История якутов» 353 стр., «Материалы по языку: Лексические и диалектологические записи и заметки» 200 стр. уонна 100-түү страницалаах 14 үлэ сыталлар. Уопсайа 10-нан тыһыынча курдук илиинэн суруйуу, ол иһигэр 6 толору, 10 кылгас олонхо текиһэ. Үчүгэйэ диэн, олонхоҕо болжомто күүһүрэн, кини икки олонхото бэчээттэннэ, ол курдук Бүлүү Кыргыдайын олонхоһута С.Н. Каратаев «Дыгыһар Тонг Саарын Бухатыыр» олонхото 2003 с. «Саха боотурдара» серияба 3-с томугар уонна Сунтаар Кутанатыттан М.З. Мартынов «Уол Дуолан» олонхото 2010 с. 21-с томугар тахсыбыта.

П.А. Ойуунускай бүтэһик дьаһалынан тэриллибит экспедиция түмүгэ уһулччу суолталаах буолбута, оччолорго, былыргыга сыһыан атарахсыйбыт кэмигэр, өрүсүһэн бэрт элбэх үлэ хомул-

лан хаалбыта уонна маны хомуйан суруйбут дьон хаарыаннаах үлэлэрэ билигин болжомтоҕо ылыллан хараллан хаалбатахтарына сүтэр кутталлаахтара киһини харааһыннарар.

Кэлин, 1948 с., кини дойдутугар Чурапчыга тахсан кыраайы үөрэтэр музей тэрийбитэ. Кини тэрийбит музейа бастакыттан үрдүк научнай таһымнаах төрүккэ олобурбут буолан сүрдээх баай. Билигин бу музей Андрей Андреевич Саввин аатын сүгэр.

2005 с. исторической наука доктора Е.Н. Романова А.А. Саввин үлэтинэн «Пища якутов до развития земледелия» кинигэтэ күн сириҥ көрбүтэ уонна тутта ааҕааччы болжомтотун тарпыта. Бу үлэтигэр А.А. Саввин саха аһын хас да өттүттэн диригинник үөрөппит. Ол курдук, сахалар аһыыр режимнэриттэн саҕалаан, аһы хайдах хаһааналларын, бэлэмнииллэрин, көрүгнэрин, доруобуйаҕа дьайыытын, улуустарынан ас-үөл уратытын, фольклорга ас туһунан этиигэ тийэ үөрөппит.

Кымыс уо. д. а. үрүҥ ас доруобуйаҕа туһатын научнай өттүнэн диригинник ырыппыт быраас Н.А. Попов, Мак-Коллум, Саймондс, П.С. Паллах, Ф.Г. Врангель, А.Ф. Миддендорф, Р.К. Маак, В.Л. Серошевская үлэлэрин чинчийбит. Уонна былыр 90-100 саастарыгар диэри олоруу буолуохтааҕын курдук көрүллэр эбит диэн бэлиэтиир.

Олонхоҕо үрүҥ ас киһи доруобуйатыгар, уңуоҕар туһалааҕа ыйыллыбытын маннык бэлиэтиир: «*Хайа дойду тарыгар дагдайбыт, бөлөнөбөр мөлбөйбүт, үрүҥ аһыгар үллүбүт, Айыы хаан аймаҕынаҕын, ураанхай саха оҕотоҕун?*». Айыы бухатыра үрүҥ илгэни истэбинэ, быстыбыт күүһэ төттөрү төннөр диэн олонхоҕо этиллэрин эмиэ ыйбыт.

Саха сириҥ улуустарынан аһылыктарын уратытын ырытарыгар улуустары 4 оройуонҥа араарар. Ол курдук: 1 – Якутскай, Олекминскай, Виллюйскай – соҕуруу сүөһү иитээччилэр; 2 – Лено-Виллюйскай, Индигиро-Колымскай – күөллэрдээх оройуоннар; 3 – Верхоянскай, Муома, Өймөкөөн, Саккырыыр – хайалардаах оройуоннар; 4 – уһук хоту оройуоннар.

Оҕолор астара, отчуттар, күүстээх үлэҕэ сылдьар дьон аһа эмиэ тус-туһунан буоларын үөрөппит. Мүөтү от кэмигэр ылаллар эбит.

Аһынан эмтээһингэ биир дьиктини бэлиэтэбит. Онуоха ыалдыбыт киһиэхэ сиэн баҕарар аһын биэрдэххэ, үтүөрэр дииллэр эбит. «*Айаҕа хайа аһы таптыыр да, ону аһаатаҕына үтүөрбүтүнэн барар ыалдыбыт киһи*», – дииллэр эбит урут. Баҕа санааны толоруу күүстээгин итинник ыйбыт.

70-тан тахса көрүң отону уонна оту сахалар астарыгар тутталлар эбит.

Ыраах дойдуга баралларыгар өбүгэлэрбит төрөөбүт буордарын илдэ барар сизрдээхтэр эбит. Ол сизэрбит дойдубут буоругар ингэн сылдыар битэмииннэргэ наадыарбытыттан буолар эбит. Эмп курдук иһэллэр бу буордарын. Итинник сизэр хас да омуқ култууратыгар баарын үөрэппит.

Ас итэҕэли кытары ыкса ситимнээбин этэр. Ыалдьыттааһын сизрин-туомун ырыппыт. Уонна аска бобууну 4 көрүңнэ араарбыт:

1. кыыска, дьахтарга бобуулаах астар
2. хат дьахтарга бобуулаах астар
3. оҕолорго бобуулаах астар
4. уопсай бобуулаах астар.

Саха төрүт дьарыга – сүөһүнү-сылгыны иитии – уһун историялааҕын, диринг төрүттээбин этэр. Ону араас терминнэр, сизрдэр-туомнар туоһулуулларын ыйар. Сүрүннээн сүөһү иитиитэ көс, түүрдүү, монголлуу булкаастартан турар диир. Дьэ уонна саха аһын сүрүннээн маннык көрүңнэргэ араарар: үрүң ас, аһы үрүң ас, эт ас, балык ас, минньигэс ас, сир аһа. Бу астары хайдах харайалларын, астыылларын ырытар. Хайдах бултуулларын, балыктыылларын эмиэ кэпсиир. Сири оноруу нууччалар кэлиэхтэрин иннинэ баар буола сылдыбыт буолуон сөп эрэри, атын култууралар уонна табыгаһа суох айылҕа сабыдыалларынан сүппүт буолуон сөп диэн этэр.

Ону таһынан сахалар туттар иһиттэрин-хомуостарын эмиэ үөрэппит. Уонна сүрүннээн мас, туос, туой, тимир, тири иһиттэр диэн араарар.

Кымыс туһунан ыстатыйатыгар А.А. Саввин маннык түмүккэ кэлбит:

1. Кымыһы хойуутун биэ үтүтүтэн таһаарыахха.
2. Улахан «сиригэр» оҕоһуллубут көбүөргэ (симиир), хамсарынан хамсатыахха уонна тылбыйыахха.
3. Иингэ таһаарарга наар туос холлоҕостору тиктэрэн онно туттуоһа.
4. Сиигэ күгүөһүннээх холлоҕос оҕоһуута дөбөн.
5. Симири эргэ да буоллар ону абырахтаан үчүгэй гына оноруоһа.
6. «Сиринэн» саҥа симиирдэри, сири иһиттэри тиктэриэххэ.
7. Сирини тириинэн онорон, хаанынан унунуохтаан, ыыстан оноруу эмиэ бэрт боростуой суол.

Дорубуйаны харыстыырга, сэллиги кытта охсуһарга кымыс кымыстыыр идэ Саха сиригэр иккистээн эргийдэбинэ, норуот дорубуйатын тупсарыыга бэрт улахан туһалаах суол буолуохтаах.

А.А. Саввин бу диригинник чинчийэн онгорбут үлэтэ саха төрүт аһа-үөлэ, култуурата сүппэккэ үйэлэргэ бэрриллэн иһэригэр улахан төһүү буолар. Кини үлэтин күннээби олоххо, дорубуйаны тупсарарга киэнник туттуохха сөп. Бу үлэни историктар, этнографтар, быраастар, дьэиэ хаһаайкалара – ким баһарар туттуон сөптөөх. Бириэмэни кытары тэнгэ хардыылыыр, хаһан да олоххо суолтатын сүтэрбэт, олус туһалаах үлэ буолар. Бу үлэни хас да кинигэ онорон таһаарыахха сөп курдук. Холобур, ыал ийэлэригэр – рецепт кинигэтэ, эмчиттэргэ – эмтээх үүнээйилэр, саха аһын туһата, норуот маастардарыгар – саха иһитэ-хомуоһа уонна этнографической, исторической, фольклорнай материал буолан эмиэ тахсыан сөп. Онон бу үлэбэ болжомтото ууруоһун, үөрэтиэбин, туттуоһун!

Литература

1. Саха төрүт өйүн-санаатын чинчийээччи, учуонай Андрей Андреевич Саввин / хомуйан онордулар: М.Е. Филиппова, В.Д. Попова; ред. кол.: Ю.С. Толстоухов, С.В. Максимова, Н.А. Ханды; библиограф. ыйынныгы онордо А.С. Иванова. – Дьокуускай: Алаас, 2016. – 21 с.
2. Саввин А.А. Пища якутов до развития земледелия (опыт историко-этнографической монографии) / подгот. текста, введ., ст., послесл., коммент. и примеч. д.и.н. Е.Н. Романовой (отв. ред); лит. ред. Н.И. Дегтярева. – Якутск: ИГИ АН РС(Я), 2005 – 376 с.

ЫҤЫАХ ТӨРҮТ АҤЫН-ҮӨЛҮН БЭЛЭМНЭЭҤИИИИ ТЭРЭЭҤИИ БОПҮРУОСТАР

*Габышева Мария Николаевна,
СӨ норуотун хаһаайыстыбатын
үтүөлээх үлэһитэ, ССРС култууратын уонна
СӨ профтех үөрэбин туйгуна*

Саха үөрэхтээбэ, ученай историк, этнограф, фольклорист Г.В. Ксенофонтов (1888-1938) «Эллэйада» (1921-1926 сс. хомуйбут матырыяаала) үлэтигэр былыргы үһүйээннэргэ, номохторго

олоѳуран, сахалар Ленаѳа кэлиилэрин, олохторун-дьаһахтарын үөрэтэр уонна саха норуотун эрдэтээѳи историятын көрдөрөр. Эллэй Омоѳойдоох билбэт сизэрдэрин-туомнарын олохтуур. Онон маҥнайгы ыһыаѳы Эллэй ыспыта диэн өйдөбүл баар. Онон үрдүкү айыыларга алгыс этиллэр, сир-дойду иччилэригэр сүгүрүүү, көрдөһүү этиллэр.

Сахалар хайдах ыһыахтыыларын туһунан элбэх матырыйаалы айанньыттар, политсыылынайдар Я.И. Линденау, Р.К. Маак, И.А. Худяков, В.Л. Серошевская уо. д. а., кэлин чинчийээччилэр А.А. Саввин, С.И. Боло уо. д. а. суруйан хаалларбыттар.

Кыстыгы этэнгэ туораан, күөххэ үктэнэн, саха саҥа дьыла диэн ааттаан ыһыах ыһыллар, ити итэѳэли кытта ыкса ситимнэх. Хайа кэмгэ ыһыах ыһыллыахтааѳар эмиэ мөккүөрдэр, араас этиилэр бааллар эбит. Холобур, кыһыны этэнгэ туораан күөххэ үктэни, саҥа дьылы бэлиэтээһин курдук ыһыах ыһыллар; ыһыаѳы сайыны быһа ыһыахха сөп (В.Е. Васильев этэр) – 30 хонук устата, Киһи уонна Айылѳа олох эргииринэн ситимнэрин бэлиэтэ; С.И. Боло суруйуутунан, сахаларга Айыы ойууна ыһыаѳы 9 төгүл ыһара үһү.

Саха Бастакы Президентэ М.Е. Николаев Ыһааѳынан ыһыаѳы национальнай бырааһыннык быһыытынан биллэрэн, бэс ыйын 21-22 күннэригэр, күн уһаан туар кэмигэр ыытарга быһаарбыта.

Маҥнайгы Дьөһөгөй ыһыаѳын (Үрүн Тунах) Уус-Алдан оройуонун Дүпсүн нэһилиэгэр бары сизэрин-туомун тутуһан 1990 с. бэс ыйын 17 күнүгэр ыспыттар. Ыһыахха «Күнү көрсүү» сизэрин-туомун тэрийэн ыытары булгуччулаах ирдэбил быһыытынан туруораллар. Дьэ, ити кэмтэн ыла мин үлэлээбит коллективым, Президент уонна Правительство аска-үөлгэ сулууспата, 49 араас тэрээһиннэх, темалаах, соруктаах ыһыахтарга тэрийсэн кэллэ. Ол иһигэр Олонхо ыһыаѳа хайа улууска тэриллэр да, онон барытыгар аска-үөлгэ үлэлээтибит. Ыһыах маанылаах аһа-үөлэ – бастатан туран, кымыс. Биз үтүттэн онһуллабут эрэ утах кымыс диэн ааттанар. Кымыһы хайдах бэлэмнииллэрэ, састаабыгар туох киэрэрэ, хайдах иһиккэ, туох сизэрин-туомун тутуһан иһиллэрэ – туспа боппурус. Быйылгы Олонхо ыһыаѳар «народную дегустацию КУМЫСА» онһоруохха диэн Нам улууһун кымыһы көөнньөрөөччүлэрэ этии киллэрдилэр, Саха сирин атын улуустарыттан да кэлэн кыттыстыннар. Итэѳэл быһыытынан кымыс иһиитин сизэрэ-туома ыһыахха онһулла. «Олонхо ыһыаѳын бастын кымыһын» норуот быһаардын. Үчүгэй бириис – убаһа эбэтэр биз аныахха.

«Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону хос сирийэн көрдүм. Былыр сахалар астарга туюх эбитий? Онно, биз үтүттэн онгоһуллубут кымыс, ынах-сылгы сүөһү этэ, иһэ, мүһэтэ, сэдэх көтөр этэ, ууллубут арыы, сөҥ сүөгэй баар эбит. Биир да бурдук аһа суох. Ол аата түн былыр бурдук суоҕа, нууччалар эрэ кэлбит-тэрин кэннэ сахалар рационнарыгар бурдук, оҕуруот астарга, хортуоппуй киирбитэ биллэр.

Билигин кымыс кэнниттэн быыраах (ынах үтүттэн онгоһуллубут), арыылаах саламаат, алаады, сэлийдээх миин, үөлүллүбүт собо, мунду бастыҥ мааны астар буолаллар.

«Ыһах дьонун матарбакка аһатарга тугу гыһаахха сөбүй?» диэнгэ кылгастык манньк хоруйдуохха сөп. Бастатан туран төһө ыалдьыт, кыттааччы, олохтоох нэһилиэнньэ кэлиэн сөбүн мониториннаан көрүүххэ наада. Кинилэри ханна, хайдах аһатары толкуйдуохха наада. Аһатар сирдэри инвентаризациялаахха, астаан, олордон аһатар төһө сирдээхпитин аахтыахха наада. Мебель туругун, иһит-хомуос, таҥас-сап, прибордар саппаастарын, ахсаанын, туруга хайдаҕын эрдэттэн бэрэбиэркэлиэххэ наада. Ону тэнэ эбии тугу атыылаһаахха сөбүн эмиэ толкуйданаахха наада.

Продукция. Табаары онгорооччулар чуолкайданаахтаахтар. Конкурстар эрдэ барыахтарын наада. Единый поставщик бигэргэтиллиэхтээх. Үтү астар, чуолаан кымыс онгоһуута, үтэһэлээх эти бэлэмнээһин уо. д. а. чопчу быһаарыллыахтаах.

Астыыр, аһатар-сизэтэр персонал профессиональной таһыма, санитарнай-эпидемиологической ирдэбиллэргэ эппиэттиирэ (медосмотр, вакцинация, сантехминимум) эрэйиллэр. ДьГТХА кытта договор түһэрсэн үөрэтии, разряд үрдэтии, сертификат соответствия биэри ирдэнэр. Персонал тас көрүнгэ, формата, улуус бэлиэтэ логотиптаах таҥнар таҥас – единая форма ирдэнэр.

Үлэ режима, вывеска, информация, меню – барыта бигэргэтинии аһаахтаах. Или үлэтин солбуйар, элбэҕи биирдэ онгортон таһаарар аныгы оборудование наада. Улуус, тэрилтэ логотиптаах фасовочной материал наада.

Ыһах төрүт аһын-үөлүн бэлэмнээһингэ үлэлиир дьон маньгы өйдүөх тустаах:

Ыһах төрүт аһын-үөлүн рекомендацияламмыт, бигэргэтиллибит ассортименынан бэлэмниэххэ;

Ыһах бары кыттааччыларын, ыалдьыттарын, олохтоохтору төрүт үгэс быһыытынан үтэһэлээх эти, арыылаах кымыһы босхо түнэтэн аһаахха;

Ыһыахха дьон-сэргэ категориянан араһан аһыылларын, холо- бур ВИП-тэр тойон ураһатыгар, ыаллар дьиэ кэргэнинэн түмсэн палаткаларга, неорганизованнай маасса буфеттарынан, кафе- ларга, хорчуопкаларынан аһы баралларын тохтотуохха.

Түмүккэ маннык этиилэри киллэриэхпин баһарабын:

1. Биир ыһыах түһүлгэтин тэрийэн, 9 түөлбэнэн олондон, анал салайааччылары анаан, босхо төрүт аһынан күндүлүөххэ. Тэрээһинин кыайдахха, бу сатанар дьыала. Оччоҕо эрэ ыһыах төрүт аһын-үөлүн харыстаан олоххо киллэрэн, салгыы сайын- нарат кыахтаахпыт. Быйылгы ыһыахха аһаты уратыта бу буолуо этэ.
2. Ыһыах сиэрин-туомун тутуһуохха диир буоллаха, быйыл- гы ыһыах биир уратытынан «Дьырыбына Дьырылыат- та кыыс бухатыыр» туруоруутун ыһыах түһүлгэтигэр хол- боон оноруохха. Дьырыбына Дьырылыатта кэргэн тахсыы- тын ыһыах сиэрин-туомун кытта холбоон, ол иһинэн тэрийэн ытыахха. Быйылгы ыһыахха төрүттэрбит сиэрдэрин-туом- нарын тутуһуу ыһыах иккис уратыта буолуо этэ.
3. Дьэ оччоҕо эрэ "Олонхо Ыһыаҕа: төрүт үгэстэрин сөргүтүү, харыстааһын, тарҕатыы" диэн X Өрөспүүбүлүкээтээҕи НПК программата олоххо киириитин дьиннээх туоһута буолуох- таах.

IV. КЫРААЙЫ ҮӨРЭТИИ ИСТОРИЯТА УОННА БИЛИҢНИ ТУРУГА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ДОЛИНЫ ЭНСИЭЛИ

***Бравина Розалия Иннокентьевна,**
д. и. н., зав. отделом археологии и этнографии,
ИГИиПМНС СО РАН*

***Соловьёва Елена Николаевна,**
старший лаборант отдела археологии и этнографии,
ИГИиПМНС СО РАН*

Исторически сложилось так, что территория Средней Лены, самая благоприятная для проживания человека, с древнейших времен была наиболее густонаселенным участком р. Лена. Основными путями проникновения на территорию Якутии древних сообществ были реки и прилегающие к ним земли, так, миграции в Центральную Якутию, как принято считать, проходили из Прибайкалья, Забайкалья, Приамурья по бассейнам рек Витим, Олёкма, Алдан, Вилюй через Среднюю Лenu. Таким образом, здесь происходила некая концентрация путей разных маршрутов освоения Якутии в древности [6].

В среднем течении р. Лена расположены три крупных участка – Энсиэли, Туймаада и Эркээни, где долина сильно расширяется и коренные берега далеко отступают от русла реки, а аллювиальные террасы достигают большой ширины. Эти три долины еще в древности начали осваиваться человеком и, в конце концов, стали центром зарождения якутской культуры [13]. Самая большая по площади из трех долин – долина Энсиэли, расположена к северу от Туймаады и административно относится к Намскому улусу (району) Республики Саха (Якутия). Долина протянулась на 115 км. вдоль левого берега р. Лена, к северу от Кангаласского мыса.

На протяжении многих веков здесь происходили важнейшие события истории Якутии, в том числе ранние русско-якутские контакты, приобщение якутов к земледельческой культуре. Долина Энсиэли относится к числу мало исследованных в археологическом отношении районов Якутии. До сих пор археологические исследования здесь носили эпизодический характер и проводились с большими перерывами. Объяснить такое слабое внимание к археологическому прошлому Намского улуса сложно, так как для проведения подобного рода исследований имеются все условия: относительная близость к столице республики, наличие довольно хорошо развитой регулярной сети автодорог, что значительно снижает потенциальные затраты на проведение работ. В археологическом изучении региона условно можно выделить три основных этапа: I этап – 1942 г., связан с работами Ленской историко-археологической экспедиции (ЛИАЭ) под руководством А.П. Окладникова; II этап – 1978-2003 гг., связан с работами археологической экспедиции ЯГУ и Приленской археологической экспедиции; III этап – 2016-2018 гг., связан с работами археологической экспедиции ИГиИПМНС СО РАН и саха-французской археологической экспедиции.

Археологическое изучение территории долины Энсиэли началось в 1942 г. с работ Ленской историко-археологической экспедиции (ЛИАЭ) Института Истории материальной культуры им. М.Я. Марра Академии наук СССР и Института языка и культуры ЯАССР под руководством А.П. Окладникова. Зоной исследования стала долина р. Лена на участке от г. Якутска до бухты Тикси. В Намском улусе работы экспедиции были сосредоточены на правом берегу р. Лена (А.П. Окладников в первом выпуске Ленских древностей, вероятно ошибочно, приурочивает открытые им здесь памятники к левому берегу р. Лена). Исследования ограничились сбором подъемного материала и частичным вскрытием небольших участков площади для выявления условий залегания, представленных небольшим количеством находок, культурных остатков. Стоянка Батагай, расположенная на правом берегу р. Лена, на территории бывшего Батагайского наслег (ныне территория II Хомустахского наслег?), отнесена А.П. Окладниковым к эпохе неолита или бронзы. В слое насыщенного древесным углем и золой обожженного песка с включенными очажными прослойками были обнаружены обломки жженных костей и небольшие отщепы.

Далее вниз по правому берегу р. Лена экспедицией был об-

следован остров Берелях (Бёрёлёх – «волчий») и его окрестности на предмет обнаружения известного по местным преданиям острожка XVII в., принадлежавшего бетюнскому князю Мамыку. В ходе исследований было установлено, что местность Тымбыт на острове, где был расположен острожек, была полностью размыта водами р. Лена.

В устье правого притока Лены р. Мельжэгэй (Мельдягей), который в первом выпуске Ленских древностей А.П. Окладников, опять же, вероятно ошибочно, называет левым притоком, в 130 км. ниже г. Якутска по прямой линии, были обнаружены стоянки Мельжэгэй I-III, отнесенные исследователем к памятникам раннего железного века Якутии, и средневековое женское погребение. Стоянки Мельжэгэй I-III расположены на обоих приустьевых мысах р. Мельжэгэй, культурный слой мощностью 15-20 см. располагался прямо под дерном. Культурный слой содержал сходные во всех трех пунктах фрагменты тонкостенной керамики с рядами налепных валиков, что на сегодняшний день может стать поводом пересмотреть датировку памятников и предварительно отнести их к бронзовому веку. Также в обрыве правого берега речки Мельжэгэй экспедицией было обнаружено средневековое погребение женщины в сгнившем деревянном гробу. Костяк был ориентирован головой на юг, руки вытянуты вдоль тела, сопроводительный инвентарь отсутствовал. Точный возраст погребения не определен, но исследователь отмечает нехристианский характер погребения [9, с. 40-42].

После окончания работ ЛИАЭ под руководством А.П. Окладникова археологическое изучение территории Намского улуса было продолжено только спустя 36 лет. В 1978 г. в долине Энсиэли исследовательские работы проводились одним из отрядов археологической экспедиции МАЭ ЯГУ под руководством А.И. Гоголева. В этом году в пойме р. Лена, в 5 км к юго-востоку от молочно-товарной фермы Культура Тьюбэтского (ныне Тюбинского) наслега, было раскопано жилище XVIII в. Среди найденного материала исследователь особо выделил фрагменты трех керамических сосудов светло-серого цвета. Один сосуд имел прямой орнаментированный грубыми ногтевыми вдавлениями венчик с округлым бортиком и небольшим утолщением. Венчик второго сосуда баночной формы прямой, с плоским бортиком, утолщенным плоским «граненым» валиком и двумя тонкими горизонтальными острореберными валиками, расположенными под бортиком. У третьего сосуда венчик круто отогнут наружу и нависает над ту-

ловом. Верхняя часть тулова сосуда орнаментирована двумя горизонтальными поясами из отдельных узких X-образных штампов в виде «ёлочки». Здесь же обнаружены фрагменты венчиков еще двух сосудов близких по форме к третьему [5, с. 63-64].

В местности Хара Балаган около с. Искра (Кюренг-Ат) Искровского наслега Намского улуса экспедицией под руководством А.И. Гоголева было исследовано мужское погребение XVIII в. с чердатным надмогильным сооружением [5, с. 73-75]. Около могилы с северо-восточной стороны на вершине засохшей лиственницы была воткнута большая деревянная стрела *айа маса*, острием направленная на юго-восток. Рядом на земле лежали остатки лошадиного черепа от развешанной некогда шкуры жертвенного коня – *хойулга (хоолдбуга)*.

В 1986 г. исследования проводились Ленским отрядом Приленской археологической экспедиции под руководством Е.И. Елисеева [7]. К сожалению, результаты исследований до сих пор не опубликованы. Известно, что на территории Намского улуса большая часть маршрута экспедиции проходила по правому берегу р. Лена. В 15 км. от поселка Соттинцы (Огородтах), в местности Воин, было обнаружено два археологических объекта – стоянка эпохи неолита и поселение эпохи позднего средневековья. Неолитическая стоянка датирована исследователем по обнаруженным в результате подъемных сборов и шурфовки фрагментам керамики, отщепам и обломку двусторонне ретушированного наконечника стрелы. На поселении периода позднего средневековья были обнаружены фрагменты толстостенной гончарной керамики.

В конце 1980-х гг. в экспозиции Намского историко-этнографического музея им. П.И. Сивцева появились уникальные материалы Модутского погребения, обнаруженного на аласе Улуу-Сысыты Модутского наслега. Отсутствие легенды, указывающей на условия обнаружения артефактов, и характер самого погребения затрудняют датировку объекта. Однако, представленный в материалах музея комплект из 12 костяных наконечников стрел разнообразных форм, демонстрирует достаточно архаичный облик.

В 1990 г. археологическое изучение территории улуса было продолжено охранно-спасательными работами Новостроечного отряда археолого-этнографической экспедиции Музея археологии и этнографии Якутского государственного университета (с 2010 г. Северо-Восточный Федеральный университет) [12]. Рабо-

ты проводились на левом берегу р. Лена в зоне строящейся автодороги Якутск-Намцы, на участке Кильдямцы-Намцы. В ходе подъемных сборов на вышеуказанном участке было обнаружено 4 археологических памятника – Партизан, Никольцы I-II и Хамагата. Материалы стоянки Партизан, расположенной в 500 м. от жилого поселка Партизан, справа от автодороги Якутск-Намцы, был представлен фрагментами металлического шлака и толстостенной гладкостенной керамики, что позволило датировать памятник поздним средневековьем. Расположенная в 300 м. севернее окраины поселка Никольцы (Никольский) стоянка Никольцы I по обнаруженному фрагменту керамики с налипным валиком и зубчатым штампом предварительно была датирована эпохой раннего железного века. Стоянка Никольцы II, расположенная в 500 м. южнее стоянки Никольцы I, напротив поселка Никольцы по обнаруженным фрагментам гладкостенной керамики была датирована эпохой средневековья. На 51 км. автодороги Якутск-Намцы, в районе поселка Хамагатта (Крест-Кытыл), на 8-метровой террасе ленской протоки Тюсю-Юрёсэ обнаружена стоянка Хамагатта. По фрагменту толстостенной гладкостенной керамики памятник также датирован поздним средневековьем.

В 2000 и 2002 гг. археолого-этнографическая экспедиция Музея археологии и этнографии Якутского государственного университета (МАЭ ЯГУ) продолжила охранно-спасательные работы в зоне строительства автодороги Якутск-Намцы-Маймага-Булус на участке Маймага-Тюбятцы (Булус). В 2000 г. археологические изыскания проводились на 5-10 км., в 2002 г. – на 10-20 км. автодороги Маймага-Тюбятцы (Булус). В ходе исследований было открыто два археологических памятника – Хараган-Булгуньяга II (2000 г.) и Кысыл-Сыр-Аппа I (2002 г.), датируемые в пределах неолит – эпоха палеометаллов. Стоянка Хараган-Булгуньяга II (Карьер II) расположена на 8 км. автодороги Маймага-Тюбятцы, с левой стороны дороги, в 100 м. к западу от нее. Для выявления характера культурного слоя в северо-западной части карьера был заложен раскоп площадью 3x5 кв.м. В ходе раскопок были обнаружены 3 кремневых отщепы, 4 заготовки нуклеусов подконусовидной формы, 1 кремневый желвак и 1 осколок кремня. Такие малочисленные находки объясняются тем, что основная часть стоянки, расположенной на кырдале, была уничтожена в результате карьерной разработки. Стоянка предварительно датирована эпохой неолита. Стоянка Кысыл-Сыр-Аппа I приурочена к отложениям 3-метровой террасы ручья Кысыл-Сыр-Аппа и располагается на 16,5 км авто-

дороги Маймага-Тюбятцы, в 200 м. от протоки Хаджай. В раскопе площадью 2x2 кв.м. обнаружены 3 кремневых отщепа и 4 осколка битой кости животных. Обнаруженный непрезентабельный материал затрудняет датировку памятника, что дает возможность датировать его в широком хронологическом диапазоне от эпохи неолита до эпохи ранних металлов.

В 2003 г. археологические исследования в долине Энсиэли были проведены Приленской археологической экспедицией отдела археологии и палеоэкологии человека Института гуманитарных исследований АН РС (Я). В ходе исследований на левом берегу р. Лена было обнаружено 5 археологических памятников – стоянки Хамагатта, Бетюнг I-III и Эбе, датированные эпохами от неолита до средневековья. Стоянка Хамагатта расположена на окраине поселка Хаммагата (Крест-Кытыл) и приурочена к 4-метровой террасе старичной озерной протоки р. Лена. Обнаруженный здесь в результате подъемных сборов фрагмент венчика керамики с художественным орнаментом в виде опоясывающей сосуд бордюрной зоны из округлых и крестообразных вдавлений позволил отнести памятник к раннеякутской культуре. Стоянки Бетюнг I-III расположены вдоль отсыпной дороги, идущей к западу от посёлка Бетюнг (Бютяй-Юрдя) в сторону высоких террас р. Лены. Стоянка Бетюнг I расположена в 3 км. к западу от Намской трассы (автодорога Якутск-Намцы-Булус) и приурочена к отложениям 6-метровой террасы р. Лена. Собранный в ходе подъемных сборов материал, состоящий из фрагментов толстостенной гладкостенной и затертой керамики, кремневого отщепа и долотовидного орудия, не позволил автору раскопок точно датировать памятник. Стоянка Бетюнг II расположена в 7 км. к западу от Намской трассы, на берегу безымянного старичного озера и приурочена к отложениям 3-метровой озерной террасы. В результате подъемных сборов здесь были обнаружены фрагменты вафельной керамики, что позволило датировать памятник ымыяхтахской культурой позднего неолита. Стоянка Бетюнг III находится на расстоянии 9 км. от Намской трассы и приурочена к отложениям 70-метровой террасы р. Лена. В результате подъемных сборов на склоне левого мыса глубокого распадка были обнаружены кремневые, кварцитовые и диабазовые отщепы, кремневые пластины, 2 кремневых наконечника стрел, фрагменты сетчатой, шнуровой, рубчатой, гладкостенной керамики, фрагменты керамики с зубчатым штампом и гладкостенной толстостенной керамики. Это позволило сделать вывод о многократном посещении данного места древними племенами

эпохи раннего, развитого и позднего неолита, бронзового века и раннего железного века. Стоянка Эбе (63° с.ш., 129° в.д.) расположена в 60 км. севернее Якутска, на 8 км. Салбанского тракта (левый поворот Намского тракта в районе Намцев). Стоянка приурочена к площадке аласа, который возвышается на 3-4 м. от уровня старичного озера Эбе. В ходе подъемных сборов было обнаружено 3 отщепа, 2 осколка, 2 пластины, 1 двусторонне ретушированный наконечник стрелы асимметрично-ромбовидной формы и 2 фрагмента затертой вафельной керамики. С целью выявления характера культурного слоя на стоянке был заложен раскоп площадью 7х3 кв.м. В результате раскопок были собраны 97 каменных предметов (1 обломок нуклеуса, 37 отщепов, 5 осколков, 36 пластин, 16 орудий и заготовок, 2 гальки), 99 фрагментов керамики (46 неопределимой, 15 вафельной, 24 тонкостенной гладкостенной, 10 тонкостенной гладкостенной с наклепными нерассеченными валиками, 4 с зубчатым штампом), 2 обломка костей и 1 металлическое изделие (обломок миниатюрного железного (?) ножа) [1].

Рис.1. Погребение Бэстях. Сопроводительный инвентарь. Деревянный кубок-чороон.

В 2016-2017 гг. работами Намского отряда археологической экспедиции ИГИИПМНС СО РАН под руководством Е.Н. Соловьёвой и Д.П. Петрова в археологическом изучении долины Энсиэли начинается новый этап. В этот период обнаружено 18 новых археологических объектов, датируемых в пределах от эпохи раннего неолита до позднего средневековья – Кулун-Тутар I-II, Отой I-II, Кубалах I-V, Улуу-Кюэль, Туора-Кюэль, Бютяй Юрдя I-IV, Нэлэгэр I (Карьер АБЗ), Едяй и мужское погребение XVIII в. Бэстях [11; 10].

В 2017 г. археологические исследования в улусе также проводила международная сафранцузская археологическая экспедиция, организованная Северо-Восточным Федеральным университетом (г. Якутск) совместно с Университетом им. Поля Сабатье (г. Тулуза, Франция). Исследования проводились в Хатырыкском наслеге Намского улуса, предметом исследования стали традиционные якутские

погребения XVIII-XIX вв. В ходе работы экспедицией были выявлены и исследованы 8 погребений – Кырдыгаас Таала I-III, Тюн-кэлэй, Молоор, Искра, Тоттук и Биттики.

В 2018 г. Намским отрядом археологической экспедиции ИГИ-иПМНС СО РАН были продолжены исследования в Бетюнском, Ленском и Хамагаттинском наслегах улуса. В результате работ были выявлены археологические памятники Нэлэгэр II-III, Юрюнг Кыллах и Кюрелях, датируемые в интервале от позднего неолита до позднего средневековья, исследована ранее выявленная стоянка раннего железного века Бютяй Юрдя I.

Наибольший интерес среди выявленных за последний период археологических памятников представляет разрушенное в ходе выработки земли в стихийном карьере поселение раннеякутской кулун-атахской культуры Нэлэгэр I (Карьер АБЗ). Проведенные охранно-спасательные мероприятия позволили собрать здесь интересный археологический материал, для которого в Институте ядерной физики им. Г.И. Будкера СО РАН получена калиброванная радиоуглеродная дата в интервале 1040-1253 гг. Выявленное в полевой сезон 2018 г. восточнее Нэлэгэр I поселение Нэлэгэр II позволяет предположить наличие здесь комплекса поселений раннеякутской кулун-атахской культуры, что указывает на раннее заселение долины Энсиэли предками якутов.

Несомненный интерес представляет комплекс стоянок раннего железного века Бютяй Юрдя I-II, представленный каменными орудиями, многочисленными фрагментами керамики с зубчатым штампом и керамическим изделием малой пластики.

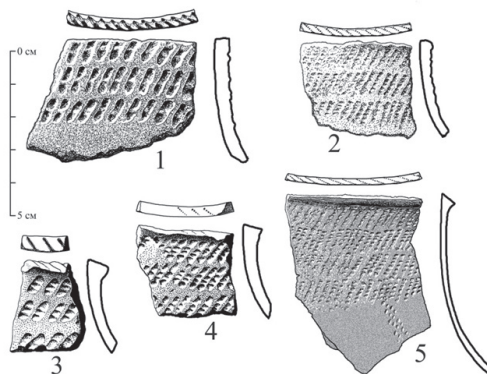

Рис.2. Стоянка раннего железного века Бютяй Юрдя I. Фрагменты венчиков керамики с зубчатым штампом. Рисунок Симокайтиса Т.Б.

Следует отметить усилившийся в последние годы интерес к археологическому прошлому улуса со стороны местных краеведов. Активное участие в работе археологической экспедиции ИГИиПМНС СО РАН принимали директор Намского историко-этнографического музея им. П.И. Сивцева А.И. Копырин, учитель Бетюнской СОШ Е.М. Софронов, учитель Хамагаттинской СОШ Р.А. Захаров, учитель Намской улусной гимназии А.Р. Попов.

Таким образом, за весь период археологического изучения долины Энсиэли был обнаружен 51 археологический объект, датируемый в интервале ранний неолит – позднее средневековье, 7 из них расположены на правом берегу р. Лена и 44 на левом берегу. В связи с тем, что археологическое изучение долины Энсиэли и Намского улуса в целом до сих пор носило эпизодический характер, исследования были локализованы вблизи русла р. Лена, отсутствовали памятники, исследованные в ходе раскопок большими площадями, необходимо продолжить здесь систематические археологические изыскания, которые позволят по-новому осмыслить древнее прошлое данного региона Якутии.

Литература

1. Антипина Н.В. Научный отчет по теме «Археологические памятники Якутии» (целевая программа №7 «Гуманитарное и духовное развитие народов РС(Я)») Приленской археологической экспедиции отдела археологии и палеоэкологии человека ИГИ АН РС (Я). – Якутск, 2003 // Архив ЦАПЧ АН РС (Я) – С. 44.
2. Антипина Н.В. Из археологии улуса // Намский улус: история, культура, фольклор. – Якутск: Бичик, 2010. – С. 299-315.
3. Борисов А.А. Образование Намского улуса [Электронный ресурс]. URL: <http://old.sakha.gov.ru/sakha/node/16939> (дата обращения 14.11.2018)
4. Винокуров Н.Н. Экосистемы долины Средней Лены, их хозяйственное освоение и охрана // Основные факторы и закономерности формирования дельты и их роль в функционировании водно-болотных экосистем в различных ландшафтных зонах: матер. междунар. конф. – Улан-Удэ. 25-30 сентября 2005 г. – С. 119-122.
5. Гоголев А.И. Археологические памятники Якутии позднего средневековья (XIV – XVIII вв.). – Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1990. – 189 с.
6. Дьяконов В.М. Итоги и перспективы археологического изучения долины Туймаада // Проблемы археологии и палеоэкологии Северной, Восточной и Центральной Азии: Мат-лы междунар. конф. «Из века в век», посв. 95-летию со дня рожд. акад. А.П. Окладникова и 50-летию ДВАЭ РАН. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003. – С. 121-124.

7. Елисеев Е.И. Полевой отчет Ленского отряда Приленской археологической экспедиции о разведках участка Средней Лены в пределах Орджоникидзевогo, Якутского и Намского районов Якутской АССР в 1986 г. Якутск, 1987 // Архив ИА РАН. Р-1. №11724. – л. 52.
8. Молодин В.И. Кресты-тельники Илимского острога. – Новосибирск: ИНФОЛИО, 2007. – 246 с.
9. Окладников А.П. Ленские древности. – Якутск: Якут. гос. типогр., 1945. – Вып. 1. – 186 с.
10. Петров Д.М. Отчёт о разведочных работах Среднененского отряда археологической экспедиции Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера СО РАН на территории Намского района Республики Саха (Якутия) в полевой сезон 2017 г. – 121 с.
11. Соловьёва Е.Н. Отчёт о работе Намского отряда археологической экспедиции Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера СО РАН на территории Намского улуса Республики Саха (Якутия) в 2016 г. – 150 с.
12. Соловьёва Е.Н. Отчет о работе Новостроечного отряда археолого-этнографической экспедиции Музея археологии и этнографии Якутского государственного университета в 1990 г. (Таттинский, Мегинно-Кангаласский, Намский районы Якутской АССР и территория Якутского горсовета). Якутск, 1991 // Архив ИА РАН. Р-1. №15296. – 66 с.
13. Ушницкий В.В. Роль ландшафта в формировании якутского этноса // История и современность. № 2, 2011. – С. 131-137.

НАМ УЛУУҔУГАР АРХЕОЛОГИЧЕСКАЙ ЧИНЧИЙИИ ИСТОРИЯТА УОННА БИЛИННИ ТУРУГА

Софронов Егор Михайлович,

*кыраайы үөрэтээччи, Бөтүг орто оскуолатын история учуутала,
Нам улууһа*

Билигин биһиги, төрүт олохтоох кыра ахсааннаах норуоттар, балысхан сайдыылаах, ол гынан баран халбан, кутталлаах кэмнэ олоробут. Ис уонна тас миграция күүһүрбүтэ, норуоттары түмэр ситимнэр сайдыбытара, быһаччы эттэххэ, глобализация биһиэхэ үтүө даҕаны, мөкү даҕаны өрүтү аҕалыан сөп. Билэрбит курдук, билигин Аан дойдуга сири-ресурсаны былдьаһыыттан сэриилэр олус сытырхайан турар кэмнэрэ. «Историческай төрөөбүт дойдуга», «Төрүт сир» диэн өйдөбүллэр олус күүһүрэннэр, аныгы политикаҕа сүрүн куоһур буоллулар.

Онон билигнги биһиги биир сүрүн сорукпутунан буолар – ноуоппут былыргы историятын, хааммытын-уруубутун чинчийэн, төрүттэрбит олохторун-дьаһахтарын толору үөрэтэн уонна ону чопчу сиргэ-уокка сыһыаран, археология памятнигынан бигэргэтэн, сокуонга-каартаҕа киллэрэн туран туоһулуур тустаахпыт. Оччоҕо эрэ, биһиги хайа даҕаны кэли омукка бу биһиги төрүт сирбит, манна биһиги ураты омук буолан тахсыбыппыт, бу сир биһиги ноуоппут биһигэ диэн этэр кыахтаныахпыт.

XVII үйэ анараа өтгүнээҕи төрүт историябытын биһиги археологической чинчийиилэр көмөлөрүнэн эрэ билиэхпитин, булуох-путун уонна наука методикатынан дакаастыахпытын сөп. Онон сиэттэрэн эттэххитинэ, археологической памятниктары булуу, чинчийи уонна харыстааһын бу биһиги төрүт ноуоттар эстибэт-быстыбат суолбут уонна кэнэҕэски ыччаттарбыт сайдыыларын онкула буолар дии саныыбын.

Орто Өлүөнэ улуу хочолоро бу былыргыттан дьон сөбүлээн, тоҕуоруһан олорут сирдэрэ буолар. Ону Эркээни уонна Туймаада хочолоругар булулубут үгүс археология памятниктара туоһулуулар. Ол курдук, Дьокуускай куорат территориятыгар 250 памятник, оттон Хаҥалас улууһугар 75 памятник баара биллэр. Нам улууһугар 2015 с. диэри 21 эрэ памятник баара биллэрэ. Бу Нам улууһа археологической чинчийиилэринэн киэнник үөрэтиллэ илик территория буоларын көрдөрөр. Бастатан туран, Нам улууһун 1942 с. биллэр археолог, ист. н. д. А.П. Окладников Ленатааҕы историко-археологической экспедиция чэрчитинэн үөрэтэн турар. Кини Иккис Хомустаах сиригэр Батагай диэн уонна Фрунзе нэһилиэгэр эргэ оскуола турбут сиригэр Мельжэгэй диэн неолит стоянкаларын булан турар. Онтон 1970-80 сс. Нам улууһугар СГУ археология уонна этнография музейын сотрудуниктара экспедициялары ытаннар, кэккэ памятниктары арыыбыттара. Ол кэннэ, 2001-2002 сс. Приленской археологической экспедиция ист. н. к. Наталья Васильевна Антипина салайааччылаах бөлөҕө Нам сирин чинчийэн турар. Бу экспедиция 5 стоянканы булар. Ити памятниктары таһынан, 2008 с. онһулуубут биир кэлим история уонна култуура памятниктарын реестрыгар «Намский тракт 62,5 км» диэн памятник сурулла сылдьар. Бу памятниктары хаһан, кимнээх арыыбыттара чопчулана илик. Ону таһынан Иккис Хомустаах Воин, Старай Город диэн сирдэригэр маннайгы остурукка олорут нууччалар погостарын 2014 с. Екатерина Алексеевна Строгова үөрэппитэ.

2015-2016 сс. Александр Иванович Копырин салайааччылаах

Нам улууһун кыраайы үөрэтэр музейа, улуус краеведтара, чуолаан У.Д. Винокурова көбүлээһининэн, Гуманитарнай чинчийи институтун уонна «Нам улууһа» муниципальной тэриллии икки ардыларыгар сөбүлэнг түһэриллибитэ. Бу сөбүлэнг элбэх кэскиллээх үлэ саҕаланарыгар олук уурбута. Гуманитарнай чинчийиилэр институтун археология секторын иһинэн туспа «Намский отряд археологической экспедиции ИГиПМНС СО РАН» диэн тэриллибитэ. Москваттан култуура министрвотыттан экспедиция начальнига Е.Н. Соловьева аатыгар «Открытай лист» ол эбэтэр археологической хаһыылары ыытарга көнгүл ылыллыбыта. Бу кэмтэн ыла Нам улуухугар систиэмэлээхтик археологической чинчийиилэр саҕаланнылар. Ол курдук, 2017-2018 сс. устата улууска саҕа 18 памятник булуллан чинчийилиннэ. Тэҥнээн көрдөххө, 1942 сылтан 2015 сылга диэри 21 памятник булуллубут буоллаҕына, бу ааспыт икки сыл иһинэн эбии 18 памятник көһүннэ. Балар истэригэр бэрт сэдэх көстүүлэр бааллар. Холобур, 2017 с. Нам арҕаа өттүгэр Нэлэгэр диэн сиргэ төрүт сахалар Кулун Атах археологической култуураларын памятниктара көстөн тураллар. Ити сиргэ «Карьер АБЗ» уонна «Нэлэгэр» диэн ааттаах поселениялары хаһыы үлэтэ икки сыл тухары ытылынна. Манна көстүбүт керамика кыырпахатын аналиһа көрдөрбүтүнэн, кинилэр чопчу XI үйэ булумһулар буолаллар. Ол эбэтэр Намга үөрэтиллибит памятник Кулун Атах археологической култуура-тын икки үйэ дириҥэтэн биэрдэ.

Онон Нам улуухугар өссө даҕаны үгүс сэдэх археология памятниктара көстүөхтэрэ диэн эрэллээхпит. Ол гынан баран, археологической чинчийиилэри тэрийэр үгүс уустуктардаах. Археологиянан дьарыктанар тэрилтэлэр сотрудниктара кылгас сайын иһигэр өрөспүүбүлүкэни барытын хабар кыахтара суох, бары күүһү-кыаҕы кыайан биир улууска уурбаттар. Онон кинилэргэ первичнай чинчийи тэрийэргэ олохтоох краеведтар уонна историктар көмөбө көлиэхтэрин сөп. Биһиги, биллэн турар, хаһар, култуурнай слою алдьатар бырааппыт суох, ол гынан баран бэлэм хаһыллыбыт сирдэри, албаска көстүбүт булумһулары, урусуллана турар памятниктары, первичнай осмотру онгорон биллэрэр эбээһинэстээхпит дии саныбын. Бу үлэ көдүүстээх буоларын туһугар улуус дьаһалтатын, биитэр култуура отделын, краеведтар түмсүүлэрин, улуустааҕы музей чэрчитинэн үлэлиир «Общественный совет по охране памятников истории и культуры» тэрийиэххэ сөп, биитэр ВООПиК улуустааҕы отделын тэрийэн, ол чэрчитинэн үлэлиэххэ сөп дии саныбын.

Бу общественной тэрээнин сүрүн сыалынан буолуон сөп:

1. Улууска баар култуура уонна история памятниктарын түмүү, чинчийээччилэргэ көмө уонна общественной хонтуруолу олохтоохун. Музей базатыгар улууска биир кэлим информационнай киини оноруу.

2. Научнай чинчийэр институттар, култуура отдела, полиция, муниципалитеттар икки ардыларыгар биир ситими олохтоохун.

3. Улууска үэлиир археологической экспедицияларга көмөнү оноруу.

4. Улууска ытыллар тутуу үлэлэрин хонтуруоллааһын, граждандартан киирэр информацияны хомуйуу, археологической объекка первичнай наблюдение уонна мониторинг.

5. Научно-просветительской үлэни тэрийии. Оскуолаларга, нэһилиэнньэбэ, үлэ тэрилтэлэригэр өйдөтөр үлэни ытыгы. Холобур археологической булумньулар элбэх бырыһыаннара албаска, туох эмит хаһаайыстыбыннай үлэлэр кэмнэригэр булуллаллар. Онтон төһөлөөбө сүтэрэ буолуой. Уопсайынан, биһиги обществобытыгар сыһа өйдөбүллэр бааллар, археологической объектары, чуолаан көмүүлэри булан баран айыырбаан туһалаах сиргэ тыллаабакка, кистээн кэбиһии холобурдара, биитэр археологической булумньуларынан эргинэр сыаллаах памятнигы үнтү хаһан, ыһан, алдьатан биһиэхтэрин сөп. Оннук памятник исторической сыаннаһа сүтэн, научнай оборокка туттуллубат буолар.

6. Кладосикательствоны, чернай археологияны утары охсуһуу, туһааннаах органнарга биллэри.

Онон Нам улуухугар история уонна култуура памятниктарын харыстыыр общественной комитет тэриллинэбинэ, исторической суолталаах памятниктарбыт чуолкайданыахтара, улуус иһинэн учуоттаныахтара, археологической чинчийиилэр элбиэхтэрэ, ол түмүгэр улууспут историята байыа, дириһиэ диэн эрэллээхпит. Улуус имиджигэр, туризм сайдарыгар, кэнэбэски көлүөнэни иитиигэ олук буолуо этэ.

Литература

1. Антипина Н.В. Из археологии улуса // Намский улус: история, культура, фольклор. – Якутск: Бичик, 2010. – С. 299-315.
2. Окладников А.П. Ленские древности. – Якутск: Якут. гос. типогр., 1945. – Вып. 1. – 186 с.

НАМ УЛУУҲУН МАЙМАҒА НЭҢИЛИЭГЭР САХА-ФРАНЦУЗСКАЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЙ ЭКСПЕДИЦИЯ ҮЛЭТЭ

*Павлов Иннокентий Семенович – Ала Сиэн,
СӨ Наукатын академиятын,
Ем. Ярославскай аатынан Саха музейын үлэхитэ*

Кэлинги кэмнэ Нам улууһугар биир да археологическай үлэ бара илигиттэн, Саха музейыгар үлэлиир буоламмын, археология уонна этнография салаатын салайааччы В.В. Попову кытта кэпсэтэн, үс төгүл кылгас биирдии хонуктаах былыргы саха көмүүлэрин көрдүүр-булар үлэни ыппыппыт. Бастакы сырыы-бытыгар 2007 с. туох эрэ баарыгар түбэхэн, син булумһулаах дьон быһыытынан үлэбитин түмүктээбиппит. Көрдүүр сирбит пойменнай, ол эбэтэр өрүс уута халааннаан тахсар сирэ буолан, ыарахаттары көрсүбүппүт. Бу курдук рельефка археологическай үлэлэр ытылла иликтэр.

Иккис үлэбит 2011 с. бастакы булуу таһынан эбии чинчийи барбыта, ол сырыыга туох да эбии көстүбэтэҕэ. 2016 с. икки археологическай объекты булан, Франция археологтарынан кытта Нам улууһугар үлэ ытыахха диэн кэпсэтии барбыта. Бу бэлэмнээһин үлэ, бастакы разведкаттан тоҕус сыл ааспыта.

Нам улууһугар бу иннинэ биир да улахан археологическай үлэ ытылла илигэ. 1930-с сылларга Сэһэн Бололоох саҕардыы Нам улууһугар тахсан үлэлэрин саҕалаан иһэн, репрессияҕа түбэхэн, үлэлэрэ тохтообута. Ол кэннэ үйэ аҕара чинчийэр, археологическай үлэлэр ытыллыбатахтара.

2017 с. атырдьах ыйын ортото, Нам улуунун Маймаҕа нэһилиэгин Мэнэһиктээх сиригэр Саха-французкай археологическай экспедиция тэриллибитэ. Бу экспедиция С.К. Колодезников открытай лиийинэн ытыллыбыта. Экспедиция (сал. Эрик Крубези) Кырдыаҕас Таала диэн тыа быһыыгар киһи уңуоҕа баар арҕаска, Кырдыаҕас Таала 1 диэн объекттан үлэтин саҕалаабыта. Бу объекка аттаах баай дьахтар көмүүтэ көстүбүтэ. Ата бэйэтиттэн 7 м кэрингэ тэйиччи көмүллүбүт. Ат тимир уостугастаах, сытар балаһыанньата тус соҕуруу диэки, төҥкөйөн сүүрэн баран эрэр позалаах уурбуттар (сытыарбыттар). Ыңыыр олорор миэстэтин туһаайыытынан сиһин тоноҕосторун быһа охсон ылбыттар. Арҕаһын отростактарынан кэрдэн ылбыттар.

Дьахтар соҕуруу диэки төбөлөнөн көхсүтүгэр сытар. Илиилэ-

рэ икки ойбоһугар усталыы ууруллубуттар. Чомпой аңардаах муостаах, киис дьабака бэргэһэлээх. Муоһун аңара киис, үөһээ аңара кырынаас тириититтэн тигиллибит. Муоһун иһигэр сылгы түүтүнэн толору эрийэ симэн, үрүн, күөх бытархай оһуруонан баттата дьабакатыгар тигиллибит. Бэргэһэтин үөһээ өттө сырдык киис тириитинэн тигиллибит, оттон иннэ уонна кэннинэн көхсүгэр түһэр чааһа хара киис тириититтэн тигиллибит. Тас соно саҕата суох, ол онугар хара киис кутуруктарыттан мойторуктаах. Соно сукунаттан тигиллибит, буутун ортотугар дылы уһуннаах. Икки ойбоһугар алларааттан өттүгэр дылы тыһаҕастаах. Сонун иннэ уҥа өттө иннин ортотунан 10 см аһары барар, ол үрдүгэр ханас өттө түөһүн ортотунан сытар. Сонун иннин үөһээ кытыытыттан саҕалаан, кытыытын барытын, тилэри 6 см кэтиттээх, киис тириитинэн сириллибит. Тонголоһор диэри уһуннаах киис сиэхтээх. Түөрт сиринэн туора, уһун тириинэн тимэхтэммит. Тириитин биир төбөтүгэр күөх улахан одьукуул оһуруолаах, иккис төбөтүгэр хорһолдьуннаах. Утары тириитиһиликтээх, сонҥо тигиллэригэр халлаан күөх одьукуулунан баттата тигиллибит. Сонун иһэ кыһынҥы куобах тириитинэн сириллибит.

Ис соно эмиэ сукуна, сиэҕин уһуна илиитин устатын тухары. Уһуна синньигэс биилигэр дылы, уолугуттан сонун кытыытын устун тилэри 6 см киис тириитинэн сириллибит. Кыһыл саһыл үтүлүктээх. Сутуруота бүүс-бүтүннүү киис тириититтэн тигиллибит. Күөх буулуур сылгы тириититтэн этэрбэстээх. Бронза кылдыылаах. Кулгаахтарыгар иккилии оһуруо ытарҕалаах.

Ыңгыра тэбиэҕин таһыгар уҥа атаҕын аллараа өттүгэр ууруллубут, ыңгыр үрдүгэр быһаҕа ууруллубут. Ыңгырын сирэйэ тимирэ суох, бронза хонсуоччулаах, хонсуоччутун олорор сиринэн кыра прямоугольной тимирдээх. Икки төгүрүк формалаах тимир ингэһэлээх.

Атаҕын анныгар бочковиднай туой иһиттээх. Туой иһит иһигэр мас кыра хамыйах угуллубут. Сылгы ойбоһо өйүөлээх. Төбөтүн ханас өттүгэр мас ууруттан чараас гына хаһыллыбыт иһиттээх, онно мас хамыйахтаах.

Бу дьахтар таңаһа нуучча саҥа кэлбит бириэмэтин көрдөрөр диэн сабаҕалыыбын. Ону көрдөрөр, бастакытынан, сонун кылгаһа; иккинэн, киис өлгөмнүк туттуллубута; үсүнэн, сүрэхтэммэтэх, баайдар бастакынан сүрэхтэммиттэрэ; төрдүнэн, этэрбэһэ түүлээх сылгы тириититтэн тигиллибитэ,

нуучча кэлбитин кэннэ сарыы этэрбэс тиктэн кэтэр буолбуттара. Бу чинчийии научнай датировката быһаарыллан кэлэ илик, кэллэбинэ ханнык үйэ кэминээҕи таңас буолара чопчу биллиэҕэ.

Онон түмүккэ этиэхпин баҕарабын, бу таңас билингни кэмнэ Нам улуунун саамай дьинг былыргы таңаһа буолар.

НАМНАР ТӨРҮТТЭРЭ

Ушницкий Василий Васильевич,

*и. н. к., археология уонна этнография секторын с. н. с.,
ГЧУоХААОПИ*

XVII үйэҕэ Нам буолаһа (волость) диэн туспа баар этэ, Эгсиэли, Хатырык, Хамаҕатта, Бөтүн, Үөдэй диэннэри кытта сэргэ. Линденау суруйарынан, өссө Үөһээ Өлүөнэҕэ Боотулу аҕа ууһун аҕа баһылыга Омоҕой Баай бэйэтин аҕатын ууһа ойоҕун аатынан «Энэ Сиэлии» диэн ааттаммыт. Кырдьык намнар төрүттэрэ Өлүөнэҕэ көһөн кэлэн, Эгсиэли сыһытыгар олохсуйбуттар. Нуучча докумуонугар өссө туспа Агаселейская, Агаселинская буолас диэн баара бэлиэтэнэр. Онон намнар, таатталар, аммалар сорохоро Боотулу сыдыаннара буолаллар. Буряттар ортолоругар баар батулинецтары кытары биир төрүттээхтэрин туһунан элбэх чинчийии онгоһуллан турар.

Нам оҕонньор чопчу олоро сылдыбыт киһи буоларын Мымах тойон «Мамык Намов», ол аата Нам уола диэн суруллара көрдөрөр. Онон кэлин XVIII үйэҕэ үөскээбит Нам улууһа бу оҕонньор удьурдара буолаллар дуо? Ол аата, саха атын аҕа уустарын курдук, бу алаас аатыгар өбүгэ киһи аата, антропоним сытар диэххэ син. Ол эрээри бу киһи уруккуттан баар аҕатын ууһун аатын ылбыт буолуон сөп. Ону собуруу Байкал таһынааҕы аттаах эбэнкилэргэ *Наматы, намясинцы* диэн, нууччаҕа утарсыы онорон баран, Иһинээҕи Монголияҕа күрээбит аҕа ууһа баара көрдөрөр. Бу эбэнки аҕатын ууһун аата *нам, ламу* диэн тонус тылларыгар «муора, биэрэк» диэн суолталаах тылтан тахсыбыт буолуон сөп. Саха киин улуустарын ааттара түүр, монгуол, тонусманьчжур тылларыттан таһаарыллар. Тонусманьчжур тылларыгар арай саха киин улуустарын аата системалаахтык, биир кэлимсэ быһаарылларын ыйыахха син. Ол курдук, намнар «биэрэк,

өрүс олохтоохторо», мэнэлэр – «тыя олохтоохторо», бороѳоннор – варагоннар – ол аата «илингни биэрэккэ олорооччулар» диэн тахсар.

Оччоѳо намнар төрүт олохтоохтор дуо диэн соһуйуохха сөп? Байкал таһыгар аттаах эбэнкилэр эмиэ төрүт олохтоох омук аатыраллар. Буолаары буолан, биллэр-көстөр орто үйэтээѳи биис уустара эбэнкилэр төрүттэринэн буолуохтарын сөп. Ол курдук, Байкал таһынааѳы тыатааѳы эбэнкилэр номохторугар, вокарайдар ол аата биллэр-көстөр меркиттар (сахалыыта мархалар?) тимир килиэ көмүскэллээх аттаах тонустар аатыраллар, кэпсэнэллэр. Өссө Субудай, Джельме, Урянхкатай курдук биллэр полководецтары биэрбит «истиэп ураанхайдара» – монгол тылын ылбыт эбэнкилэр сылдыар буолуохтарын син. Кытай летопиһыгар Субудай уола Урянхкатайы Байкал илин өттүгэр хайаѳа олохтоох ураанхай бииһин-ууһун киһитэ диэн кэпсэнэр уонна сэбирдэѳинэн аллараа өттүлэрин эрэ сабынар дьон курдук уруһуйдаммыт. Эбэнкилэри эрэ кэлин инник ойуулууллара биллэр. Омоѳой ураанхай бииһин киһитэ этэ диэн, ураанхай бииһэ Өлүөнэѳэ туһунан көһөн кэлбитэ диэн үһүйээннэр баалларын ыйыахха син. Оттон Байкал тас өттүнээѳи эбэнкилэргэ «ураанхай киһи» диэн суолталаах былыргы өбүгэлэрин аата буоларын туһунан Г.М. Василевич булан суруйан хаалларбыта баар.

Намулууһун аатын өссө монгол «намыын, холку, чуумпу» уонна нам – «тыһыынча», «сэрии этэрээтэ» диэн суолталаах тылларын кытта сыһыары тутуохха сөп. Холобур, В.А. Туголуков сэриийит намяттар аѳа уустарын монгол ити кэлингни тылыттан таһаарар. Омоѳой биитэр Элэй уола Ламынҕа Сүүрүк, биитэр Намылгы Силик диэнтэн таһаарар төрүччү баара сүрүн быһаарар оруолу оонһуур. Ламынҕа диэн ламунхинские тунгусы диэн Охуоскай таһынааѳы ламуттар ааттарын кытта сөрү-сөп түбэхэр. Түүр омуктар төрүччүлэригэр дьингнээх дьон аата буолбакка, төрүт буолбут былыргы аѳа уустар ыйыллалларын С.П. Толстова диэн этнограф каракалпактар холобурдарыгар көрдөрөн турар. Саха төрүччүлэригэр Дэнси биитэр Дэли Дархан, Ламынҕа Силик, Болотой Оххон, Хатамаллай, Барѳа Баатыр энин диэн уларыта сылдьан, Омоѳой биитэр Элэй уолаттарыттан хас да улуус төрдүн ыйаллар.

Элэй уонна Омоѳой дьингнээх дьон буолбатах, монгол биитэр түүр төрдүбүтүн көрдөрөр мифологическай персонажтар буолаллар. Саха төрдө быһыытынан былыргы номохторго кэп-

сэнэр Киин Азия татаардарыгар уонна Ангараҕа куоппут кинилэр салааларыгар канглылары таһынан, араб-перс суругар Нам диэнгэ маарынныыр биис ууһа баарын Ю.А. Зуев үлэлэригэр булан ааһахха сөп. Бу татаардар салаалара буолар арҕаа олохтоох кимактарга эмиэ араб-перс суругар ланиказ диэн биис баарын ыйыахха син. Нам төрдө буолбут Ланҕа Силик диэн Эллэй уола ыйылларын кытта тэҥни тутуохха сөп.

Намнар төрүччүлэрэ соробор Эллэй Боотур дуу, соробор Омоҕой Баайга таһаарыллар. Линденау этэринэн, Омоҕой удьурдарын Дэнси Дархан Тыгын диэн киһи туспа көһөрөн аҕалбыт. Оттон Страленберга Дэнси Тархан Тегин диэн аҕа баһылыктаах сахалар Байкал таһыттан көспүттэрэ сэхэргэнэр. Сахаларга нуучча кэлиитигэр өссө да Омоҕой удьурдара баһылыылларын, саха аҕа уустара Мымаҕы аҕа баһылык онгостон, кини тула мустубуттара көрдөрөр. Намнар кэлин «эйэлээх» аҕа ууһа буолан хаалан, саха омугар салайар оруолларын сүтэрбиттэр буолуохтарын сөп. Ол курдук Нам тойотторо Дьэллик өрө туруутун хам баттааһынна бойобуода диэки буолбуттара биллэр. Онон 1642 с. нууччаларга утарсыыны күөнтээбит хаан хангаластар сыһыа саха омук эрэлэ, тумуһа буолбуттар. Кинилэр сүрүн тойонноро Тыгын туһунан, саха ыраахтааҕытын курдук ыйар номохтор үөскүүллэр. Нам боотурдара Тыгын буолаары Улуу Тойон тааһын көрдөөн булба-тахтарын туһунан номох Сэһэн Болоҕо баарын ыйыахха син.

Мамык, биитэр Мымах, дьыннээх саха омук национальной героинэ, икки бүттүүн өрө турууну салайбыт киһи. Бэл нуучча Г.А. Попов кини оруолун өйдөөмүнэ пьеса суруйуо дуо?! 1642 с. Мымах нууччалары кытта эйэлэһэр курдук политика кинини куттас буолбакка, муударай политик быһыытынан көрдөрөр. Халын аймах-дьон быһыылаах, соҕурууттан өссө элбэх дьонноох байыаннай этэрээттэр кэлиэхтэрэ диэн сабаҕалаан дьаархаммыта О.В. Ионова үлэтигэр ахтыллар.

Онон Мымаҕы икки өрүттээх көрүүххэ сөп. Биир өттүнэн, нууччаларга утарсыыны салайбыт, тэрийбит киһи быһыытынан сыаналаныахтаах. Иккис өттүнэн, Арасыыа державатыгар көңүл өттүнэн кирии онкулун түһэрбит сирдьит быһыытынан көрүллүөхтээх. Мымах диэн аат суолтатын туһунан А.Е. Кулаковскай научнай үлэлэригэр баар, оттон Мамык диэн саха тылын туһунан Г.А. Попов үлэлэригэр баарын ааһан турабыт. Манна эбэн өссө этиэхпитин баһарабыт, Мамык диэн түүр титула буолар. Сибиир историятыгар манньк ааттаах «кинээс» элбэхтэ көстөр. Ол курдук, Сибиир ханствотын тобохторугар, Мамык кинээс

диэн Кучум хаан удьуора баарын бэлиэтиэххэ син. Өссө билингни Красноярской куорат сиригэр турбут татаар городищетын Мамык диэн кинээс туппут уонна кэлин Өлүөнэ диэки түспүт диэн үһүйээн агардаах информацияны истэн турабыт. Аатырбыт Маммай диэн татаар хаан аата орто үйэтээҕи докумуонна Мамык диэн суруллубута эмиэ баар.

Нам улууһун сиригэр олорбут бөтүгнэр саха саамай элбэх ахсааннаах аҕа ууһа буолаллара. Кэлин кыргыллыы, ыһыллыы түмүгэр дэлби аҕыйаабыттар. Амма диэки 1634 с. өрө туруу кэнниттэн күрээбиттэрэ, онно олохсуйбуттара В.Н. Иванов үлэлэриттэн көстөр, дакаастанар. Өлүөнэ, Дьокуускай остуруоктара ханан турбуттарын туһунан мөккүөрдээх дьыалаҕа «Подгородной» диэн аатынан киирбит аҕа ууһа кимнээх буолалларын быһаарыахха наада. Миллер кинигэтигэр Тынина, ол аата Тыгын уолаттара, Өлкөрөй баһылыктаах 600 киһилээх саха бары уустарын түмсүүлээх этэрээттэрэ Подгородной буолас дьонун атынан экирэтэ сылдьан кыргыбыттара сурулла сылдьар. Саха номоһунан Тыгын уолаттара Чаллаайылаах Мүрү алаас тула олохтоох хоролору кыргыбыттара кэпсэнэр. Бороҕон тойоно Лөгөй кыргыллыбыт хоролор баһылыктара Сынгаах Амыыкаан уола буолан тахсар. Бекетов саха уустарын испииһэгэр бороҕоттор суохтар, Подгородной буолас баар. Бу Подгородной буолаһынан Хатас сиригэр, Ытык Күөл тула олорбут хоролор да ааттаммыт буолуохтарын сөп. Кинилэри эмиэ Тыгын кыргыбыта диэн буолар. Итинник бэйэм санааларбын киллэрэн онордум.

САХА СИРЭ РОССИЯ ГОСУДАРСТВОТЫГАР КИИРИИТИГЭР НАМ УЛУУҔУН КИНЭЭСТЭРЭ МЫМАХ, НИКА, НОХТО ОРУОЛЛАРА

*Никонов Тарас Прокопьевич,
Чабылҕан аатынан литературнай музей сэбиэдиссэйэ,
Нам улууһа*

Ханнык да омук билингни туһааннаах кэмигэр, дьонун-сэргэтин олоһун, өйүн, майгытын-сигилитин кэм хардыытын таһымыгар таһаарар туһугар бэйэтин ааспыт историятын чинчийэр, үөрэтэр кэрингнээх. Ол кини бу олоххо атын омуктары кытта салгыы тэнгэ алтыһарыгар, бэйэтэ туспа сигилэлээх, май-

гылаах омук курдук көстөрүгэр сүдү суолталаах. Кыра да омук, төһөнөн диринг историялаах, баай традициялаах да, бэйэтин омук быһыытынан майгытын сүтэрбэккэ атын омуктары кытта үтүө сыһыаны олохтоон бу кэмгэ кэллэбинэ, ол омук салгыы сайдар чинчилээх, инники кэскилигэр эрэллээх. Дьэ ол курдук, инникени диринник өтө көрөр кыра ахсааннаах саха омук улуу өйдөөхтөрө XVII үйэбэ саба баттыыр, сирин уотун баһылыыр сороктуох кэлбит аан маннайгы нуучча «завоевателларыгар» өйдөрүнэн-санааларынан баһыйтарбакка, тэн таһымга эйэлээх, аныгылыы эттэххэ «гибкай политиканы» ытан, дьонно-рун-сэргэлэрин харыстаан, сирдэрин-уоттары бэйэ бас билиитигэр хаалларбыттар. Ол курдук, историктар Г.П. Башарин, Ф.Г. Софронов, В.Н. Иванов бэлиэтээһиннэринэн, 1720-1725 сс. саха буоластара холбоһон кыраныссалара чуолкайдаммыт. Нам улуухугар Үөдэй, Бөтүн, Модут, Хатырык, Чачунскай, Баяназейскай, Хохунскай буоластара холбоммуттар.

Нуучча бастаан кэлиитин саҕана сахалар Өлүөнэ өрүс сүһүнүнэн, ордук үс хочонон – Эркээни, Туймаада, Эңсиэли уутуйан олохторбуттар. Былыргы карталары көрдөххө, бу сүдү киэн үс хочолору Нам уонна Хаңгалас улуухун сахалара баһылаан-көһүлээн олохторбуттар. Онон өссө нууччалар кэлэ иликтэриттэн аҕа уустарынан араһан аймахтаһы уонна бу аҕа уустары баһылыыр-көһүлүүр, салайар дьонно баалара саарбаҕа суох.

Үһүээннэр уонна Илинни Сибиир сирин историятын үөрэппит учуонайдар кэрэһилииллэринэн, Нам улуухун дьонно-сэргэтэ Байкал күөл илин өртүгэр олохтоох Баарабай Баатылыттан сыдыаан тардар. Кини дьонун, оччотообу охсуһуулаах дьыллар-күннэр үтүрүүйүүлэриттэн кыйдаран, дьонун-сэргэтин харыстыыр, тыыннаах хаалларар инниттэн ыраах үтүө сирдэри көрдөтө хоту атаарар. Онон кини уола Омоҕой баай дьонноох, боотурдардаах, ынах сүөһүтүн, сылгытын иннигэр үүрэн, хоту диэки айанныыр. Сыбарыйдар сыбарыйан, билинни Өлүөнэ өрүс орто сүүрүгүн арбаа өртүгэр нэлэһийэ сытар киэн хочо Сахсары күөл кытыытыгар тохтоон олохсуйар. Омоҕой баай эдьийэ Эңсиэли хотун уола Дэпси Дархан Күннээх Күөрээйи Ураахы диэн сиригэр олохсуйар. Кини уолун Лаңха Силиги хоту диэки өссө киэн хочобо олохсуй дииллэр. Бу хочону кини олус сөбүлээн, эбэтин аатынан Эңсиэли диэн ааттыыр. Кини Нам диэн ааттаах уолу төрөтөр. Уол ситэн-хотон өйдөөх үтүөтэ, майгылаах бастына буолар. Кини ханнык да үһүээннэргэ улахан баай быһыытынан ааттаммат, арай кини уонча уолу иитэр. Бу уолаттара улаатан,

бары сир-уот үллэстэн, киэн хочону, чугастаабы алаастары барытын бас билээччилэр буолаллар. Онон Нам офонньор киэн сирдээх-уоттаах, элбэх дьонноох-сэргэлээх, олус кыахтаах аба ууһун тэнитэр. Ол эрэри кимиэхэ да күүһүнэн өттөйбөккө, холкутук олорору сөбүлүүр эбит. Офонньор кырдыбытын кэннэ, бары уолаттарыттан күүһүнэн-уоһунан, өйүнэн-санаатынан чорбойон, улахан уол Мымах ағатын солбуйан аба ууһун баһылыга буолар. Кини уолаттара күүстээх боотурдар, тимир килиэ куйабы кэтэр бухатырдар буолаллар. Ол туһунан Саха сиригэр бастакынан кэлэн, Мымахтан сир ылан, Өлүөнэ өрүс унга биэрэгэр бастакы нуучча остуруогун туппут Петр Бекетов ыраахтаабыга отчуоттуур «челобитнайдарыгар» суруллан хаалбыт.

XVII үйэбэ нууччалар бастакы кэлиилэригэр, олохтоох омуктары кытта сыһыаны олохтооһуннарыгар, геогрфической баһыанһатын уонна дьон-сэргэ хойуутук түөлбэлээн олорутун учуоттаан, Нам сири талбыттар. Бу кэлбит дьон кэпсэтиини ытар улахан уопуттаахтара, бырааптаахтара уонна ол сағаннабынан улахан үөрэхтээхтэрэ. Нуучча государствотын ыраахтаабытын кытта быһаччы сибээстээхтэрин кинилэр суруйбут докумуоннара бигэргэтэллэр. Ол бастакы докумуоннарга сахалары кытта бастакы алтыһыны Нам улуһун кинээһинээн Мымахтыын ыппытара сурулла сылдьар: «1633 г. сентября 6. челобитная и послужной список стрелецкого сотника Петра Бекетова о походе на р. Лену.

“Того ж году сентября в 25 день, цареву и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси указу, поставил я, Петрушка, с служилыми людьми на Лене реке острог для государева величества в дальней украине и для государева ясачново збору для приезде якутских людей, а преж тово на Лене реке и в Якуцкой земле государева острогу не бывал нигде, а поставил государев новой острожек я, Петрушка, против якуцкова князца Мамыкова улусу и меж иными многими улусами среди всей земли...” [5, с. 1085].

Ол гынан баран, нууччалары утары бастакы сэбилиниилээх улахан утарсыны Мымах тэрийэр. 1633-1634 сс. 700 киһилээх билинги Иккис Хомустаах сиригэр остуруок туттан олорор нуучча хаһаахтарын сэриилии тахсар. Урут да, билигин да бачча сэрии дьонун биир сиргэ муспут саха тойоно Саха сиригэр биллибэт. Арай 1922 с. гражданскай сэрии сағана Нам Никольскайыгар икки өттүттэн иһинэн-таһынан 600 киһи мустубута диэн буолар.

Онтон бу XVII үйэтээби түгэн нуучча государствотын кытта сурукка киирбит Саха сири историятыгар ол сағана Мымах

баһылык быһыытынан тылын-өһүн дьонугар-сэргэтигэр ти-эрдэрин, өйө-санаата таһыччы үрдүгүн, ол курдук, саха омук инники дьылбатын өтө көрөн, уустук кэмнэ бүтэһик сөптөөх быһаарыыны ылыммытын билинги кэмнэ саха омук олоһун онгула туоһулуур.

Эттэххэ кэбэбэс, кыстык ортото 700 киһини сэриигэ киирэр ғына турукка киллэрэн, биир сиргэ мунһуу, бу дьон аһылыктара, хонор-өрүүр сирдэрэ, ат-көлө аһыыр ото. Саха сиригэр уһун кэм-нээх осада хайдах да табыллыбат. Биһиги күммүт-дьылбыт он-нук уһун кэмнээх осадалаан олорууга табыһаһа суох. Ону учуотта-ан, сахалар эмискэ саба түһэн кылгас кэм иһигэр сэриилээн ылар сыаллаахтара табыллыбат. Аны бу кэлбит нууччалар билинги да өйдөбүлүнэн идэтийбит сэрииттэр. Ол саһанааһы Европа сай-дылаах дойдularын сэриитин сэбин таһымыгар тэһнээх саала-ах-саадахтаах дьон этэ. Буораһынан эстэр араас саалар, буускалар, үһүү-батас. Саха сиригэр кэлээт, олохтоохтортон көмүскэнэргэ ол саһанааһыга бары өттүнэн эппиэттиир байыаннай фортифика-киционнай бөһөргөтүүһү, остуруогу тутта охсоллор. Онон араас сэбилиниилээх саба түһүүлэртэн уһун кэмнэ көмүскэнэн олорор кыахтаналлар.

Бу өрө туруу нуучча былааһа олохтоох омугу кытта сыһыа-ныгар ураты суолталаах. Московскай судаарыстыба аһардастыы күүһүнэн өттөһөн, бэйэ политикатын ытыты сыһатын, олох-тоох омук түмсүүлээһин, сөптөөх кэмигэр ураты күүстээх утарсыыны оноруон сөптөөһүн өйдүүр. Нуучча воеводала-рыгар үөһэ былаастан кэлэр накаастар ону дакаастыыллар. Саха улуустарын баһылыктара нуучча былааһын дьонноругар ыйааһыннана түһэллэр. Икки өттүттэн политической алтыһы барар. Онон Саха сирэ Нуучча государтсвотыгар тэһ таһымнаах кэпсэтиини ытар кыахтанар.

XVII үйэбэ Россия балаһыанһыата: Россия араас самозванецта-ры, поляктары саһа үүрэн, былаас саһа олоһун була сатыы оло-рор кэмэ. Ол түмүгэр, тронна Романовтар саһа тахсан оло-руттар. Государство хааһынната кураанаһа, онон саһа сирдэри баһылааһын бастакы сыалынан турара, Илин Сибири салгыы баһылааһын, Россия илинги кыраныссаларын чопчулааһын, Чуумпу акыһаанна тахсыы. Бастаан нууччалары Илин Сиби-ир сирдэрэ түүлээһинэн бааһара интэриэһиргэтэрэ. Түүлээх көмүскэ тэһнэнэн атыыга-эргизннэ валюта курдук туттуллара, дойду валютатын хаһатара. Онон саһа арыллыбыт сиргэ аван-гард курдук урут тийбит хаһаактар кэннилэриттэн тутта олох-

тоох нэһилиэнньэттэн дьаһаах хомуйар былаас дьоно, аты-эргиэн, «промышленнай» дьоннор тута тийэн кэлэллэрэ. Бу XVII үйэбэ Нуучча государствота ытар политиката. Онон Саха сирэ Нуучча государстватыгар салгы илин сытар сирдэри баһылырыгар форпост курдук буолбута. Енисейскыйтан, Мангазейтан нуучча былааһын дьонноро, хаһаактар Саха сиригэр быыстала суох кэлэн барбыттара.

Дьэ, мань өйдөөн, бу кэли дьон олохтоохтук онгостон кэлбиттэрин, улахан сайдыылаахтарын, сэрии сэбинэн таһыччы баһыйалларын, кыра аһыйах ахсааннаах омуктан утарылаһыыны көрүстэхтэринэ имэри эһэр кыахтаахтарын билэн, Саха улуу өйдөөхтөрө – Нам киһитэ Мымах, кини уола Ника уонна Бороҕон кинээһэ Лөгөй – бастакы сэбилиниилээх утарсыылар кэннилэриттэн атын, эйэлээх политиканы ытар уустук соругу туруоруналлар.

1642 с. Саха сиригэр санга ананан кэлбит воевода Головин сахалары перепистиир сыаллаах үлэни ытар. Переписка сүөһү-сылгы суруллара сахалары улаханлык долгуппута. Бу тэрээһини олохтоох сахалар өйдүөхтэрэ суоҕа, былааһы утары иирсээн буолуон сөп диэн, Нам буолаһын кинээстэрэ Мымах, Ника уонна Бороҕон кинээһэ Лөгөй Якутскай остуруокка Головинга киирэн өйдөтө сатыыллар. Ол туһунан 1645 с. челобитнайдарыгар сурулла сылдьар. Сахалар бэйэлэрин диэки Воевода Матвей Глебовы уонна дьяк Филатовы тардаллар. Головин бу дьон тылларыгар киириммэккэ, перепиһы ытар. Бастакы кэмгэ перепись Үөдэй, Нам буоластарыгар этэнгэ барар да, кэлин сахалар күүстээх утарсыыны онгортон бараллар. Ол курдук, переписчитэри илин энэр буоластарыгар уонна Сииттэ сирдэригэр саба түһэн өлөртөөһүн буолар. 700 киһилээх сэрии дьоно Мымах сиригэр Нам буолаһыгар түмсэллэр. Маннык быһыы саха омука содула улахан буолуон сөбүн өйдөөн, Нам кинээһэ Мымах, кини уола Ника уонна Бороҕон кинээһэ Лөгөй буолан сахалар ортолоругар сэбилиниилээх утарсыыны ыппат туһугар өйдөтүү үлэтин ытталлар. Бу түмсүүгэ Лөгөй тойон, сэбэ-сэбиргэлэ суох Намга кэлэн, мунньустубут дьон иннилэригэр тыл этэр. Ону хорсун быһыынан сыаналаабыттар. Бу кэмгэ бөтүгнэр Лөгөйгө өстүйэн «өлөрөн да кэбиһиэхпит» дииллэр эбит.

Мань истэн, Головин 40-чэ киһилээх хаһаактар этэрээттэрин Мымаҕы тутан аҕалын диэн Нам буолаһыгар ыппытын, Мымах 700 киһилээх сэриитин илдьэ утары тахсан күн аҕаара сэриилээн кыайан, төттөрү үүрэр уонна салгы экирэппэккэ, сэриини

тохтотор. Головинга бэйэтэ уолунаан Никальын киирэн, хаайыга быраһыллан, элбэх муннааһыны-сордооһуну аһаллар. Дьоннорун-сэргэлэрин туһугар олохторун толук уурар булгуруйбат санааларын көрдөрөллөр. Бу туһунан нуучча хаһаахтара воевода Головины утары ыраахтааһыга үнсүү суруктарыгар суруйаллар. Ол кэннэ хаһаахтар Мымахха ыраахтааһы үс түмүктээх бэчээтин биэрбиттэр (печать государева с тремя узлами). Бу бэчээт саха кинээстэрин ортотугар нууччалар былаастарын кытта сангалыы өйдөһүү сыһыанын олохтуурга быраап биэрэр бэлиэ курдуга.

Мымах өлбүтүн кэннэ сахалар бырааптарын туруулаһар киһинэн Мымах уола Нам буолаһын кинээһэ Ника Мымаков буолар. Дьаһаах политикатын бэрээдэктиир туһунан ыраахтааһыга Саха сириг киин буоластарын кинээстэрин түмэн элбэх чөлөбүтүндүгү суруйар. Ис хоһоонноро уонна ол анныгар хастыы да уонунан ахсааннаах Саха сириг буоластарын кинээстэрэ илии баттааһыннара «знаменалар», маннык элбэх киһилээх, омук дьылбатын быһаарар сүбэ түмсүүлэр Нам сахаларыгар нууччалар кэлиэхтэрин быдан инниттэн тэриллэллэрин туоһулуур.

1660 с. Ника Мымаков бэйэтин бырааттарын кытта күн ыраахтааһыга тийэ сылдыбыттар. Салгыы 1676 с. ыраахтааһы ыңгырытынан саха үс кинээстэрэ хааһына суотугар Москваҕа айаннаан тийбиттэрэ. Намтан Мымах сиэнэ кинээс Нохто Никин, хаҥаластартан Мазары Бозеков, мэнэлэртэн кинээс Трек Орсукаев дьаһаах төлөөчү 35 буоластар ааттарыттан айаннаабыттар. Кинилэри хаһаахтар арыаллаабыттар, бэйэлэрэ иккилии көмө дьоннордоох буолбуттар уонна Максим Мухоплев диэн тылбаасчыттаах эбиттэр. Онон балайда элбэх буолан сылга чугаһыыр кэм устата айаннаан тийбиттэр. Ыраахтааһы Алексей Михайлович кинилэри 1677 с. атын судаарыстыба посолларын курдук үрдүк таһымнаахтык көрсүбүт. Саха кинээстэрин Москваҕа сырыыларын туһунан докумуоннар Москваҕа киин архыыпка баар буолуохтаахтар. Ыраахтааһы Алексей Михайлович кытта көрсүһүү туһунан докумуон 1921 с. тахсыбыт «Красный Север» диэн журнал 2 нүөмэригэр суруллубут. Онно этиллэринэн, Нам буолаһын киһитэ И.И. Петров диэн киһиэхэ кини былыргы аймаҕа Нохто Никин ыраахтааһыга сырыытын туһунан свиток сорҕото баара үһү. Ол свиток биир арсыын усталааҕа үһү. Ол свиток уонна атын да докумуоннар Мелентий епископ илиитигэр киирбиттэр уонна XIX үйэ 90-с сс. Москваҕа Археологической эбэтэр Географической общество архивтарыгар атаарыллыбыт

буолуохтааҕа сабаҕаланар. Нам улууһун Бастакы Хомустаах таңаратын дьиэтин аҕабытыта Г. Черных ити докумены Петровтартан ылан архиерей Мелетийга тиксэрбит.

Саха сирин XVII үйэтээҕи историятын бу түгэнэ Советскай историктарынан диригинник үөрэтиллибитэ, ол гынан баран Мымахтаах Лөгөй бу дьайыылара араастаан быһаарыллыбыттар. Ол курдук, «батталлаах» саха тойотторо норуоттарын нуучча колонизатордарыгар умса аспытара диэбит курдук марксистко-ленинскэй идеология кылаассабай утарсыы диэнинэн сирдэтэн, бу дьонго омуктарын таңнаран биэрбиттэрэ диэн «клеймо» ыйаабыттара. Итини саха омок ол саҕанааҕы историятын реальной процеһын токурутуу, Мымахтаах Лөгөй саха омок инники дьылҕата быһаарыллар сөптөөх дьайыыларын намтата саҕааһын курдук өйдүүххэ сөп. Хомойуох иһин, бу маннык өйдөбүл билигин да салҕанар, ол XVII үйэтээҕи бу түгэни дьингнээҕинэн сырдатарга кэккэ мэхэйдэри үөскэтэр.

Нам оҕонньортон утумнаан кини уолаттара, сиэннэрэ, онтон да кэнники көлүөнэ ыччаттара саха норуота сайдыытын историятыгар сүдү суолталаах оруолу оонньоулар. Билигин биһиэхэ биллэринэн, Нам оҕонньор династиятын бүтэһик көлүөнэтэ Букей Никин уһун үйэлэнэн 1721 с. диэри намнартан саамай элбэх дьаһааҕы төлүү олорбут. Мантан салгыы Нам оҕонньор родословнай арыллыбака, үөрэтиллибэккэ сытар. Билигин бу хайысханан Нам оҕонньор династиятын үөрэтии Саха сирин историятын чопчулааһынга сүрүн сорук буолар. Нууччалар XVII үйэтээҕи ясачнай кинигэлэринэн сирдэттэххэ, Нам оҕонньортон саҕалаан XVII үйэ бүтэһигэр дылы, бу дьон ааттарын чопчулуохха сөп курдук. Ол кэннэ XVIII үйэ докумуоннара арылла илик буоланнар, XVIII үйэтээҕи кэм дьоно чопчулана иликтэр. Ол аата, XVIII үйэ докумуоннарын булан XVII уонна XIX үйэни холбоотохпунуна, Нам оҕонньор утумун билигини кэм көлүөнэтигэр холбуур кыах баар.

Түмүк курдук эттэххэ: XVII үйэбэ Саха сирэ Россия судаарыстыбатыгар киириитин кэмигэр олохтоох омуктар өттүлэриттэн Аҕа Баһылык курдук иилиир-саҕалыыр, салайар үлэни Нам оҕонньор ыччаттара Мымах, Ника, Нохто ыппыттарын архивнай докумуоннар туоһулуулар. Саха омок инники төлкөтө быһаарыллар кэмигэр омуктарын быһаан ылбыт улуу дьоммутугар аныгы көлүөнэлэр сүгүүрүйүөх тустаахпыт.

Литература

1. Башарин Г.П. История аграрных отношений в Якутии. Т. 1. – М.: Арт-Флекс, 2003. – 447 с.
2. Замятин Т.И. Эңсиэли хочотугар. – Нам, 1996.
3. Иванов В.Н. Социально-экономические отношения у якутов. XVII в. – Якутск: СВФУ, 2015. – 468 с.
4. Исторические личности: Мымах и его потомки / Т.П. Никонов, И.З. Кривошапкин, Р.Н. Дьяконова. – Якутск: Көмүөл, 2017. – 350 с.
5. Колониальная политика Московского государства в Якутии 17 века. – Л.: Издательство Института народов Севера ЦИК СССР, 1936. – 330 с.
6. Материалы по истории Якутии 17 века / С.А. Токарев. – М.: Институт истории, филологии и философии АН СССР, 1970. – 1268 с.

V. ОЛОНХО ПЕДАГОГИКАТА: ИИТИИ-ҮӨРЭТИИ БИЛИННИ ТУРУГА

ОСКУОЛА ИННИНЭЭҢИ СААСТААХ ОҢОҢО ЫТЫК ӨЙДӨБҮЛҮ ИНЭРИИ

Ефимова Диана Гаврильевна,

СӨ Национальной оскуолалары үөрэтэр-чинчийэр институт с. н. с.

Билинни кэмнэ өрөспүүбүлүкэбэ оҕо тэрилтэтин иитэр үлэтэ этнокултурунай үөрэхтээһиннэ тирэҕирэн барар. Үлэ сүрүн ирдэбиллэрэ саха културуатын уонна регион уратытын учуоттааһынна олоҕураллар (оҕо тэрилтэтин ФСУӨС). Этнокултурунай үөрэхтээһин киирэригэр, олохсуйарыгар Олонхо педагогикатын систиэмэтэ, ситимэ улахан төһүү буолар.

Ол курдук, улуустарга Олонхо педагогикатын иитэр-үөрэтэр үлэлэригэр киллэрэр, оҕону олонхоҕо уһуйар оҕо тэрилтэлэрин ахсаана элбиир. Улуустарга иитээччилэр уопуттарын босубуйа онорон тарҕаталлар, ыстатыйалары суруйаллар, кэтэхтэн үөрэнэр иитээччилэр дипломнай бырайыактары көмүскүүллэр.

Өрөспүүбүлүкэбэ Олонхо педагогикатын тирэх тэрилтэлэрэ баар буоллулар: «Арылы кустук» ситим (6 улуустан 21 тэрилтэ: 17 оҕо саада, 4 нач. оскуола); ЮНЕСКО Ассоциированной оскуолаларын ситимигэр 2 оҕо саада.

Улуус аайы үлэлэрин уопутунан бырагыраамалары, босубуйалары бэчээттэтэн тарҕатар оҕо саада элбии турар. Холобура: Ньурбаттан Антоновка сэлиэнньэтин, Дьокуускайтан «Ми-чээр» оҕо саадын бырагыраамалара, Таатта, Уус-Алдан, Чурапчы, Сунтаар, Ньурба, Үөһээ Бүлүү, Амма, Хангалас, Өлүөхүмэ, Үөһээ Дьаангы уо. д. а. улуустар, Дьокуускай куорат уопуттара; 2014 сылтан «Сельская школа & образовательная марка» үөрэхтээһин дьаарбанкатыгар «Олонхо педагогиката» анал түһүлгэтигэр бырайыактары көмүскээһиннэрэ иитээччи үлэтэ сыллата бай-

ан, ис хоһооно кэнгээн иһэрин көрдөрөр. 2011 сылтан олонхо персонажтарынан куукула, оонньуур онгоһуутугар иитээччилэр, норуот маастардарын куонкурустара ытыллан, Үөрэх министиэриститибэтэ олонхо куукулатын онготторон, оҕо оонньуурун көрүнгүн элбэтэргэ, оонньууну байытарга улахан хамсааһыны таһаарда.

Оҕо тэрилтэтигэр олонхо эйгэтэ маннык сүрүн хайысхаларга олоҕуура:

1. *Сайыннарар эйгэни олохтоохун* – ийэ тылынан иитии, бодоруһуу (олонхону истэргэ үөрэтии, олонхо тылынан кэпсэтии, олуктары иһитиннэрии). Дьиэ ис-тас көрүнгэ, киэргэтии, мал-сал, иһит-хомус, оонньуур, туттар тэрил уо. д. а.

Оҕо саадын үлэтин ис хоһооно бырагыраама бары таһымнарынан норуот үйэлэргэ олоҕурбут сизэр-майгы ытык өйдөбүллэригэр (духовнай-нравственной сыаннастарга) тирэбирэр. Ытык өйдөбүл киһи олоҕор саамай суолталаах түгэннэри – төрөппүт дьонун, төрөөбүт омугун, тылын, дойдутун, итэҕэлин туһунан билиини-көрүүнү илдэ сылдьар. Ытык өйдөбүл үөрэх-иитии бары эйгэтигэр киирэр дирин, киэн ис хоһоонноох. Бу бэрт былыргыттан киһи аймах санаатын түмпүт тулхадыйбат ытык өйдөбүлэ сахаҕа олонхо ис тыынын нөнгүө үөрэх буолан инпит.

Олонхоҕо саха норуотун маннык ытык өйдөбүллэрэ бааллар: Олох. Киһи. Киһи-аймах. Дойдуга бэриниилээх буолуу. Айылҕа. Үлэ. Сомоҕолоһуу. Уус-уран тыл. Дьулуур. Эрэйдэнии. Мал-сал. Бу ытык өйдөбүллэри арыһар үгүс ахсааннаах төрүт өйдөбүллэр олонхоҕо сөнгөн сылдьаллар. Оннук олонхоттон иитэр, үөрэтэр, сайыннарар кыабы тута сылдьар төрүт өйдөбүллэри Н.И. Филиппова, филол. н. к., маннык сүрүн бөлөхтөргө арааран наардаабыта:

- Аан дойдуну, Аар айылҕаны анаарар төрүт өйдөбүллэр: аан ийэ дойду, Аар Кудук мас / Аал Луук мас, Үөһээ дойду, Орто туруу дьабыл дойду, Аллараа дойду, аламай маҕан күн, тоҕус хаттыгастаах халлаан, добун маҕан халлаан, ойук былыт, кингкениир киэн халлаан киэлитэ (куйаара), айгыр-силик айылҕа, уолан баранар уулаах, охтон баранар мастаах; тоҕус тоҕойдоох суол о. д. а.;

- Киһи-аймах аналын туһунан: айыы аймаҕа, күн айыы улууһа, күн өркөн улууһа, саха ураанхай, аар тойон аҕа, күн күбэй ийэ, айыы кыыһа, Дьылҕа Хаан (Чыгыс Хаан) ыйааҕа, Одун Хаан онорута; окко түспүт онгоһуу, төннүбэт төлкө, киһи буолар кэрэмэс кэскил, саха буолар салбар салааһын; бүтүн оноруу, киһи төрдө буол, кэнчээрини кэнэтэр, удьуору ууһатар о. д. а.;

- Бухатыыр аналын туһунан: айыы бухатыыра, бухатыыр ата, күн улууһун көмүскүүр, айыы аймаҕын арангаччылыыр аналлаах; суон

дурда, халын хахха; күн киһитэ көмүскэс, айыы киһитэ аһыныгас; айыы сириҥ аарыма бағаната, күн сириҥ күтүр күүстээбэ; суон тыыны толуйар, халын тыыны харайдыыр; Орто дойду күүһүн аҥаара күүстээх, баайын аҥаара баайдаах; хол дойдуттан холооннооҕо, тэҥил дойдуттан тэнгнээбэ; Кудай Бахсы уус о. д. а.;

-Норуот духовнай-нравственной идеалын туһунан: күн киһитэ, саха саарына, киһи кэрэмэхэ; үс өргөстөөх, аҕыс кырыылаах; көстө үчүгэй киһи, буор сир буулаҕа буйуна, модьу моһуоннаах, быһый быһыылаах, күүстээх көрүҥнээх, көнө унуохтаах; санна сайаҕас, өттүгэ үүттээх; күн куо, сытар ынаҕы туруорбат, күөх оту тосту үктээбэт; таҥара табатын курдук о. д. а.

Саха күннээҕи олоҕор оҕону иитиигэ туттар үгэһин, сиэрин-туомун кэрэһилиир өйдөбүллэр балачча киэнник көстөллөр. Үгүс олонхоҕо уруу, оҕо төрөөһүнэ, ааты ингэри, Айыыһыты атаары, о. д. а. сиһилии хоһуйуллаллар. Үгүс өйдөбүл оҕону харыстаан, арангаччылаан иитэр үгэскэ сыһыаннаах.

Айыы аймаҕар утары турар күүс туһунан: абааһы аймаҕа, адьарай бийһэ, Арсан Дуолай, үөдэн түгэбэ, Нэс Үтүгэн, абааһы уола, абааһы кыыһа, көстүбэт бийһэ, илэ илиэһэй, соҕотох харахтаах соҕуруу халлаан соллоннооҕо, түгэх дойду түөкүттэрэ, дириҥ дойду дьылбиннэрэ, өһөх хаан бөлүөх о. д. а.

Итэбэл туһунан: сүр-кут, буор кут, салгын кут, ийэ кут, үрдүк айыылар, Үрүҥ Айыы Тойон, иччи, ойуун, удаҕан, кыыраар, аан сүргүөр дьалбыыр, дьалбыйар, алгыыр, арчы, арчылыыр, айыы куо далбар кымньыы о. д. а.

Олонхоҕо айыы, иччи айыы аймаҕар көмөлөһөр, арангаччылыыр сүрүн күүс быһыытынан көстөллөр. Үөһээ айыылар бухатыыр төрүөн быдан инниттэн кини дьылҕатын өтө көрөллөр, кутун-сүрүн бөбөргөтөллөр, аналын ыйаллар. Олонхоҕо араас сиэри-туому толорорго туттуллар мал-сал эбэтэр туох эмэ харыс мал эмиэ ааттанан аһар: сиэллээх хамыйах, аан сүргүөр дьалбыыр, аарыктаах аан, хангыргастаах хамнатар, аарыктаах хаппахчы, аас олбох.

Норуот уйгулаах олоҕун-дьаһаҕын туһунан: алаһа дьиз, иэ-римэ дьиз, үс курдуулаах моҕол ураһа, аал уот, алтан сэргэ, аар баҕах, араҕас илгэ, үрүҥ илгэ, үрүҥ сөлөгөй, саамал кымыс, үрүҥ сүүрүк, хара сүүрүк, унаар буруо, баай-талым олох, уостубат уйгу, быстыбат быйан, иитэр сүөһү о. д. а.

Айыы аймаҕын уйгулаах олоҕун кэрэһилиир төрүт өйдөбүллэр ордук үгүстүк бухатыыр быһылаана, охсуһуута-кыргыһыыта саҕаланыан иннинээҕи олоҕун хоһуйууга, онтон кэлин ыал буоларыгар этиллэр алгыстарга, олонхо түмүгэр, ыһаахха көстөллөр.

Саха баайа былыр-былыргыттан кини иитэр сүөһүтэ: сылгыта уонна ынаҕа буолар.

Тыл күүһүн туһунан: кэс тыл, аман өс, хомуһуннаах тыл, сиэрдээх тыл, үтүө тыл, ытык мааны тыл, үүннээх-тэһииннээх тыл, илбистээх тыл, иччилээх тыл, сэттээх-сэлээннээх тыл, тыл иччитэ, суо дьангсал тыл, элэ-была тыл, хоммут уоһун хонгор, өрөөбүт уоһун өһүл, этэр тыл эгэлгэтэ, киһилии кэпсээ, сахалыы сангар, сангарбыт сагата саталанар.

Олонхо төрүт өйдөбүллэрин оҕону иитэр-үөрэтэр үлэҕэ сыһыаннаабынан талан наардааһын маннык сүрүн бириинсиптэргэ олобуруон сөп:

- Олонхо сайыннарар, үөрэтэр-такайар, биллэрэр кыабын табан туһаныы;

- Олонхо уус-уран тыла баайын, киһиэхэ дьайар күүһүн өйдөөһүннэ тирэҕири. Олонхоҕо тыл этигэнэ түмүллэр. Олох муудараһа уран тылынан тиэрдиллэр, онон дэгэт суолтата дириңиир, кэнгиир, илбистэнэр кыабын, күүһүн билии, өйдөөн, сатаан туһанарга дьулуһуу төрөөбүт тылга кэрэхсэбили тардар сүрүн суоллартан биридэстэрин быһыытынан сыаналаныахтаах;

- Олонхо киһи уонна айылҕа быстыспат ситимнэрин тиэрдэр кыаҕар тирэҕири. Дойдубутун харыстыыр, арангаччылыыр, үлтү тэбистэрбэт гына дьаһанар төрүт өйдөбүллэр олонхоҕо эмиэ баалара үөрэтэр-иитэр үлэҕэ төһүү күүс буолуохтаахтар;

- Олонхо оҕо айар дьоһура, талаана арылларыгар дьайар күүһүн таба туһаныы. Олонхо олук тылынан бэриллэр төрүт өйдөбүллэрин оҕо өйүгэр туттабына, кини олонхо ис хоһоонун ордук дириңэтэн өйдүүр кыахтанар. Олонхону ылларан истибит оҕо айар баҕата уһуктар. Толорорго холонуон, ис хоһоонунан уруһуйдуон, илиитинэн туох эмэ онгоһугу оноруон, дьоһус испэк-тээкил, мультфильм сынаарыйдарын толкуйдаһыан сөп;

- Олонхо саха төрүт үгэстэрин, сиэр-туом өйдөбүллэрин, этичeskэй нуормаларын илдэ сылдыар төрүт быһыытынан көрүү.

2. *Иитэр-сайыннарар үлэ ис хоһооно* – олонхо төрүт өйдөбүллэригэр олобуран тэрийии, оҕо айыы киһитин аналын, сиэрдээх майгытын ингэринэн чөл туруктаах улаатарыгар олук ууруу.

Олонхо туһунан бастакы өйдөбүлү, ис хоһоонун, тылын-өһүн, олонхоҕо көстөр ытык өйдөбүллэри ингэрии оонньоу нөнгүө ытыллар. Ордук «ыал буола» (сюжетно-ролевая игра) оруоллаах оонньооһунна. Манна көстүөн сөп:

- аҗа-ийэ уустарын ситимнэрин билии (дьонун, төрдүн билиитэ), дьизэ кэргэнин ортотугар оҕо бэйэтин билиниитэ;
- бухатыыр төрөппүттэригэр, кырдыаҕастарга, бэйэ-бэйэлэригэр, утарсааччыларыгар сыһыана;
- сизрдээх, хорсун буолуу сиэрин, майгытын тутуһуу;
- төрөөбүт дойдуга, дьонго-сэргэбэ бэриниилээх буолуу.

Оҕону оонньууга көбүлүүр эйгэ олохтонор: норуот оонньуурдара (талах, мас оонньуурдар, сыахай, кокууккалар уо. д. а); норуот оонньуулары (бухатыыр хамсаныылара); дьизэ ис-тас сахалыы көстүүтэ; оонньуу туоната олохтонор.

Холобур, оонньуурдары онгорорго ханнык баҕар олонхоҕо Орто дойду дьонун олоҕо ойууламмытын булан туһаныахха сөп (хол., «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхоттон):

1. Бухатыыр дойдутун айылҕатын кыыла-сүөлэ:

...Бу тоҕус үөстээх тонмот муоратыгар тохтуур туруйалаах, кыстыыр кыталыктаах, бараатыйар бараахтаах,.. көппөт көбөннөөх, ...аралдьыйбат андылаах, өрөөбөт өтөннөөх... орто дьүүрүс дойду ньүкэн ырайа эбит.

2. Бухатыыр баайа-дуола:

...Сыһынанан кэмнээбит сампай сиэллээх, сырдык ыраас түүлээх сылгы сүөһүтэ... сиэлиттэн хатыстан хангаан үөскээбит; хонуунан кэмнээбит хойуу иһиркэй түүлээх, хоноҕор муостаах, ачаахтаах туйахтаах анах сүөһүтэ ... кутуруктарыттан хатыйсан үөскээбит эбит.

3. Бухатыыр дьизэтэ-уота.

Бухатыыр иэримэ дьизэтин, кэтит ордуутун ойуулааһынтан иһит-хомуос хайдаҕын булан көрүөххэ сөп: *...Хоруонхалаах күөгүлээх, аҕырыалаах алтан бастынгалаах, кыдьымахтыы ойуулаах кытах иһиттэри, ...ол тулатыгар бурахтыы ойуулаах чорон айах чуоҕурбут, кэрэниисти и ойуулаах кэриэн айах кэккэлээбит, баҕарахтыы ойуулаах баҕаччах иһит барааласпыт, ытарҕалыы ойуулаах ымыһа иһит ыамаласпыт...*

Оскуола иннинээҕи саастаах оҕоҕо сөптөөх олонхо төрүт өйдөбүлүн ингэрэргэ «Ытык өйдөбүл» сиэрийэбэ 4 босуобуйа «Аар айылҕа», «Төрөөбүт алаһам», «Ийэ тыл», «Төрөөбүт дойдум» туһуланна. Сиэрийэ сүрүн сыала: оҕону кыра сааһыттан сизрдээх майгыга, киһилии сыһыанна, билэр-көрөр дьобуруун сайыннарарга улахан киһи уонна оҕо бииргэ дьарыктаныытыгар көбүлээһин.

Босуобуйаҕа оҕону кытта үлэ ис хоһооно маннык онкулларынан наарданнылар: сатаа (сатабыл), быһаар (дьобур), бил (билии).

Босуобуйанан ыытыллар үлэ «Билиэн. Кэтээн көр. Сэһэргэһиэх. Оонньоубун. Олонхо олугун иһит. Долоһойгор тут» диэн соруудахтарынан оҕону кытта бииргэ барар. Босуобуйаҕа тылы сайыннарыыга (таабырын, өс хоһооно, айымныы), сизэрдээх быһыыны билиигэ, алгыһы ингэриигэ болҕомто уурулунна.

Этиилэр:

1. Ыал эйгэтигэр. Оҕо тыла, саңгарар саңгата үс сааһыгар диэри күүскэ сайдар. Сыыһа саңгарар оҕо сыыһа толкуйдуурун ааһан, суобаһа-майгыта кытта сыыһа салаллар дииллэр. Ийэ тыл ураты минньигэхэ, ууһа, баайа ыал күннээҕи олоҕор иитиллэн тиллэр, оҕоҕо ингэр. Онон ыал олоҕор олонхо кинигэтэ баар буолара, олонхону истии тэриллэрэ, олонхо ойуутун көрүү, олонхо олугунан, тылынан саңгарыы үгэхэ олохсуйуон наада.
2. Оонньоур. Оонньоу оҕону иитиигэ сүрүн тирэх буолар. Онон Олонхо Ыһааҕар маастардар үлэлэрин түһүлгэтигэр оҕолорго аналлаах оонньоурдары онорор маастардары көрүү тэриллэрэ буоллар.
3. Олонхо дьиилэрин үлэтин былааныгар Олонхо педагогикатын оҕону иитиигэ киллэрэргэ түөлбөнөн хамсааһыны олохтууру, иити хайысхатын тутуһары учуоттуур, киллэрэр көдүүстээх буолуох этэ.

Онон, Олонхо педагогиката төрөөбүт тылга уһуйар, ытык өйдөбүллэргэ (сизэр-майгы) тирэҕирэр, төрүт билиигэ уһуйар (идэҕэ, биир үлэни тэнгэ оноруу), төрүт дьарыкка үөрэтэр (сүөһү, сылгы), итэҕэли, үгэстэри тутуһар.

Литература

1. Чехордуна Е.П., Филиппова Н.И., Ефимова Д.Г., Карпова Н.П. Олонхо педагогикатын төрүттэрэ. – Дьокуускай: Компания «Дани Алмас», 2010. – 248 с.
2. Ефимова Д.Г., Филиппова Н.И., Чехордуна Е.П. Оскуола иннинээҕи саастаах оҕоҕо ытык өйдөбүлү ингэри. – Дьокуускай: Компания «Дани Алмас», 2016. – 76 с. («Ытык өйдөбүл» сизэрийэ)
3. Олонхо ойуулаах тылдыта: кыра оҕо, иитээччи, төрөппүт 0-5 туһанарыгар аналлаах / хом. онордулар: В.В. Аммосова, Н.И. Филиппова, Е.П. Чехордуна; худ. С.Е. Старостина, И.Ю. Пестряков. – Дьокуускай: Якут. край, 2009. – 96 с.
4. Олонхо в игровой деятельности детей / сост.: Ю.В. Андросова, Н.П. Александрова. – Якутск: Бичик, 2013. – 64 с.
5. Чехордуна Е.П. СЭДИП технология. – Дьокуускай, 2016. – 84 с.

ОЛОНХО «АРАССЫЙА НОРУОТТАРЫН ДУХУОБУНАС УОННА СИЭР-МАЙГЫ КУЛТУУРААТЫН ТӨРҮТТЭРЭ» ДИЭН ҮӨРЭХ БИРИДИЭМИТИН ЭЙГЭТИГЭР

Иванова Алена Васильевна,

СӨ Национальной оскуолаларын чинчийэр научнай институтта

Саха Өрөспүүбүлүкэтин Национальной оскуолаларын чинчийэр научнай институт 2018 с. дылы Арассыыйа үөрэҕин уонна наукатын министиэристибэтин судаарыстыбыннай соруудабынан үлэлээн кэллэ. 2005 с. соруудах чэрчитинэн «Олонхо педагогиката» диэн бырайыакка олус элбэх үлэ оҥоһулунна. Бу хайысханан Е.П. Чехордуна, Н.И. Филиппова, Д.Г. Ефимова, У.М. Флегонтова араас өрүттээх чинчийиилэри ыытан кэллилэр. Ити улахан үлэ түмүгэр «Олонхо педагогиката» диэн өйдөбүлгэ кэнсиэпсийэ ылыллан, научнай тирэҕэ оҥоһуллан, олоххо киирэрин ситистилэр. Монографиялар, олонхо тылын тылдьыттары, «Айыы бухатыыра» диэн хрестоматиялар, электроннай босубууя о. д. а. үлэлэр оҥоһуллан киэнгэ эйгэҕэ табыстылар.

2018 с. биһиги институт Арассыыйа үөрэҕин (Просвещение) министиэристибэтин тэрилтэтин быһыытынан үлэлиир. 2019-2020 сс. судаарыстыбыннай соруудаҕар «Орто сүһүөх оскуолаҕа “Арассыыйа норуоттарын духуобунас уонна сиэр-майгы култууратын төрүттэрэ” үөрэх биридиэммитин эйгэтин тэрийиини чинчийи» диэн бырайыагы көбүлээн этиибитин киллэрдибит. Бу бырайыак үһүс хайысхатын норуот героической эпостарыгар сөҕөн сылдыар духуобунас уонна сиэр-майгы сыаннастарын Н.И. Филиппова чинчийиэҕэ. Арассыыйа араас регионнарын эпостарын үөрэх-иитии эйгэтигэр туһанар, үгэстэри чинчийи түмүгэр олобулар уонна олонхо холобуругар учууталларга уонна иитэ-этчилэргэ аналлаах үөрэх бырагыраамата, методической ыйын-ныктар оҥоһуллуохтара. Саҥа судаарыстыбыннай соруудах бигэргэннэҕинэ, кэскиллээх үлэ саҕаланыа диэн эрэнэбит.

КЫРА СААСТААХ ОҢОЛОРУ ОЛОНХОНОН ИИТИИ

Олесова Айна Михайловна,

*Улахан Аан сэл. «Кыымчаан» уһуйаан
эбии үөрэхтээһинин үрдүкү категориялаах педагога,
Хаҥалас улууһа*

Ханник баґарар норуот, бэйэтин төрүт култууратыгар тирэґирэн, онтон күүс ылан, омук быһыытынан сайдар, уратыланар. Өйө-санаата, иэйиитэ-куойуута, үтүөґэ-кэрэґэ тардыһыта, мындыра-сатабыла кини төрүт култууратыгар түмүллэр, сөґөр, чопчуланар. Төрөөбүт ийэ тыл, философскай өй-санаа, итэґэл, тылынан уус-уран айымныы, үгэс, сиэр-туом, айар дьоґур, талаан – бу барыта төрүт култуура эгэлгэ өрүттэрэ буолаллар. Норуот үйэлэргэ муспут баай үгэнигэр олоґуран, оґону, ыччаты иитиэх-хэ-такайыахха сөп эбит.

Норуот оґону иитэр ньымата – төрөөбүт тылга

Норуот оґону иитэр ньымата төрөөбүт төрүт тыл күүһүгэр баар. Оґолорбутун төрүү иликтэриттэн, бэйэбит төрүт культурабытыгар уһуйан, онтон бэйэлэрин төрөөбүт ийэ тылларынан саґардан, чохчы сахалыы сиэрдээх-майгылаах, өйдөөх-санаалаах, иэйиилээх-куойуулаах, чэгиэн-чэбдик ыччаты иитэн таһаарарбыт биһиги кэскилбитигэр кыһамныыбыт, болґомтобут буолуох этэ. Төрөөбүт тылынан саґарар, үөрэнэр оґо билиини кэбэґэстик ылынар, өйө-санаата туругулар, майгыта-сигилитэ ситэр, иһирэх иэйиитэ уһуктар, өлбөт үйэлээґи айар-тутар дьоґура тобуллар, айылґаттан бэриллибит эйгэтэ буолар.

Норуот тыына, дьылґата, кини киһи-аймах үрдүк култууратыгар киллэрэр кылаата төрөөбүт тылыгар, тылынан уус-уран айымныытыгар ингэн сылдыар. Ол иһин төрөөбүт тылын, тылынан уус-уран айымныытын тыыныгар иитилибит киһи бэйэтин норуотун ытыктыыр, омук быһыытынан бэйэтин билинэр, киэн туттар.

Саха оґото хайа төрүөґүттэн төрөөбүт буоруттан силистэнэн-мутуктанан иитилиннэґинэ, кини үтүө үгэстэрин чохчы этигэр-хааныгар ингэриннэґинэ, амарах сүрэґин, мындыр өйүн, уран тарбаґын утумнаатаґына эрэ, саха омук быһыытынан чэчирии сайдара саарбаґа суох.

Төрөөбүт тыл күүһэ – олонхоґо

Олонхо диэн бухатыырдар охсуһууларын, мүччүргэннээх сырыыларын хоһуйар норуот бөдөн эпическэй айымныыта. Олонхо – саха норуотун тылынан уус-уран айымныыларын атын жанрдарыттан ураты, уустук тутуллаах улахан айымныы буолар. Олонхо тыла-өһө, кини стилэ остуоруйа, кэпсээн, ырыа-хоһоон тылыттан-өһүттэн уратылаах. Көннөрү кэпсэтэр тыллааґар күүрээnnээх, омоннаах, ону таһынан билинґи олоххо туттуллубат буолбут тыла элбэх. Олонхо фантазията олус күүстээх, ойуулуур-дьүһүннүүр ньымалара дьикти баай. Кини суолтата аґардас тыл уус-уран айымныыта буоларынан эрэ бүппэт. Кини саха но-

руотун историятын, итэбэлин, төрөөбүт айылбатын үөрэтэргэ суолтата эмиэ элбэх.

Тылын-өһүн уратытынан, ураты уустугунан, кэрэтинэн олонхо үгүс чинчийээччилэр, ученайдар болжомтолорун тарпыт. Холобур, В.Л. Серошевская этэринэн, «Язык олонхо дышит древностью». Оттон С.В. Ястремская суруйар: «Поэзия якутских сказаний поражает, здесь, в олонхо мы вступаем в очаровательный мир, полный поэзии и могучих красок». П.А. Ойуунускай: «Ырыаҕа, олонхоҕо саамай сыаналааҕа диэн баар – тылын күүһэ, дьүһүнүн күүһэ, этиитин күүһэ», – диэн суруйар. Уопсайынан, саха тылын баайа, күндүтэ олонхоҕо сөнгөн сытар. Ити барҕа баайы кичэллээхтик тутан, харыстаан үөрэттэххэ, оҕону, ыччаты иитиигэ олус улахан суолталаах буолуо этэ.

Олонхо оҕо иитиитигэр дьайыыта

Чинчийээччилэр норуот тылынан уус-уран айымньыта, чуолаан олонхо, киһиэхэ эргиччи дьайыытын бэлиэтииллэр. Олонхо норуот өйүн-санаатын чыпчаала буоларынан норуоту иитэр күүһэ ураты дьайыылаах. Билигин үгүс иитээччилэр, учууталлар олонхону оҕо тэрилтэтигэр, оскуолаҕа билиһиннэриини, үөрэтиини ыарырҕаталлар. Оҕолорго ыарахан, өйдөммөт дииллэр. Ол эрэри олонхо оҕону, ыччаты иитиигэ, өскөтүн кинини билиһиннэриини, үөрэтиини ньымаларын сангалыы тобуллахха, уонна олонхону оҕолор өйдөрүгэр-сүрэхтэригэр, бэрт кыраларыттан ингэрдэххэ, кини бары иитэр уонна үөрэтэр кыахтарын толору туһанан, дьын сайаҕас өйдөөх-санаалаах, дэгиттэр сайдыылаах киһини кэскиллииргэ тирэх буолар кыахтаах.

Онон оҕо айылбаттан бэриллибит ис кыахтарын барытын уһугуннаран, сайыннаран, оҕону, ыччаты иитиигэ олонхо оруола күүстээх. Ол аата норуот үтүмэн үйэлэр усталарыгар ийэ тылынан олох, дьон-сэргэ сыһыанын, кыһалбатын туһунан дириҥ өйдөбүллэрин, ыччатын иитэр-такайар, сырдык суолга тускулуур ньымаларын – барытын тылынан уус-уран айымньытыгар тиһэр эбит. Уобарастаан, тылынан айан өлбөт өй, мындыр, киһилии сиэр-майгы тулхадыйбат кииллэрин норуот тыыннаабын тухары ыччаттыттан ыччатыгар бэриллэн иһэр ис күүһэ фольклор айымньыларыгар баар. Онон ханнык баҕарар омук бэйэтин норуотун тылынан уус-уран айымньытын туохха да тэнгнэммэт, туохтааҕар да күндү баайын, кылаатын курдук тутан, харыстаан, үйэтитэн, ыччатыгар тиэрдиитэ – кини ытык иһэ, норуот тыыннаах буоларын мэктиэтэ.

Олонхону оҕо үөрэтии туһата

Норуот тылынан уус-уран айымньытыттан оҕо ордук

чугаһынан бастакынан остуоруйа суолталанар. Кырачаан өйүн-санаатын эйгэтин тускуллуурга бу кэмнэ эбээ, эһээ, төрөппүттэр остуоруйалара улахан суолталанар. Остуоруйалаһыы, остуоруйа оҕо уйулҕатын, иэйиитин, сиэрдээх майгыга сыстыытын сайын-нарар, кини норуотун сырдык тыһынын ингэринэригэр суолу арыйар. Психологтар кырачааннар сайдыыларыгар остуоруйаны туох да солбуйбат, кинилэр иэйиилээх уйулгулара сайдыытыгар, тас эйгэни, дьону-сэргэни кытта алтыһар кыахтара уһуктуутугар ураты суолталааһын бэлиэтииллэр. Онон олонхону кыра саастарыттан саҕалаан үөрэтэн, олонхону остуоруйа курдук танан, судургутан сэлэргээтэххэ, оҕо олонхону толору ылынар кыахтанар.

Олонхо киэн киэлитигэр, диринг өйүгэр, ураты кэрэтигэр кирбит дьон өйдөрө-санаалара, мындыр толкуйдара, айар, чинчийэр кыахтара арыллан, бар дьону кэрэхсэтэр суруйуулары, чинчийиилэри, айар күүс ураты кыаһын көрдөрөллөр.

Оҕо олонхо оруолларынан оонньууга кыттыһан, оонньуунан олох олорууга кириэр. Олонхо оонньууларыгар үтүө, сырдык, кэрэ хаһан баҕарар кыайыылаах буолара – оҕо уйулҕатыгар үтүө, кэрэ, киһилии майгы уһа туттарыгар тиэрдэр. Олонхо оҕо болҕомтото, толкуйдуур кыаға, өйө сайдыытыгар, ону таһынан тыла тыллыытыгар быһаччы дьайар. Онон олонхону оҕоҕо үөрэтэр туһалааһын ырыттым:

1. Олонхону билсэн тулалыыр эйгэ туһунан билиитэ кэнгиир. Былыргы сахалар олохторун, кинилэр итэҕэллэрин туһунан киэнник билиэн сөп.
2. Олонхоҕо төрөөбүт тылбыт кэрэтэ, сүмэтэ, баайа барыта кирбит. Ол иһин олонхону аахтаһына, нойосуус үөрэттэбинэ чуолкайдык сангарарга үөрэнэр, тылын саппааһа кэнгиир.
3. Олонхо ис хоһоонун өйдөөтөбүһүнэ, куһаҕаны-үчүгэи араара үөрэнэр. Аһыныгас майгылаах, кэрэҕэ тардыһар буоларга кыһаллар.
4. Олонхону ааға, истэ үөрэнэллэригэр олонхо сири-уотун, геройдарын уобарастаан көрөллөр. Оччоҕо толкуйдуур дьобурдара, өйдөрүгэр онорон көрөр дьобурдара күүскэ сайдаллар.
5. Олонхону өйтөн ааҕар буоллаһына сангарар органнара сайдаллар, тыла имигэс буолар, тыһына уһуур.
6. Олонхону толорор кэмигэр уобарастаан толорууну сатыыр буолар. Онон олонхону толоро үөрэни оҕо талаана арылларыгар, чобуо тыллаах-өстөөх, ситиһиилээх буоларыгар туһалаах буолуон сөп.

Уһууааммытыгар олонхо педагогикатынан 5 хайысхалаах үлэ барар:

1. Тылы сайыннарыы. Олонхо ойуулуур-хоһуйар тыла. Олонхо олук тыллаах оонньуулар. Чинчийэр үлэ.
2. Эт-сиин сайдыыта. Олонхо хамсаныылар. Өбүгэ оонньуулар.
3. Сизэр-майгы. Олонхо иитэр-үөрэтэр ньымата. Оруоллаах оонньуу. Олонхо иитэр-үөрэтэр тыллара. Олонхо геройдарын үтүө холобурдара. Өбүгэ сизэрин-туомун тутуһуу.
4. Олонхону үөрэтии. Олонхону билиһиннэрии. Иһитиннэрии, көрдөрүү, кэпсээһин. Олонхону бөлөбүнэн, биирдиилээн толоруу. Олонхону чинчийи.
5. Олонхо эйгэтэ. Ылал, оҕо саада, түөлбэ бииргэ үлэлээһиннэрэ. Олонхо педагогикатынан оҕо сайдыытыгар биир ситимнээх былааннаах үлэ. Өбүгэ үөрэбэ, тэрээһиннэр.

Бу биэс хайысханан айымныылаахтык үлэлээтэххэ, манньык түмүктэри ылыахха сөп:

- оҕо төрөөбүт төрүт тылынан саңарарга, кэпсэтэргэ үөрэнэр;
- олонхону өйдөөн истэр, көрөр, сэнгээрэр дьоһура сайдар;
- чуолкайдьык, табатык саңарарга үөрэнэр;
- олонхо оонньууларынан оонньоон, эт-хаан өттүнэн сайдар;
- олонхо үрүн-хара өрүттэрин араара үөрэнэр;
- олонхо нөнгүө сизэрдээх быһыыга-майгыга иитиллэр;
- олонхо оонньууларын нөнгүө толкуйдуур дьоһурдара сайдар.

Олонхонон кыра саастаах оҕолору иитиигэ эйгэ суолтата

Биллэрин курдук, оҕону иитии, сайыннарыы дьэиэ кэргэнгэ саҕаланар. Оҕо уу ньулдьаҕай саҕанааҕы кэмигэр хайдах эйгэбэ үөскээбиттэн, туох сыһыан киилигэр такыллыбытыттан – инники олоҕо, кини майгытын-сигилитин укулаатын уурулуута улахан тутулуктаах. Оҕо үс сааһыгар диэри чугас, тулалыыр дьонун быһыыларын-майгыларын, дьайыыларын үтүктэр, онон сайдар. Ол эбэтэр тылын тыллыыта, тыына – онон салаллар, дьайыылар – дьонун үтүктээйилээһининэн олобурар. Онон, төрөппүттэр бүгүн сарсынныларын, кэлэр кэмнэрин кэскиллэнэ сылдьалларын, олохторун хас биирдии күнэ – кэлэр күннэрин тускуллурун долоһойдорун киинигэр туталлара ирдэнэр. Күннээбэи чэпчэки санаа угаайытыгар оҕустарбакка, өрүү сырдык, киһилии өттүн тутуһуу, ону кэрэһилиир дьайыыларынан салайтара олоруу – кыра оҕо олох тулхадыйбат бэлиэтин быһыытынан ингэр сүдү күүстээх. Ылал хайдах тэринэн-дьаһанан олоруута, тугу үгэр таңара онгостуута – оҕотугар быһаччы дьа-

йар күүс. Онон кыра оҕо сайдытыгар, кини хайдах киһи буолан тахсарыгар эйгэ быһаарар суолталаах.

Психологтар эйгэ киһини сайыннарар кыабын-күүһүн, суолтатын чорботон бэлиэтиллэр. Эйгэни киһи айан-тутан, онорон олохтуур.

Биһиги уһуяаммытыгар оҕону олонхонон итии тиэргэм-мититтэн саҕаланар. Оҕо кыратыттан орто дойду дьонун үтүө майгытын-сигилитин ингэринэригэр, оҕо сылдыарыгар сөптөөх олонхо эйгэтэ олохтоноро эрэйиллэр. Онон олонхо эйгэтин оҕо күннээҕи олоҕор олохсутар ордук. Ол иһин быйыл күһүнүттэн бырайыак онороммут, тиэргэммитигэр оҕо сайдарыгар, билиит-көрүүтэ кэнниригэр олонхо эйгэтин тэрийдибит.

Олонхо эйгэтин тэриниигэ маннык ирдэбиллэри тутустубут:

- оҕо актыыбынайдык олорор, сайдар, билэргэ-көрөргө баҕатын көбүлүүр эйгэтин тэрийии (педагогическай);

- оҕо доруобуйатыгар куттала суох усулуобуйаны оноруу (гигиеническай);

- матырыйаалы, өңү туттууга норуот култууратыгар олобуруу;

- оҕо норуотун култууратын илдэ сылдыар ис туругар сөптөөх сыһыаны олохтоонун (психологическай);

- оҕо үөрэ-көтө сылдыар усулуобуйатын тутуһуу, кэрэ эйгэтигэр киллэрии (эстетическай);

- оҕоҕо тийимтиэ, чугас, кэбэҕэстик, чэпчэкистик уларыыан сөптөөх малы-салы, оонньууру, туттар сэби-сэбиргэли туһаны (функциональнай).

Оҕону олонхонон итии-сайыннарыы биир ньымата дьарык буолар. Фольклор көрүгүнэринэн (олонхо, чабырҕах, тойук, хомус уо. д. а.) кыра сааһыттан дьарыктаммыт оҕо толкуйдуур, анаарар, ырытар кыахтанар, сахалыы толкуйдаах киһи буола улаатар. Бэйэм практикабыттан холобур аҕаллахха, миэхэ 5-6 сааһыттан олонхоҕо, хомуска, тойукка, чабырҕахха дьарыктаммыт У. Иванова сахалыы толкуйдаах, итииилээх, чобуо тыллаах-өстөөх буола улаатта диэн этиэхпин сөп. Билигин Хотугулуу-Илинги федеральнай университет устудьуона, 18 саастаах. Бэйэтэ айбыт «Бөртө Боотур» олонхолоох, оҕолорго аналлаах сатирическай чабырҕахтардаах. Тойукка, чабырҕахха, олонхоҕо бэйэтин көрүүлэринэн чинчийбит үлэлэрдээх. «Инникигэ хардыы» өрөспүүбүлүкэтээҕи, улуустааҕы НПК 1 степеннээх дипломана, фольклорга норуоттар икки ардыларынааҕы, өрөспүүбүлүкэтээҕи, улуустааҕы үгүс көрүү күрэхтэр кыайыылааҕа, лауреата, дипломана буолбута. Онон кыра саастаах оҕолору уһуяаннартан

иитэн-сайыннаран улаатыннардахпытына, маннык түмүктэри ылыахпытын сөп.

Кыра саастаах оҕолору олонхонон иитии-сайыннарыы туһалааҕын биллим. Оҕо саадыгар олонхону кыра оҕолору иитиигэ туһанан баран, бу маннык ньымалар ордук туһалаахтарын бэлиэтибин.

Түмүктээн эттэххэ:

1. Оҕону, ыччаты иитиигэ, сайыннарыыга норуот тылынан уусуран айымньыта быһаарар суолталаах;
2. олонхо оҕо толкуйдуур, ырытар, анаарар кыахтарын сайыннарыыга ийэ тыыны илдэ сылдьарынан тугунан да солбуллубат күүс буолар;
3. олонхону оҕону-ыччаты иитии, сайыннарыы күүстээх ньыматынан туһаныхха сөп;
4. олонхо тылын күүһэ оҕолор ураты сахалыы толкуйдаах дьон буола улааталларыгар көмөлөөх;
5. кыра саастаах оҕону олонхонон иитиигэ эйгэ улахан оруоллаах.

Литература

1. Ефимова Д.Г., Александрова Н.П. Алгыстаах алаһа. – Дьокуускай, 2009.
2. Ефимова Д.Г., Пермяков К.К. Норуот педагогикатын – оҕону иитиигэ. – Дьокуускай, 1994.
3. Лепчикова Л.П., Татарина Х.К., Иванова Г.Н. Саха фольклора. – Дьокуускай, 1993. – 15 с.
4. Оконешникова А.П. Оҕону төрүт культураны тилиннэриинэн уонна салгыы сайыннарыынан уһуйан иитии-сайыннарыы эркээйитэ. – Дьокуускай, 1994.
5. Поликарпова Е.М., Никитина Нь.Г. Олонхонон оонньуу дьарыктар, уроктар. – Дьокуускай: Дани Алмас, 2009. – 84 с.
6. Попова А.С. Олоҕо киэнгэ киэлитигэр. – Дьокуускай, 1995.
7. Попова Г.С. – Санаайа. Мунха олонхото. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – 183 с.
8. Попова М.А. Саха төрүт культурата. 1 чааһа. – Дьокуускай: Бичик, 1993. – 101 с.
9. Попова М.А. Саха төрүт культурата. 3 чааһа. – Дьокуускай: Бичик, 1993. – 80 с.
10. Серошевский В.Л. Якуты. Опыт этнографического исследования. – Москва: Асоц. «Рос. полит. энцикл.», 1993. – 736 с.
11. Сивцев Д.К. – Суорун Омоллоон. Татта – родина П.А. Ойунского. – Якутск: Бичик, 1993. – 120 с.
12. Филиппова Н.И. Олонхону оскуолаҕа үөрэтии. – Якутскай: Кинигэ изд-вота, 1981. – 104 с.

ОЛОНХО И СУБКУЛЬТУРА ДЕТСТВА

Николаева Анастасия Николаевна,

магистрант ИЯКН СВ РФ,

СВФУ им. М.К. Аммосова

Научный руководитель: Попова Галина Семеновна

Обозначим четыре тезиса, которые актуальны для субкультуры современных детей. В Республике Саха (Якутия) остро стоит вопрос о сохранении и изучении олонхо, как сокровищницы вековой мудрости народа. Олонхо – содержательно очень богатое, но сложное для восприятия ребенка поэтическое произведение, и поэтому при знакомстве с олонхо нужно учитывать возраст детей. Одним из хранителей духовных ценностей и важным звеном пути передачи их подрастающему поколению является школа. Наше подрастающее поколение можно назвать нечитающим поколением.

Что называется субкультурой детей? Детская субкультура (от лат. sub – под и cultura – возделывание, воспитание, развитие) – в широком значении это все, что создано человеческим обществом для детей и детьми; в более узком – смысловое пространство ценностей, установок, способов деятельности и форм общения, осуществляемых в детских сообществах в той или иной конкретно-исторической социальной ситуации развития [1].

Какова же картина, предстающая перед взором с позиции указанных в тезисах проблем? Мы наблюдаем, что современные дети часто знакомятся с олонхо через искусство, просмотр полнометражного мультфильма «Нюргун Боотур Стремительный», выпущенного Музеем музыки и фольклора народов Якутии, и других анимационных мультфильмов. Непосредственный контакт между сказителем и слушателем в наше время происходит гораздо реже, чем этого хотелось бы.

В последнее время заметно, что ознакомление с олонхо идет с малого возраста, с детского сада, это обогащает детей духовно и развивает их творческий талант. Так, например, со своим опытом поделились в интернет-ресурсах детские сады: МБДОУ № 43 «Улыбка» под руководством творческой группы «Кустук» [8], ДОУ № 46 «Сказка» г. Удачный под руководством Л.В. Абрамушкиной [2], МБДОУ № 7 «Родничок» под руководством К.Э. Сорской [7]. Они передают ценности олонхо через беседы, создание словарей, художественное, музыкальное, театрализованное творчество,

конструирование, аппликацию, лепку, настольные и подвижные игры.

По мнению сказителей и педагогов олонхо, народный эпос нужно учиться воспринимать с малого детского возраста. Считают, что олонхо сложено согласно природному ритму восприятия ребенка. Ребенок слушает текст, понимает смыслы, в него заложены [6; 3; 9]. Взять, например, адаптированный текст «Эрчимэн Бэргэн» С.С. Васильева – Борогонского, подходящий для изучения детьми 6-7 лет [5]. И олонхо в этом смысле – детское произведение, чтобы затем оно стало взрослым.

После этого этапа жизни ребенка идет младший школьный возраст. Прежде всего, зададимся вопросом: чем отличается изучение героического эпоса олонхо в возрасте 5-6 лет и младшего школьного возраста? К примеру, произведения С.С. Васильева изучают как в детском саду, так и в младшем школьном возрасте. Меняются только формы и методы изучения олонхо: чтение и анализ прочитанного эпоса, слушание и понимание аудиозаписи олонхо, составление словаря архаических слов, поиск исследовательской темы, создание мультимедийных презентаций в ходе интеграции уроков, к примеру, якутской литературы и информатики, приобщение через уроки олонхо. Так как федеральные государственные стандарты общего образования в вариативной части Базисного образовательного плана предусматривают «реализацию содержания образования, обеспечивающего региональные особенности и индивидуальные интересы и потребности обучающихся», все сказанное становится возможным и зависит только от компетентности учителя и желания детей и родителей. Таким образом, сохраняется преемственность между этими двумя ступенями вхождения детей в мир олонхо.

В связи с вышеизложенным мы разработали технологию формирования поликультурной личности на основе приобщения к олонхо детей младшего школьного возраста. Технология рассчитана для возрастной группы 8-10 лет, реализуется за счет части учебного плана, формируемой участниками образовательных отношений, как курс внеурочной деятельности (ВУД «Якутские настольные игры»), за счёт интеграции с другими предметами: якутской литературой, уроком «Основы религиозной культуры и светской этики», в рамках программы дополнительного образования (кружки «Фольклорные танцы», «Фольклорное пение», «Игра на национальных инструментах» в Арктическом государственном институте культуры и искусства, кружок «Юный

краевед» в Доме детского творчества). Реализуется отдельная рабочая программа: поурочные планы уроков, классные часы, практические занятия, экскурсии в музеи, проектная работа, игровые и другие активные формы образовательной деятельности по данной тематике. Дальнейшее развитие технологии предусматривает распространение полученных знаний, умений, владений якутскими классами данной школы. Технология позволит обеспечить реализацию общеучебного и творческого потенциала учащихся, становление национального самопознания и развитие духовной культуры, чувства гордости и любви к национальной культуре своего народа и освоение фольклорного наследия своего края [4].

Таким образом, каждый якутский класс может изучать в учебной или внеурочной деятельности героический эпос олонхо и тем самым вносить в субкультуру современных детей жизненно важный компонент: олонхо учит детей быть человечными, духовно и нравственно развитыми, понимать и создавать все прекрасное и вечное, вызывает чувство гордости за свой народ, за свою культуру – это особого рода живой образовательный ресурс, непрерывно творимый самим народом. Современные дети на свое счастье имеют полную возможность погружаться в олонхо, видеть, слышать, ощущать и общаться с его образами, создавая свое представление об этом удивительном мире со своей особой структурой. Так обогащается их личная культура. В субкультуре детей саха олонхо находит свое место, причем ничем и никем незаменимое.

Литература

1. Абраменкова В.В. Детская субкультура: содержание, функции, значение в культуре // Архив студенческих работ «Vuzlit.ru» [Электронный ресурс]. URL: https://vuzlit.ru/454882/ponyatie_subkultura (дата обращения 10.09.2017).
2. Абрамушкина Л.В. Олонхо для самых маленьких // Социальная сеть работников образования «Наша сеть» [Электронный ресурс]. URL: <https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2012/11/26/poznavatelno-tvorcheskiy-proekt-olonkho-dlya-samykh-malenkikh> (дата обращения 10.09.2017).
3. Баишева М.И. Этнопедагогические воззрения народа Саха на материале олонхо / М.И. Баишева, А.А. Григорьева; отв. ред. В.В. Илларионов. – Новосибирск: Наука, 2008. – 166 с.
4. Борисова Л.П., Шадрина С.Н., Николаева А.Н. Идеальный портрет женской красоты в якутском эпосе-олонхо // Успехи современной науки. – 2017. – Том 2, № 2, Белгород. – С. 96.

5. Васильев С.С. Эрчимэн Бэргэн: олонхо на якутском яз. / предисл. К.Д. Уткина. – Якутск: СМҮК-master, 2007. – 34 с.
6. Попова Г.С. Судьба Туйарымы Куо // Иитии кытата : научно-метод. журнал ФГНУ «НИИ НШ РС (Я)». – № 4(8), 2007. – С. 44-50.
7. Сорская К.Э., Максимова А.Н. Якутский героический эпос Олонхо – для русскоязычной группы в условиях детского сада // Сайт для воспитателей детских садов «Воспитателям.ру» [Электронный ресурс]. URL: <http://vospitateljam.ru/yakutskij-geroicheskij-epos-olonho-dlya-russkoyazychnoj-gruppy-v-usloviyah-detskogo-sada/> (дата обращения 17.10.2018).
8. Степанова Р.Н. Познавательный-творческий проект «Олонхо для детей старшего дошкольного возраста» // Международный образовательный портал [Электронный ресурс]. URL: <https://www.maam.ru/detskijsad/poznavatelno-tvorcheskii-proekt-olonho-dlja-detei-starshego-doshkolnogo-vozrasta.html> (дата обращения 17.10.2018).
9. Тимофеев Н.П. Оҕону олонхолуурга үөрэтии: уһуйааччыга аналлаах босуобуйа. – Дьокуускай: Дани Алмас, 2009. – 108 с.

ОҒОЛОРУ ОЛОНХО ТЫНЫНАН САЙЫННАРЫ

*Дьячковская Надежда Гаврильевна,
«Түөлбэ» оҕо киинин дириэктэрэ, Нам улууһа*

*Харатаала Айыллыта Харатаала Кыһа
«Түөлбэ» оҕо киинин специалиһа, Нам улууһа*

Олонхо – саха норуотун бараммат баайа, дириҥ силистээх-мутуктаах омук буоларбыт туоһута. Олонхо өйдөбүлүн оҕоҕо оскуола сааһыттан саҕалаан үөрэтэр кэрэхсэбиллээх, кэскиллээх. Нам нэһилиэгэр 1991 с. «Оҕо эйгэтэ» түөлбэ иһинэн «Дьырылыатта» фольклорнай ансаамбыл үөскүүр төрүттэммитэ. Ол сылтан Ефросинья Васильевна Соколова элбэх оҕону олонхо эйгэтигэр тойугунан, чабырҕабынан, хомуһунан алыптаан үөрэтэн-такайан таһаарбытын Нам дьоно-сэргэтэ күн билигнээнгэ диэри өйдүү-саныы, махтана сылдьар.

Ефросинья Васильевна үтүө аатын үйэтитэр сылтан, 2012 с. «Олонхону олук онгостон» диэн улуустаабы күрэх үгэс быһыытынан тэрийэбит (сал. О.И. Потапова). Оҕоҕо төрүт культууратын кыра эрдэбиттэн сиһилии үөрэтэн, этигэр-хааныгар ингэрэн улаатыннардахха эрэ, бу оҕоттон киһи киһитэ, ураанхайа тахсыа диэн сыаллаах-соруктаах үлэ ытыллар. Инник күрэххэ

сылын аайы саха фольклорун араас көрүгнэринэн оскуола саастаах уонна оскуола иннинээҕи саастаах оҕолор хабыллаллар. 6 сыл устата тойукка, норуот ырыатыгар, чабырҕахха, олонхоҕо элбэх оҕо күрэххэ кытынна. Күрэххэ кыттар оҕолор өрөспүүбүлүкэ таһымыгар тахсан, элбэх ситиһиилэнэллэр уонна араас тэрээһиннэргэ актыыбынайдык кытталлар.

2019 с. Намга улахан суолталаах, тэрээһиннээх өрөспүүбүлүкэ ыһыаҕар бэлэм быһыытынан биһиги тэрилтэбитигэр элбэх былааннаах үлэ ытыллар. Билинҕи кэмнэ атын омук култуурата телебиисэр, интернет нөнгүө күүстээхтик тоҕо ааннаан киирэ турдаҕына, оҕолор үксүлэрэ да олонхону сэргээбэттэр. Оҕолору олонхоҕо чугаһатар сыалтан араас ньымалары, сатабыллары туһаныахха сөп. Холобур, оонньуулар, уруһуй, кукольной театр, спектакль, мультипликация, компьютернай анимация, толоруу уонна муода тыйаатыра курдук иллэн кэм тэрээһиннэрэ.

Бу ыстатыйаҕа мин эбии үөрэхтээһин тэрилтэтин иһинэн, оҕону норуот бараммат баайыгар олонхоҕо олоҕуран, иитиитакыйы хайысхаларын сырдатыхпын баҕарабын. Национальнай концепцияҕа олоҕуран, олонхо саха оҕотун үөрэтиигэ-иитиигэ, айылҕаны, удьуору, тылы-өһү, норуот муудараны, сизри-туому тутуһууга, үгэстэри салҕааһынҕа, киһи киэнэ килбиэннээҕэ буоларга сүдү улахан суолталааҕын өйдөөммүт, бэйэбит тэрилтэбитигэр эмиэ концепция онгортон, бырайыак онгостон үлэлии-хамсыы сылдьабыт. Олонхо саха оҕотун үөрэтии-иитиэ эйгэтигэр улахан суолталааҕын көрдөрөр уонна итэҕэтэр кэмэ кэллэ. Саха дьонугар олонхобут аан дойдуга духуобунай шедевр быһыытынан сыаналаммыта сүдү ситиһи буолар. Кыра оҕону өбүгэ үгэһинэн, олонхо ытык өйдөбүлүгэр олоҕуран ииттэхпитинэ-сайыннардахпытына, кини киһи быһыытынан үүнэн тахсарыгар бастакы олук уурарбыт саарбаҕа суох. Олонхонон биһиги оҕону аһыныгас санаалаах, киһилии сизрдээх буолууга, тулалыыр олоҕун анааран көрүүгэ, мөкү көстүүлэри кыайыыга, дьулуурдаах буолууга иитэбит.

«Оҕо эйгэтэ» түөлбэҕэ араас элбэх бырайыактар нөнгүө бары педагогтар программаларыгар анал раздел быһыытынан олонхону үөрэтиини киллэрэн үлэлиллэр. Бу хайысхаҕа элбэх үлэни салайан ыттылар уопуттаах методист, бу иннинэ директору үөрэх уонна иитиэ чааһыгар солбуйааччынан үлэлээбит Н.М. Никитина, саҕа директору солбуйааччы Харатаала Айыллыгыта Харатаала Кыһа. Эдэр педагогтары мунһан, Горнай, Ньюрба, Сунтаар, Бүлүү улуустарыгар атын тэрилтэлэр уопуттарын үөрэтэр экспедицияҕа ыппыпыт көдүүстээх буол-

ла. Биһиги, үөрэҕири Министрствотын опорнай тэрилтэтин быһыытынан, олонхону үөрэтии методикатыгар, төрөөбүт төрүт тылбыт сайдарыгар улуус педагогтарыгар элбэх араас көрүҥнээх тэрээһиннэри ыытабыт.

«Куукула тыйаатыра» тэрийбиппит инники өртүгэр кэскиллээх буолара көһүннэ (сал. Т.С. Федорова, С.Г. Гаврильева, Л.Д. Данилова). Олонхо геройдарынан куукулалары онорууга улууска күрэх онорбуппут, сүрдээх элбэх оскуолалар, оҕо тэрилтэлэрэ кыттыбыттара. Быйыл куукула тыйаатырдарын күрэҕин тэрийбиппитин оҕолор, төрөппүттэр сүрдээҕин сэнээрдилэр, сөбүлээтилэр. Биһиги күрэхпит сүрүн усулуобуйата – олонхоттон быһа тардыыны дьүһүйэн, оонньоон көрдөрүү.

Оскуола иннинээҕи саастаах оҕолорго олонхону билиһиннэри кыра-кыралаан оҕолору норуот фольклоругар үөрэтии чэрчитинэн барар (сал. Л.О. Матвеева). Оҕолорго олонхону истиигэ хас эмит тэрээһин ыппыппыт, оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах кыра оҕолор 2 саастарыттан сылдыаллар, оннооҕор бу оҕолор олонхону олус сэргээн истэллэрэ биһигини дьиктиргэппитэ.

Кыраайы үөрэтэр куруһуокка (сал. Н.И. Семенова) олохтоох олонхоһуттар тустарынан виртуальной музейга матырыйаал хомуйаллар, конференцияларга кытталлар. «Кыраайы үөрэтээччи» куруһуок оҕолоро билиҕини олоххо олонхо искусствотын уонна философиятын, төрөөбүт улууспут олонхоһуттарын диригиник үөрэтэн, чинчийэн, кэнэҕэс ыччакка үйэтитэн тизердих тустаахпыт. Ол чэрчитинэн анал «Оҕону олонхо нөҥүө чинчийэр үлэҕэ уһуйуу» подпроект ылынан үлэбит ытыллар.

«Олонхо дойдутун устун айан» интеллектуальной викторина ытылынна. Бу оонньоу викторина нөҥүө оҕо олонхо диэн тугун, олонхо ис кистэлэнин таайарыгар аналлаах. Олонхо геройдарын таҥастара-саптара, олонхоҕо туох кэпсэнэрин биллилэр. Маны таһынан биир дойдулаахтара, биллэр олонхоһут, норуот ырыаһыта П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ олобун, айар үлэтин туһунан чинчийэр үлэ барда. Ол түмүгүнэн А. Каримова, Нам №1 орто оскуолатын 9 кыл. үөрэнээччитэ, доклад суруйан Түөлбэҕэ ытыллыбыт Олонхо нэдиэлэтигэр ситиһиилээхтик кытына. «П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ “Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр” олонхотугар аат тыллар» докладтын ааспыт үөрэх дьылыгар Нам №1 орто оскуолатын 6 кыл. үөрэнээччитэ А.Чемезова улуустааҕы «Инникигэ хардыы» научнай-практической конференцияҕа кыттыбыта. П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ бу олонхотуттан быһа тардан туруорууга А.Каримова Аан Алах-

чын оруолун толордо. Сир симэхтэрин оруолун Нам начальнай оскуола үһүс кылааһын кыраайы үөрэтээччилэрэ үнкүүлээн көрдөрбүттэрэ.

Ити курдук, төрөөбүт норуоппут төрүт култууратын сөргүтэр, сайыннарар туһуттан норуот муудараһын, духовнай култуура-тын ингэриммит олонхону үөрэтиигэ тирэбирэн, оҕолор чинчийэр үлэбэ уһуйуллалар.

Компьютер куруһуогар (сал. С.Н. Мордосова, В.Н. Суздалов) оҕолор компьютерынан «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхоттон кылгастык быһа тардан мультфильм онорорго холонолор. Олонхо бырайыагынан «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхо персонаһын Уйуллаан Куо куукулата онһулунна уонна олонхоттон быһа тардан Моһо 12 компьютернай программанан кыра анимация оноруута саҕаланна. Кыра да анимацияны оноруу оҕо олонхо диэн тугун, ону таһынан төрөөбүт дойдутугар ханнык олонхоһуттар олон ааспыттарын билэригэр көмөлөһөр. Өссө «Юный мультипликатор» куруһуок (сал. Федорова Е.П.) «Оҕо айымнылаах үлэтэ анимация ньымаларын нөнгүө норуот култуурнай сыаннастарыгар олобуран сайдыта» диэн бырайыагынан (онкулунан) үлэлиир. Анимация айар үлэтэ ыарахан түгэнгэ түбэспит, инбэлиит оҕолорго реабилитацияны сөптөөхтүк, тоҕоостоохтук ааһалларыгар төһүү күүс-көмө буолар. Оҕо өйүнэн айыы эйгэтигэр толору киирэн, бэйэтин остуоруйатын дойдутун, уобарастарын айар, бэйэтин илиитинэн тутан-хабан онорбут, этинэн-хаанынан аһарыммыт буолан хас биирдии деталь тиллэн кэлэр.

Олонхону оҕо үөрэтии хас да уктан туруон сөп. Ол курдук, этии сүрүн олуга тылга сытар. Оҕону олонхо олуктарыгар уонна фольклор нөнгүө үөрэтиигэ анаан Олонхо тыйаатыра тэриллитэ көдьүүстээбэ көһүннэ (сал. Т.С. Федорова). Тылы сатаан өйдөөһүн, таба туттуу, тыл суолтатын билии улахан оруолу оонньоур. Ыл да оҕону олонхоҕо үөрэппэккин. Улуу тойуксут Сергей Зверев – Кыыл Уола: «... саха толорор култууратын, ньымаларын толору баһылаабыт эрэ киһи кэлин тойугу, олонхону толорор кыахтаныан сөп», – диирэ.

Оҕо олонхону үөрэтиэх иннинэ чабырбаҕы ааба үөрэтэр ордук, оҕо оччоҕо олонхо аабытын, сэлэнин, чабырбаҕын түргэнник интонациялаан ааҕар буолар. Норуот ырыаларын үөрэтэн, ыллыыр дьобурдарын арыйыы хайаан да наада. Биир-биир ис биэтэһи арыйдааха, оҕо ис кэрэтэ, дьэ, арыллар.

Олонхону кытта оонньоон билсиһи эмиэ оҕо ордук тии-

йимтиэ. Ол курдук, манньк оонньуулары оонньоуохха сөп: «Мин олонхоттон кэллим» – тыйаатырдаах оонньуу, «Бухатыырдар киирсиилэрэ» – дуобат, «Мэччирэнгнээх алааска» – хамсаныылаах оонньуу, «Олонхо Кэрэ Куота» – карточканан оонньуу, сахалыы лотуо, быраабылалаах оонньуулар, дидактической оонньуулар.

2017-2018 сс. фольклор куруһуогар барыта 47 оҕо дьарыктанар, ону таһынан эбии оҕо саадыгар 20 оҕо дьарыктанар. Оҕолор араас фестивалларга, куонкурустарга кытталлар. Олонхо ыйыгар «Дьырыбына Дьырылыатта» олонхоттон быһа тардан оҕолорго уонна педагогтарга туруорулунна. Барыта 14 киһи кытынна. Оҕолор ситиһиилэринэн буолар – «Олонхону олук онгостон» улуустааҕы олонхо күрэҕэр «Дьырылы» хомус ансамбыла «Төрүт өбүгэ утума» анал ааты ыллылар. 1 кыл. үөрэнээччитэ А. Новиков «Көрөөччүлэр биһирэбиллэрэ» анал ааты ылла. 8 кыл. үөрэнээччитэ В. Суздальова «Аман өс» улуустааҕы күрэххэ ситиһиилээхтик кытынна. Түөлбэ иһигэр олонхо чэрчитинэн ыытыллыбыт «Эрчимэн Бэргэн» уолаттарга аналлаах күрэххэ А. Миронов 1 миэстэни ылла.

Телестудия куруһуога (сал. М.С. Герасимова) туруоруммут соруга – олонхону киинэни устуу нөҥүө, олонхо сүрүн идеятыгар олоҕуран, кэнэбэски көлүөнэни иитии. «Саһарҕа» оҕо телестудиятын соруга – саха оҕото этигэр-хааныгар иитиэхтии сылдьар сүдү күүһүн уһугуннаран, онно тирэбирэн оҕону сайыннарыы, сайдыылаах омуктары кытта тэнгэ тулар өйү-санааны инэрии, аныгы олох усулуобуйатыгар сөп түбэһиннэрии.

Үлэ сүрүн хайысхалара: олонхо иитэр-үөрэтэр ситимин тэрийии; видеоархив хомуйуу; олонхоҕо ыытыллыбыт үлэлэри устуу, оноруу, тарҕатыы. Билинги туругунан архивка Е.В. Соколова «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» туруорбут олонхото баар. 2017 с. Т.С. Федорова «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхотун туруорбуттара архивка баар. Бу бырайыак «Педагогика XXI век» Россия күрэҕэр «Лучший педагогический проект» номинация кыайылааҕа.

«Оҕо эйгэтэ» түөлбэ киинигэр «Олонхо дойдутун оҕотобун» диэн бырайыакка «Силуэт» мода тыйаатыра үлэлэһэр (сал. Н.М. Кожурова-Бурнашева). Бу проект «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхоҕо олоҕуран, кыра оскуола саастаах оҕолорго аналлаах. Бу бырайыакка таһас айааһына элбэх бириэмэни ылар. Бырайыакка төрөппүттэр санаалара эмиэ учуоттанар. 2017 с. А. Корякин «Полярная ночь» диэн коллекциятыннан, «Розовая чайка» Өрөспүүбүлүкэ күрэҕэр кыттан, 2 степэннээх лауреат буолбута.

Эдэр уустар куруһуокка (сал. С.А. Филиппов) оҕолорго сахалыы мас инструменнары билиһиннэрэллэр. Инструменнары онорбуттарын фольклор куруһуогун оҕолоро доһуһуолга тутталлар.

Олонхо таҥаһын-сабын үөрэтиигэ уонна иис нөҥүө оҕону олонхоҕо сыһыарыыга иитии-такайыы бырайыага (сал. М.П. Сыромятникова) туһаайыллар. 1992 с. Мария Петровна оҕону өбүгэ ийигэр «Кыбытыы сиик», «Саха оһуора», «Саха таҥаһа», «Ыһыах таҥаһа», «Аныгылыы быһыылаах таҥастар», «Саха таҥаһын киэргэллэрэ, симэхтэрэ» темаларынан үөрэтэн кэллэ. Быйылгы сылтан оҕо-төрөппүт-педагог кыттыылаах «Олонхо таҥаһа-саба» бырайыакпытыгар үлэлибит. Бастакы үлэбитинэн буолла «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхо персонажтарын (Кэрэмэс Хотун эмээксини – педагог М.П. Сыромятникова, Хочугур чуоһур Тойон Дьөлүүт бухатыыр атын – Сидорова Т. (8 кыл.) ийэтинээн, Туйаарыма Куо куукуланы – Дягилева Н. ийэтинээн) тигэн, улуустаабы быыстапкаҕа кытынныбыт. Н. Дягилева улахан кылаас оҕолоругар, 3-с бириистээх миэстэҕэ тиксэн, дипломуна уонна кинигэнэн наҕараадаланна.

Мань таһынан, оҕолор «Олонхо оҕо харабынан» улуустаабы уруһуй куонкуруһугар кытыннылар. Т. Сидорова (8 кылаас) «Туйаарыма Куо», «Ньургун Боотур», Н. Дягилева «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» уруһуйдарынан кыттан, сертификат ыллылар.

Уонна биир улахан үлэбитинэн оҕону бизнеска сыһыарыы буолар. Кэлэр сыл Олонхо Ыһыабынан сибээстээн, «Ыһыах олбоҕо» бырайыак суруйан, оҕо уонна төрөппүт онорон таһаарытын киллэрдит. Бу онорон таһаарыыга доруобуйатынан дьыэҕэ олорор Н. Дягилеваны кытта анал программа ылынан үлэлибит. Төрөппүттэрин кытта дуогабар түһэристит. Бу үөрэх сылыгар ыһыах олбохторун тигэн, сувенирдары онорон бизнес-ярмаркаларга кытынныбыт. Мань таһынан, сахалыы оһуордаах үтүлүк, көбүөр тигэн, улуус уонна өрөспүүбүлүкэ быыстапкаларыгар ситиһилээхтик кытынна. Билигин чаппараак тигэ сылдьар. Биир улахан үлэбитинэн буолар аны сайын Суздаль куоракка ытыллар Международной таһымнаах «Душа России» фестивалыга Т. Сидорова уонна Н. Дягилева кыттаары таҥас лоскуйуттан көбүөр тигэ сылдьаллар. Инники былааммытыгар олонхо таҥаһын тигиитигэр «Түөлбэ» иһинэн үлэлиир «Дьырылы» фольклорнай түмсүүгэ таҥастарын уонна олонхо тематыгар быыстапкаҕа көбүөрдэри тигии.

ОЛОНХО АЛЫПТААХ ЭЙГЭТИН ТЭРИЙЭН ОҢОНУ САЙЫННАРЫ

*Мордосова Саргылана Ивановна,
1 категориялаах «Туллукчаан» бөлөх иитээччитэ,
Нам улууһа*

Саха дьонугар – олонхобут аан дойдуга тийэ аатыран, духуобунай шедевр быһыытынан сыаналаммыта киэн туттуубут буолар. 2016-2026 сс. өрөспүүбүлүкэтээҕи олонхону харыстааһын, чинчийи уонна тарҕатыы тус сыаллаах программатыгар иккис тыын бэриллитбитэ. Программа сүрүн соруктарыттан биирдэстэринэн олонхону диригиник, араас хайысхалаахтык оскуола иннинээҕи саастаах оҕолору үөрэтии ситимигэр киллэрии буолар. Олонхо философиятын чинчийэн, диригиник үөрэтэн, кэлэр кэскилбитигэр тиэрдэр – иитээччи ытык иэһэ. Олонхо киһи сирдээҕи аналын туһунан өйдөбүлү иитэр-үөрэтэр, киһи кыаҕын, үтүөтүн уруйдуур, уран тылга уһуйар, күүстээх санааны күөдьүтэр, эрэл эрчим санааны инэрэр ураты тыыннаах. Олонхо төрөөбүт дойдуга таптала, аймах дьон көңүллэрин көмүскүүрү ытык иэс курдук ылынарга иитэр буолан, сырдыкка ыгырар, инникигэ эрэли үөскэтэр.

Олонхо – сахаҕа олох үөрэҕэ, өйдүүр өйүн сүмэтэ, саныыр санаата. Аан дойду тутулун, орто дойду олоҕун, куйаар-айылҕа-киһи ситимин, айыы киһитэ олоххо аналын, сырдык-харанга күүстэр охсуһууларыгар айыы өттө хотор төрүөтүн ырытар, анаарар, толкуйдатар айымньы. Олонхо айыы уонна абааһы бухатыырдарын охсуһууларын дьүһүйэр айымньы. Олонхо сүрүн ис хоһооно үтүөмөкү, сырдык-харанга күүстэр охсуһуулар. Айыы бухатыыра орто дойдуга олох баар буоларын, дьон төрөөн-үөскээн, үлэлээн-хамсаан сылдьарын, олох салгыы сайдарын туһугар охсуһар. Абааһы бухатыыра тус бэйэтин олоҕун, баҕатын иһин охсуһар, ол туһугар тугу да харыстаабат, туохтан да туттуммат, кэрээниттэн да тахсарын кэрэйбэт. Онон олонхоҕо охсуһуу төрүөтэ – олох, олоҕу олоруу.

Оҕо кутугар-сүрүгэр үгүс билиини инэринэн кэлэр. Ону төрүт билии дэнэр. Улаатан истэҕин аайы төрүт билиитин уһугуннаран, олохсутар ньыманы соргу үөрэҕэ дэнэр. Соргу быһаарыыта – киһи туох эмэ улахан суолталаахха табыллан, дьоллонон санаата көтөбүллүүтэ, күүһүрдэн төрүт билиини олохсутуу үөрэҕэ. Олонхо сүрүн көрүүлэрин, ытык өйдөбүллэрин, төрүт өйдөбүллэрин оҕо саас кэрдиис кэмнэн аттаран, үөрэх тэрилтэтин укулаатыгар

киллэрий, үөрэх араас биридимизтигэр туһаныы – үөрэх систиэмэтигэр санга хайысха. Оскуола иннинээҕи саастаах оҕолорго олонхо курдук уустук айымньыны үөрэтии-иитии саастарынан уратыларын учуоттаан ытыллыахтаах.

Олонхо алыптаах эйгэтин тэрийэн оҕону сайыннарарга саха оҕото этигэр-хааныгар иитиэхтии сылдыар сүдү күүһүн уһугуннаран, онно тирэҕирэн, сайдыылаах омуктары кытта тэнгэ турар өйү-санааны биэрийи, этигэр-хааныгар ингэрийи, аныгы олох сайдыытын бары өрүттэрин ылынар, сөптөөх усуллубуйаны тэрийэн атын таһымга таһаарыы буолар. Ини ситиһэр туһуттан сүрүн күүһүн-кыабын олонхобутуттан сомсон, онно тирэҕириэхпитин наада. Олонхо философиятын, идеятын этигэр-хааныгар ингэриммит үрдүк култууралаах, эргиччи сайдыылаах ыччаты уһааран таһаарарга дьулуһуохтаахпыт.

Билинги үөрэтээччигэ иитии-үөрэтии ирдэбиллэрэ:

- Федеральной госстандарт ис хоһоонун, ирдэбиллэрин билиэхтээх, олонхону кытта алтыһыннаран, тэнгэ тутан үөрэтиэхтээх.
- Үөрэтии-иитии эйгэтигэр олонхо бары кыабын толору туһаныахтаах.
- Тус иитэр-үөрэтэр (педагогическай) үлэтигэр олонхо туһунан ингмит билиитин алтыһыннарыахтаах.
- Информационнай компьютернай технологияны тематыгар сөп түбэһиннэрэн туттуохтаах.
- Олонхо идеятын этигэр-хааныгар ингэриммит үрдүк култууралаах, эргиччи сайдыылаах оҕону уһааран таһаарарга дьулуһуохтаах.

Сыала: Норуот үйэлэргэ муспут муудараһа түмүллүбүт айымньытын, олонхо, көмөтүнэн сирдээх-майгылаах, сырдык ыраас санаалаах, сатабыллаах, үтүөбэ тардыһар, кэрэбэ дьулуһар, санаатын сааһылаан этэр киһини (иитиллээччини) үөрэтэн-иитэн таһаарыы.

Соруктара: олонхо сүрүн санаатын – сир үрдүгэр эйэлээх, дьоллоох олох түстэниитин, олоххо, киһиэхэ таптал баар буолуутун, хараҥа күүс кыайтарыытын, үрүн күүс өрөгөйдөөһүнүн быһаарыы; олонхо сүрүн суолтатын – төрөөбүт дойдуга тапталы, үтүөбэ-кэрэбэ тардыһыыга, кыамматы, кырдыабаһы харыстааһынга, көңүл олобу көмүскээһингэ иитии; олонхо тылын-өһүн кэлэр кэскилбитигэр – оскуола иннинээҕи саастаах оҕолорго - ингэрийи, тылын саппааһын сайыннарыы, байытыы.

Киһи аймах үйэлэр тухары сүппэт-оспот үтүө сизэрин-майгытын, олох туһугар туруулаһар охсуһуу наадатын, эр санаала-

ны күүһүн, кэрэ, үтүө быһыы-майгы үйэлээбин, киһи олоҕо бүтүн норуотун олоҕор суолталаабын олонхо философията кэрэһилиир. Биллиилээх учуонайдар олонхо саха норуота үйэлэргэ уһаарыллыбыт өркөн өйүн, айыллыбыт олоҕун философиятын, өйүн-санаатын, сизэрин-майгытын кылаанын, дьонго дьайар сүдү күүһүн өйдөөн, ыччаты иитиигэ-үөрэтиигэ туһанар сорук турарын тоһоҕолоон бэлиэтииллэр.

Б.Ф. Неустроев – Мандар Уус сөпкө этэринэн, «Оҕо саас арахсыпат аргыһа оонньоу уонна оонньоур буолар. Ханнык да үйэлэргэ, ханнык да кэмнэргэ кини тас көрүнгэ эрэ уларыһар, оттон ис хоһооно, суолтата хаһан да уларыһбат – оҕо киһини олоххо үөрэтии, сирдээһин...». Оонньоу – оҕо саамай сөбүлүүр, үлүһүйэр дьарыга. Оонньообокко эрэ оҕо улааппат. Оонньоу кэмигэр оҕо үүнэр-сайдар, билиитин-көрүүтүн кэнэтэр, тылын-өһүн, кэпсиир, айар дьоһурун сайыннарар. Олонхону оҕо тириэрдэргэ, оҕо оонньоон сайдар эйгэтин тэрийии улахан суолталаах дии саныыбын. Билигин кэмнэ оонньоунан иитии уонна үөрэтии ньыматын кизгник тутталлар.

Үөрэтэр сыаллаах оонньоуну атыннык дидактической оонньоу диэн ааттыыбыт. Дидактической оонньоу үөрэтиини чэпчэтэр, кэрэхсэбиллээх онгорор. Материальной база үчүгэй, баай буоллабына үлэлииргэ чэпчэки. Оҕо сахалыы таһнан бу эйгэбэ кириэбинэ өйдүүн-санаалыын уларыһар, боччумура-оттомноно. Оҕо тыла тобуллан сайдар кэмэ 4-5 саас. Дьэ, бу кэмнэ уусураннык толкуйдуур, өйгө онгорон көрөр дьоһура сайдарыгар бастакы хардыы буолар. Тэттик хоһооннору үөрэтэн оҕо тылын эрчийэн, олонхоттон ойууламмыт уруһуйдары, бэйэ онгоһуу куукулалары, остуол оонньоуларын, хамсанылаах оонньоулары үөрэтэн оонньоон барабыт.

Оҕо кулгаабынан истэн, харабынан көрөн, илиитинэн тутан-хаһан көрдөбүнэ түргэнник ылынар. Оҕо тийимтиэ буоллун диэн оонньоурдары, куукулалары, кыыллары, көтөрдөрү бэйэбит төрөппүттэри кытта оҕону кытыннан онгоробут. Төрөппүттэргэ олонхо эйгэтин хаһатаары күөн күрэс тэрийэбит. Элбэх төрөппүт көхтөөх кыттыыны ылар. Бэйэ онгорбут онгоһугар оҕо харыс-халлаахтык сыһаннарар.

Оҕолор олонхону олус умсугуйан, сэргээн, сэнгээрэн истэллэр. Олонхо тыла-өһө баай, ойуулааһына кизг буолан, оҕолор өйдөөмүөхтэрин сөп. Онон бастаан остуоруйа, кэпсээн курдук кэпсибит, ыарахан тылы быһааран биэрэбит. Дьэ, ол кэнниттэн, илдьиритэн баран, дьарыкка кириэбит.

Хас биридии оҕо тус-туспа ис кыахтаах, уус-уран айым-

ныны ылынара эмиэ уратылаах. Сорох оҕо сатаан кэпсээбэтин уруһуйдаан, сыбаан, мэһийэн көрдөрөр. Ол кини өйүгэр онорон көрөр дьоһурун, истибитин иһигэр ингэринэ сайдыытын көрдөрөр. Сорох оҕо үнкүүгэ, сорох хоһоонго, сорох оҕо айан кэпсииргэ үчүгэй. Оттон олонхо тылын-өһүн сорох оҕо түргэнник, баҕаран туран ылынар, өйдүүр, кэрэхсиир. Дьэ, оннук оҕону олонхону этэ үөрэтэр чэпчэки буолар.

Оҕо күннээҕи алтыһар оонньуутун көрүнгэ элбэх, сайдар эйгэтин ис хоһооно баай, сиздэрэй буоллаҕына оруолга түргэнник киирэр, өйдүүрүгэр кыах биэрэр.

Тэриллитбит эйгэлэр:

«Балаҕан эйгэтэ»

- балаҕан ис бараанын билсиһии (тутула);
- туттар тэриллэрэ;
- иһит-хоһуос;
- таһас-сап.

«Остуол оонньуутун эйгэтэ»

- хабылык;
- хаамыска;
- сонор;
- лотуо;
- домино;
- дуобат;
- эбэм куукулалара (сыахай);
- талах мастан оонньуурдар (ынах, ат);
- сүөһү уңуоһуттан оонньуурдар;
- ынах муһуттан тыаһыыр оонньуурдар;
- маһынан күүгэн (күүгүнүүр).

«Олонхо дойдутун оҕотобун» (эйгэ)

- Аал Луук мас, Аан Алахчын;
- сахалыы күн-дьыл халандаара, билгэлэр, алгыстар (ыйдарынан сиэр-туом);
- балаҕан (алаас макета);
- олонхо дойдутун дьоруойдара (куукулалара);
- дал (сылгы, ынах);
- мин дойдум отторо-мастара;
- мин дойдум кыыллара, көтөрдөрө;
- мин төрүччүм, төрдүм-ууһум;
- олонхо бухатыырдарын танастара, сэптэрэ-сэбиргэлэрэ.

Бу эйгэлэргэ оҕо оонньоон, маннык сатабыллара уонна үөрүйэхтэрэ сайдаллар: көрөн ылынар дьоһура үрдүүр, өйгө ха-

тыыр дьоѳура сайдар, оѳо билэр-көрөр баѳата улаатар, билиитэ кэнгиир, толкуйдуур, ырытар, дьоѳура улаатар, тылын саппааһа кэнгиир, сатаан сангара үөрэнэр. Дьон иннигэр толлубакка тутталлар-хапталлар, сыанаѳа бэйэлэрин талааннарын арыѳа үөрэнэллэр, онтон дуоһуйууну ылаллар.

Түмүктээн эттэххэ, кырачаан оѳону олонхо эйгэтигэр сатаан сиэтэн киллэрии – бэйэбит иитэр-үөрэтэр үлэбитин хайдах салайынарбытыгар, сатабыллаахтык былааннаан киллэрэрбитигэр сытар. Олонхону аахтаѳына иитээччи бэйэтэ эмиэ сайды суолугар үктэнэр. Кини санаатын сааһылаан, этиэн баѳарбытын толору лоп-бааччы, уус-уран тылынан дьонго тириэрдэригэр олонхо тылын күннээѳи олоѳор тутта үөрэнэр.

Литература

1. Андросова Ю.В., Александрова Н.П. Олонхо в игровой деятельности детей. – Якутск: Бичик, 2013. – 64 с.
2. Ефимова Д.Г., Чехордуна Е.П. Олонхо педагогикатын оѳо саадыгар олохтооһун. – Дьокуускай: Бичик, 2013 – 120 с.
3. Захарова А.Е., Чехордуна Е.П., Филиппова Н.И., Ефимова Д.Г. Олонхо көлүөнэ утума. – Дьокуускай: Кытыл, 2015. – 264 с.
4. Захарова А.Е., Дьяконова П.В., Молонова А.Д., Сысолятина В.И. Алгыстаах алаһа. – Дьокуускай, 2015.
5. Күн Дьөһөгөй Айыы. – Якутск: Бичик, 2002. – 150 с.
6. Саввинов Н.Е. Өбүгэлэрбит олохторо-дьаһахтара. – Якутск: ЕНМЦ Министерства культуры РС(Я), 1992. – 40 с.
7. Саввинова М.Н. Тулалыыр эйгэни билиһиннэрии уонна оѳо тылын сайыннарыы. – Дьокуускай, 1992. – 80 с.
8. «Тосхол» национальной оѳо тэрилтэтин базовой программата / Саха Республикатын үөрэѳириитин министерствота. М.Н. Харитоновна иккис тахсыта. – Дьокуускай, 2004.

АЛЫН КЫЛААС ОѳОТУН ОЛОНХОНУ ААѳАРГА УҢУУУ

*Куприянова Ольга Семеновна,
М.Е. Охлопкова аатынан Түбэ орто оскуолатын
үрдүк категориялаах алын кылаас учуутала,
Нам улууһа*

Билинги сайдылаах, түргэн тэтимнээх XXI үйэѳэ, саханы саха дэтэр туһугар оѳону үөрэтиигэ-иитиигэ олонхо улахан суолталаах.

Нуучча норуотун уһулуччулаах педагога К.Д. Ушинский оҕону иитиигэ норуот уопута олус сыаналаах нэһилиэстибэ буолар диэн суруйбута. Оҕону өй-санаа, эт-хаан өттүнэн уһуууга олонхо педагогикатыгар олобуран, хас биирдии учуутал, иитээччи иити тускула онгoron, үлэтигэр туһаныан сөп.

Олонхо педагогикатын маннайгынан К.С. Чиряев таба ый-быта. Кини: «Олонхо норуоту иитэр хайысхата эгэлгэ. Манна чиэс, үгэс, кырдьык, уопсай интэриэс туһугар туруулаһыы, кырдыаһаһы, дьахтары, оҕону ытыктааһын, кыыс бэйэтин харыстаныыта, эр киһи таптал туһугар героической охсуһуута, тулуур, дьулуур, төрөппүттэри, төрөөбүт дойдуну төлөттөөхтүк таптааһын уустан-ураннаан хоһуйуулар...» – диэн бэйэтин санаатын дакаастыыр.

Саха дьоно уус-уран тылы туохтааҕар да үрдүктүк туталларын П.А. Ойуунускай маннык этиитэ бигэргэтэр: «Ырыаҕа, олонхоҕо саамай сыаналааҕа диэн баар – тылын күүһэ, дьүһүнүн күүһэ, этиитин күүһэ».

Кэлинни кэмнэ саха олонхотугар кэрэхсэбил күүһүрбүтэ омук бэйэтин билиинитин кытта ситимнээх, саха олонхото аан дойдуну омуктарын эпостарын кэккэтигэр дьонуннаахтык тутуулан кириэ. Оҕону, ыччаты иитиигэ, олонхону үөрэтии ньымаларын байыттааха уонна олонхону оҕолор өйдөрүгэр-сүрэхтэригэр, бэрт кырдаларыттан билиһиннэрэн ингэрдэххэ, олонхо дьын сайаҕас өйдөөх-санаалаах киһини кэскиллииргэ тирэх буолар кыахтаах.

Мин, Түбэ орто оскуолатын алын кылааһын учуутала, 2010 с. олонхо куруһуогун киллэрэн, кини тылын-өһүн үөрэтэн, оҕону иитиигэ туһанабын. Олонхону этигэр-хааныгар ингэринэн, дуһатыгар ылына улааппыт оҕо, уус-уран тыла сайдарын таһынан, сизэр-майгы өттүнэн иитиилээх, үчүгэй-мөкү өрүттэри сыаналыыр, анааран көрөр, ырааҕы толкуйдуур, тулалыыр эйгэтин кэтээн көрөр дьобурдаах, төрөөбүт айылҕатын, эйгэтин убаастыыр киһи буола улаатар. Олонхо оҕо толкуйун сайыннарар, өһүн эрчийэр, тылын саппааһын байытар. Кыра кылаас үөрэнээччитин олонхо эйгэтигэр киллэрэн, араас көрүнгнээх үлэни тэрийии билинни кэмнэ улахан суолталаах буолла.

Маннайгы кылааска олонхо сири-уотун, дьонун-сэргэтин туһунан уопсай өйдөбүлү биэри саҕаланар. Эрчиллии үксүн тылынан ытыллар. Уруокка хамсанан көрдөрүү учуутал көмөтүнэн ытыллар. Бу кэмнэ уруһуйунан элбэхтик үлэтиллэр, тоҕо диэтэххэ оҕо тутан-хабан, бэйэтэ онгoron көрдөбүнэ эрэ астынар,

өйүгэр хатыыр, ылынар кыахтаах. Хас биирдии оҕо, кумааҕыны ыллар эрэ, хайаан да дыкти хартыынаны уруһуйдуур. Уруһуй көмөтүнэн оҕо онгорон көрөр, толкуйдуур, ылынар, аттарар дьобура тобуллар, сатабыла салаллар. Үөрэнээччи олонхону ааҕарыгар, сатаан истэригэр, олонхо тылын-өһүн таба ылынарыгар, өйдүүрүгэр интириһэ көтөбүллэр. Маннык ньыманы туһанан, оҕолор ааҕыылара түргэтиир, сүһөхтээн ааҕаллара тохтуур. Кылааска 6 оҕо дьарыктаммытыттан түөрдэ мүнүүтэбэ ааҕыта 80-110 тылга тийбитэ. Онон олонхо холобурунан оҕо ааҕар тэтимэ түргэнник сайдар эбит диэн түмүккэ кэллим.

Ол курдук, маннайгы кылааска «Татыйык» диэн фольклорнай бөлөх тэринэн, 2011 с. П.П. Ядрихинской – Бэдьээлэ төрөөбүтэ 110 сылыгар аналлаах улуустааҕы научнай-практической конференция «Ийэ тыл» тэрээһинигэр кыттыбыппыт. «Модун Эр Соҕотох» олонхоттон инсценировка көрдөрөн, 3 миэстэни ылан, бастакы сүрэхтэнибитин барбыппыт. Ол таһынан «Мин дойдум – олонхо дойдута» аһаҕас урок ытыллыбыта. Иккис кылааска «Мөҕүрүүр Бөҕө» олонхону кылааһынан оскуола иһинэн ытыллыбыт «Саха тылын уонна литературатын» күннэригэр туруорбуппут. Маны таһынан төрөппүттэрин кытары олонхо персонажтарыгар оҕоһуктары, уруһуйдары оҕорбуттара.

3 кылааска үөрэх дьыла саҕаланыабыттан олонхону туойууну үөрэтэн саҕалаабыппыт. Оҕо кылыһаҕын таһаарытыгар күүстээх үлэ барда. Учуутал бэйэтин холобурунан олонхону ис хоһоонноохтук ааҕан, туттан-хаптан, бэйэтэ туойан, оһуохайдаан таһаарыыта, сизэри-туому толоруута, сахалыы таһаа оҕо оһуохай иитэр суолтата улахан. Ол курдук, Арктической государственной култуура уонна искусство институтун көбүлээһининэн, муус устар 10 күнүгэр улуустааҕы «Төрүт дорҕоон түһүлгэтэ» фольклор фестивалыгар В.О.Каратаев «Модун Эр Соҕотох» олонхотун ааҕан, толорон гран-при хаһаайыттара буолан үөрүүбүт үксээбитэ.

Оҕо 3 кылааска олонхо уус-уран ньыматын ырытарга холонор. Айыы, абааһы бухатыырдарын тэнгэнэн, кэтээн көрөн, үчүгэйи, куһаҕаны араарарга, бэйэлэрин санааларын этэргэ, ааҕыллыбыты ырытарга үөрэнэллэр.

Мин санаабар, олонхону туруоруу – бу оҕо бэйэтэ олонхо геһоһу буолан, олонхону этинэн-хаанынан ылыныта, төрөөбүт норуотун олоһун-дьаһаҕын, төрдүн-уһун билиитэ буолар. Кыратыттан олонхонон дьарыктаммыт оҕо сыалын-соругун ситиһэргэ дьулуурдаах буола улаатар, дьобурун арыйар, бэйэтин кыаҕар

эрэл үөскүүр. Олонхону туруорууга талааннаах уонна дьобурдаах оҕолор кытталлар. Ол оҕолорго олонхо өйдөбүлэ, тыына ингэн хаалар. Оҕо олонхону оонньоон көрдөрүүтэ этигэр-хааныгар ингэн хаалар, онтон кылыһабынан туойара өссө күүстээх энергияны биэрэр. Ол аата кылыһах киһини ыраастыыр, чөл турукка киллэрэр.

Дьарыктыы сылдьан көрдөххө, олонхоҕо дьарыктанар оҕолор атын оҕолортон хайдах эрэ уратылаахтар. Бу оҕолор бэйэлэрин төрдүлэрин-уустарын, олорор түөлбэлэрин, төрөөбүт айылбаларын, сирдэрин-уоттарын билэллэрин, таптыылларын таһынан, олус харыстыыллар, киэн тутталлар, толкуйдара кэнниир, тылларын саппааһа байар, инники олохторугар хайаан да үтүө үлэһит дьон буола улаатыахтара дии саныбын.

Олонхо иитэр-үөрэтэр суолтата улахан. Маны төрөппүтү кытары үлэҕэ эмиэ көрөбүн. Билинги төрөппүт олонхоҕо оҕо чугастык сыстарын бастаан өйдөөбөт буолуута эмиэ баар. Ол туохтан көстөрүй – төрөппүт олонхону ааҕа, истэ, көрө үөрэммэтэбиттэн. Биллэрин курдук, оҕону дьыэ кэргэнгэ иитии быһаарар суолталаах. Оҕо бастакы кэрдиис кэмигэр төрөппүт истин, эйэҕэс сыһыана, бэйэ санаатын этэргэ үөрэтиитэ, болҕомтото – кини туһугар ахсаабат кыһамньыта оҕо сайдытыгар бастакы олугу уурар диэн уйулҕа үөрэҕэ бигэргэтэр. Мин дьарыктаабыт «Татыйык» бөлөбүм оҕолорун төрөппүттэрэ оҕо олонхо туһалааҕын билэн, үлэм таһаарылаах буоларыгар улахан көмө, өйөбүл буолбуттара.

Күнтэн күн оҕолорбутугар телевизор, компьютер, телефон, видео сабыдыала улаатан иһэр. Бу аныгы тэриллэр нууччалыы тыллаахтар, онуоха эбии оҕолорбут сахалыы кинигэлэри аанһа аахпат, фольклору билбэт буолан, бэйэлэрин ийэ тылларынан уустаан-ураннаан бэргэн, хомоҕой тылынан кэпсиир гына, саха тылыгар интириэһи үөскэтии курдук улахан соруктар тураллар. Олонхону ааҕар, толорор оҕо сөпкө тыына үөрэнэр, сөпкө тыынар оҕо тынгата сайдар. Мин кэтээн көрүүбүнэн, 4 сыл устата олонхону толорбут оҕолор биир да үөрэх күнүн көтүппэтилэр. Манны таһынан оҕо ситимнээх сангата сайдар, сахалыы уустаан-ураннаан сангарар, бэйэтин санаатын сааһылаан, аһаҕастык быһаарсар, араас таһымнаах күрэхтэргэ бэйэтигэр эрэллээхтик кыттар буолар. Өскөтүн олонхоҕо бухатыырдар абааһыны утары охсуһар буоллактарына, билинги кэмгэ табаҕы, арыгыны, наркотигы утары охсуһууну кыра саастарыттан олонхо нөнүө саҕалыахтаахпыт.

ОЛОНХОНУ ИСТИИ КУЛТУУРАТЫН ОСКУОЛА ҮӨРЭНЭЭЧЧИЛЭРИГЭР ИНЭРИИ

*Маркова Елена Константиновна,
фольклор преподавателъ,
Намнаабы З.П. Винокуров аатынан обо
искусствотын оскуолата*

Билинги балысхан сайдыылаах кэмгэ тулалыыр эйгэ духуобунай туругар үгүс куттал суоһуурун өйдөөммүт, саха норуотун тулхадыйбат сыаннастара, духуобунай баайа сүдү суолталаабын бэлиэтээн туран, олонхобутун өрө тутар, сыаналыыр, сэнээрэн истэр, сүгүрүйэр, ытыктыыр кэммит кэллэ. Мин саныахпар, билигин олонхону толоруу сайдан турар кэмэ. Кырачаан оҕолортон саҕалаан, оскуола да үөрэнээччилэрэ улахан киһиттэн итэҕэһэ суох олонхону толорор буоллулар. Ол өрөспүүбүлүкэтээҕи «Мин олонхо дойдутун оҕотобун», «Өбүгэ үгэһин утумнаан» диэн фольклор күрэхтэриттэн көстөр. Олонхобут салгыы бу курдук, утумун быспакка, сайдан барыабын, истээччитэ, сэнээрээччитэ аҕыйах. Билинги кэм оҕолоро интернет ситимигэр элбэхтик олорор, телефону эрэ хасыһан иллэн кэмнэрин атаарар буоланнар, өйдөрө-санаалара уларыйда. Кинилэр олонхо уран тылын өйдөөбөттөр, онон олонхо кэмнэммет сыаннаһын аанһа ахтыбаттар. Ол иһин оскуолаларга уруок кэнниттэн кылааһынан олонхо олуктарын үөрэтэн саҕалаатыбыт. Бэйэбит эйгэбитигэр төрөппүттэри, олонхону толорор улахан дьону барыларын сыһыардыбыт.

И.С. Гаврильев аатынан Нам бастагы нүөмөрдээх оскуолатыгар оҕолорго сарсыарда кэлээттэрин кытта оһуохай хамсанытынан эттэрин-хааннарын эрчийэн, уруок бүтүүтэ араадыһанан хомус тыаһын иһитиннэрэн эттэригэр-хааннарыгар инэрэн, өбүгэбит тыынын уһугуннардыбыт. Төрөппүт мунһааҕа оскуола бастыг олонхону толорооччуларын истиититтэн саҕаланар. Кылаас салайааччылара оҕолор сахалыы түргэнник ааҕар буолбуттарын, айымныыны кэпсиир дьобур тупсубутун, өйтөн ааһыыга ыарырҕатыы суох буолбутун этэллэр. Сыл устата бу хабыллыбыт кылаастар олонхо чабырҕабын кыра кыралаан ааҕа, ол олугу араастаан дьүһүйэ үөрэнэллэр. Олонхону истиигэ болҕомтону ууруу, турукка кирии, тылы харахха ойуулаан көрүү үөрэтиллэр. Билигин маннык дьарыктар бараннар, оскуолаҕа олонхо истэр дьоро күммүтүгэр олонхону толорооччуну атын харахпытынан көрөр, олонхону олох атыннык истэр буоллу-

бут. Өрөспүүбүлүкэбэ ыытыллар олонхо декадатын чэрчитинэн төрөппүттэргэ анаан олонхо киэһэлэрин, маастар кылаастары, олонхонон дьүһүйүүлэри көрдөрөр үтүө үгэстэннибит. Үөрэх дьылын түмүктээн, бары айылбажа тахсан оҕо ыһыабын тэрийэр-битигэр сыл түмүгэр талааннара чочуллубут оҕолор фольклор бары көрүнгнэрин кыайа-хото толороллор.

И.Д. Винокуров аатынан Нам алын сүһүөх оскуолатыгар кырачаан оҕолор күүтэр, кэтэхэр дьарыктара олонхо буолла. Бу оскуолаба оҕо сааһын учуоттаан, олонхо тула үлэбит өйү-санааны сайыннарар оонньуулартан турар: «Тыл хонуута», «Олонхо маанылаах дойдута», «Олонхо үс дойдутугар айан». Оҕолор ылыммыт билиилэрин тургутан көрүү оҕону кытары сэхэргэһии чэрчитинэн барар. Элбэх тылы өйдөөбөттөрүн быһааран, уруһуйдаан, ардыгар сыанка онгорон тутта оҕолорунан көрдөрөн, бу үлэни көбүлүүбүт. Бу оскуолаба сыл аайы дьарыктанар кылаастар сатабылларын арыяр «Көмүс дьүрүһүн» диэн хомус күрэһин ыытар дьоро күннээхпит. Ону тэнгэ учууталлар бөлөх тэринэн, норуот ырыатын, тойугу, оһуохай араастарын үөрэтэн, нэһилиэнньэбэ кэнсиэр көрдөрөн кытталлар. Сахалыы инструменнары сакаастаан, билигин толорор айымньыларбытын тыыннаах доһууолунан киэргэтэбит.

Улуустаабы гимназия быйылгыттан бу оскуолалары кытары үлэ көдүүстээбин өйдөөн, 2 кылаастартан саҕалаан, олонхо дьарыктарын бэйэтин былааныгар киллэрэн, оҕолор бөлөхтөрүн тэрийэн, үлэ өрө көтөбүүлээхтик саҕаланна. Кылааһынан бүүс-бүтүннүү таңас-сап тиктэн, сахалыы эйгэбитин олохтоотубут. Бу ыытыллар дьарыктары оҕолор бүүс-бүтүннүү ылынан, ис сүрэхтэн кыһаллан олонхону бөлөбүнэн толорууга киирэн, олонхо тула бары тэнгэ элбэхтик алтыһабыт.

Намнаабы 3.П Винокуров аатынан искусство оскуолатын фольклорнай кылааһыгар олонхону диринэтэн үөрэтэр, толорор оҕолор хас күн аайы П.П Ядрихинская аатынан олонхо дьэитигэр утумнаахтык дьарыктаналлар. Ийэ кылыһабы эрчийии, сөпкө тыныны ньымаларыгар, олонхо тылын сааһылаан саңарыыга, истээччигэ олонхо кэрэтин тиэрдиигэ сүрүн болжомтону ууран дьарыктанабыт. Утумнаах оҕолор соҕотохтуу толороллор: Дьяконов Вася (10 кыл.) толорор олонхото «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр», Хордогосова Рая (8 кыл.) «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр», Куличкин Игорь (6 кыл.) «Үөлэн Кырдыт», Данилов Айсен (4 кыл.) «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр», Винокуров Ваня (3 кыл.) уо. д. а. Маны тэнгинэн олон-

хону толорор «Дьырылыатта» фольклор бөлөҕө үлэлиир. Толоруу таһымын сыл аайы үрдэтэбит. Ол курдук, 2015 с. саҕалаан олонхону бастыг толоруу иһин национальной бириэмийэни В.Дьяконов, Р.Хордогосова, Р.Сивцева, А.Данилов ылбыттара. Олонхобут эйгэтэ кэнээн, олонхону истиигэ араас хабааннаах тэрээһиннэр тэриллэннэр истээччи, сэнээрээччи элбээтэ. Республика талааннаах толорооччуларын ыалдьыттыы ыгыран ылан истэн, сүбэ-ама ылан, толоруу да хаачыстыбата үрдээтэ. Оскуолаларга эмиэ маннык үтүө үгэс үөскээн, үөрэх чааһын кэннэ ирдэбил быһыытынан кылаастарга маннык анал үөрэх ыытыллара олонхо эйгэтэ кэнгиригэр, истээччи элбиригэр төһүү күүс буолар. Киһи бары олонхону толорооччу буолбат. Ол эрэн эн олонхо сэргэх истээччитэ буолуох тустааххын. Ол барыта бэйэбиттэн, бэйэн толкуйгуттан, тус санаабыттан. Олонхо ис эйгэтин сыаналыыр, тыл имэнгин, кырааскатын өйдүүр-билэр, сиэрин-туомун ытыктыыр, сүгүрүйэр, ырыатын-тойугун таптаан биир тэтимнэ сылдыар буоллахпытына биирдэ аныгы сайдыылаах олоххо өбүгэбит тыынын уһугуннарабыт, итэҕэли ылыммыт, диринг би-лиилээх, киэн көрүүлээх, баай уйулҕалаах ураты киһини иитэн таһаарабыт. Олонхо истээччилээх буоллабына, сүүс араас өгүнэн оонньоу. Олонхо сыаналанар буоллабына, мунутуур чыпчаалтан түһүө суоҕа. Олонхо сэнээрээччилээх эрэ буоллабына, үйэлэри унуордуо.

ОЛОНХО ҮҮНҮҮГЭ-САЙДЫГА ТӨҺҮҮ КҮҮС

Байанаева Прасковья Дмитриевна,

Намнааҕы педколледж саха тылын преподавателэ

И.Е. Винокуров аатынан Намнааҕы педколледжка Саха сириг араас муннуктарыттан сырдыкка-кэрэҕэ тардыһыылаах оҕолор үөрэнэ кэлэллэр, онон биһиги үөрэхпит кыһата саха ыччатын түмэр биир дьонун сир буолар. Биллэрин курдук, орто дойдуга олорор киһи араас тургутуулары ааһар, билигини кэмнэ ордук ыччаптыт өйө-санаата ол тургутуулары этэннэ ааһыыга туһуланыхтаах. Ыччат чөл куттаах, киэн көбүстээх, сөптөөх суолу буларга бэлэмнээх буоларыгар, сыалларын-соруктарын чопчулуулларыгар сахалыы толкуйдуурга уһуйуу көмөлөөх. Кистэл буолбатах, аныгы ыччат ортотугар олус уйан уйулҕалаах, тырыттаҕас

майгылаах ахсаана элбээн иһэр чинчилээх. Онуоха олонхо философията уһун санаалаах, итэҕэллээх буолууга, туруору ситимнэ дьулуһууга, дьону-сэргэни убаастыырга, сирдээх буолууга үөрэтэр.

2005 с. ЮНЕСКО олонхону киһи-аймах чулуу айымньыларын кэккэтигэр киллэрбитэ. Кырдьык да, ийэ тылбыт баайа-талата, сүөгэйэ-сүмэтэ, өйө-санаата, философията олонхобутугар баар. Ол иһин олонхоҕо, оһуохайга, олонхону толорооччуларга улахан болҕомтону уурар буоллубут. Өрөспүүбүлүкэҕэ олонхону толорон улахан биһирэбили ылбыт Петя Попову, Намга үөрэнэрин тухары, сылын ахсын олунньу ыйга ыңыран, олонхолотон истэрбит. Биһиэхэ бэйэбитигэр олонхону толорор, Амма Бөтүгүттэн сылдыар Ефремов Александр диэн уонна Алдантан сылдыар Попова Анна диэн устудьуоннардаахпыт. Бу оҕолор оскуолаттан олонхонон дьарыктаммыттар, ону тохтоппот инниттэн, үлэлэһэ сылдыабыт: Олонхо дьэтигэр Е.К. Иванова дьарыкка илдэ сылдыбыппыт, Олонхо декадатынан сибээстээн, кинини бэйэтин ыңыран Тон Суорун олонхотун толотторон истибиппит.

Быйыл сахабыт саарына, олонхо шедевр быһыытынан билиниллэригэр бастакы үктэли уурбут улуу П.А. Ойуунускайбыт төрөөбүтэ 125 сылын туолла. Олонхо киһи-аймах бүтүүнэ билинэр чулуу айымньытынан биллиэбиттэн, Олонхо педагогиката тирэхтэннэ, тэтимирдэ, иккис тыына киирдэ. Элбэхтэн бири чорботор тоҕоостоох: Олонхо Ыһахтара киэн далааһыннаахтык ытыллаллар, норуоту түмэллэр, айар-тутар үлэҕэ көбүлүүллэр. Бүгүнгү да тэрээһиммит ол иитинэн ытыллар.

Улуу Ойуунускай үбүлүөйүгэр сыһыран, биһиги кэккэ тэрээһиннэри ыттыбыт: араадыһанан биэриилэр ытылыннылар; сэтинньи 8 күнүгэр колледж аактабай саалатыгар «Ойуунускай – XXI үйэҕэ» диэн музыкальнай-литературнай композицияны туруордубут; сэтинньи 9 күнүгэр Бартыһаан кулубугар Ойуунускайга аналлаах литературнай биэчэргэ кытынныбыт; сэтинньи 13 күнүгэр Кырдыаҕастар уонна инбэлииттэр дьэилэригэр Ойуунускайга аналлаах тэрээһиннэ сырыттыбыт; сэтинньи 22 күнүгэр Николай Рыкунов аатынан Намнаабы Киин библиотекаҕа «Көгүл олох тойуксута» диэн литературнай тэрээһиннэ кыттыны ыллыбыт; «Даадар кыымнара» истиэнэ хаһыатыгар, колледж сайтыгар ыстатыйалары таһаардыбыт.

Биһиги колледжпытыгар сахалыы сиэри-майгыны олохсутууга араас үлэлэр тиһигин быспакка ытыллаллар. Ол курдук, «Ойуулуур-дьүһүннүүр ускуустуба» салаатын уһуяаччылар,

устудьуоннара 1965 с. саҕалаан бэрт элбэх сахалыы тыыннаах философскай үлэлэри айдылар-туттулар; саха прикладной ускуустубатыгар үлэлэһээччи маастардар уонна үөрэнээччилэр сахалыы иһити-хомуоһу, таҥаһы-сабы, кизргэли, оҥоһуктары, туттар тэриллэри, мизбэли, ювелирнай оҥоһуктары айаннар, өрөспүүбүлүкэҕэ, Арассыыйаҕа, бүтүн аан дойдуга билиннилэр. Оттон мин тыл-өс, сахалыы өй-санаа, ыччат салгын кута сайдарыгар, ийэ кута уһуктарыгар, олонхо философията тарҕанарыгар, олоххо киирэригэр биир санаалаах коллегаларбын кытта үлэлэһэбит.

Хас биирдии омук бэйэтин уратытынан киһи-аймаҕы байытар. Омук сайдар кэскилэ ийэ тылга сыһыантан быһаччы тутулуктаах. Оҕо төрөөбүт тылыгар ытыктабыла, харыстабыллаах сыһыана төрөппүттэриттэн, олоххо бастакы хардыылары онорор алаһа дьиэтин иһинээҕи эйгэтиттэн быһаччы тутулуктаах. Ол иһин Ийэ тылга ытыктабылы инэрии сарсынҥы төрөппүттэргэ – ыччакка – туһуланан ытыллыахтаах, үлэ утумнаахтык барыахтаах. Маны таһынан оҕо үөрэҕи-билиини, үүнүү-сайдыы хайысхатын ылыныта, биллэн турар, учууталтан улахан тутулуктаах. Дьэ ол иһин кэллиэгэлэрим М.В. Гоголевалыын, Т.В. Румянцевалыын төрөөбүт сахабыт тыла туттуллар эйгэтэ кэнниригэр, төрүт култуурабытыгар, үгэстэргэ эргиллиигэ, кырдыаҕаска-кыаммакка амарах сыһыан үөскэтиигэ, алгыс сиэрин-туомун үөрэтиигэ, бэйэҕэ, тулалыыр дьонго, айылҕаҕа сөптөөх сыһыан сөргүтүллүүтүгэр тиһигин быспакка үлэлэһэбит. Мин бу хайысхаларга 2000 с. этнопедагогика, саха тыла уонна төрөөбүт тыл уроуктары авторскай программаларынан үөрэтэн кэллим. Этнопедагогиканы үөрэтэрбэр Арассыыйа айымныылаах педагогикатын Академиятын академига, Оронуутааҕы Норуот педагогикатын түмэлин төрүттээччи, норуот педагогикатын Ассоциациятын тэрийээччи, өрөспүүбүлүкэ оскуолатын үтүөлээх учуутала, «Барҕарыы» фондатын бастакы лауреата К.С. Чиряев үлэлэригэр тирэммитим. Онно сыанабылы филологическай билим хандьыдаата, «Кут-сүр» үнрэҕин түсчүтэ Л.А. Афанасьев – Тэрис уонна саха итэҕэлигэр, төрүт үгэстэри чинчийиигэ, сөргүтүүгэ улахан өгөлөөх А.Н. Павлов – Дабыл биэрбиттэрэ.

Үөрэтиллэр чаастар таһынан үлэҕэ 2005 сыллаахтан «Ыллык» литературнай куруһуок, 2006 с. Одун Хаан ыйыгар Саха тылын нэдиэлэтэ, 2007 с. сахалыы тылынан тахсар «Даадар кыымнара» истиэнэ хаһыата, 2008 с. тохсунньутуттан «Ситим дьиэтэ» КЭЖ-

нэ ыйдарынан алгыс сизэрэ-туома, 2015 с. колледж иһигэр сахалыы араадьыйанан биэриилэр олохтоннулар.

Бу аудитория таһынаабы үлэбэ - төрөөбүт тылга ытыктабыл, сахалыы санааны сайабаастык этэргэ үөрэни, саха литературатын биллэр суруйааччыларын, поэттарын олохторун уонна айымньыларын сырдатты; олохторугар, үлэлэригэр ситиһиилээх аҕа саастаах дьону кытта көрсүһүү; дьонго-сэргэбэ, тулалыыр эйгэбэ уонна бэйэбэ харыстабыллаах, эйэбэс сыһыан – болҕомто киинигэр туруоруллаллар.

«Ыллык» литературнай куруһуок сыала: айар куттаах оҕолору түмэн, ыччат сахалыы хоһуйуулары суруйууга холонуутун көбүлээһин, саха поэттарын кытары көрсүһүү, өрөспүүбүлүкэ, улуус уонна колледж иһинээҕи тэрээһиннэргэ кытыннарыы. Бу куруһуокка суруллубут айымньылар хомуурунньуктара 2006, 2009, 2015 сс. бэчээттэнэн табыстылар.

Куруһуок чилиэннэрэ сэмэй ситиһиилэрдээхтэр: Сунтаар уола Ананьев Юлиан хоһоонноро «Хатан» сурунаалга, «Энсиэли» хаһыакка бэчээттэммиттэрэ; өрөспүүбүлүкэтээҕи аман өскө кыттан Баишева Намыяа «Кэскиллээх тыл этээччи» анал аакка тиксибитэ, хас да оҕо биһирэбил бириһинэн бэлиэтэммиттэрэ. Быйыл ыччат ортотугар ытытыллыбыт поэзия норуоттар икки ардыларынаабы куонкурустарыгар сахалыы тылынан хоһоону суруйууга 2 оҕобут 10 бастыг иһигэр киирдилэр: Өймөкөөнтөн сылдыар, билигин 2 курска үөрэнэр Сивцев Айаал уонна 2015 с. выпускникпыт, «Ыллык» куруһуокпугар 4 сыл дьарыктаммыт, билигин дойдутугар Сунтаарга үлэлии сылдыар Ананьев Юлиан.

Үгэс эргиригэр сөп түбэһиннэнэрэн, «Даадар кыымнара» хаһыаты таһаарабыт. Бу хаһыат сылга түөртэ тахсар.

2015 с. хас ый аайы араадьыйанан сахалыы биэриилэри тэрийэбит. Онно устудьуоннары кытыннарабыт, бэлиэ даталаах суруйааччылар олохторун, айар үлэлэрин сырдатабыт, хоһооннорун ааҕан иһитиннэрэбит.

Саха итэҕэлигэр үлэлэхэр Александр Друзьянов, Л.А. Афанасьев – Тэрис, А.Н. Павлов – Дабыл, Г.С. Попова – Санаайа, олохтоохтортон Светлана Лукина, Елена Обутова, Көстөкүүн Варламов, Нина Хордогосова кэлэн, ыччакка бэйэлэрин ыллыктаах тылларын-өстөрүн иһитиннэрбиттэрэ. Устудьуоннары саха итэҕэлигэр сыһыарыы чэрчитинэн, 2008 с. ыйдарынан алгыс сизэрэ-туома ытытыллар. Үс бастакы сыл Аппааньттан алгысчыт К.П. Варламов ыыппыта, салгыы Н.И. Хордогосова биир да ыйы көтүппэккэ ытытар.

Төрөөбүт тыл туттуллар эйгэтин кэнэтэр сыалтан, 2008 сылтан 5 төгүл Чиряев аабыларынын тэрийэн ыппыппыт. Бу аабылар сабаланыхтарыттан, К.С. Чиряев кыыһа М.К. Баишева кыттыны ылар, дьүүлүүр сүбэбэ үлэлиир.

Өскөтүн сахабыт тыла дьиз иһигэр эрэ туттуллар буоллабына, кинини үөрэтэ сатыыр наадата да суох курдук судургутук өйдүүр дьоннор элбээн иһиэхтэрэ. Маннык тонгуй сыһыан ыччаты ийэ тылыттан тэйтэн иһиэ турдаба. Онон төрөөбүт тылбыт үөрэхтээһин эйгэтигэр эмиэ туттулуохтаах, туһаныллыахтаах дии санаан, оҕону иитэр-үөрэтэр идэни талбыт ыччаттарга сахалы тылынан ытыллар научнай-практической кэмпириэнсийэни олохтуурга быһаарыммыппыт. Чиряев аабыларынын сүрүн уратыта – сахалы тылынан дакылааттар аабыллаллар.

Үөһэ ахтыллыбыт сахалы тыыннаах тэрээһиннэр, үлэхамнас – барыта олонхоттон ылыллыбыт өйгө-санааба олобуран ытыллаллар. Кинилэр бары киһилии киһини иитиигэ, сахалы сиэринэн киэн көбүстээх буоларга, норуот төрүт муударастыгар тирэниигэ, көлүөнэлэр ситимнэрин бөбөргөтүүгэ, ийэ тылга харыстабыллаах сыһыанна, саха итэбэлин билиигэ, саха оҕотун иитэр ньымаларыгар үөрэтиигэ, уһуйууга, норуот педагогикатын хатыламат уратыларыгар туһуланаллар.

Түмүктээн эттэххэ, дакылаакка ахтыллыбыт тэрээһиннэр анааллар:

Саха тылыгар ытыктабылы, харысхаллаах сыһыаны иитиигэ, төрөөбүт тыл туттуллар эйгэтин кэнэтиигэ.

Сахалы куттаах, өйдөөх-санаалаах, киэн көбүстээх киһилии киһини иитиигэ.

Аба саастаах дьонго убаастабыллаах сыһыаны иитиигэ.

Саха билиилээх дьонун кытта сибээһи олохтоонунна, тылларын-өстөрүн иһитиннэриигэ, санаа атастанытыгар. Кинилэр үтүө холобурдарынан иитиигэ.

Саха итэбэлигэр ыччаты хайыһаннарыыга, сиэри-туому билиһиннэриигэ, алгыс суолтатын өйдөтүүгэ. Алгыһынан олорорго уһуйууга.

Литература, поэзия эйгэтинэн кэрэни кэрэхсииргэ уһуйууга, айар-тутар үлэбэ көбүлээһиннэ.

ПРОЕКТ «СТУДИЯ МОДЫ “ЭРЭКЭ-ДЬЭРЭКЭ” В УСЛОВИЯХ ДОУ»

*Гаврильева Мария Николаевна,
воспитатель детского сада №7 «Туллукчаан»,
Намский улус*

В настоящее время всё чаще поднимается вопрос о том, что необходимо использовать все имеющиеся педагогические ресурсы для эффективного развития ребёнка. Современная педагогическая наука, смотрящая на образование как на воспроизведение духовного потенциала человека, располагает разнообразными сферами образовательного воздействия на ребенка. Эмоциональная сфера является важной составляющей в развитии детей, так как никакое общение, взаимодействие не будет эффективным, если его участники не способны понимать чувства сверстников и контролировать свои эмоции и чувства. Поэтому задачей дошкольного учреждения является формирование доброжелательного поведения, умение конструктивно строить взаимоотношения с окружающими, управлять эмоциями, осознанно относиться к нормам социального поведения. Исследователи, занимающиеся проблемами воспитания и развития детей: С.И. Семенака, И.Ю. Кулагина, В.С. Мухина, В.Н. Мясищев, Д.Б. Эльконин – отмечают, что многие трудности во взаимоотношениях детей могут быть обусловлены неправильным подходом к воспитанию ребенка в семье. В условиях ДОУ ребёнок имеет возможность построить свой образ, структуру «Я» на основе оценок окружающих, переживаний, собственного опыта, успехов и неудач в деятельности и общении со сверстниками. В соответствии с ФГОС педагоги ДОУ должны создавать благоприятные условия для развития детей в соответствии с их возрастными и индивидуальными особенностями и склонностями, развития способностей и творческого потенциала каждого ребенка.

Свою работу по социально-личностному развитию у детей дошкольного возраста мы строили на следующих принципах:

- от простого к сложному, где предусмотрен переход от простых занятий к сложным;
- принцип индивидуализации – обеспечивает развитие каждого ребенка;
- связь обучения с жизнью.

Было предположено, что решение данных задач социально-

личностного развития старших дошкольников более эффективно будет проходить в ходе реализации проекта Студии моды «Эрэкэ-дьэрэкэ».

Участники проекта: дети, педагоги, родители.

Цель проекта: приобщение детей к миру культуры костюма через создание и постановку художественных образов, коллекции моделей одежды, что способствует формированию эстетического воспитания и социальной адаптации ребенка.

Задачи:

- повышение самооценки, уверенности в себе, в своих возможностях;
- развитие творческих способностей, простейших навыков моделирования;
- познакомить с якутской национальной культурой, фрагментарно с эпосом олонхо;
- привлечь семьи воспитанников к процессу реализации проекта.

Этапы работы:

1. Подготовительный (беседы с детьми и родителями об участии в проекте).
2. Основной (реализация проекта студии моды «Эрэкэ-дьэрэкэ»).
3. Заключительный (отчетный показ, анализ работы).

Форма реализации проекта:

1. «Проектно-дизайнерская студия»
 - моделирование костюмов, зарисовка эскизов,
 - изготовление родителями костюмов.

2. «Модельное агентство»:

- репетиции модного показа;
- показ моды на праздниках в ДООУ;
- участие в конкурсах.

Ожидаемый результат:

1. Эмоциональная сфера детей развита в соответствии с возрастом.
2. Сформирована адекватная самооценка, дети уверены в себе, в своих возможностях.
3. У детей сформированы простейшие навыки моделирования.
4. Семьи воспитанников активно привлечены к процессу реализации проекта студии моды «Эрэкэ-дьэрэкэ».

Для поддержания интереса к занятиям использованы сюжеты из эпоса олонхо, ознакомление с национальными традици-

ями, организованы совместная продуктивно-художественная деятельность, ручной труд и творчество. Каждый ребёнок имеет право высказывать своё мнение, отношение к той или иной модели, самостоятельно выбирает образ. Каждое занятие строится на уважении, доверии, взаимопонимании, взаимопомощи. Совместно с родителями созданы коллекции: «Зимние узоры Якутии», «Птицы Якутии» в бохо-стиле.

Студия Моды – синтез нескольких видов творчества, направленных на создание художественных образов через костюм, музыку, движение.

Театр мод объединяет в себе разные виды искусства, что дает возможность говорить с детьми о музыке, движениях и пластике, об особенностях костюма, его истории, о тенденциях современной моды. Следовательно, ребенок получает образование, воспитание и развитие по нескольким направлениям, а именно познавательное, эстетическое, физическое, социальное. Дети получают знания не только из разных областей искусства, культуры, истории, но и овладевают навыками красиво двигаться на сцене.

Деятельность Театра Мод предполагает взаимодействие с детьми, педагогами, родителями, социумом.

Основная форма работы с детьми – интегрированные занятия, включающие:

- слушание музыкальных произведений (национальная, музыка разных стилей и направлений);
- разучивание музыкально-ритмических движений (ходьба разного характера, марши, танцевальные, пластические движения, проходки и т.д.);
- беседы;
- знакомство с «костюмом» и его историей;
- рассматривание иллюстраций, репродукций картин;
- чтение художественной литературы;
- художественное творчество.

Коллекции студии моды – это средство и нравственного воспитания детей, поскольку знакомство ребенка с костюмом формирует интерес к познанию, воздействует на его личность. Например, в коллекции «Зимние узоры Якутии» каждый костюм – это явление природы, художественный образ. Костюм «Туман», воплотивший в себе зимнюю сонную тишину, покой, серое небо, как будто пытающееся защитить край от холода, туманные дни якутских просторов. Костюм «Снегурочка» – олицетворение нежного, пушистого снега, сказочного образа, укрывшего якутскую землю, который переливается под воздействием солнечного света яркими узорами мечты. Костюм «Иней» – символ северной зимы. Хрустальный иней искрится причудливыми, неповторимыми узорами, кристаллами драгоценных камней, серебристым блеском снежинок. Образ «Вечная мерзлота» – дыхание неповторимой и ледяной природы из глубины недр – является величественной, суровой красотой. Коллекция «Птицы Якутии» олицетворяет природу Якутии. Каждый костюм – образ птиц, обитающих в Якутии.

Особенностью деятельности Театра Моды является создание тематических показов моделей одежды. Театрализованный показ коллекции костюмов выполняется на основе единого художественного замысла и стиливого решения. Творческий источник в создании коллекции: народный (национальный) или исторический костюм, музыкальное или художественное произведение, историческое событие. От участников показа требуется не только умение выйти на подиум, но и, используя актерское мастерство, раскрыть характер каждой коллекции, каждого костюма так, чтобы в нем ожил задуманный образ.

План работы на 2016-2017 уч. год:

№	Месяц	Тема	Содержание занятия
1	Сентябрь	Современная мода	Национальная одежда якутов.
		Я – модельер	Профессия модельер одежды. Моделирование одежды для бумажных кукол.
2	Октябрь	Экскурсия в театр моды в ДЦ «Тюёлбэ»	Экскурсия. Рассказ педагога о театре моды.
3	Ноябрь	Знакомство с эпосом Олонхо	Олонхо «Дьулустан бухатыыр»
4	Декабрь	Что такое образ?	Дефиле, репетиция, зарисовки образов на сцене под музыку
5	Январь	Зимняя национальная одежда	Женская, мужская и детская одежда. Отличия. Значение орнамента.
		Орнамент	Практическая работа.
6	Февраль	Быт предков	Орнамент в предметах быта.
		Дизайн коврика-панно	Практическая работа.
7	Март	Экскурсия в театр моды в НПК	Экскурсия.
8	Апрель	Ысыах	О национальном празднике якутов. Традиции. Украшения
9	Май	Показ коллекций	Показ коллекций в ДОУ, в улусных конкурсах.
		Выставка	Выставка детских работ.

Презентация проекта студии моды «Эрэкэ-дьэрэкэ» успешно осуществлялась на различных муниципальных мероприятиях и конкурсах.

Практическая ценность работы заключается в том, что в ДОУ созданы коллекции костюмов, разработаны методические рекомендации для педагогов по проведению занятий с детьми.

В результате систематической работы с детьми можно наглядно убедиться в позитивных изменениях в развитии детей. Результаты диагностики подтверждают положительную дина-

мику в области эстетического, познавательного, нравственного развития детей.

Таким образом, студия моды «Эрэкэ-дээрэкэ» в процессе обучения и воспитания является благоприятным условием для умственного и нравственного роста, которые в перспективе помогут каждому ребенку стать «творцом собственной жизни», научат «самостоятельно ставить перед собой те или иные задачи и находить оптимальные средства и способы их решения». Слушая музыку, занимаясь дефиле, сценическими движениями, знакомясь с историей костюма и современной модой, дети учатся владеть собой, умело представлять себя, достигать успеха, поверить в себя.

Литература

1. Ветлугина Н.А. Музыкальное развитие ребенка. – М.: Просвещение, 1968. – 415 с.
2. Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Педагогика, 1987. – 344 с.
3. Радынова О.П. Музыкальные шедевры, Программа музыкального воспитания детей дошкольного возраста. – М.: «Гном-Пресс», 1999. – 80 с. (Музыка для школьников)
4. Радынова О.П., Катинене А.И., Палавандишвили М.Л. Музыкальное воспитание дошкольников. – М.: Издательский центр «Академия», 1998. – 240 с.
5. Чумичева Р.М. Взаимодействие искусств в формировании личности старшего дошкольника. – Ростов-на-Дону: РГПУ, 1995. – 271 с.

**«НАМНА ОЛОНХО ЫҢЫАҒА:
ТӨРҮТ ҮГЭСТЭРИ СӨРГҮТҮҮ, ХАРЫСТААҢЫН,
ТАРҒАТЫЫ»**

**Х ӨРӨСПҮҮБҮЛҮКЭТЭЭҒИ НАУЧНАЙ-ПРАКТИЧЕСКАЙ
КОНФЕРЕНЦИЯ РЕКОМЕНДАЦИЯТА**

(Нам сэл., ахсынньы 5 күнэ, 2018 с.)

2018 с., ахсынньы 5 күнүгэр Нам улуунугар «Олонхо ыһыаҕа: төрүт үгэстэри сөргүтүү, харыстааһын, тарҕатыы» Х Өрөспүүбүлүкэтээҕи научнай-практической конференция 8 хайысханан ыытылынна:

I хайысха: «Олонхону сөргүтүү, чинчийи, тарҕатыы, олоххо туһаныы»;

II хайысха: «Нам улуунун олонхотун уонна олонхоһуттарын үөрэтии уонна үйэтити»;

III - IV хайысха: «Олонхо Ыһыаҕа: төрүт үгэстэри сөргүтүү уонна үйэтити, 2019 с. Нам улуунугар ытыллар Өрөспүүбүлүкэтээҕи Олонхо Ыһыаҕын тэрээһинин боппуруостара»;

V хайысха: «Олонхо педагогиката: олонхонон оҕону иити, үөрэтии билинҕи туруга»;

VI хайысха: «Кыраайы үөрэтии историята уонна билинҕи туруга, удьуор утум»;

VII хайысха: «Уус кыһатын үлэтэ, ыһыах иһитэ-хомоһо»;

VIII хайысха: «Ыһыах төрүт аһа-үөлэ»;

IX хайысха: «Ыһыах таҥаһа-саба, туттар мала-сала».

Тэрийээччилэр: Олонхо уон сылын сүрүннүүр Саха Өрөспүүбүлүкэтин Национальнай Кэмитиэтэ, «Нам улууһа» муниципальнай тэриллии, Саха Өрөспүүбүлүкэтин «Олонхо Ассоциацията» общественной тэрилтэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтин култуураҕа уонна духуобунай сайдыыга министиэристибэтэ, М.К.

Аммосов аатынан ХИФУ Олонхону чинчийэр научнай института, Гуманитарнай уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын чинчийэр институт, Өрөспүүбүлүкэтээҕи Олонхо тыйаатыра, Култуура сайдыытын, духуобунас уонна норуот айымньытын киинэ, Үөрэх управлениета, И.Е. Винокуров аатынан Намнааҕы педагогической колледж.

Конференцияҕа кыттыыны ыллылар: Саха Өрөспүүбүлүкэтин «Олонхо Ассоциацията» общественной тэрилтэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтин Култуураҕа уонна духуобунай сайдыыга министиэристибэтэ, М.К. Аммосов аатынан ХИФУ Олонхону чинчийэр научнай института, Гуманитарнай уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын чинчийэр институт, Өрөспүүбүлүкэтээҕи Олонхо тыйаатыра, Өрөспүүбүлүкэ 17 улуустарыттан 456 киһи.

Конференция хайысхаларынан үлэтигэр уонна пленарнай мунньаҕар Олонхо Ыһыаҕын тула элбэх санаа атастаһыыта, кэпсэтии буолла.

Научнай дакылааттары сэргэ маннык быыстапкалар тэриллэн үлэлээтилэр:

«Олонхо оҕо көрүүтүнэн» З.П. Винокуров аатынан оҕо искусствотын оскуолатын үөрэнээччилэрин уруһуйдара, «Олонхо оҕо илиитинэн» Намнааҕы «Түөлбэ» оҕо киинин онгоһуу куукулалара, «Өбүгэ таҥаһа-саба» И.Е. Винокуров аатынан Намнааҕы педагогической колледж студеннарын дипломнай үлэлэрэ, «Олонхо алыптаах дойдута» хуудоһунньуктар үлэлэрэ.

Научнай-практической конференцияҕа аабыллыбыт сүрүн дакылааттарга, иһитиннэриилэргэ киирбит санаалары, этиилэри түмэн, Өрөспүүбүлүкэтээҕи Олонхо Ыһыаҕын ытыты сүдү суолтатын бэлиэтээн туран, конференция **РЕКОМЕНДАЦИЯЛЫЫР:**

- 13-с төгүлүн ытытылар Өрөспүүбүлүкэтээҕи Олонхо Ыһыаҕар олонхонуттарга, олонхону толорооччуларга, уһуһааччыларга ураты болҕомтону уураарга;

- Олонхо Ыһыаҕар анаан тутуллубут тутуулары төгүрүк сылы эргиччи туристары сырытыннарар комплекс быһыытынан үлэлииллэрин ситиһэргэ;

- Олонхо Ыһыаҕа ытытылыбыт улуустарыттан киирбит этиилэри бэлиэбэ ылан, ыһыах тэрээһинигэр туһанарга;

- Олонхоҕо туһааннаах иһитиннэриилэри ыйга иккитэ «Сахамедиа» нөҥүө хаһыатынан, интернет ситиминэн, Саха НКИК нөҥүө тэлэбиисэринэн, араадыһыанан сырдатары ситиһэргэ;

▪ Өрөспүүбүлүкэбэ «Олонхо Ыһыаҕа» диэн анал сайт оҥоһуллуутун ситиһэргэ.

1. Олонхо уон сылын бэлэмнээн ыытыыга Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай кэммитиэтигэр:

2009 с. Саха Өрөспүүбүлүкэтин Бырабыытылыстыбатын дьаһалынан бигэргэтиллибит «Олонхо Ыһыаҕын ыытыы регламенын» санаттан дьүүллэхэргэ, бигэргэтэргэ;

Олонхо Ыһыаҕын Регламенынан тутулар Олонхо дьийэтэ анал хайысхатынан үлэиирин уонна үбүлэниитин хонтуруолга ыалларыгар.

2. Саха Өрөспүүбүлүкэтин култуураҕа уонна духуобунай сайдыыга министиэристибэтигэр:

2019 с. Нам улуухугар ыытыллар Олонхо Ыһыаҕын Өрөспүүбүлүкэтээҕи тэрийэр комитетын мунньахтарын ый аайы ыытылларын көбүлүүрүгэр;

Олонхо Ыһыаҕа буолар улуухугар айар бырайыактары Олонхо программатыгар киллэрэн өйөбүлү оҥорорго;

Нам улууһа олонхоҕо ыытар үлэтигэр үп-харчы өттүнэн көмөнү оҥорорго;

Үлэ уопутун атастаһыы чэрчитинэн, өрөспүүбүлүкэбэ уонна кини тас өттүгэр ыытыллар олонхоҕо аналлаах тэрээһиннэргэ кыттар дьон кэлэр-барар айаннарын ороскуотун үбүлээһинигэр көмө оҥорорго;

П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта «Кыыс бухатыыр» олонхото бэчээттэнэрин үбүлүүрүгэр;

Олонхо Ыһыаҕын тэрийэн ыытыыга туһуламмыт интернет ситимигэр анал сайт, мобильнай сыһыарыы оҥоттороллоругар.

3. Саха Өрөспүүбүлүкэтин Үөрэҕин министиэристибэтигэр:

«Олонхо кыһата» бырайыак олоххо киирэригэр үөрэх тэрилтэлэрин эбээһинэстээн ситимнээх үлэни тэрийэригэр;

Олонхону оскуола иннинээҕи, оскуола саастаах оҕолору (ол иһигэр нууччалыы тыллаах) үөрэтиигэ аналлаах (ол иһигэр электроннай) босуобуйалары, тылдыттары оҥоруу, оҕолор айымньылар, чинчийиилэрэ сериянан таһаарар үлэтин салгыы ыытарга;

Олонхо Ыһыаҕар оҕо түһүлгэтин, оҕо-аймахха анаммыт дьаһаллары туһааннаах улуус үөрэҕин салаата тэрийэригэр;

5-11 кылаастарга саха литературатын программатыгар олонхо толору тизкиһин үөрэтиини киллэрэргэ.

Нам улуухугар Олонхо Ыһыаҕын ыалдыттарга түһэр, хонор

социальной объектарыгар капитальной өрөмүөн ытылларыгар үбүнэн көмөлөһөргө.

4. Саха Өрөспүүбүлүкэтин тыатын хаһаайыстыбатын министиэристибэтигэр:

Ыһыах биир сүрүн оонньуутунан ат сүүрдүүтэ буоларынан, бириистэри туруорууну, ипподром саңгардыллыытыгар эрдэттэн үлэни тэрийэргэ.

5. Саха Өрөспүүбүлүкэтин ыччат дьыалатыгар уонна социальной коммуникацияларга министиэристибэтигэр:

Олонхо ытык өйдөбүллэрин суолталарын араас хайысханан ыччакка тириэрдэргэ, ыччат айар бырайыактарын Олонхо Ыһыаҕын ытытыга туһанар үлэни күүскэ ыытарга;

Олонхо Ыһыаҕар волонтердар үлэлэрин тэрийиигэ методическай көмөнү өнгөрүгүр;

Олонхо Ыһыаҕар нэһилиэктэр ис-тас тупсарыыларыгар үлэ ыытарга устудьуоннар тутар этэрээттэрин үлэтин тэрийэргэ.

6. Саха Өрөспүүбүлүкэтин тутуу министиэристибэтигэр:

- Нам улууһугар Олонхо ыһыаҕын тутууларыгар үбүнэн көмөнү өнгөрүгү улуус дьаһалтатын кытта үлэни ыытарыгар.

7. Саха Өрөспүүбүлүкэтин транспорга уонна суол хаһаайыстыбатын министиэристибэтигэр:

Нам улууһугар Олонхо Ыһыаҕын тэрийиигэ былааннамыт үлэлэр тэтимнээхтик баралларын ситиһиигэ көмөлөһөргө.

8. Саха Өрөспүүбүлүкэтин физическэй култуураҕа уонна спорка министиэристибэтигэр:

Олонхо Ыһыаҕын кэмигэр ытыллар саха төрүт көрүҥнэригэр спортивной күрэхтэһиилэр балаһыанньаларыгар методическай көмөнү өнгөрүгү, бириистэри туруорууга, үлэни тэрийэргэ.

9. Саха Өрөспүүбүлүкэтин предпринимательствоҕа, атыы-эргиэн уонна туризм сайдыытыгар министиэристибэтигэр:

Олонхо Ыһыаҕын кэмигэр атыы-эргиэн тэриллииитигэр көмөлөһөргө;

Олонхо Ыһыахтара ытыллар улуустарын асчыттарыгар, повардарга, официаннарга квалификацияларын үрдэтэр курстары тэрийэригэр;

Ыһыахха анаан саха аһын-үөлүн технологиятын киэн аранҕа үөрэтии үлэтин күүскэ ыытарга.

10. Саха Өрөспүүбүлүкэтин тас дьыалаларыгар уонна норуоттарын министиэристибэтигэр:

Олонхону киэн эйгэҕэ, тас дойдуларга тарҕатарга үлэни ыытарга;

• Тас дойдуттан кэлбит делегациялары Олонхо Ыһыаҕар ыалдьыттан, саха омуҕун үгэһин, култууратын киэнник тарҕатыыны ситиһэргэ.

11. М.К. Аммосов аатынан ХИФУ Олонхону чинчийэр научнай институтугар, Гуманитарнай уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын чинчийэр институтугар:

Мымах кинээс Саха сирэ Россия састаабыгар кириитигэр ураты оруолун чинчийэргэ, киэн эйгэбэ тарҕатарга ситимнээх үлэни ытарга;

Нам улууһугар Олонхо Ыһыаҕын көрсө нэһилиэнньэбэ анаан лекторскай чаастары, көрсүһүүлэри былааннаан тэрийэргэ;

Нам улууһа Олонхо Ыһыаҕын көрсө былаанга кирибит олонхоҕо уонна ыһыахха аналлаах матырыйаалларын, олонхо тизкистэрин бэчээккэ бэлэмнээһингэ көмөнү онорорго;

Олонхо Ыһыаҕын тэрийиигэ тустаах наука үлэһиттэрин, учуонайдары ыкса, киэнник туһаныахха, үлэлэтиэххэ;

Энсиэли ыһыаҕын уратытыгар, үгэстэрин сиэригэр-туомугар салгыы чинчийи үлэтин ытталларыгар;

Нам олонхотугар уонна олонхоһуттарын чинчийи үлэтин салгыы диригэтэн ытталларыгар.

12. Олонхо тыйаатырыгар:

Х научнай-практическай Өрөспүүбүлүкэтээҕи кэмпириэнсийэ түмүгүнэн хомуурунньугу, рекомендацияларын киллэрэн туран, Олонхо Ыһыаҕын иннинэ бэчээттээн таһаарарга;

Олонхо Ыһыахтарыгар хомусчуттар түһүлгэлэрин туспа тэрийэллэригэр;

Ядрихинский П.П. – Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхотун Нам улууһугар ытытлар Олонхо Ыһыаҕар туруорарга;

Д.И. Кривошапкин «Кындыа маҕан аттаах Күндэлэй Боотур бухатыыр» олонхотун бэлэмнээн таһаарарга.

13. Саха Өрөспүүбүлүкэтин муниципальной оройуоннарыгар: Өрөспүүбүлүкэтээҕи Олонхо Ыһыахтарын ытытыга анаммыт туспа общественной фондаҕа үбүлээһини тэрийэргэ;

Муниципальной тэриллиилэр 2019 с. бэс ыйын 20-21 күннэригэр Намга ытытлар Олонхо Ыһыаҕар көхтөөхтүк кэлэн кытталларын ситиһи.

14. «Нам улууһа» муниципальной тэриллиигэ:

2019 с. Олонхо Ыһыаҕын тэрийиигэ былааннамыт үлэни өрөспүүбүлүкэ туһааннаах министерстволарын, ведомстволарын кытта ыкса сибээстээхтик ытарга;

Олонхону үйэтитиигэ үлэлиир дьону өрө тутан, үлэлиир усулуобуйаларын тэрийэн, үлэлэрин уопутун тарбатыыны, үйэтитиини киэнник ыытарга;

В.Н. Попов – Бочоох «Үөлэн Кыырдыт» олонхото мультипликационной киинэ буолан тахсарыгар үлэлэхэргэ;

Конференция үлэтин түмүгүнэн матырыяаллары хомуйан хомуурунньук таһаарарга бэлэмнииргэ;

Олонхо Ыһыаһар эдэр олонхоһуттарга туспа түһүлгэ тэриллиитин ситиһэргэ;

Олонхо Ыһыаһын күрэхтэригэр төрүт саха дьарыктарын – ат толору симэҥин оноруутун, батыһа, быһах, хомус охсуутун, туос иһиттэри уонна чороону онорууну киллэрэргэ;

Улуус нэһилиэктэригэр, бары туһааннаах тэрилтэлэргэ семинардары, төгүрүк остуоллары ыыталларыгар сүбэлииргэ;

Нам улууһугар Олонхо Ыһыаһын тэрээһинигэр туһуламмыт фонданы тэрийэн үлэлэтэргэ;

Олонхо Ыһыаһын түһүлгэлэригэр улуус тэрилтэлэрин сыһыаран үлэлэтэри ситиһэргэ;

Нам улууһун олонхоһуттарын төрүччүлэрин үөрэтээһинин саҕалыырыгар;

Олонхо Ыһыаһар бэлэмнэни чэрчитинэн Өрөспүүбүлүкэтээҥи «Куйуур олонхотун» кулун тутарга тэрийсэргэ үлэлэһии;

«Олонхо кыһата» бырайыак олоххо киирэригэр үлэлэхэригэр;

Олонхо Ыһыахтара ыытыллан, тутуу арааһа барбыт сирдэрэ биир кэлим культурнай-этнографической комплекс быһыытынан сылы эргиччи үлэлииллэрин ситиһэргэ.

ИЙИНЭЭБИТЭ

В.В.Илларионов. Редколлегияттан 3

ПЛЕНАРНАЙ МУННЬАХ

<i>Слепцов Ю.И.</i> Олонхо – саха норуотун бараммат баайа.....	6
<i>Илларионов В.В.</i> Намна олонхо ыһыаҕын тэрийэн ытыгыга санаалар	10
<i>Попова Г.С. – Санаайа.</i> Олонхолуур үгэспитин тилиннэри.....	19
<i>Данилова А.Н.</i> Нам олонхоттарын үөрэтии историятыттан	24
<i>Ядреев С.В.</i> Олонхо ыһыаҕар дьону-сэргэни түмүү	29
<i>Фокина Н.П.</i> О ходе подготовки к Ысыаху Олонхо-2020 в Олекминском районе.....	31

I. ОЛОНХОНУ СӨРГҮТҮҮ, ЧИНЧИЙИ, ТАРҔАТЫ, ОЛОХХО ТУҔАНЫ

<i>Оросина Н.А.</i> «Саха боотурдара» сиэрийэҕэ олонхо тиэкистэрин бэчээккэ бэлэмнээһин: ситиһиилэр, соруктар	35
<i>Кузьмина А.А.</i> Олонхо уларыытыта	40
<i>Саввинова Г.Е.</i> Анализ сюжетно-композиционной основы олонхо П.А. Ойунского «Нюргун Боотур Стремительный».....	43
<i>Сатанар М.Т.</i> Айылҕаны үөрэтэр билим (физика) уонна олонхо алтыһыылара	48
<i>Жиркова Е.Е.</i> Образная лексика в характеристике персонажей в северных олонхо.....	52
<i>Попова Г.С.</i> Древо мира Aal Luuk Mas в современном воплощении.....	56
<i>Корякина Р.В.</i> Н.М. Тарасов «Бүдүрүйбэт Нүһэр Бөҕө» олонхотугар туттубут эпитеттэрин туһунан	64
<i>Павлова О.К.</i> Образы старушек Симэхсин в олонхо северо-восточной традиции якутов	68
<i>Михайлов Б.Н. – Айылҕан.</i> Олонхо үөскээбит, сайдыбыт дьин эйгэтэ – саха ыалын алаһа дьийэтэ	72
<i>Божедонова А.Е.</i> Названия мастей лошади в героическом эпосе олонхо.....	76
<i>Харитонова Л.В.</i> Саха фольклорун хомуйааччы Е.Е. Лукин – Түммүт Дьөгүөр олобун сырдатар уонна кини үтүө аатын үйэтитэр үлэлэр.....	80
<i>Иванова С.Т.</i> Бүлүү олонхотун инники кэскилэ	84

<i>Лебедева Т.Е.</i> А.П. Решетникова методикатынан А.Н. Алексеев «Хангалас Боотур» олонхотун ис тутулун ырытыгы	86
<i>Ефремов А.П.</i> Олонхоһут, ырыаһыт, тойуксут – Устин Нохсоороп	90
<i>Попова А.И.</i> П.А. Ойуунускай олонхону үөрэтиигэ-үйэтитиигэ өнөтө	93

II. НАМ УЛУУҮҮН ОЛОНХОТУН УОННА
ОЛОНХОҮТТАРЫН ҮӨРЭТИИ УОННА ҮЙЭТИИИ

<i>Корякина А.Ф.</i> Эпические традиции в зачине олонхо П.П. Ядрихинского – Бэдьээлэ «Джырыбына Джырылыатта»	96
<i>Борисов Ю.П.</i> Особенности инициальных зачинов в эпических песнях Намской локальности: расшифровка и описание	100
<i>Павлова Д.В.</i> Сказки Намского улуса (на материале фольклорной экспедиции 2018 г.)	106
<i>Трапезникова М.Д.</i> Нам олонхоһуттара	109
<i>Илларионова Т.В.</i> Е.Г. Охлопкова – Буоратай «Алантай Боотур» олонхото.....	121
<i>Павлов И.С.</i> Олонхоҕо хохуйуулар Ийэ Кудук Мас	125
<i>Руфова Е.И.</i> Олонхо – нэһилиэккэ духовнай сайдыгы тирэҕэ	131
<i>Роева О.И.</i> Ийэ олонхоһут А.Е. Соловьев – Соһу	136
<i>Сивцева М.С.</i> Таастаахтан төрүттээх ийэ олонхоһут - Соловьев А.Е.	140
<i>Васильева А.Й.</i> Буоратай олоҕун, айар үлэтин дьиктитэ.....	143
<i>Потапова А.И.</i> Норуот ырыаһыта, олонхоһута Егор Герасимович Охлопков – Буоратай	148
<i>Местникова Т.А.</i> В.Н. Попов – Бочоох: бииргэ төрөөбүттэрин, чугас дьоннорун ахтыларыгар олоҕуран.....	150
<i>Эверстова Е.А.</i> Норуот ырыаһыта Кычкин Гаврил Семенович – хабыанһа	154

III. ОЛОНХО ЫҢЫАҒА:
ТӨРҮТ ҮГЭСТЭРИ СӨРГҮТҮҮ УОННА ҮЙЭТИИИ

<i>Мухомлева С.Д.</i> Круговой танец Намского района: материалы к истории собирания и ареального изучения народного танца	161
<i>Данилова Н.К.</i> Культурная архитектура в пространственной организации праздника ысыах.....	166
<i>Васильев В.Е.</i> Сакральные атрибуты праздника Ысыах Олонхо в свете древних религиозных культов	174
<i>Варавина Г.Н.</i> Праздничное пространство и культура поведения: ритуально-мифологический практикум.....	180
<i>Иванова Е.Н.</i> «Уруйдан, улуу олонхо, Манчаары дойдутугар!»	184
<i>Федорова А.А.</i> «Дьөһөгөй оҕотун мааньылаах симэҕэ» бырайыак туһунан.....	188
<i>Жерготова И.Я.</i> Ыһыах – ийэ уонна удаҕан үйэлэрин бырааһынньыга	191
<i>Романова А.Т.</i> Разновидности олекминского осуоһа	195

<i>Башиева В.Д.</i> Туос иһити төрүт ньыманан тигии	198
<i>Степанов К.М.</i> Саха үүт астарын туһата билим чинчийилэригэр олобуран.....	202
<i>Толстоухов Ю.С. А.А.</i> Саввин монографиятынан тахсыбыт «Пища якутов до развития земледелия» диэн кинигэ туһунан	206
<i>Габышева М.Н.</i> Ыһыах төрүт аһын-үөлүн бэлэмнээһиннэ тэрээһин боппуруостар.....	210

IV. КЫРААЙЫ ҮӨРЭТИИ ИСТОРИЯТА УОННА БИЛИНҢИ ТУРУГА

<i>Бравина Р.И., Соловьева Е.Н.</i> Археологические памятники долины Энсиэли	214
<i>Софронов Е.М.</i> Нам улууһугар археологической чинчийи историята уонна билинҥи туруга	223
<i>Павлов И.С.</i> Нам улуһун Маймаҕа нэһилиэгэр саха-французскай археологической экспедиция үлэтэ	227
<i>Ушницкай В.В.</i> Намнар төрүттэрэ	229
<i>Никонов Т.П.</i> Саха Сирэ Россия государствотыгар киириитигэр Нам улуһун кинээстэрэ Мымах, Ника, Нохто оруоллара.....	232

V. ОЛОНХО ПЕДАГОГИКАТА: ИИТИИ-ҮӨРЭТИИ БИЛИНҢИ ТУРУГА

<i>Ефимова Д.Г.</i> Р Оскуола иннинээҕи саастаах оҕоҕо ытык өйдөбүлү ингэри	240
<i>Иванова А.В.</i> Олонхо «Арасыйа норуоттарын духуобунас уонна сизэр-майгы култуураатын төрүттэрэ» диэн үөрэх биридиэмитин эйгэтигэр	246
<i>Олесова А.М.</i> Кыра саастаах оҕолору олонхонон иитии	246
<i>Николаева А.Н.</i> Олонхо и субкультура детства	253
<i>Дьячковская Н.Г., Харатаала А.Х.К.</i> Оҕолору олонхо тыһынын сайыннары	256
<i>Мордосова С.И.</i> Олонхо алыптаах эйгэтин тэрийэн оҕону сайыннары	262
<i>Куприянова О.С.</i> Алын кылаас оҕотун олонхону ааҕарга уһуйуу	266
<i>Маркова Е.К.</i> Олонхону истии культуратын оскуола үөрэнээччилэригэр ингэри	270
<i>Байанаева П.Д.</i> Олонхо үүнүүгэ-сайдьыга төһүү күүс	272
<i>Гаврильева М.Н.</i> Проект «Студия моды “Эрэкэ-дьэрэкэ” в условиях ДОУ».....	277

«Намна Олонхо Ыһыаҕа: төрүт үгэстэри сөргүтүү, харыстааһын, тарҕатыы». X өрөспүүбүлүкэтээҕи научнай-практической конференция рекомендацията	283
---	-----

Научно-популярное издание

**ЫСЫАХ ОЛОНХО В НАМСКОМ УЛУСЕ:
ВОЗРОЖДЕНИЕ, СОХРАНЕНИЕ И
РАСПРОСТРАНЕНИЕ ТРАДИЦИЙ**

На якутском и русском языках

**МАТЕРИАЛЫ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**
5 декабря 2018 г., Намский наслег

Подписано в печать 25.04.2019 г.
Усл.п.л. 18,25. Тираж 300 экз.

Издательство "Кытыл"
ИП Галактионова Т.Н.